

LYCHNOS

ÅRSBOK FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

ANNUAL OF THE SWEDISH
HISTORY OF SCIENCE SOCIETY

2020

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet;
Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs
universitet; Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet;
Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet;
Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet;
Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

REDAKTÖR/EDITOR

David Dunér, professor, Lunds universitet

RECENSIONSREDAKTÖR/REVIEW EDITOR

Ingrid Dunér, doktorand, Lunds universitet

REDAKTIONSKOMMITTÉ/EDITORIAL BOARD

Charlotte Christensen-Nugues, docent, Lunds universitet; Jonas
Hansson, docent, Lunds universitet; Thomas Kaiserfeld, professor,
Lunds universitet

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

Victoria Fareld, docent, Stockholms universitet; Bosse Holmqvist,
professor emeritus, Stockholms universitet; Thomas Karlsruhn,
professor, Uppsala universitet; Lena Lennerhed, professor, Södertörns
högskola; Katarina Leppänen, professor, Göteborgs universitet;
Christer Nordlund, professor, Umeå universitet; Sven Widmalm,
professor, Uppsala universitet

INTERNATIONELLT RÅD/INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Marco Beretta, professor, Università di Bologna; Annabel Brett,
professor, University of Cambridge; Sylvain Briens, professor,
Université Paris-Sorbonne; Karel Davids, professor, Vrije Universiteit
Amsterdam; Kasper Risbjerg Eskildsen, associate professor, Roskilde
Universitet; Mikael Hård, professor, Technische Universität Darmstadt;
Ludmilla Jordanova, professor, Durham University; Ellen Krefting,
professor, Universitetet i Oslo; Petteri Pietikäinen, professor, Oulun
yliopisto; Marek Tamm, professor, Tallinna ülikool; Stéphane Tirard,
professor, Université de Nantes; Silvia Waisse, professor, Pontifícia
Universidade Católica de São Paulo

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS

Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Lux, Box 192,
221 00 Lund, Sverige/Sweden

Innehåll

Från redaktionen	9
------------------	---

Artiklar/Articles

FRITS GÅVERTSSON

Readings, reconstructions, and reception: three case studies of Anglophone reception of Cartesian ethics	13
Abstract: Readings, reconstructions, and reception: three case studies of Anglophone reception of Cartesian ethics	

HELENA FRANZÉN

From patient to specimen and back again: radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum	33
Abstract: From patient to specimen and back again: radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum	

INGA SANNER

En historia om andlig otrohet. Tänkaren Siri Zöller och den boströmska filosofin	59
Abstract: A story of spiritual infidelity: the thinker Siri Zöller and Boström's philosophy	

Tema/Thematic Issue: Barocken/The Baroque

CECILIA ROSENGREN & ERIK ZILLÉN

Inledning: Den kontroversiella barocken	85
---	----

HEIKO DROSTE

En barockhistorikers bekännelse.

Funderingar kring den barocka ekonomin 95

Abstract: A baroque historian's confession:
reflections on the baroque economy

INGRID DUNÉR

En barock mentalitet och 1600-talet som motsatsernas tid.

Exemplet Johan Ekeblad 111

Abstract: A baroque mentality and the seventeenth century as an age of contrasts:
the example of Johan Ekeblad

CARIN FRANZÉN

Ett barockt störningsmoment i franskklassicismen.

En läsning av Antoinette Deshoulières idyller 133

Abstract: A baroque disrupter of Classicism:
a reading of Antoinette Deshoulières's idylls

MARIA SCHILDT

Skänka hovet heder och *lustre*.

Fransk barockopera i Stockholm i början av frihetstiden 149

Abstract: Lending the court honour and *lustre*:
French baroque opera in Stockholm in the beginning of Sweden's age of liberty

CECILIA ROSENGREN

The wilderness of Allaert van Everdingen:

experience and representation of the north

in the age of the baroque 177

Abstract: The wilderness of Allaert van Everdingen:

experience and representation of the north in the age of the baroque

RIKARD WINGÅRD

Barock zoologi. Ktonisk distansering

i Haquin Spegels *Guds verk och hwila* 207

Abstract: Baroque zoology: chthonic dissociation
in Haquin Spegel's *Guds verk och hwila*

ERIK ZILLÉN

Den obarocka fabeln – eller den barocka?

Några turer kring en genre och ett litteraturhistoriskt begrepp 227

Abstract: The unbaroque fable – or the baroque?

Some strolls around a genre and a literary-historical concept

Miscellanea

ANDREJ SCHEGLOV

Olaus Petri och Niccolò Machiavelli.

Angående frågan om renässanshumanismens inflytande

på Olaus Petris verk *En svensk krönika* 249

PETER SJÖKVIST

Litterära krigsbyten i Uppsala och deras användning.

En kontroversteologi 259

Avhandlingsrecensioner/Dissertation Reviews

Elin Björk: *Att bota en prostata. Kastrering som behandlingsmetod för prostatahypertrofi 1893–1910* (Christer Nordlund) 271

John Björkman: *”Må de herrskande klasserna darra”.*
Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851
(Anders Burman) 277

Annika Windahl Pontén: *Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*
(Kristiina Savin) 285

Essärecensioner/Essay Reviews

Jonathan Irvine Israel: *The Enlightenment that failed.*
Ideas, revolution, and democratic defeat, 1748–1830
(Göran Sonesson) 293

Antoine Lilti: *L'héritage des lumières* (Göran Sonesson) 293

Vincenzo Ferrone: *The Enlightenment and the rights of man*
(Göran Sonesson) 301

Margaret C. Jacob: *The secular enlightenment* (Göran Sonesson) 301

Justine Lacroix & Jean-Yves Pranchère: *Le procès des droits de l'homme. Généalogie du scepticisme démocratique*
(Tomas Wedin) 306

Justine Lacroix & Jean-Yves Pranchère: <i>Les droits de l'homme rendent-ils idiot</i> (Tomas Wedin)	306
John D. Lyons (ed.): <i>The Oxford handbook of the Baroque</i> (Matthew Norris)	313

Bokrecensioner/Book Reviews

Henry E. Allison: <i>Kant's conception of freedom. A developmental and critical analysis</i> (Jonas Hansson)	325
Daniel Bodén & Michael Godhe (red.): <i>AI, robotar och föreställningar om morgondagens arbetsliv</i> (Johan Gärdebo)	327
Louis-Antoine de Bougainville: <i>Resa runt jorden med kungens fregatt La Boudeuse och förrådsfartyget L'Étoile åren 1766, 1767, 1768 och 1769</i> (David Dunér)	330
Gunnar Broberg: <i>Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné</i> (Annika Windahl Pontén)	332
Wendy Brown: <i>In the ruins of neoliberalism. The rise of antidemocratic politics in the West</i> (Daniel Strand)	334
Anders Burman & Bosse Holmqvist (red.): <i>Det lyckliga femtiotalet. Sexualitet, politik och motstånd</i> (Henrik Brissman)	337
Anders Burman & Synne Myrebøe (red.): <i>Martha Nussbaum. Ancient philosophy, civic education and liberal humanism</i> (Frits Gåvertsson)	339
Hamid Dabashi: <i>Reversing the colonial gaze. Persian travelers abroad</i> (Mohammad Fazlhashemi)	341
Motzi Eklöf (red.): <i>Medicinska moraler och skandaler. Vetenskapens (etiska) gränser</i> (Jonatan Samuelsson)	344
Motzi Eklöf (red.): <i>Humanimalt. Oss djur emellan i medicin och samhälle förr och nu</i> (Ingrid Dunér)	346
Hans Ellegren: <i>Hvad nytt och nyttigt. Tillkomsten av landets första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala</i> (Thomas Kaiserfeld)	348
Charlotta Forss: <i>The old, the new and the unknown. The continents and the making of geographical knowledge in seventeenth-century Sweden</i> (Margaret R. Hunt)	349
Yves Gingras: <i>Histoire des sciences</i> (Tobias Dalberg)	352
Anders Hallengren (red.): <i>The moment is now. Carl Bernhard Wadström's revolutionary voice on human trafficking and the abolition of the African slave trade</i> (David Dunér)	354
Gustav Holmberg & Johan Kärnfelt: <i>Tid för enhetlighet.</i>	

<i>Astronomerna och standardiseringen av tid i Sverige</i> (Erik Isberg)	357
Solveig Jülich & Sven Widmalm (red.): <i>Communicating the history of medicine. Perspectives on audiences and impact</i> (Daniel Normark)	359
Anette Lykknes & Brigitte Van Tiggelen: <i>Women in their element. Selected women's contributions to the periodic system</i> (Jan Trofast)	361
Charles Sanders Peirce: <i>Pragmatism och kosmologi</i> (David Dunér)	364
Leif Runefelt: <i>Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914</i> (Emma Severinsson)	366
Annika Ström Melin: <i>Världen sedan 1989</i> (Daniel Nyström)	368
Sverker Sörlin: <i>Till bildningens försvar. Den svåra konsten att veta tillsammans</i> (Johan Östling)	370
Mikkel Thorup: <i>Hvad er idéhistorie?</i> (Anton Jansson)	373
Paul Warde: <i>The invention of sustainability. Nature and destiny, c. 1500–1870</i> (Erland Mårald)	375
Paul Warde, Libby Robin & Sverker Sörlin: <i>The environment. A history of the idea</i> (Jimmy Jönsson)	377
Notiser och meddelanden/Notes and communications	381

Från redaktionen

”Ingen tänder en lampa och döljer den med ett kärl eller ställer den under en bänk, utan man sätter den på en hållare, så att de som kommer in ser ljuset. Det finns ingenting dolt som inte skall bli synligt och ingenting undangömt som inte skall bli känt och komma till synes.” (Luk 8:16–17; jfr Mark 4:21–22) Jesus liknelse om lampan i Lukasevangeliet fångar tanken om kunskapen som kommer fram i ljuset, som gör det fördolda synbart, förståeligt och till allmän beskådan. Annorlunda formulerat finns liknelsen också i Matteusevangeliet: ”när man tänder en lampa sätter man den inte under sädesmåttet utan på hållaren, så att den lyser för alla i huset.” (Matt 5:15; jfr Luk 11:33) Ordet för lampa, på grekiska λύχνος (lychnos), förekommer i den antika, lärda litteraturen (som förra årets förord belyste), men också i den religiösa, filosofiska litteraturen, som liknelse och metafor för kunskap, vishet och tanke. Lychnos, som i den nytestamentliga grekiska originaltexten, blev ett passande namn för en årsskrift som syftade till att lyfta fram kunskapen ur det fördolda och upplysa världen om vad som nu hade uppenbarats.

Kunskapen som ljus och seende finns i såväl Gamla som Nya testamentet, lampan som gör mörker till ljus. Kunskap är ljus och okunskap mörker. Liksom lampan lyser i mörkret och låter oss se, belyser kunskapen tingen med sitt avslöjande ljus. Att bli upplyst är således att erhålla den kunskap som kommer fram ur skuggan. Att se är att förstå, och att tänka är att se. Ögat är likt en lampa med vars hjälp kroppen leder sig fram i världen: ”Kroppens lampa är ögat. Om ditt öga är ogrumlat får hela din kropp ljus, men om ditt öga är fördärvat blir det mörkt i hela din kropp. Om nu ljuset inom dig är mörker, hur djupt blir då inte mörkret.” (Matt 6:22–23; jfr Luk 11:34–36) Vishet, kunskap och vetande är en sorts seende. Liksom ögat behöver ljus för att se, behöver tänkandet förnuft för att förstå. En människas vishet är såsom en lampa som lyser i okunskapens mörker: ”Johannes var en lampa som brann och lyste” (Joh 5:35) och Elia var ”den glödande profeten, vars ord flammade som en fackla.” (Syr 48:1) Att undervisa är att bringa ljus över tingen. Profetorden, sade aposteln Petrus, bör lysa ”för er som en lampa i ett mörkt rum, tills dagen gryr och morgonstjärnan går upp i era hjärtan.” (2 Pet 1:19) Detta ljus ger vägled-

ning och hopp. ”Du är min lampa, Herre, min Gud gör mitt mörker till ljus” (2 Sam 22:29; jfr Ps 18:29), lovsjäng David, när Herren hade räddat honom från alla hans fiender. Men för den gudlöse finns ingen framtid, inget hopp, bara mörker, ”den ondes lampa slocknar” (Ords 24:20).

Under senantiken och den begynnande medeltiden lyser dessa ljusbilder med sin närvaro. Augustinus såg, som han skriver i sina *Bekännelser* (7.10), med sitt ”inre öga ett ljus som oföränderligt lyste över just detta öga, över min tanke, inte det vanliga ljus som är synligt för allt kött, inte heller ett ljus av samma slag men starkare, som om det lyste mycket klarare och med sin styrka uppfyllde allt.” Få perioder anspelar så på ljus och mörker som 1600-talet, med barockens kontraster mellan ljus och mörker, det som döljs i det fördolda och det som uppenbaras i strålande solljus, i manierismens användning av ljus och skugga, chiaroscuro, i en guldglänsande politisk teater där solkungen och nordstjärnan lyste över sina riken. Även inom filosofin fanns det inträngande förnuftets ljus. Empiristen John Locke jämförde förståndet med en camera obscura och därigenom också med ögat. Människans yttre och inre sinnen är såsom fönster vilka släpper in ljus från världen utanför till förståndets mörka rum i det inre. I Sverige reflekterade biskop Jesper Swedberg i *Vngdoms regel och ålderdoms spegel* (1709) över, vad som står i Matteus och Lukas, ”Ögat är kroppens lius”, och gjorde jämförelser mellan människans sinnen och förnuft.

Namnet *Lychnos* knyter med andra ord an till en allmän analogi som går att finna genom hela idéhistorien, som binder samman lampan, ljuset och ögat med kunskapen, visheten och förnuftet. Denna årgång av *Lychnos* har som tema just barocken, med dess klärobskyr, dess spänningsfyllda kontraster mellan ljus och mörker, jordiskt och himmelskt, uppsluppenhet och allvar, sken och verklighet, ordning och kaos, liv och död. I vanlig ordning har vi också andra uppsatser som har skärskådats av ”blinda granskare” (årsskriften tillämpar double-blind peer review), men också miscellanea som endast setts över av redaktionen, liksom ett större antal recenserade avhandlingar och böcker vars förtjänster blottlagts och eventuella brister genomsådats. *Lychnos* är lampan som skingrar mörkret och låter oss se.

David Dunér

Lund 14 november 2020

Artiklar / Articles

Readings, reconstructions, and reception

Three case studies of Anglophone reception of Cartesian ethics

FRITS GÅVERTSSON*

While analytical historians of philosophy’s willingness to engage with their source material almost as if talking to a contemporary peer might seem to border on hopelessly naïve and anachronistic perennialism, this way of approaching the subject matter has the benefit of approaching historical thinkers *as philosophers* and their positions as distinctively *philosophical*.¹ This latter feature is especially prominent in the method often called “rational reconstruction”—which attempts to reconstruct a given philosopher’s, or school’s, position so as to arrive at the strongest, or most plausible, version of the position and the argument(s) in support of it that the source material permits. And if, as Quentin Skinner would have it, “the indispensable value of studying the history of ideas” is to reveal “not the essential sameness, but rather the essential variety of viable moral assumptions and political commitments” then such engagement with older philosophical texts—guided by a recognition of their historical situatedness—seems a necessity.² That is, in order for the study of history to serve as a reminder that there have been different forms of intellectual life than ours we must enter into dialogue, and in order to do that some reconstruction is necessary. In an endeavor of this kind reception history plausibly plays a crucial part in facilitating dialogue.

In what follows I will argue, using as an example an interpretative debate over how to properly understand René Descartes’s moral theory, that reception history can be utilized in support of rational reconstructions as a tie-breaker in cases where we are forced to choose between two or more equally apt but incompatible reconstructions.

*Frits Gåvertsson, PhD in Practical Philosophy, Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University, Sweden, frits.gavertsson@kultur.lu.se

Rational reconstruction

The use of rational reconstruction in analytic history of philosophy might appear as something of a methodological black-box but nevertheless certain plausible *desiderata* (i.e. theoretical virtues a reconstruction of this kind aims at and is measured against) can be discerned; such reconstructions should, *qua* reconstructions accord with and be supported by the corpus in question, and they should, *qua* rational be as internally consistent, coherent, and so on as they can be made out to be without undue distortion of the source material. The relative weight placed on these demands obviously varies according to the aim(s) and purpose(s) of the reconstruction in question; a reconstruction aimed at furthering contemporary debate will place emphasis on the latter over the former whereas an attempt at historical understanding reasonably reverses this emphasis, for example.³ That is, the force of a charge of anachronism is dependent upon the aim of the reconstruction in question since a reading or reconstruction with the primary aim of furthering a modern debate might take liberties with its source material that would be obviously prohibited were said reconstruction aiming at historical understanding.⁴ I shall exclusively be concerned with reconstructions aiming at historical understanding and will consequently bracket questions concerning whether and if so how interpretations aiming at the enrichment of current debates are subject to different demands than reconstructions of historical texts as such.

It is relatively common that we reach a deadlock in which a range of mutually exclusive rational reconstructions of a school's or individual's position on a given issue are offered that meet the above demands to an equal (usually impressively high) degree. In such cases it is common that one look to possible influences, the general intellectual and cultural milieu of the time, and other contextual factors in order to decide the issue. What the above suggests is (the outlines of) an ordered procedure for the justification of rational reconstructions as historical interpretations. While I believe that this general procedure is—by and large—sound, based on sound methodological principles, and aptly ordered readers that disagree should feel free to substitute their preferred ordering (such as *e.g.*, the lexical ordering championed by Michael Frede or the more coherentistic approach favoured by Marcel van Ackeren⁵) as the argument that follows remains unaffected by such concerns. The reason for this is that the proposal argued for here is supposed to be understood as an addition to whatever methodological priority-ordering one happens to favour.

Thus, my suggestion does in no way conflict with the methodology described above, but instead it adds to it further resources. The gist of my proposal is this: arguably, rational reconstructions should (apart from

meeting the above delineated demands of internal consistency, coherence with textual evidence, and accordance with the broader context in question) make historiographical sense by affording an interpretative framework for the reception history of the theory or position in question. If this challenge is met by a given rational reconstruction this should, under the condition that the above requirements are met to a degree that at least equals its competitors, offer additional support for the reconstruction in question and thus act as a tie-breaker.

Just to reiterate, I propose that when we are faced with a choice between two or more incompatible reconstructions of a historical position on a given issue and when the alternatives on offer are on a par, we can profit from turning to reception history in order to decide which reconstruction to opt for. In the interest of avoiding misunderstandings it should be pointed out that this does not mean that I favour turning to reception history *rather than* considering how well a given a reconstruction situates a position in an intellectual setting or as preoccupied with problems in its time and tradition. To the contrary, I do believe that such considerations are paramount. I am merely suggesting that we can turn to reception history when an appeal to the usual theoretical virtues are not enough to settle the issue. The idea is then, simply put, that *ceteris paribus* we should prefer a reconstruction over its alternatives if it has an easier time accounting for the reception history of the reconstructed position in question by providing the resources to account for later appropriations and misunderstandings.

In order to demonstrate how the proposal argued for here is supposed to work we need an example of an interpretative issue where two or more rival, mutually incompatible, reconstructions that meet the usual demands to the same degree are on offer. Accordingly, in the next section I introduce three rival rational reconstructions of the famous maxims presented as a provisional moral code (*moral par provision*) in Descartes's *Discours de la méthode* (1637).⁶ This case is chosen as an example primarily on account of the interesting deviations the rival reconstructions offer with regards to the structure, aims, and purposes of ethical theory. I then offer some brief remarks concerning the nature of Cartesian ethics in order to facilitate discussion. I finally turn to the cases at hand. These are, in chronological order (a) the extensive reliance on the *Passions* by Cambridge Platonist Henry More, (b) Henry Sidgwick's abrupt dismissal of Cartesian ethics as virtually non-existent, and (c) a reaction to Sidgwick's classification of ethical theories that is to be found in Grace Neal Dolson's "The Ethical System of Henry More".⁷ These cases are chosen because they illustrate engagement with the kind of structural concerns pertaining to the conceptualisation of ethical theorising that lie at the heart of the differences

between the offered reconstructions that we shall be concerned with.⁸ Obviously, a fully-fledged argument along the lines here gestured at would have to take into account a much wider range of cases (and in so doing extend the reception history for additional support). Inherent in this need lies an important limitation of the current proposal that we shall return to in the conclusion where I also summarize the achieved results and discuss some adjacent general methodological issues.

Three rival accounts of the nature of the provisional moral code

Cartesian ethics has, for various reasons, until recently been somewhat neglected by scholars, both in its own right and as part of the Anglophone reception history of Cartesian philosophy.⁹ One issue that has garnered attention in the recent revival of the study of Cartesian ethics is the nature of the provisional moral code (*moral par provision*) presented in the *Discours de la méthode* that one should (i) abide by the local religion, laws and customs and govern oneself “in all other matters according to the most moderate and least extreme opinions – the opinions commonly accepted in practice by the most sensible of those with whom I should have to live”; (ii) be firm and decisive in ones actions as one could, and to follow even the most doubtful opinions, once one has adopted them; (iii) try to master oneself and change one’s desires rather than the order of the world; and (iv) cultivate reason and advance knowledge of the truth in order to judge well and thereby act well in order to acquire the virtues and in general all the other goods we can acquire.¹⁰

In a series of publications Lisa Shapiro, drawing on the work of Michèle Le Doeuff and attending to Stoic influences on Descartes’s thought, has argued that the famous maxims presented as a provisional moral code in the *Discours de la méthode* should be read as comprising in part the “perfect moral system” hinted at in the letter-preface to the first French edition from 1647 of the *Principia philosophiae*.¹¹ Shapiro argues that the maxims of the provisional moral code comprise in part the perfect moral system in the sense that they provide a frame, or a set of constraints, akin to Stoic unconditional obligations and that, accordingly, *par provision* should be read in, what Shapiro calls, a judicial sense as “not being liable to be put in question by the final judgment”, rather than as “temporary”.¹²

Shapiro’s reconstruction better manages to meet the challenge described in the previous section with regards to some interesting episodes in the reception history of Descartes’s moral theory in an Anglophone context than her main competitors. Before we can move on to demonstrate how Shapiro’s reconstruction manages to account for these episodes

in the history of philosophy something must be said regarding her interpretation and its alternatives. In arguing that the maxims of the provisional moral code comprise in part the perfect moral system and that, accordingly, *par provision* should be read as “not being liable to be put in question by the final judgment” Shapiro goes against two common rival interpretations.

According to the first of these, which we can call the ‘standard reading’, the provisional moral code should be read as constituting a purely pragmatic necessity postulated in order to get around the so-called *apraxia*-objection levelled by Stoics against ancient Sceptics—amounting to the claim that suspension of judgment in the way favoured by the Sceptic would render her unable to act—which in, spite the fact that the search for truth is supposed to be removed from the practical context, still presents a problem for Descartes.¹³ According to this reading the maxims of the provisional moral code are seen as purely pragmatic, and there is little to no reason to believe that these maxims will be retained once first principles are firmly established.

According to the second alternative reading, championed by John Marshall, the maxims of the provisional moral code have more than merely pragmatic value since they constitute a set of revisable rules meant to guide action that constitutes a proper moral theory, albeit not yet fully-fledged.¹⁴ On this reading, the *morale* of the *Discours de la méthode* is provisional in the sense that the maxims it is comprised of constitute a first approximation of the perfect moral system.

The nature of systematic moral philosophy is dependent upon both explicitly framed debates as well as the way theoreticians (consciously or not) view the very aim(s), function(s), and scope of ethical theorizing. The ‘standard reading’ and Marshall’s reconstruction, the two readings that form the main alternatives to Shapiro’s reading outlined above, are united in taking a stance of this latter kind. They take Cartesian morality to constitute morality in the narrow sense—*i.e.* a criterion of rightness partitioning the moral realm coupled with a decision procedure or other means of action guidance in particular situations—that would presumably be more or less fully codified in the perfect moral system. The underlying idea that moral theory is supposed to deliver an organized and systematic way of telling us what is the right thing to do in specific isolated situations of choice can leave certain, in some cases rather extensive, deliberation up to the agent. The important distinguishing feature of this way of conceiving of ethical theory is that it sees the main aim of ethical enquiry as producing a theory of right action coupled with a decision procedure yielding (more or less specific) instructions (more or less straightforwardly) applicable to everyone.

Shapiro's interpretation differs from the alternatives in that it takes Descartes's moral theory to constitute morality in the broad sense—*i.e.* a conception of the good life coupled with a general recipe for its attainment—that need not, indeed perhaps should not, supply a set of (fully codified) principles governing conduct since

part of being virtuous in the Cartesian sense involves our figuring that out for ourselves. (Consider that the *Discourse* is meant as a fable that we can choose to learn from or leave off, and that the *Meditations* are exercises we are to engage in for ourselves.) That is, he might see (perhaps misguidedly) a set of explicit prescriptions of specific duties as antithetical to his project, even if he might agree to the reasonableness of each duty in that set.¹⁵

Shapiro's point becomes more convincing still when we consider the fact that Descartes has already provided some of the key elements that a morality in the broad sense would want from a narrow account, *e.g.*, a systematic way of allocating praise and blame, a stance on subjective versus objective right, and so on.¹⁶ Note however, that merely classifying Descartes as concerned with morality in the broad sense does not settle the issue since the distinction between broad and narrow senses of morality is clearly not exclusive; it is perfectly possible (perhaps advisable) to demand that a satisfactory moral theory should provide an account on both levels, *i.e.* a satisfactory theory of morality might need to provide both a conception of the good life coupled with a general recipe for its attainment and a criterion of rightness partitioning the moral realm coupled with a decision procedure or other means of action guidance in particular situations.

The synoptic conception of philosophy

It is fruitful to distinguish between a synoptic view of (moral) philosophy as a unitary enterprise emanating in a unified system linking a conception of the human condition with a philosophical world-view and a modern view of ethics as an independent discipline.¹⁷ The synoptic conception of philosophy treats ethics as an integral part of a unitary enterprise comprising an investigation of the cosmos and man's place within it. This conception of philosophy originates with the classical tradition and remained influential well into the seventeenth century.

At first glance, the synoptic conception of philosophy has certain affinities with morality in the broad sense outlined in the previous section. Conversely, it might seem as if the narrow conception of morality, in concentrating on isolated situations of choice might seem to conflict with a synoptic stressing of *e.g.*, the metaphysics of the person (if that is taken

to imply a stressing of motives, intentions, emotions, and other aspects of the inner moral life). While it is true that a synoptic approach lends itself easily to a broad understanding of morality in this sense and many important synopticians have been inclined to conceive of morality in the broad sense, the distinctions are in fact orthogonal. For instance, Julia Annas subscribes to morality in a broad sense while remaining sceptical of a synoptic approach whereas Kantian ethicists interpreting the notion of a ‘maxim’ narrowly in order to treat the categorical imperative as a decision procedure for ethics would be prime examples of theoreticians subscribing to morality in a narrow sense whilst adopting a synoptic approach.¹⁸

The sheer magnitude and width of subject matter (only some of which would be regarded as philosophical in the modern sense) of the *Principia philosophiae* testifies to Descartes’s affinities with the synoptic conception. Furthermore, his definition of ‘philosophy’ as “the study of wisdom, and by ‘wisdom’ is meant not only prudence in our everyday affairs but also a perfect knowledge of all things that mankind is capable of knowing, both in the conduct of life and for the preservation of health and the discovery of all manner of skills” reads as a clear mission statement for a synoptic approach.¹⁹ His firm commitment to the synoptic conception is evident in his (in)famous simile of philosophy as a tree from the letter-preface to the first French edition of the *Principia philosophiae*:

Thus the whole of philosophy is like a tree. The roots are metaphysics, the trunk is physics, and the branches emerging from the trunk are all the other sciences, which may be reduced to three principal ones, namely medicine, mechanics and morals. By ‘Morals’ I understand the highest and most perfect moral system, which presupposes a complete knowledge of the other sciences and is the ultimate level of wisdom.²⁰

Granted, this passage (and other cryptic remarks such as that “what little knowledge of physics I have tried to acquire has been a great help to me in establishing sure foundations in moral philosophy”²¹) tells us very little of the nature of the relations Descartes envisages as holding between these disciplines but it still remains clear that he conceives of philosophy as a unified enterprise.²² Perhaps the placing of morals alongside medicine and mechanics implies “that morality, like medicine, can only be a technique that makes use of a theoretical science”.²³ This would be in line with the ancient tradition’s conception of philosophy as an art or technique of life (*techne peri ton bion*)—where medicine constitutes the corresponding art aimed at the health of the body—encompassing rational principles and training that makes virtue out to be in important ways analogous to practical skills.²⁴

Furthermore, Descartes affirms the synoptic conception of ethics as the search for a recipe for human fulfilment premised upon an investigation of the cosmos and man's place within it when stating "that the safest way to find out how we should live is to discover first what we are, what kind of world we live in, and who is the creator of this world, or the master of the house we live in".²⁵

Classical eudaimonism

Descartes's methodology is decidedly foundational. In this he differs from the coherentistic approach customarily employed in the classical tradition. The ethical systems of the Ancients are structured using set of central notions—virtue (*arete*), happiness (*eudaimonia*), and the soul (*psuche*)—that provide other notions a place within the larger framework without being derived from the central ones. These notions are, according to classical eudaimonism so ordered that the ultimate aim of human life and conduct is the attainment of happiness, the achievement of which is closely linked to the acquisition and exercise of moral virtue and tranquillity of the soul. A set of formal criteria to the effect that happiness is the ultimate end achievable in action for which all other things are done and thus complete and therefore self-sufficient by virtue of which it is incapable of increase by the addition of any other good, is agreed upon.²⁶ Debate ensues over whether virtue is then to be construed as a means to happiness or wholly or partly constitutive thereof (which in turn generates a series of trade-offs).²⁷

Approaches of this kind tend to be neither hierarchical (*i.e.* taking some set of notions as basic and derive other elements of the theory in terms of these basic ones) nor reductive in the sense of taking derived notions as reducible—either conceptually or in some weaker sense—to the basic ones without significant remainder. Furthermore, such structures tend not to be complete (*i.e.* they are not attempting to account for everything falling within the domain in question in terms of the basic concepts, or others derived from them).²⁸

Descartes careful treatment of—and subtle distancing from²⁹—classical eudaimonism in a series of letters to Princess Elisabeth of Bohemia from 1645, Queen Christina of Sweden, his friend Pierre Chanut (then France's Ambassador to Stockholm) and others as well as some remarks in his earlier published works, amounts to an outline of an ethical theory and give impetus to the eventual publication of *Les Passions de l'âme* (1649). At the very beginning of the relevant correspondence with Princess Elisabeth Descartes explicitly states his aim as being to

write about the means which philosophy provides for acquiring that supreme felicity which common souls vainly expect from fortune, but can be acquired only from ourselves [...] [and] to examine what the ancients have written on this question, and try to advance beyond them by adding something to their precepts.³⁰

Descartes seemingly subscribes to the basic motivational-cum-normative tenet of classical eudaimonism when he ascribes to each person the desire to be happy, a state he understands as marked by “perfect contentment of mind and inner satisfaction” that we are capable of reaching “only from ourselves” by developing “a firm and constant resolution” through the good or correct use of our free will, which for Descartes amounts to the acquisition and exercise of moral virtue.³¹ As is commonly noted, Descartes shows marked affinity with classical Stoic eudaimonism on several points such as his insistence that we restrict our desires to only those things that are within our control, his stressing of assent, his understanding of the passions as involving impulses toward, or away from, objects represented as appropriate or harmful thus providing *prima facie* reasons for actions, etc.³²

Even in areas that might stand out as clear candidates for disagreement such as philosophy of mind and epistemology there are points of convergence: what might seem as an outright disagreement concerning the soul—*i.e.* Stoic physicalism *versus* Cartesian dualism—in actuality masks considerable agreement since both sides takes the rational soul to be unified (in contrast to *e.g.* a Platonic tripartite conception), and Cartesian “innate ideas” resemble Stoic “preconceptions”, for instance. Descartes himself provides support for such a reading when suggesting to Elisabeth that their discussion centre on “considerations drawn from a certain book—namely the one that Seneca wrote *On the Happy Life*”.³³

Emphasising Stoic elements in Descartes’s ethics, as Shapiro notes,³⁴ squares well with the fact that the Stoic school saw a significant revival in the seventeenth century due to recent recovery of Stoic texts and the work of Justus Lipsius. Despite this we should, I think, refrain from classifying Descartes as a Stoic in the strictest of senses (something that require a firmly delineated conception of Stoicism which might—even in light of comparatively sparse and sometimes contradictory source-material—be attainable, but is hardly advisable in that it involves treating Stoicism as a theoretical monolith rather than a dynamic tradition capable of change, albeit within certain boundaries set by dogmatic elements).³⁵ This does not tell against interpretative strategies reliant on Stoicism on our behalf when it comes to interpreting Cartesian moral philosophy, and such strategies I think are indispensable.

There are several points of deviation from Stoic doctrine and classical eudaimonism on Descartes' behalf (the most structurally significant being his restructuring of the central notions of classical eudaimonism). Despite these differences there remains, I think, an important commonality with regards to how both Descartes and classical eudaimonists conceive of the aim, function(s), and scope of ethical theory. Most important for present purposes is the agreement over the primacy of morality in the broad sense over its narrow counterpart.

Descartes's reluctance to meet a challenge issued by Elisabeth of Bohemia amounting to the claim that Cartesian morality fails to be genuinely (let alone uniquely) action guiding in specific circumstances might be grounded in a principled resistance to so doing motivated by his broad conception of morality. Obviously, it might still be the case that Elisabeth is right in her critique of Cartesian ethics. Moreover, maybe it fails to be practical in another sense that is relevant to morality in the broad sense also; it might fail to be practical in the sense that the reflective account of the good life arrived at is unable to help us come to terms with essential human activity so that we can understand what is of fundamental importance in our pursuing that activity, and doing so, to put it in avowedly Aristotelian terms, correctly, finely, and rightly. Such considerations will, however, have to stand back in favour of some considerations concerning the effect that the focus on morality in the broad sense has on the reception of Cartesian ethics in an Anglophone context, to which we will now turn.

Anglophone reception history of Cartesian ethics

In this section I will go through three episodes in the Anglophone reception history of Cartesian ethics in order to demonstrate how Shapiro's interpretation of the provisional moral code of the *Discours de la méthode* can be said to better account for these episodes than her main rivals. I ask the reader to keep in mind that these cases are meant to illustrate the general methodological stance advocated and should not be seen as exhaustive.

Henry More

The immediate reception of *Les Passions de l'âme* on British soil upon its publication in 1650 was notably warm-hearted. Some of the first Englishmen to read—and make extensive use of—Descartes's writings were the so-called Cambridge Platonists, a somewhat loosely connected group of seventeenth-century thinkers associated with the University of Cambridge working with source material of both ancient and contemporary origin under the general stance of 'perennial philosophy' (*philosophia perennis*).

The member of the group to show the keenest interest in Cartesian ethics was probably Henry More (influences are also evident in *e.g.* John Smith's ethics).³⁶ More testifies that he and Lord Conway read *Les Passions de l'âme* whilst in the Jardin du Luxembourg and the treatment of the emotions in his *Enchiridion ethicum* (translated into English as *An Account of Virtue* in 1690) follows Descartes closely; his definitions of 'love' and 'hate' are drawn verbatim from *Les Passions*, for instance.³⁷ Most structurally important for our purposes is the fact that More presents his own list of provisional moral rules ("the Modes and Kinds") of justice, fortitude, and temperance that should guide man in shaping his behaviour in a manner similar to Descartes's.³⁸ With respect to why More draws on Descartes in the way he does the answer seems clear enough: treating ethics in the way Descartes does—*i.e.* a synoptic focusing on morality in the broad sense which places a clear emphasis on the passions—is exactly what is needed to combat that "libertine" and "impure rascal" that is Thomas Hobbes.³⁹ A clearly articulated vision of how the passions are to be trained to facilitate the reaching of "perfect contentment of mind and inner satisfaction" by developing "a firm and constant resolution" that is the exercise of moral virtue is exactly what is needed to seriously challenge Hobbes's account of the passions as mere appetites.⁴⁰ It should be obvious that, if Hobbes is your nemesis, you stand little to gain from a partitioning of the moral realm coupled with a decision procedure for particular situations. A conception of the good life whose general recipe for its attainment relies heavily on cultivating the passions by means of reason, on the other hand, seems like a recipe for success. Therefore Descartes, and his broad synoptic understanding of moral philosophy must have seemed like a powerful ally.

Shapiro's interpretation of Descartes's ethics can thus easily account for why Descartes seems like such an attractive thinker to More: his focus on morality in the broad sense makes him useful when it comes to combating Hobbesian moral theory. This easy way of accounting for More's use of Descartes is not available to adherents of the 'standard reading' or Marshall's interpretation since they are united in understanding Cartesian ethics as concerned with morality in the narrow sense. Thus, Shapiro has an easier time accounting for More's extensive reliance on Descartes and her account is therefore, *ceteris paribus*, preferable to the other two.

Henry Sidgwick

Henry Sidgwick, in his widely read *Outlines of the History of Ethics for English Readers* (1885), remarks:

So far I have traced the course of English ethical speculation without bringing it into relation with contemporary European thought on the same

subject. This course has seemed to me most convenient, because in fact almost all the systems described, from Hobbes downward, have been of essentially native growth, showing hardly any traces of foreign influence. We may observe that ethics is the only department in which this result appears. The physics and psychology of Descartes were much studied in England, and his metaphysical system was certainly the most important antecedent of Locke's; *but Descartes hardly touched ethics proper*. So again the controversy that Clarke conducted with Spinoza's doctrine, and afterwards personally with Leibnitz, was entirely confined to the metaphysical region.⁴¹

Sidgwick's use of the word 'proper' arguably signals that he is aware of something he would consider akin to a moral theory in Descartes's writings. The attitude he expresses doubtlessly ties in with his (rather negative) opinions of the perfectionist self-realisationism of F. H. Bradley, which he sees as closely resembling classical eudaimonism:

On the whole, then, I conclude that the notion of Self-realisation is to be avoided in a treatise on ethical method, on account of its indefiniteness: and for similar reason we must discard a common account of Egoism which describes its ultimate end as the 'good' of the individual; for the term 'good' may cover all possible views of the ultimate end of rational conduct. Indeed it may be said that Egoism in this sense was assumed in the whole ethical controversy of ancient Greece; that is, it was assumed on all sides that a rational individual would make the pursuit of his own good his supreme aim: the controverted question was whether this Good was rightly conceived as Pleasure or Virtue, or any *tertium quid*.⁴²

In his *The Methods of Ethics* (1874) Sidgwick sets the agenda for twentieth-century moral philosophy not only by providing large parts of the substance of the debate but more importantly by providing a general framework for ethical theorizing (in terms of three methodological approaches: intuitionist morality, universal, and egoistic hedonism, respectively) and an adjacent understanding of what ethical theory is ultimately about.⁴³ All methods in this typology are couched in deontic language and presuppose a number of meta-philosophical assumptions that leave little or no room for ethical theorizing such as envisaged by the ancients or, by extension, Descartes. This corroborates Elisabeth Anscombe's famous remark to the effect that "[t]here is a startling change that seems to have taken place between Mill and Moore".⁴⁴ A change for which she deems Sidgwick chiefly responsible. The most prominent among these changes regard meta-philosophical assumptions that will prove important to our purposes.

The tradition following Sidgwick favoured a distinction between ethical theories based on how they define and connect the two notions of

“right” and “good” respectively. This standard distinction has it that “teleological” theories define “right” as that which maximises the “good” (a notion that is defined independently of “right”) whereas deontological theories are negatively defined as those that do not.⁴⁵ One oft noted problem with this distinction is that it customarily takes the notion of ‘moral worth’ as somehow subordinated to one of the two notions of ‘right’ and ‘good’, thus distorting approaches that take character, or the notion of the morally worthy person, as somehow primary or central. Furthermore, this framework leaves little room for theories that connect the relevant notions in other ways than defining, or deriving one or more of them from some notion taken as basic or primary.⁴⁶

The framework also almost exclusively focuses on what I have called morality in the narrow sense, a fact that I think explains the general stance taken by Sidgwick in the quote that began this section. Sidgwick’s contention that “Descartes hardly touched ethics proper” is surely correct if ‘morality’ is restricted to the narrow sense. Descartes’s reason for not touching ‘ethics proper’ so construed just might have been principled rather than an instance of simple neglect.

Thus, Shapiro’s interpretation makes it clear why and how Descartes, who focuses on morality in the broad sense, and Sidgwick, who focuses exclusively on morality in the narrow sense, can be said to be preoccupied with very different ethical concerns. This explanation is not open to either proponents of the ‘standard reading’ or proponents of Marshall’s reconstruction since they take both Sidgwick and Descartes to be concerned with morality in the narrow sense. This does not decisively decide the issue since it might well be that Sidgwick was simply unaware of parts of his predecessor’s output but an explanation along these lines would have a problem accounting for Sidgwick’s use of the word ‘proper’, a problem that does not arise on Shapiro’s interpretation (and therefore we should *ceteris paribus* prefer Shapiro’s interpretation to the alternatives).

Grace Neal Dolson

More’s debt to Descartes has not gone unnoticed by philosophers and historians of philosophy throughout history. Grace Neal Dolson—in an article entitled “The Ethical System of Henry More” published in *The Philosophical Review* in 1897—remarks: “[More’s] treatment of the passions shows markedly the influence of Descartes. The classifications and definitions read like an abstract of *Les Passions de l’âme*. So close is the parallelism that there is no need to trace it in detail”.⁴⁷ Dolson goes on to note that

More, in common with the other Cambridge Platonists, followed Plato in his Neo-Platonic aspect, Aristotle, and Descartes. No other writers of

modern times are referred to at much length, though two or three, among them Bacon, are quoted occasionally; but the worthies of the ancient world have a prominent place. Cicero, Marcus Antoninus, Zeno, Plutarch, Epic-tetus, and a host of others are brought in to clinch all arguments, and two or three appear on nearly every page.⁴⁸

Dolson's analysis becomes interesting for our purposes because in it we can find a reason for the neglect shown by Anglophone philosophers following Sidgwick towards Descartes's ethical system:

At the present time it is considered necessary to judge all philosophical systems by the standards of to-day. If the thoughts of previous generations refuse to be measured by conceptions which did not appeal to their age, so much the worse for them. That such a procedure leads to injustice and absurdity seems to make no difference to the people who employ it. The general practice demands such an enforced conformity, and its behests must be obeyed. Before leaving More, then, we must find a label for him. There are certain questions that must be answered. Was he an intuitionist? Did he believe in hedonism? Could he be counted among the utilitarians? The answers to these questions are made easy by the fact that the same reply will do for them all. A simple affirmative is sufficient. He belonged to all the schools. [...] In fact, it is evident that the system cannot be classified; and, after making the attempt, one is tempted to improve on a familiar Biblical maxim, and to beg people not to put old wine in new bottles.⁴⁹

It is plain to see that the classificatory categories employed by Dolson—intuitionism, hedonism, and utilitarianism respectively—are lifted from Sidgwick and it becomes clear that it is not just Sidgwick's attitude towards Cartesian morality that is of importance here but the role Sidgwick has played in the development of Anglo-American ethics as such. Dolson's reaction to Sidgwick's classificatory system (and the understanding of what ethical theory is ultimately about, *i.e.* 'ethics proper' as restricted to morality in the narrow sense) that it embodies is difficult to explain for proponents of either the 'standard reading' or Marshall's reconstruction since they are forced to say that Descartes, and therefore also, presumably, More were engaged in virtually the same project. Dolson's strong reaction is easier to handle for Shapiro since her account of Cartesian ethics sees it as fundamentally different to Sidgwick's in a way that would make the classificatory categories suitable for the latter sit badly with Cartesian ethics as she understands it. Shapiro's account can thus handle Dolson's reaction more easily than its main competitors and is therefore *ceteris paribus* to be preferred.

Conclusion

In an effort to illustrate how reception history can act as a tie-breaker in cases where two or more mutually exclusive rational reconstructions are otherwise on a par I have argued that Lisa Shapiro's rational reconstruction of Descartes's *provisional moral code* in terms of a broad conception of morality supplies us with an interpretative framework that make historiographical sense of the reception of Descartes's moral philosophy in an Anglophone context on three occasions: the appeal to Descartes made by Henry More, Henry Sidgwick's abrupt dismissal, and the ensuing reaction to Sidgwick found in Grace Neal Dolson. What has been given here is obviously only the beginnings of an argument in favour of Shapiro's account that draws on reception history in the manner suggested. In order to argue convincingly for Shapiro's superiority over her main rivals in this manner a much fuller reception history would have to be supplied. Still, I believe that the mode of the above argument indicates—provided that we believe that contextual factors have any role to play—the force that can be gathered from utilizing reception history for evaluating and justifying rational reconstructions of this sort in the history of philosophy.

The need for a fuller reception history gestured at above points to an important limitation of the current proposal: in order to argue convincingly for one reconstruction over its competitors in this manner would require going through a wide range of the most important cases of the kind here exemplified, a substantial workload to say the least. The method of argument suggested would thus be unwieldy if taken to extremes and historians seeking to utilise the method should thus do well to try to limit their argument to prominent episodes in the reception history in question (although I cannot here even begin to indicate how I think that such a selection ought to be carried out and motivated).

The cases I have gone through in the above should thus be seen as examples of how I think that an argument of this kind ought to be carried out. Thus, the comments on the cases given here constitute the beginnings of an argument rather than a fully-fledged defence of Shapiro's interpretation along these lines. This limitation does, I believe, give us some indication of where to go next. A number of interesting research questions are generated, such as, *e.g.*, 'Are there other instances in the Anglophone reception history of Cartesian ethics where the 'standard interpretation' or Marshall's reconstruction fares better than Shapiro's or does the same pattern re-emerge?', 'Does the same hold for other contexts such as *e.g.*, the German or Swedish reception of Cartesian ethics?', 'How does the reception of Cartesian ethics tie in with the reception of other elements

of Cartesian philosophy and does this broader focus have bearing on the plausibility of the three reconstructions discussed here?’, and so on.

Concerns regarding reception history should obviously not overshadow, or even compete with, internal consistency and coherence with textual evidence. Concerning oneself with reception history ought however—if we recognize the value of even the most casual of glances to the predecessors of a position subject to rational reconstruction—if so only for symmetrical reasons, be of some interest in gaining support and justification for one’s rational reconstruction.⁵⁰

Notes

1. For a classic articulation of this charge of anachronism and an elaboration of the point pressed here see Richard Rorty: “The historiography of philosophy. Four genres” in Richard Rorty: *Truth and progress. Philosophical papers 3*, 247–273.

2. Quentin Skinner: “Meaning and understanding in the history of ideas” in *History and theory* 8:1 (1969), 3–53, 52.

3. For further systematization regarding this tension see e.g., Terence Irwin: *The development of ethics. A historical and critical study; Volume I: From Socrates to the Reformation* (Oxford, 2007), Ch. 1 esp. §6; Marcel van Ackeren: “Philosophy and the historical perspective. A new debate on an old topic” in Marcel van Ackeren (ed.): *Philosophy and the historical perspective* (Oxford, 2018).

4. Richard Rorty puts the same point more eloquently in his “The historiography of philosophy”, 251: “[s]uch enterprises in commensuration are, of course, anachronistic. But if they are conducted in full knowledge of their anachronism, they are unobjectionable”.

5. See Michael Frede: “The study of Ancient philosophy” in Marcel van Ackeren & Jörn Müller (eds.): *Antike Philosophie Verstehen – Understanding Ancient philosophy* (Darmstadt, 2006), and van Ackeren, “Philosophy and the historical perspective” respectively. The debate, such as it stands is largely concerned with what contextual factors one ought to pay attention to and when. Frede, who can be said to occupy one end of this spectrum, argues that the historian of philosophy ought first to consider reasons in the text itself when reconstructing an argument and that it is only when this fails that the historian in question is allowed to appeal to the history of philosophy and only when this is not enough that the non-philosophical context can be appealed to. Van Ackeren, by contrast, argues (plausibly, to my mind,) that the historian of philosophy stands a better chance of understanding a given position or argument if contextual factors are considered from the outset.

6. CSM I, 122–128; AT VI, 22–28. Abbreviations for Greek authors follow Henry George Liddell, Robert Scott and Henry Stuart Jones (ed.): *Greek-English lexicon*, 9th ed. (Oxford, 1968). References to Aristotle use Bekker numbers. References to Plato utilize Stephanus numbering. References to Descartes’s works are to John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch, volume 3 including Anthony Kenny (trans.), *The philosophical writings of Descartes*, 3 vol. (Cambridge, 1988), cited as CSM(K) followed by volume and page number as well as to Charles Adam and Paul Tannery (ed.): *Oeuvres de Descartes*, 11 vols. (Paris, 1983), cited as AT followed by volume and page number.

7. Grace Neal Dolson: “The ethical system of Henry More” in *The Philosophical Review* 6:6 (1897), 593–607; 597.

8. In addition, the cases considered here must be regarded as forming part of the reception history of Cartesian ethics and must therefore be accounted for by any and all that seek to utilise the method under consideration. Given that the cases at hand form part of the comprehensive reception history of Descartes’s ethics they are thus not arbitrary.

9. The neglect can, at least in part, be explained by (i) the fragmentary way in which Descartes approaches the subject of ethics in his more famous works, (ii) the reasonable, but probably mistaken (*cf. e.g.* CSM I, 3; AT 10, 215–217 and CSM I, 186; AT 9, 14; CSM(K), 289; AT 4, 440–442) assumption that this reflects the emphases Descartes himself placed on the topics in question, and (iii) that Descartes’s ethics, from a contemporary viewpoint, stands as an anecdotal phenomenon in relation both to the historical influence of Cartesian metaphysics and to the historical influence of the ethical systems that preceded and followed Descartes’s (see Isabelle Wienand: “Descartes’ morals” in *The South African Journal of Philosophy* 25:2 (2006), 177–188. There is good reason for the general emphasis given that other parts of Descartes’s philosophy (most notably, perhaps, his philosophy of science and metaphysics) has had much greater impact on intellectual history. For exceptions to this general trend see *e.g.*, Lilli Alanen: *Descartes’s concept of mind* (Cambridge, 2003); Deborah Brown: *Descartes and the passionate mind* (Cambridge, 2006); John Cottingham: “Cartesian ethics. Reasons and the passions” in *Revue Internationale de Philosophie* 50:195 (1996), 193–216; John Cottingham: *Philosophy and the good life. Reason and the passions in Greek, Cartesian and psychoanalytic ethics* (Cambridge, 1998). For an exception see *e.g.*, Christopher Tilmouth: “Generosity and the utility of the passions. Cartesian ethics in restoration England” in *The Seventeenth century* 22:1 (2007), 144–167.

10. CSM I, 122–128; AT VI, 22–28.

11. *E.g.*, Lisa Shapiro: “Review of *Descartes’s moral theory*. By John Marshall” in *Philosophical Review* 110:2 (2001), 270–272; Lisa Shapiro: “Descartes’s ethics” in Janet Broughton & John Carriero (eds.): *A companion to Descartes* (Oxford, 2008); 445–463; Michèle Le Doeuff: “Red ink in the margin” in *The philosophical imaginary* (Stanford CA, 1989), 57–100; CSM I, 122–128; AT VI, 22–28. CSM I, 186; AT 9B, 14. *cf.* CSMK, 289; AT 4, 440–442.

12. Le Doeuff: “Red ink in the margin”, 62; Shapiro: “Descartes ethics”, 449–450.

13. CSM II, 15; AT 7, 22.

14. John Marshall: *Descartes’s moral theory* (Ithaca NY, 1998); John Marshall: “Descartes’s *Morale par Provision*” in Byron Willston & Andre Gombay (eds.): *Passion and virtue in Descartes* (New York, 2003).

15. Shapiro: “Review of *Descartes’s moral theory*”, 272. *Cf.* Julia Annas: “Being virtuous and doing the right thing” in *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 78:2 (2004), 61–75.

16. CSMK, 233; AT 4, 115.

17. Cottingham: *Philosophy and the good life*, 7–14.

18. See Julia Annas: *The morality of happiness* (Oxford, 1993); Annas: “Being virtuous and doing the right thing”.

19. CSM I, 179; AT 9B.

20. CSM I, 186; AT 9B, 14. *Cf.* CSMK, 289; AT 4, 440–442.

21. CSMK, 289; AT 4, 441. *Cf.* CSMK, 368; AT 5, 290–291.

22. Cf. Marshall: *Descartes's moral theory*.

23. Martial Gueroult: *Descartes' philosophy interpreted according to the order of reasons* (Minneapolis MN, 1985), 179.

24. See Annas: *The morality of happiness*; Julia Annas: "Virtue as a skill" in *International Journal of Philosophical Studies* 3:2 (1995), 227–243; Julia Annas: *Intelligent virtue* (Oxford, 2011); Martha Nussbaum: *The therapy of desire. Theory and practice in Hellenistic ethics* (Princeton NJ, 1994); Pierre Hadot: *Philosophy as a way of life. Spiritual exercises from Socrates to Foucault*, ed. Arnold I. Davidson, trans. Michael Case (Oxford, 1995); John Sellars: *The art of living. The Stoics on the nature and function of philosophy*, 2nd ed. (Bristol, 2009).

25. CSMK, 289; AT, 441.

26. Aristotle, *NE*1097^a24, 1097^a15–24, 1097^b16–20, 1097^b6–16, and 1097^b16–20, respectively. I have here chosen to portray the relations between the formal criteria as rather strong. It is by no means clear how we should read Aristotle in this passage but I hope that nothing of what I say in what follows depends on this strong reading.

27. E.g. Epicurus and Aristippus *pace* the hostile portrayal by Xenophon at *Memorabilia* II.1, III.8. Cf. Pl. *Phd.* 59C, Aristotle, *Rhet.* 1199^a7–9. Cf. e.g. Annas: *The morality of happiness*; Tad Brennan: *The Stoic life. Emotions, duties, & fate* (Oxford, 2007). See Cicero, *Fin.* III. 30, for an example of a brief comparative listing of positions. These trade-offs are key to understanding why Epicurus regarded the virtues as merely instrumental goods, that is, if the virtues fail to deliver the good (pleasure) we should "say goodbye to them" *TD* III. 41–42 (LS 21L), Athenaeus 546F=LS 21M=Us. 409.70, Cf. Cicero, *Fin.* II. 69=LS 21O. For an example of an argument to the effect that only the virtuous life could also be a happy one, see Cicero, *Fin.* III. 23. For more on this as well as on how classical eudaimonism thus understood differs from the broader notion of 'perfectionism' see Frits Gåvertsson: *Perfection and fiction. A study in Iris Murdoch's moral philosophy* (Lund, 2018), esp. Ch. 1.

28. Annas: *The morality of happiness*, 7–10.

29. See Frans Svensson: "Happiness, well-being, and their relation to virtue in Descartes' ethics" in *Theoria* 77 (2011), 238–260; Frans Svensson: "Non-eudaimonism, the sufficiency of virtue for happiness, and two senses of the highest good in Descartes' ethics" in *British Journal for the History of Philosophy* 23:2 (2015), 277–296.

30. CSMK, 256; AT 4, 252.

31. CSMK, 256–258, 262; AT 4, 252, 263–265, 282; Gueroult: *Descartes' philosophy interpreted according to the order of reasons*, 293n1. Cf. CSM I, 122–5; AT 6, 23–28.

32. E.g. Shapiro: "Review of *Descartes's moral theory*"; Shapiro: "Descartes's ethics"; Tom Sorel: "Morals and modernity in Descartes" in Tom Sorell (ed.): *The rise of modern philosophy. The tension between the new and traditional philosophies from Machiavelli to Leibniz* (Oxford, 1993), 273–288; CSM I, 380; AT 11, 438. Cf. CSMK, 258; AT 4, 226; CSM I, 124; AT 6, 26; CSMK, 326; AT 5, 85.

33. CSMK, 256; AT 4, 252–253. Cf. CSMK, 256–257; AT 4, 263.

34. Shapiro: "Descartes's ethics", 445, 450; Cf. Anthony Levi: *French moralists. The theory of the passions 1585–1649* (Oxford, 1964); Donald Rutherford: "Descartes vis-à-vis Seneca" in Steven K. Strange & Jack Zupko (eds.): *Stoicism. Traditions and transformations* (Cambridge, 2004), 177–197; Donald Rutherford: "Reading Descartes as a Stoic. Appropriate action, virtue, and the passions" in *Philosophie antique* 14 (2014), 129–155.

35. See Jon Miller: *Spinoza and the Stoics* (Cambridge, 2015).

36. J. E. Saveson: “Descartes’ influence on John Smith, Cambridge Platonist” in *Journal of the History of Ideas* 20:2 (1959), 258–263; Tilmouth: “Generosity and the utility of the passions”; Susan James: *Passion and action. The emotions in seventeenth-century philosophy* (Oxford, 1997).
37. Henry More: *The immortality of the soul, so farre forth as it is demonstrable from the knowledge of nature and the light of reason* (London, 1659), sig. A4r; Henry More: *An account of virtue: or, Dr. Henry More’s abridgement of morals, put into English*, trans. Edward Southwell (London, 1690), 84; CSM I, 356; AT 11, 387.
38. More: *An account of virtue*, 158.
39. More: *An account of virtue*, 29, 217.
40. CSMK, 257; AT 4, 264–265. Cf. CSM I, 122–125; AT 6, 23–28.
41. Henry Sidgwick: *Outlines of the history of ethics for English readers* (London, 1885), 266, emphasis added.
42. Sidgwick: *The methods of ethics* (London, 1874), 91–92; Cf. Henry Sidgwick: “*Ethical studies*. By F. H. Bradley (Oxford: King & Co., 1876)” in *Mind* 1:4 (1876), 545–549; Sidgwick: *The methods of ethics*, 89–95.
43. On this see Roger Crisp: “Sidgwick and the boundaries of intuitionism” in Philip Stratton-Lake (ed.): *Ethical intuitionism: re-evaluations* (Oxford, 2002), 56–75.
44. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe: “Modern moral philosophy” in *Philosophy* 33:124 (1958), 9.
45. See e.g. William Klaas Frankena: *Ethics* (Englewood Cliffs NJ, 1963), 13; John Rawls: *A theory of justice*, revised 2nd ed. (Cambridge, 1999), 21.
46. Martha Nussbaum: “Virtue ethics a misleading category” in *Journal of Ethics* 3 (1999), 163–201.
47. Dolson: “The ethical system of Henry More”, 597.
48. Dolson: “The ethical system of Henry More”, 598.
49. Dolson: “The ethical system of Henry More”, 606–607.
50. Earlier versions of this paper were read at a symposium on Values, Virtues and Reason at Lund University in may 2015 and at the third annual OZSW conference hosted by the Vrije Universiteit Amsterdam in December 2015. I thank the participants at these events for fruitful discussions. In addition, I want to thank Johan Brännmark, Charlotte Christensen-Nugues, Jakob Green Werkmäster, Jonas Hansson, Oscar Ralsmark, Jeroen Smid, and Frans Svensson, as well as two anonymous reviewers for their perceptive comments.

Abstract

Readings, reconstructions, and reception: three case studies of Anglophone reception of Cartesian ethics. Frits Gävertsson, PhD in Practical Philosophy, Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University, Sweden, frits.gavertsson@kultur.lu.se

I argue that reception history can have a, limited but important, role to play as tie-breaker in the evaluation of reconstructions of historical philosophical arguments and positions. In an effort to exemplify the proposed methodology I argue that Lisa Shapiro’s rational reconstruction of Descartes’s provisional moral code in terms of a broad conception of morality supplies us with an interpretative framework that have greater historiographical resources than its main competitors when it comes to the reception of Descartes’s moral philosophy in an Anglophone context on three occa-

sions: the appeal to Descartes made by Henry More, Henry Sidgwick's abrupt dismissal, and the ensuing reaction to Sidgwick found in Grace Neal Dolson. These cases, although far from exhaustive, go some way towards showing, I maintain, how reception history can be utilized to inform and support rational reconstruction of philosophical texts.

Keywords: reception history, moral par provision, Descartes, Henry More, Grace Neal Dolson, Henry Sidgwick

From patient to specimen and back again

Radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum

HELENA FRANZÉN*

In late November 1862, Anna Dahlström, a thirty-four-year-old unwed maid who was in labour, entered the lying-in unit at Uppsala University Hospital, Sweden.¹ She was examined by the professor of surgery and obstetrics, Carl Benedict Mesterton (1826–1889), who concluded that her pelvic canal was too narrow for the fetus to pass through. After consulting with a colleague, “it was decided that a caesarean section was to be suggested to the patient, as the only way to save the mother without sacrificing the still living fetus”.² In the course of that same afternoon, her body was monitored while additional colleagues from the medical faculty, students, and practicing physicians from the city of Uppsala gathered in anticipation of the impending surgery. Dahlström herself was briefed in the evening:

At 9 pm I notified the patient about her situation and about the intervention, which was considered to be necessary for saving her and the fetus. The dangers of the operation for her were presented, and she was left with the choice of cutting up the living fetus and retracting it the natural way, to save her alone, or, with greater danger for her, also trying to save her child through the suggested surgery. Without hesitation and with a ready bravery the woman preferred the latter option.³

An hour later, Dahlström was put on the operating table and rendered unconscious by chloroform, closely surrounded by Mesterton and his seven assistants. Items such as ice and new, boiled swabs had been placed on a nearby table. The incision was made, and layer after layer of her abdomen was unfolded. Blood spurts were curbed by an assistant, who

*PhD student Helena Franzén, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, helena.franzen@idehist.uu.se

pressed them with a swab dipped in iced water. When the uterus was breached, hands reached down and perforated the amniotic sac, hauling out the fetus. Dahlström woke up while the innards of her abdomen were still exposed, and the work to close it up started. There were, however, complications. Dahlström perished thirty hours after her belly had been opened, yet her daughter survived. The mother was autopsied the following day, her pelvis prepared into a specimen and collection object—by severing it from the rest of her body, skeletonizing, and labelling it—and, Mesterton expressed, “kept as no. 38 in the University’s beautiful and valuable collection of pathological pelves”.⁴

In the early 1860s, this collection was merged with the recently purchased obstetrical collection of Magnus Retzius (1795–1871), professor of obstetrics at the Karolinska Institute—at the time called the Carolinska Medico-Kirurgiska Institutet—in Stockholm. The two collections became a new unit called the Museum Obstetricum. For several decades it was housed within the anatomical department, alongside the collections tied to the chairs of anatomy and pathology.⁵ In 1903, the objects in the Museum Obstetricum were separated. The pelvis specimens, together with another category of collection objects—obstetrical instruments—were moved to the Uppsala University Hospital, and in the mid-1990s, a few pelves and the instruments were relocated to the Museum of Medical History in Uppsala. In 2006, the pelves remaining at the hospital were transferred to the museum. They remain there today, while some of the other objects initially left behind at the anatomical department are now managed by the Gustavianum, Uppsala University Museum.⁶

This article is situated within the wider field of the history of collections, but more specifically within the branch of medical collections.⁷ In the context of research within this field, human remains in the form of specimens are—in line with the material turn—framed as historical artefacts. By approaching them as tangible remnants of the past, enquiries into their contexts can unravel various themes.⁸ Scholars have examined aspects of knowledge production regarding medical collections, such as their role in establishing new fields or disciplines, and in training students.⁹ Moreover, the importance of personal, professional, and institutional networks for collecting specimens has been investigated.¹⁰ However, obstetrical collections—a specific kind of medical collection which intersects with the fields of history of medicine and reproduction—have received little attention.¹¹ Furthermore, the connections between obstetrical collections and surgical interventions on labouring women remain largely uninvestigated.

The emergence of the Museum Obstetricum at Uppsala University, in the mid-nineteenth century, is explored in this article. The aim is to

examine its formation, the motivations of the doctor-collectors who assembled it, and ways in which they articulated the intended usage of the collection objects. The acquisition of the pelvis specimens and casts thereof was shaped by the dynamic between collecting and obstetrical practice, specifically radical surgeries—such as the caesarean section—on women in labour. By investigating this interaction, I analyse how knowledge was produced through the Museum Obstetricum. By situating this obstetrical collection in the intersection of the contemporary medical interest in pathological conditions and the infrastructure of maternity care, I show that the two collections—from Stockholm and Uppsala—were merged in order to create a selection of pathological pelvis specimens and obstetrical instruments, which could be used in medical education as preparation for obstetrical practice. The collection emerged from complex moral and cultural contexts, which involved questions such as framings of the consent of female patients and their relatives, doctors' conflicting interests in saving lives or obtaining new reference material, and decisions about whether to save the woman or the fetus when the pelvic canal was too narrow for the fetus to pass through.

Surviving historical medical collections might appear as merely a static way of storing knowledge, in the form of material objects. However, earlier studies have shown that they had a multifaceted role. They were actively used as a hands-on resource for teaching and scientific enquiry in the nineteenth century, an era which has been referred to as the age of museum medicine.¹² Moreover, scholars have conceptualized this use in the metaphor of collections as libraries.¹³ Accordingly, the Museum Obstetricum fuelled obstetrical knowledge production at Uppsala University, underpinning education and research as well as symbolizing Uppsala University's prestige in the medical arena. However, the formation of knowledge was not a linear process; there was a mutual exchange on several levels—between medicine and society, as well as between the collection and its objects, social networks of physicians, and obstetrical practice. Previous research has stressed that co-production of knowledge takes place in the relations between people, artefacts, and the uses thereof—an approach which this study adopts in order to discuss the dynamic of collection objects' way from patient to specimen and back again.¹⁴

The concept of co-production enables close examination of these relations and their outcomes. Sheila Jasanoff has specified that “work in the co-productionist idiom stresses the constant intertwining of the cognitive, the material, the social and the normative”. Hence, this approach does not favour one of these aspects over the others; it rather focuses the analytical lens on the interplay between them.¹⁵ Co-production draws attention to the fact that science and society, albeit often understood as

separate spheres, are intertwined, have effects on each other, and are connected by people and things.¹⁶ Furthermore, it sheds light on how social relations are materialized in technology, and how the design of such technologies steers future interactions between people.¹⁷ In order to employ this idiom, I frame collection objects—pelvis specimens, casts, and instruments—as medical technologies that were used to teach, diagnose, and treat medical conditions, as well as demonstrating medical power and professionalism.¹⁸

To conduct this investigation, a broad spectrum of sources is required. I tap into three categories: collection objects, archival texts, and medical publications. This combination enables me to trace the processes of co-production, since each type of source sheds light on different points in the loop, as well as on diverse aspects. By examining collection objects, it is possible to gain clues to their origin. Archival texts enable me to further examine the collection's contents and uses. And medical publications offer insights into how the formation of the Museum Obstetricum was driven by doctors and their collecting networks, as well as revealing tensions within obstetrical practice, which also was a context of obtaining specimens. By considering these sources together, it is possible to analyse how technologies and practices were mutually shaped. A serious limitation is the absence of the voices of the female patients. Their agency is only indirectly acknowledged through the descriptions and statements of the physicians who performed the surgical interventions and gathered pelvis specimens from women who died of caesarean sections.

This article consists of four sections. Firstly, I situate the Museum Obstetricum in the wider context of obstetrical collections and doctors' interest in pathological conditions. Secondly, I discuss the infrastructure of maternity care and radical surgeries on labouring women in Sweden during the first half of the nineteenth century. Subsequently, I analyse the dynamic of collecting pelvis specimens in the context of performing the caesarean section, a radical surgery. In the last section, I examine the specificities of pelvic pathologies in the Museum Obstetricum. In the conclusion, I discuss the mechanisms and effects of co-production in the interplay between the formation of the Museum Obstetricum and obstetrical practice.

Setting the stage for the Museum Obstetricum

Early modern cabinets of curiosities contained rarities and wonders, and the period's natural history collections were intended to represent the whole world in miniature.¹⁹ In the nineteenth century, collections mirroring specialized fields of expertise emerged to a greater degree.²⁰ This shift

was gradual, and different ways of organizing collections overlapped.²¹ Collections could be either privately owned or institutionalized. Physicians obtained body parts from deceased patients during autopsy, or from corpses during dissection, and prepared them into specimens by different means of conservation.²² Previously, individual physicians networked by sending each other specimens, and in the nineteenth century institutions also participated in networking through this practice.²³

In contrast to other specialized medical collections, obstetrical collections had been around since the seventeenth century. While midwifery has older roots, obstetrics—the management of obstructed labours—was staked out as a specialist subject by physicians in early modern Europe. But there was no clear-cut shift from midwifery to obstetrics, and the process differed between countries.²⁴ Obstetrics and obstetrical collections were introduced in Sweden, more specifically Stockholm, around 1700.²⁵ Objects in obstetrical collections, such as phantoms—models which represented the labouring woman's body and that of her fetus—were used as visual, as well as tactile, pedagogical aids to instruct midwives in delivery.²⁶ When the Public Lying-In Hospital in Stockholm was founded in the latter part of the eighteenth century, a collection containing women's pelvises, fetal crania, and phantoms was established there, in order to teach midwifery and medical students the tactile skills of managing parturition.²⁷ The reasons for establishing this lying-in hospital were twofold. Beyond generating training opportunities for students, it was also intended to provide maternity care for pregnant women.²⁸

During the first half of the nineteenth century, several collections connected to medical institutions or professionals emerged in Stockholm. One such institution was the newly founded Karolinska Institute, where Anders Retzius (1796–1860), an influential professor of anatomy, built up collections of anatomical specimens.²⁹ While Anders Retzius collected for the institution he represented, his brother Magnus Retzius established a private collection of obstetrical objects. It is likely that he commenced assembling it in the 1820s, after starting his obstetrical career. Magnus Retzius became assistant physician at the Pro Patria Lying-In Hospital in Stockholm in 1819, and chief physician there in 1830. In 1849 he assumed the chair of obstetrics at the Karolinska Institute and became the director of the Public Lying-In Hospital.³⁰ In this capacity, Magnus Retzius's collection was tallied as a resource for the obstetrical education of medical students at the Karolinska Institute. Beyond obtaining pelvis specimens from his deceased patients, he had a vast national and international network of colleagues with whom he exchanged specimens.³¹

When Magnus Retzius sold his collection to Uppsala University in 1862, it contained pelvis specimens described according to pathological

and racial categories, casts of pelvis specimens in plaster and papier mâché, crania and whole mounted skeletons of fetuses, obstetrical instruments, and models of the pregnant body.³² It was merged with the collection of pathological pelves in Uppsala, which together constituted the foundation of a new unit—the Museum Obstetricum. The creation of this collection was encouraged by representatives of the medical faculty as a way to strengthen Uppsala University’s position as an actor in the arena of medical education in Sweden, especially in relation to the Karolinska Institute, their competitor.³³ By extension, the formation of the Museum Obstetricum was also considered as a means to provide maternity care to the population.

The year before obtaining Magnus Retzius’s collection, the medical faculty had purchased seventeen casts of “deformed pelves” from the Fleischmann papier-mâché factory in Nuremberg, purportedly for the teaching of obstetrics. This purchase was highlighted as an important acquisition in the Uppsala University yearbook.³⁴ The pathological was emphasized in the Museum Obstetricum, which marked a division between obstetrics and anatomy in general, as well as the content of the disciplines’ collections.³⁵ While the general aim of anatomical coursework at the time was to give students an understanding of the body as a whole, and how the parts related to each other, obstetrical education was focused on teaching students to handle obstructed labours—that is, situations when the fetus could not pass through the pelvic canal without intervention.³⁶ While contracted pelves were noticed in the eighteenth century, a wider array of specific forms emerged in the first half of the nineteenth century.³⁷ This development tied in with the general trend of specialization within medicine, and the overarching interest in pathological conditions, which permeated many disciplines.³⁸

Obstetricians—or in Sweden, physicians with training in obstetrics—were primarily interested in pathological pelves because obstructed labour was their specialist subject. The collections were used for scientific investigations and training students, and were seen as means to understand different kinds of pathologies, such as obstructed labours. Hence, their contents, like those of other medical collections, mirrored the collectors’ field of expertise. The Museum Obstetricum was positioned as a resource, meant to be used like a library, for learning about a wide array of pelves with pathological conditions which could be encountered in obstetrical practice. Like books, which were printed in multiple copies, pelvis specimens could be reproduced by casting. This enabled the experiences of individual physicians to be transferred to students, who could see and touch the pelvis pathology. The students were thus taught to read the shape of bones, by handling the materialization of previous patient cases, in order to learn to identify pelvic pathologies in future patients.

Maternity care and radical surgeries in nineteenth-century Sweden

Obstetrical collections were enmeshed with obstetrical practice. Therefore, to understand the formation of the Museum Obstetricum, the infrastructure of maternity care in Sweden during the first half of the nineteenth century has to be taken into account. Radical surgeries within obstetrics at the time—the dismemberment of the fetus and the caesarean section—took place within this infrastructure and were conducted by physicians and midwives as responses to obstructed labour, which was a matter of life or death. These surgeries were conducted in a limited number during the eighteenth century, but were performed to an increasing degree in the nineteenth century. This shift tied in with the tightening state control of maternity care, a grip rooted in mercantilism, for which a growing population was considered a resource.³⁹

The majority of the Swedish population lived in the countryside in the nineteenth century, most childbirths took place at home, and many women preferred to be attended by local women. However, the Swedish state had stipulated that labours taking place at home should be supervised by a midwife or a physician.⁴⁰ Moreover, while previously there had been just a few lying-in hospitals located in the bigger cities, there was a surge in the establishment of lying-in units at county hospitals in the mid-nineteenth century—such as in Uppsala, where the city’s first lying-in unit was founded in 1859. Doctors viewed these institutions as a way to provide maternity care for poor women, as well as to provide students with clinical experience of managing labours.⁴¹

This shift is equivocal. On the one hand, the tightened state control of maternity care enabled physicians to access women’s bodies; on the other, it resonated with the sometimes desperate situations of giving birth.⁴² For example, some patients at the Public Lying-In Hospital were described by physicians as “poor unfortunate creatures from the countryside who have been transferred several miles on jolting carriages during the labour, and not earlier than after several days of the most painful and strenuous attempts of delivering at home”.⁴³ It is likely that this example refers to a woman in obstructed labour. If no interventions were made in cases like this, the woman and fetus both would die—which, in line with the mercantilist approach, was framed as a problem by the state. This problem was expected to be solved by the practitioners of maternity care, that is, midwives and physicians.

The pathology of obstructed labour was most often understood as situated in the woman’s pelvis, in the sense that it was too narrow for the fetus to pass through. However, the pathology was only actualized when

women who had a contracted pelvis were pregnant or in labour. The relation between the bodies of the woman and the fetus was rooted in a mechanistic understanding of labour. As Emily Martin has observed, physicians imagined their obstetrical practice as mechanistic in the sense that “the woman’s body is the machine and the doctor is the mechanic or technician who ‘fixes’ it”.⁴⁴

To solve the problem of the woman and fetus both dying because of obstructed labour, obstetrical instruments were applied. There were two categories of these for retrieving the fetus through the pelvic channel—blunt and sharp. These instruments were designed to be used for different kinds of fetal retrieval. While the forceps (blunt) was intended to get the fetus out alive, tools such as perforators and hooks (sharp) were used to dismember it. With the former, holes could be drilled in the fetus’s cranium, and the latter could be inserted into the perforated skull, to drag the fetus out. The designs of the different categories of instruments were based on the intended results, and at the same time the material properties of the instruments steered what kind of action could be taken. Hence, the instruments and the practices of managing obstructed labours were mutually shaped, co-produced. The majority, around two hundred, of the objects in Magnus Retzius’s collection when sold to Uppsala University were blunt and sharp obstetrical instruments.⁴⁵

Different criteria governed the choice of instruments, when attempting to retrieve a fetus through the pelvic canal. Blunt ones were primarily used, if there appeared to be a possibility of retrieving the fetus alive, that is, if the woman’s pelvic canal was thought to be wide enough. If that endeavour was unsuccessful, the next step could be to attempt dismembering it.⁴⁶ To dismember a fetus, especially a living one, was framed by physicians as a horrible experience for everyone involved.⁴⁷ However, sharp instruments were sometimes repeatedly applied to deliver women who had too narrow a pelvis for the fetus to pass through. These women were encouraged by their provincial physicians to travel to the nearest lying-in hospital in the latter part of their next pregnancy, to be induced before the fetus was full term, but considered viable.⁴⁸ This advice illustrates attempts to avoid interventions considered to be extreme.

The practitioners of maternity care had different realms of authority: midwives were expected to tend to the uncomplicated labours, and physicians the complicated. However, in this period there were more midwives than physicians, and the likelihood was often that there was no physician in close enough proximity to be called in when a labour was deemed complicated. Because of these circumstances, midwives had an unusually strong position in Sweden throughout the nineteenth century, in the sense that they were allowed to use blunt and sharp obstetrical instruments.⁴⁹

However, they were not allowed to use sharp instruments on a fetus which was deemed to be alive, but were instead encouraged to wait until it was sure to be dead. Midwives were warned by physicians that to use sharp instruments on a living fetus was murder.⁵⁰ Physicians, on the other hand, considered themselves entitled to dismember a living fetus; the practice did occur, although rarely, and it was viewed as a way to possibly save the woman before she perished from exhaustion.⁵¹

Furthermore, operations which targeted the woman's body, such as the caesarean section, were considered the domain of physicians.⁵² The majority of caesarean sections performed in Sweden were carried out from 1850 onwards, and most of them after the 1880s. It is likely that this was due in part to the general trend of not performing abdominal surgery before mid-century. When inhalation anaesthesia was introduced in 1847, physicians were enabled to venture into the abdominal cavity of living patients, even though it resulted in a high mortality rate.⁵³ Some of the caesarean sections took place at lying-in hospitals, and others in farmer's cottages.⁵⁴

Some physicians who carried out caesarean sections in Europe during the first half of the nineteenth century reported that approximately 50 per cent of patients who underwent this operation lived. Physicians in Sweden were aware of these reports, and the caesarean section was accordingly framed as an intervention which women had a chance to survive.⁵⁵ However, in the Swedish cases, all the women died in the aftermath, while about half of the fetuses lived.⁵⁶ Hence, in Sweden, this operation generated the opposite results compared with the dismemberment of the fetus, in terms of who was intended, or expected, to survive.

The ambiguities of the caesarean section

The main dilemma of whether to conduct a caesarean section was the question of whom the physician should attempt to save in cases of obstructed labour, when the fetus was deemed to be alive but the woman's pelvic canal too narrow for retrieval with blunt instruments. While the dismemberment of the fetus generated results in absolute terms—that is, its death—the caesarean section opened up a scale of possibilities and expectations. Even though this operation was known to result in a high mortality rate for the women, it was hailed by several physicians as an intervention which both mother and fetus had a chance to survive. The motivations for conducting this surgery differed between countries on an overarching scale, but also depended on factors such as the attitude of local communities and individual physicians.⁵⁷

Religion played into these calculations as well. In general terms, within Catholicism, it was forbidden to take innocent life. What this meant in

practice could be framed in various ways, and the Catholic Church and its representatives struggled with this issue in relation to the surgical techniques—and expectations thereof—which emerged in the nineteenth century.⁵⁸ Within Protestantism, by default, there was no consensus regarding how to frame the life of the woman and the fetus. Furthermore, there were not uniform approaches within countries in which neither Catholicism nor Protestantism was predominant.⁵⁹ For example, in France and England, the dismemberment of the fetus was the more common intervention in cases of obstructed labour in the nineteenth century.⁶⁰ In the United States, where the Catholic Church staked out a strong presence, the caesarean section was conducted with greater frequency.⁶¹

Some comparative features can be teased out, concerning how the dilemma of saving the woman or the fetus played out in different countries. The entanglement of religion in obstetric practice can be traced through factors such as how involved the state and the church—or Protestant congregations—were in maternity care in individual countries, as well as the relation between religious organizations and specific states. Moreover, the personal conviction of individual physicians could come into play, but to some degree decision-making depended on how regulated their practice was, and by whom. Another feature was where the woman in obstructed labour was located, and who were present.

One prevalent aspect in the cases when a caesarean section was conducted in Protestant Sweden is that several of the physicians, such as Mesterton, made a point of stressing that they had informed the woman of the risks for herself, and asked for her permission to go through with the operation.⁶² However, what consent meant, or how it was constructed, is not a given. Previous research has shown that consent is culturally and historically contingent, with factors—beyond religion—such as gender, class, and race influencing how it is constructed, and in whom it is situated.⁶³ Moreover, being informed and consenting did not necessarily overlap.⁶⁴

Nevertheless, not all physicians in Sweden who discussed the caesarean section approached the issue of consent in the same way. For example, Magnus Retzius aligned himself with the view of the German obstetrician Hermann Friedrich Kilian (1800–1863), who argued that the caesarean section should be performed if the life of the fetus possibly could be saved by it. Retzius further stated that even though the woman had a say, she should listen to the physician's recommendation.⁶⁵ This indicates that, in Retzius's opinion, there was not really a choice for her. In contrast to Retzius, his predecessor as professor of obstetrics at the Karolinska Institute, Pehr Gustaf Cederschiöld (1782–1848), had instead been adamant that a caesarean section could be conducted only if the woman agreed.⁶⁶

One reason for the physicians to recount that they had asked for the patient's permission—regardless of whether they actually did or not—was most likely a fear of accusations of misconduct. Physicians could be brought to trial. For example, in the 1850s, Magnus Retzius was charged with causing a recently delivered woman to die from lack of treatment.⁶⁷ To avoid this, Cederschiöld had stated that one should “demonstrate the situation for other educated and credible persons” before proceeding with a caesarean section, in order to “protect oneself against slander”.⁶⁸ In this light, to consult with one or several colleagues was not only a way to ascertain diagnosis. In Sweden this was a strategy for the physician who wielded the scalpel to have peer witnesses, who could attest to the diagnosis which formed a reason for conducting the operation. Since the caesarean section was such a dangerous surgery for the woman, it is likely that asking for her consent—or stating that this had been done—was a way to remove liability from the physician and transfer it to the woman.

Another aspect is that some physicians also stressed the female patients' desire to obtain a child. Beyond Mesterton's report, this is present in the case description of the caesarean section conducted in 1860 by Gustaf Fredrik Hjort (1818–1876), midwifery teacher at the Sahlgrenska hospital in Gothenburg. The woman's previous pregnancy had ended in the dismemberment of the fetus, and when asked whether she was willing to submit to the caesarean section, Hjort stated, “she told me that she was ready to submit to whichever risk, as long as the fetus would live”. He further argued that when asked whether she wanted to consult with her husband, “she said, ‘he probably only wants me to live, regardless of how it will end for the fetus’”. Hjort declared himself to have heeded her wishes and not contacted her husband.⁶⁹ Also Mesterton stressed that the decision should be made by the woman, and that no relatives had the right to oppose her if she wanted to go through with the operation, even though this prerogative was not regulated by law. He also stated that it was equally her right to opt for dismembering the fetus, because the fatal risk was much higher for her.⁷⁰ In this study it is not possible to gauge whether the women actually had a say, but these examples shed light on some of the ambiguities connected with the caesarean section in Sweden during this time.

While radical surgeries saved, or were intended to save, lives, they often did not; body parts from deceased patients, in turn, were considered as means to generate knowledge for saving the lives of future patients. Pelvis specimens obtained during autopsies on some of the women who died in the aftermath of radical surgeries were incorporated into obstetrical collections, such as the *Museum Obstetricum*.⁷¹ All of these stemmed from women who underwent the operation at lying-in hospitals, while seem-

ingly no pelvis specimens were obtained from women who perished during surgeries conducted in their homes.⁷² This ties in with the general trend that physicians conducted autopsies of patients who died at hospitals, even though it sometimes occurred that deceased patients were autopsied in their homes.⁷³ Hospitals were framed by physicians as sites where women could receive better care than at home, but at the same time they were a central site for collecting specimens for medical collections, and by extension facilitating physicians' claim to expertise.

While women who underwent the caesarean section in Sweden during the period of study allegedly consented to the surgery and the mortal risks involved, one predominant factor is that all of them belonged to lower social classes, and found themselves in an acute and desperate situation. By entering lying-in hospitals, the physicians' realm of expertise, they could have been seen as basically subjecting themselves to that very expertise.⁷⁴ Previous historically oriented research has shown that in a situation in which poor and/or lower-class patients actively sought out treatment, it was likely that they deferred to the physician's recommendation—which might have been motivated by a desire to test new interventions. Furthermore, this type of situation does not necessarily exclude degrees of coercion.⁷⁵

In Magnus Retzius's collection, there were two pelvis specimens which derived from women who had perished in relation to caesarean sections and subsequently became part of the *Museum Obstetricum*.⁷⁶ One was from the operation conducted by Retzius himself, and one from an operation conducted by Johan August Liborius (1802–1870), a chief physician at the Sahlgrenska hospital. Liborius was part of Retzius's vast network, and they both partook in the practice of exchanging specimens with colleagues.⁷⁷ This practice enabled physicians to add specimens that they themselves had not obtained first-hand, thereby expanding the selection in their own collections, or those of the institutions they represented. The desire for a wider selection of pathological pelvises drove physicians to obtain specimens, and at the same time, knowledge gained from experiences and specimens of past surgeries steered obstetrical practice. This mutual shaping, co-production, was an ongoing loop.

The caesarean section conducted by Retzius took place in September 1851, when the twenty-four-year old Hedda Sofia Ersdotter entered the Public Lying-In Hospital after already having been in labour for three days. A large tumour in her vagina obstructed the fetus's path. Even though this tumour had been present a few years earlier, when she last gave birth, it had then been small enough to let the previous child pass. But the tumour had since grown. Retzius enquired about her health and examined her body. He deemed it unlikely that the fetus was still alive, but it had to be removed from Ersdotter's womb.⁷⁸

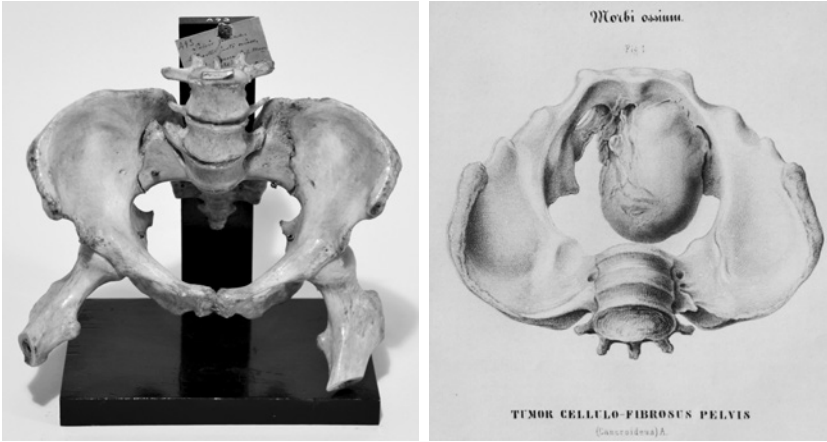

Fig. 1. Ersdotter's pelvis—skeletonized, mounted, and labelled; hence, made into a collection object and intended as a reference to be stored and consulted. Source: Uppsala Museum of Medical History, Object A93, UMM 408. Photograph by author.

Fig. 2. Print illustrating the pelvis specimen from Ersdotter, with the tumour featured. The print was, together with the textual description, linked to the patient case. Source: *Museum Antomicum Holmiense* (1855). Courtesy of the Hagströmer Medico-Historical Library, Karolinska Institute.

The verdict was that the fetus could not pass through the pelvic channel without being dismembered, but that there was not enough space for manoeuvring the sharp instruments. Magnus Retzius, together with the midwifery teacher Joseph Elliot (1799–1855) and Hjort—who was the former's adjunct at the time—decided that the only solution to possibly save Ersdotter—and the fetus if it was still alive—was to perform a caesarean section. In this case, there was deemed to be no collision between the lives of the woman and the fetus. It was rather an issue of trying not to lose both. However, the fetus turned out to be putrefied, and Ersdotter did not survive the ordeal. The autopsy was conducted by Magnus Retzius the following day, attended by a handful of colleagues, along with the medical students who interned at the lying-in hospital at the time.⁷⁹

After the autopsy, Ersdotter's pelvis was prepared as a collection object (fig. 1), and a few years later, it was featured in *Museum Anatomicum Holmiense* (1855)—a printed catalogue of selected specimens from the collections of the Karolinska Institute—in which Ersdotter's case was described, and her pelvis illustrated (fig. 2).⁸⁰ The information that the pelvis specimen derived from the caesarean section performed by Magnus Retzius was noted in the inventory that formed part of the sales contract between

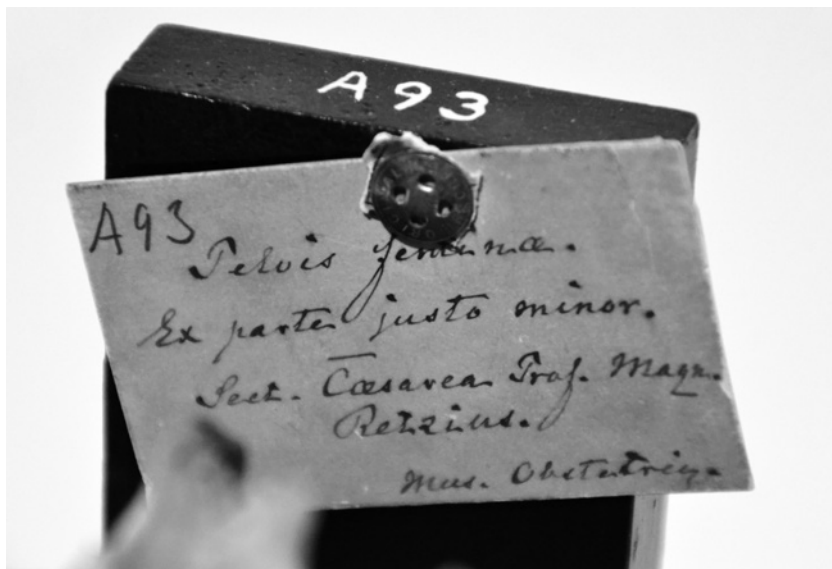

Fig. 3. The label for Ersdotter's pelvis, with the text "A93. Pelvis femina. Ex parte justo minor. Sect. Caesarea Prof. Magnus Retzius. Mus. Obstetric." Source: Uppsala Museum of Medical History, Object A93, UMM 408. Photograph by author.

him and Uppsala University, as well as on the specimen's label (fig. 3).⁸¹ This record-keeping was done in order to connect the information—the patient case—to the specimen, which was necessary for the latter's use as reference material. While the pathological condition in this case was not situated in the woman's actual pelvic bones, the process followed the script of diagnosing obstruction and attempting treatment. And when the patient died, her pelvis was turned into a collection object and medical technology intended to be used for learning how to identify the specific pathology in other, living, patients.

Pelvic pathologies in the Museum Obstetricum

Beyond constituting a foundation for scientific enquiry, obtaining specimens from deceased patients was part of the training of students. By being taught to conduct autopsy, students were trained to identify pathological lesions and causes of death, making connections between dead bodies and living patients. This process was enmeshed with the clinic, that is, teaching hospitals, which emerged to a greater degree during this time.⁸²

Obstructed labour was mostly understood as situated in the width and form of the woman's pelvic bones. Hence, the pelvis was the focus of

investigation when figuring out the extent of obstruction. The pelvis was defined as pathological if it was too narrow for the fetus to pass through. This condition was therefore constituted in contrast with being wide enough, relative to the size of the fetus's head.⁸³ In effect, the pathological was defined in terms of ideas about function in the context of giving birth; hence, it was founded on cultural norms and actualized in pregnant and labouring women.⁸⁴ Establishing the minimum width of a pelvis for a full-term fetus to pass through allowed pathological pelves to be identified according to measurements.

The practice of measuring pelves was called pelvimetry.⁸⁵ The instruments used for taking pelvic measurements were called pelvimeters, and there were three different kinds depending on which width was being quantified: external, internal, and both. There were six of these instruments in Magnus Retzius's collection when it was sold to Uppsala University, and it is likely that they were used in his obstetric practice.⁸⁶ Since the pathology of obstructed labours was understood as situated in the pelvic bones, the pelvis specimens obtained from deceased patients were skeletonized in order to make the pathology visible, tangible, and measurable.

Magnus Retzius took part in debates both within Sweden and internationally, concerning where the category of the normal pelvis ended and the pathological started. When he applied for the position of professor of obstetrics at the Karolinska Institute, he did so with the dissertation *Afhandling om bäckenförträngning* (1848), dealing with various kinds of contracted pelves and their role in obstructed labour. Moreover, he discussed different interventions in relation to the specific kinds of contracted pelves, and the measurements of the pelvic canal. This research corresponded with his collection, which when sold to Uppsala University was reported to "contain specimens of the majority of kinds of deformed pelves", along with the instruments for measuring the obstruction, as well as managing it.⁸⁷ This collection, like a library, was seen as a resource that could be consulted. But its contents were also meant to be read together with patient cases documented in text.

The pelvimeters in the Museum Obstetricum were used in obstetrical practice, as when Mesterton examined Dahlström. The measurements obtained by this action contributed to his diagnosis of contracted pelvis.⁸⁸ Hence, a collection instrument was used for deciding that a surgical intervention should be conducted on a labouring woman. Moreover, medical students at Uppsala University were present at the autopsy of Dahlström, and the professor of pathology demonstrated the cause of death.⁸⁹ Her corpse was linked to how she had been diagnosed while still alive, and the subsequent operation. As shown in the introduction, her pelvis was obtained during the autopsy and incorporated into the collection, so that it

could be used as reference material. These were acts understood as crucial for equipping students with the necessary tools to save lives in the future.

A selection of different kinds of pathological pelves for the collection could, beyond the practices of conducting autopsies of the collectors' own patients and collegial exchange, be obtained by purchasing them. Not only specimens of deceased patients but also casts were considered as reference material. Several of the pelvis casts in the Museum Obstetricum were bought from the anatomist Guy Ainé's workshop in Paris and the Fleischmann papier-mâché factory in Nuremberg.⁹⁰ These traders were part of an industry in the first half of the nineteenth century; there were several workshops which manufactured anatomical models and casts for commercial purposes.⁹¹

Ainé merchandised casts, as well as specimens, in printed trade catalogues in the 1840s and early 1850s. He sold his goods to medical museums and schools in France, as well as to foreign universities. In Ainé's catalogue of 1850, there is an appendix titled "Collection of Artificial Pelves".⁹² Next to each of these items, the name of an individual or a museum is specified within brackets, such as Ainé himself, or Museum Dupuytren. The latter housed the collections tied to the chair of pathology at the medical faculty of Paris University.⁹³ The items in this appendix seem to have been casts of specific specimens, which were considered representative of certain types of pelvic pathologies. It is likely that the names within brackets indicated who possessed the original specimen or had been the first to describe it.

That the "artificial pelves" were cast after specific specimens is further indicated by how the selection at the Fleischmann factory was described. In 1859, a British physician visited the factory and in his travel report mentioned that he, for example, had seen a cast of a pelvis with a skeletal deformation "which is copied from the preparation of Dr Martin of Jena." He further wrote that "models of this kind possess many advantages over those made in wax, for the uses of medical lectures. They are equally faithful and beautiful; while, at the same time, they are not only very cheap, but almost indestructible".⁹⁴ The manufacturing and merchandising of them were hence aimed at teaching students how to identify and manage pelvic pathologies. The emphasis put on their material properties in terms of durability ties in with the tradition of hands-on learning in obstetrics.

These different types of pelvic pathologies and their management emerged in tandem. One example of the co-production of a specific kind of pelvic pathology and interventions to treat it is pelvis *oblique ovata*, which is represented by several pelvis casts in the Museum Obstetricum.⁹⁵ The obstetrician who is acknowledged as the first to describe this form of contraction of the pelvis was the German Franz Karl Naegele (1778–1851).

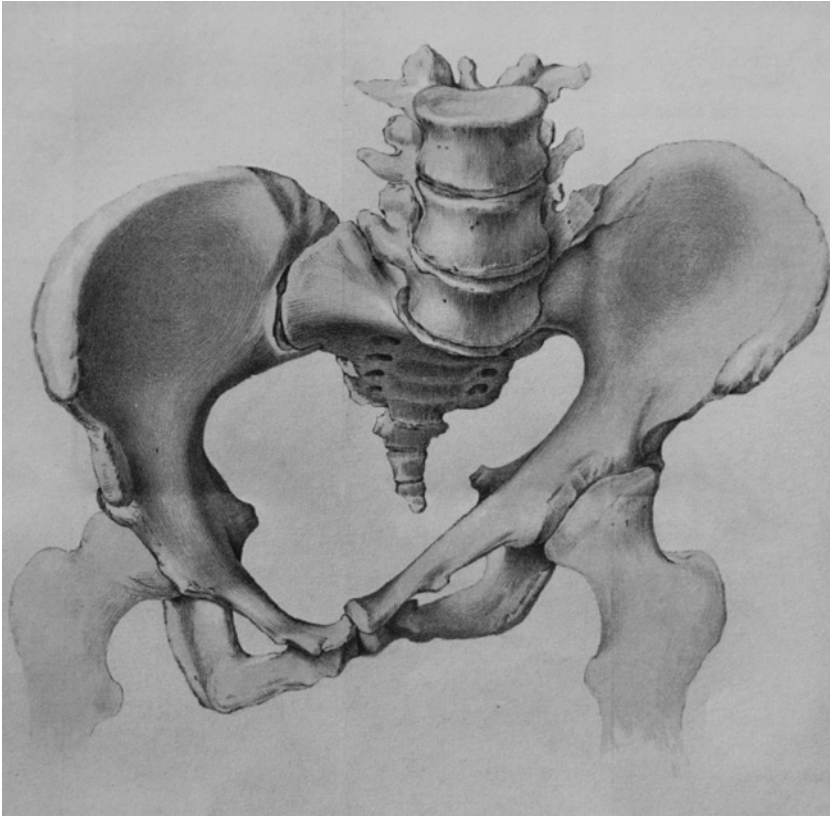

Fig. 4. Print illustrating the pelvis specimen from the woman who was diagnosed with the pathological pelvic form *oblique ovata* at the Pro Patria Lying-In Hospital. Severing the pelvis from the rest of the body and skeletonizing it exposed and highlighted the pathology of the pelvic form. Source: Magnus Retzius, *Afhandling om bäckenförträngning* (1848). Photograph by author.

Magnus Retzius paid attention to Naegele's instructions concerning how this condition could be detected "on still living persons" by pelvimetric investigations.⁹⁶ This condition was reported to be difficult to diagnose in living patients, since women's bodies did not show any visible signs of this particular pelvic deformity, and most often it was diagnosed during autopsy. Magnus Retzius had visited Naegele in Heidelberg in 1845 and had seen several specimens with the form *oblique ovata* in his collection.⁹⁷ This experience had an impact on Magnus Retzius's own practice.

In April 1846, one of the women at the Pro Patria Lying-In Hospital was brought to Magnus Retzius's attention. It turned out that the thirty-one-year-old married woman had a contracted pelvis, and he claimed that he was able to diagnose her with pelvis *oblique ovata*. Since the fetus was

deemed to be dead, it was dismembered.⁹⁸ The woman died in the aftermath. She was then autopsied, and her pelvis made into a specimen, which was depicted in the only drawing included in Magnus Retzius's dissertation (fig. 4). Her individual case was connected to the pathology pelvis *oblique ovata*, and when depicting the specimen, he wrote,

I instructed the artist to give the drawn pelvis the same position as Naegele chose for the figures he attached to his abovementioned work, so that comparison between them could be conducted more easily, and the surprising similarity, which, according to Naegele's report, the one example of a pelvis so constituted has with the other, can be detected clearly.⁹⁹

This example illustrates the dynamic of how physicians drew on their interaction with colleagues' experiences and existing specimens, in order to intervene in obstructed labours they themselves encountered. In turn, this sometimes generated new specimens, references, and medical technologies, for their own collections.

Conclusion

In this article, I have explored the formation of the Museum Obstetricum at Uppsala University in the mid-nineteenth century, and the knowledge produced through it—by situating it at the intersection of the medical interest in pathological conditions and maternity care. This study draws attention to how the obstetrical collection and surgical interventions on labouring women, such as the caesarean section, co-produced hands-on medical knowledge. Underpinning such materializations were the social relations between on a general level medicine and society, and on a concrete level physicians and patients. I have shed light on that in the period of study, the caesarean section was hailed by physicians as a new solution to an old problem; obstructed labours in which woman and fetus both perished if the latter was not dismembered. This new intervention opened up for the possibility to also save the fetus, but involved mortal risk for the mother. From the carried out investigation we can conclude that the decision to carry out the procedure was anchored in physicians' authority.

Consequently, this article demonstrates that the Museum Obstetricum manifested Uppsala University's expert knowledge, gained from the experiences of individual physicians in their treatment of previous patient cases. This collective professional expertise was stored in the Museum Obstetricum, but also transferred to colleagues and medical students through interaction. The collection objects such as skeletonized pelvises could be seen, touched, and measured, which steered how physicians conceptualized their own expertise through the management of the (dead and

alive) bodies of their patients, with the medical technologies in the collection. By extension, this knowledge had an impact on how future patients were treated, which in turn generated new specimens. The training they received as medical students was a point of reference for physicians when encountering obstructed labours. The training was normative, in the sense that it shaped physicians' comprehensions of pathological conditions and how to intervene.

By exchanging pelvis specimens with colleagues and purchasing pelvis casts, doctor-collectors could expand the selection of various kinds of pathological pelvises in their collections. I have highlighted that beyond certain types they themselves had encountered, they could draw on colleagues' experiences, and hence social networks were paramount for the formation of obstetrical collections and practices. Hence, the Museum Obstetricum was framed as a resource to consult, like a library, regarding the treatment of current and future patients. At the same time, the collection was built on the deaths of women who had once been in the care of these same collectors. This dynamic was central to the materiality of obstetrical collections and their objects, which in turn shaped practices such as obstetrical interventions. The physicians themselves linked together past and future labouring women, by moving back and forth between their obstetrical practice and obstetrical collections.

Notes

1. The research for this article was conducted within the project *Medicine at the borders of life. Fetal research and the emergence of ethical controversy in Sweden*, financed by the Swedish Research Council (Dnr 2014-1749).

2. "beslöts att kejsarsnitt skulle föreslås patienten, såsom det enda sätt att rädda modren utan utan det lefvande fostrets uppoffring." All translations are mine. Carl Benedict Mesterton: *Ett kejsarsnitt. Inbjudningskrift till medicine doktorspromotionen i Uppsala den 6 september 1877* (Uppsala, 1877), 3. This case has been noticed in previous research; see Barbro Holmdahl: *Människovård och människosyn. Om omvårdnad i Uppsala före år 1900* (Uppsala, 1988), 122-124; Bo Lindberg: "Kejsarsnitt. Då och nu" in Bo Lindberg (ed.): *Kvinnosjukvård under 100 år. En jubileumsbok från Kvinnokliniken, Akademiska sjukhuset* (Uppsala, 1994), 68.

3. "Kl. 9 e. m. underrättade jag patienten om hennes tillstånd och om den åtgärd, som ansågs till hennes och fostrets räddning böra företagas, dervid operationens faror för henne tydligen framhölls, och åt henne lemnades att fritt välja emellan försök att på den naturliga vägen, efter styckning af det lefvande fostret, uttaga detsamma och derigenom söka att rädda henne ensam, eller att, med större fara för henne sjelf, genom den föreslagna operationen söka att äfven rädda hennes barn. Utan tvekan och med gläd mod föredrog qvinnan den senare utvägen." Mesterton: *Ett kejsarsnitt*, 3-4.

4. "förvaras under n:o 38 i universitetets vackra och dyrbara samling af patologiska bäcken". *Ibid.*, 25. On ideas about the aesthetics of specimens, see Eva Åhrén:

“Figuring things out. Visualizations in the work of Swedish anatomists Anders and Gustaf Retzius, 1829–1921” in *Nuncius* 32:1 (2017), 166–211.

5. Carl Benedict Mesterton: *Om nosocomium academicum och den kliniska undervisningen i Uppsala* (Uppsala, 1870), 35.

6. “Kungl. Universitetet i Uppsala redogörelse för det akademiska året 1903–1904” in *Uppsala universitets årsskrift* 44 (1904), 80. The pelvis specimens which are now located at the Museum of Medical History in Uppsala are currently all registered under one identifier: UMM 408. Henceforth, when referring to a specific pelvis specimen, I will state the object no. according to the old labels, followed by UMM 408.

7. For recent work on such collections, see Elizabeth Hallam & Samuel JMM Alberti: “Bodies in museums” in Elizabeth Hallam & Samuel JMM Alberti (eds.): *Medical museums. Past, present, future* (London, 2013), 1–15.

8. Rina Knoeff & Robert Zwijnenberg (eds.): *The fate of anatomical collections* (Farnham, 2015); Anita Guerrini: “The material turn in the history of life sciences” in *Literature Compass* 13:7 (2016), 469–480; Kaat Wils, Raf de Bont & Sokhieng Au (eds.): *Bodies beyond borders. Moving anatomies, 1750–1950* (Leuven, 2017).

9. Eva Åhrén: “Museerna. Vetenskap i tre dimensioner” in Karin Johannisson, Ingemar Nilsson & Roger Qvarsell (eds.): *Medicinen blir till vetenskap. Karolinska Institutet under två århundraden* (Stockholm, 2010), 127–169; Tony Gustafsson: “Anatomi. Praktik och pedagogik” in Johannisson, Nilsson & Qvarsell (eds.): *Medicinen blir till vetenskap*, 170–199.

10. Joris Vandendriessche: “Anatomy and sociability in nineteenth-century Belgium” in Wils, Bont & Au (eds.): *Bodies beyond borders*, 51–72.

11. The presence of pelvis specimens in obstetric collections in the eighteenth century has been analyzed by Pam Lieske: “Deformity of the maternal pelvis in late eighteenth-century Britain” in Raymond Stephanson & Darren N. Wagner (eds.): *The secrets of generation. Reproduction in the long eighteenth-century* (Toronto, 2015), 319–343; Tove Paulsson Holmberg: *Onaturlig födelse. Johan von Hoorn och det obstetriska dilemma 1680–1730* (Lund, 2017), chapter four.

12. Jonathan Reinartz: “The age of museum medicine. The rise and fall of the medical museum at Birmingham’s school of medicine” in *Social History of Medicine* 18:3 (2005), 419–437.

13. For this library metaphor, see Erin Hunter McLeary: *Science in a bottle. The medical museum in North America, 1860–1940* (Philadelphia PA, 2001), 1; Åhrén: “Museerna”, 127, 141.

14. Sven Widmalm: “Artefakter i nätverk” in Sven Widmalm (ed.): *Artefakter. Industrin, vetenskapen och de tekniska nätverken* (Hedemora, 2004), 9–24.

15. Sheila Jasanoff: “The idiom of co-production” in Sheila Jasanoff (ed.): *States of knowledge. The co-production of science and social order* (London, 2004), 6.

16. Anna Tunlid: “Den nya biologin. Forskning och politik i tidigt 1960-tal” in Sven Widmalm (ed.): *Vetenskapens sociala strukturer. Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt* (Lund, 2008), 99–135.

17. Judy Wajcman: “From women and technology to gendered technoscience” in *Information, Community, and Society* 10:3 (2007), 293–295.

18. This framing of collection objects has previously been used by Anna Maerker: “Anatomizing the trade. Designing and marketing anatomical models as medical technologies, ca. 1700–1900” in *Technology and Culture* 54:3 (2013), 531–562.

19. Susan M. Pearce: *On collecting. An investigation into collecting in the European tradi-*

tion (London, 1995); Helen Anne Curry, Nick Jardine, James Andrew Secord & Emma C. Spary (eds.): *Worlds of natural history* (Cambridge, 2018).

20. Eva Åhrén: “Making space for specimens. The museums of the Karolinska Institute, Stockholm” in Hallam & Alberti (eds.): *Medical museums*, 102–115.

21. John V. Pickstone: *Ways of knowing. A new history of science, technology, and medicine* (Chicago IL, 2001).

22. Eva Åhrén: *Death, modernity, and the body. Sweden 1870–1940* (Rochester NY, 2009), chapter two.

23. Simon Chaplin: “Anatomy and the ‘museum oeconomy’. William and John Hunter as collectors” in E. Geoffrey Hancock, Nick Pearce & Mungo Campbell (eds.): *William Hunter’s world. The art and science of eighteenth-century collecting* (Farnham, 2015), 29–41.

24. Jean Donnison: *Midwives and medical men. A history of inter-professional rivalries and women’s rights* (London, 1977).

25. Paulsson Holmberg: *Onaturlig födelse*, 156–163.

26. Ibid., 164–170. On phantoms, see Pam Lieske: “‘Made in imitation of real women and children’. Obstetrical machines in eighteenth-century Britain” in Andred Mangham & Greta Depledge (eds.): *The female body in medicine and literature* (Liverpool, 2011), 69–88.

27. This collection is mentioned in Stockholm city archive: Allmänna barnbördshuset. F6: 1 Övriga ämnesordnade handlingar: 1773–1854, “Kongl majts. Nådiga instruction, hvarefter artis obstetriae Professorens adjunct i Stockholm hafver sig i dess syssla att rätta. Gifven Stockholm å Rådkammaren d. 28 Juni 1778.”

28. Yvonne Hirdman: “Allmänna barnbördshusets 200-åriga utveckling i ett specialhistoriskt perspektiv” in Lennart Lindgren (ed.): *Allmänna Barnbördshuset 200 år. 1775 23/6 1975* (Stockholm, 1975), 57–58.

29. Åhrén: “Museerna”, 135–142.

30. Roger Qvarsell: “Patriotism, paternalism och offentlig vård. Pro Patrias barnbördshus 1774–1951” in Erik Amnå: *För det allmänna bästa. Ett kungligt sällskap mellan stat och marknad under 250 år. Kungl. sällskapet Pro Patria 1766–2016* (Stockholm, 2016), 88.

31. Helena Franzén: *Bodies in transformation. Obstetrical and embryological collections at Uppsala University* (diss. manuscript in preparation).

32. The contents of Magnus Retzius’s collection when sold to Uppsala University are listed in an inventory accompanying the sales contract. Uppsala University Archive (UUA): Medicinska fakulteten. FIV:1 Övriga handlingar: 1740–slutet av 1800-talet. “Professor CM Retzius salubrev”. On the pelvis specimens described according to racial categories, see Helena Franzén: “‘Pelves of various nations’. Race and sex in a mid-nineteenth-century obstetric collection” in Solveig Jülich (ed.): *Medicine at the borders of life* (manuscript in preparation).

33. Franzén: *Bodies in transformation*.

34. “Felaktiga bäcken”. “Program för rector’s-ombytet 1861” in *Uppsala universitets årskrift* 1 (1861), 9.

35. Pelvis specimens from women were incorporated into the anatomical collection as well. The majority of those were not described beyond the fact that they were taken from women’s bodies, and the year in which they had been added to the collection. UUA: *Museum Anatomicum Upsaliense Catalogus Specialis. I. Osteologia*. They were most likely obtained during dissections, like many of the other specimens in that collection. For dissections as sources of specimens in the anatomical collection, see

Fredrik Svanberg: *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950* (Stockholm, 2015), 106–108.

36. For contemporary anatomical coursework, see Gustafsson: “Anatomi”, 184–185.

37. For the eighteenth century, see Lieske: “Deformity of the maternal pelvis”.

38. Samuel JMM Alberti: *Morbid curiosities. Medical museums in nineteenth-century Britain* (Oxford, 2011).

39. Hirdman: “Allmänna barnbördshusets”, 52–54.

40. Lisa Öberg: *Barnmorskan och läkaren. Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870–1920* (Uppsala, 1996), 44–46.

41. Mesterton: *Om nosocomium*, 34–35.

42. There was a much higher maternal mortality in nineteenth-century Sweden than today; see Ulf Högborg: *Maternal mortality in Sweden* (Umeå, 1985).

43. “arma olyckliga varelser från landet hvilka under själva förlossningsarbetet blifvit förda flera mil på skakande åkdon, unsterstundom icke förr än man uti hemmet flera dagar förut gjort de smärtsammaste och mest ansträngande försök till deras förlösande.” Joseph Elliot quoted in Hirdman: “Allmänna Barnbördshusets”, 71.

44. Emily Martin: *The woman in the body. A cultural analysis of reproduction* (Boston MA, 1987), 54.

45. “Professor CM Retzius salubrev”; Bo S. Lindberg: *Obstetriska instrument. En historia om gamla förlossningsinstrument i Medicinhistoriska museet i Uppsala* (Uppsala, 2019).

46. Christina Romlid: “Swedish midwives and their instruments in the eighteenth and nineteenth centuries” in Hilary Marland & Anne Marie Rafferty (eds.): *Midwives, society and childbirth. Debates and controversies in the modern period* (London, 1997), 43–46.

47. Pehr Gustaf Cederschiöld: *Lärobok i vården om kvinnans slägtlif* part 2 (Stockholm, 1837), 80.

48. This was called *partus praematurus*. Magnus Retzius: *Afhandling om bäckenförträngning* (Stockholm, 1848), 191–192.

49. Romlid: “Swedish midwives and their instruments”.

50. Pehr Gustaf Cederschiöld: *Utkast till handbok i den instrumentala barnförlossningskonsten* (Stockholm, 1830), 42.

51. Cederschiöld: *Lärobok*, 79–83.

52. *Ibid.*, 96–105.

53. G. Liljestrand: “The introduction of surgical anesthesia in Sweden” in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 1:4 (1946), 635–640; Stephanie Snow: *Blessed days of anaesthesia. How anaesthetics changed the world* (Basingstoke, 2004), 76–77, 80–82.

54. For an overview of the caesarean sections conducted in Sweden in the nineteenth century, see Otto Lindfors: “Om kejsarsnitt i Sverige” in *Upsala läkareförenings förhandlingar* 5 (1899–1900), 352–355.

55. Retzius: *Afhandling*, 149.

56. Lindfors: “Om kejsarsnitt i Sverige”, 352–355.

57. Jacqueline Wolf: “Risk and reputation. Obstetricians, caesareans, and consent” in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 73:1 (2017), 7–11.

58. Terrence Reynolds: “Moral absolutism and abortion. Alan Donagan on the hysterectomy and craniotomy cases” in *Ethics* 95:4 (1985), 866–873; Joseph G. Ryan: “The chapel and the operating room. The struggle of Roman Catholic clergy, physicians, and believers with the dilemmas of obstetric surgery, 1800–1900” in *Bulletin of the History of Medicine* 76:3 (2002), 461–494.

59. For attitudes towards interventions in cases of obstructed labour in eighteenth-century Sweden, where Protestantism was the official religion, see Paulsson Holmberg: *Onaturlig födelse*, especially chapter seven.

60. Retzius: *Afhandling*, 148–149.

61. Ryan: “The chapel and the operating room”.

62. See also the case description of a caesarean section conducted at the Sahlgrenska hospital in 1860. Gustaf Fredrik Hjort: “Kejsarsnitt för bäckenrängsel” in *Hygiea* 23 (1861), 148.

63. Andreas-Holger Maehle: “‘God’s ethicist’. Albert Moll and his medical ethics in theory and practice” in *Medical History* 56:2 (2012), 225–226; Jacqueline Wolf: *Cesarean section. An American history of risk, technology, and consequence* (Baltimore MD, 2018), 23–27.

64. Cay-Rüdiger Prüll & Marianne Sinn: “Problems of consent to surgical procedures and autopsies in twentieth century Germany” in Andreas-Holger Maehle & Johanna Geyer-Kordesh (eds.): *Historical and philosophical perspectives on biomedical ethics. From paternalism to autonomy?* (Aldershot, 2002), 73–91.

65. Retzius: *Afhandling*, 148–149.

66. Cederschiöld: *Lärobok*, 100.

67. Qvarsell: “Patriotism, paternalism och offentlig vård”, 93–96.

68. “framställa förhållandet för några andra upplysta och vittnesgilla personer” and “till skydd för sig sjelf mot eftertal”. Cederschiöld: *Lärobok*, 100–101.

69. “förklarade hon mig, att hon vore beredd underkasta sig hvilken risk som helst, blott fostret blefve vid lif” and ”hon yttrade sig, ’han nog endast vill att jag skall lefva, hurusomhelst det än kan komma att gå med fostret””. Hjort: “Kejsarsnitt för bäckenrängsel”, 147.

70. Mesterton: *Ett kejsarsnitt*, 24.

71. Pelvis specimens were also incorporated into an obstetrical collection at the Sahlgrenska hospital. Carl Magnus Ullman: *Sahlgrenska sjukhusets förlossningsanstalt från 1782 till och med 1855. Ett bidrag till de svenska förlossningsanstalternas historia. Festskrift med anledning af det nya barnbördshusets öppnande* (Göteborg, 1900), 20–23.

72. For example, objects A93 & A60, UMM 408 are the pelvises of women who perished in the aftermath of caesarean sections.

73. Åhrén: *Death, modernity, and the body*, 24–28.

74. There was a kind of underpinning social contract in that the bodies of poor people who received care and died at state-funded hospitals were made available for anatomical studies; see Annika Berg: *Döda kroppar i vetenskapens tjänst. Om anatomiska dissektioner och utsatta människors rättigheter i 1920-talets Sverige* (Uppsala, 2003).

75. Ulrich Tröhler: “Human research. From ethos to law, from national to international regulations” in Maehle & Geyer-Kordesh (eds.): *Historical and philosophical perspectives on biomedical ethics*, 95–117; Sally Wilde: “Truth, trust, and confidence in surgery, 1890–1910. Patient autonomy, communication, and consent” in *Bulletin of the History of Medicine* 83:2 (2009), 308.

76. Objects A93 & A60, UMM 408.

77. A shared youth in Lund with Liborius is mentioned in a letter by Anders Retzius, Magnus Retzius’s brother. Gustaf Retzius (ed.): *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius* (Stockholm, 1902), 25.

78. Magnus Retzius: “Fall af operatio caesarea” in *Hygiea* 14 (1852), 157–159.

79. Ibid.

80. *Museum Anatomicum Holmiense* (Stockholm, 1855).
81. “Professor CM Retzius salubrev”.
82. Michel Foucault: *The birth of the clinic. An archaeology of medical perception*, trans. A. M. Sheridan (London, 1989 [1963]); Karin Johannisson: “Kliniken. Medicinens praktik” in Johannisson, Nilsson & Qvarsell (eds.): *Medicinen blir till vetenskap*, 44–48.
83. Anja Hiddinga & Stuart S. Blume: “Technology, science, and obstetric practice. The origins and transformation of cephalopelvimetry” in *Science, Technology, & Human Values* 17:2 (1992), 158.
84. Laura Cházaro: “Mexican women’s pelves and obstetrical procedures. Interventions with forceps in late 19th-century medicine”, trans. Paul Kersey, in *Feminist Review* 79 (2005), 100–115.
85. Joanna Grant: “‘Those parts peculiar to her organization’. Some observations on the history of pelvimetry, a nearly forgotten obstetric sub-speciality” in Mangham & Depledge (eds.): *The female body in medicine and literature*, 135–147
86. “Professor CM Retzius salubrev”.
87. “innehållande specimina af de flesta arter af felaktiga bäcken”. “Program för rectors-ombytet 1863” in *Uppsala universitetets årskrift* 3 (1863), 8–9.
88. Mesterton: *Ett kejsarsnitt*, 2.
89. Swedish National Archives (RA): Kanslerämbetet för Uppsala universitet 1570–1894. FI: 44 Föreläsningsdiarier och studentförteckningar Uppsala universitet: 1862–1863. “Diarium öfver undertecknadts [P. Hedenius] föreläsningar under november månad 1862”.
90. See for example objects A145 & A152, UMM 408.
91. Anna Maerker: “Papier-mâche anatomical models. The making of reform and empire in nineteenth-century France and beyond” in Carla Bittel et al. (eds.): *Working with paper. Gendered practices in the history of knowledge* (Pittsburgh PA, 2019), 177–192.
92. “Collection de Bassins artificiels”. British library: Printed catalogue. Guy Ainé: *Anatomie en cire. Anatomie humaine et comparée, phrénologie, histoire naturelle* (Paris, 1850), 5–6.
93. Paul P. de Saint-Maur: “The birth of the clinicopathological method in France. The rise of morbid anatomy in France during the first half of the nineteenth century” in *Virchows Archive* 460:1 (2012), 115
94. Andrew Mercer Adam: “Medical notes from the continent. Or, sketches of the Universities, hospitals, lunatic asylums, and mineral baths of Holland, Belgium, Germany, and Austria” in *The Edinburgh Medical and Surgical Journal* 5 (1860), 333–334.
95. Objects A136, A137 & A138, UMM 408.
96. “ännu lefvande personer”. Retzius: *Afhandling*, 85. Retzius probably refers to Naegele’s *Das schräg verengte Becken* (1839).
97. Retzius: *Afhandling*, 84–87.
98. *Ibid.*, 87–89.
99. “Jag har låtit ritaren gifva åt det avtecknade bäckenet samma ställning, som Naegele valt för de figurer, han bifogat sitt ofvanförda arbete, så att jemförelse dem emellan så mycket lättare kan anställas, och den förvånande likhet, som, enligt Naegeles uppgift, det ena exemplaret af så beskaffade bäcken har med det andra, så mycket tydligare kan skönjas.” *Ibid.*, 86.

Abstract

From patient to specimen and back again. Radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum. Helena Franzén, PhD student, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, helena.franzen@idehist.uu.se

Pelvis specimens, casts thereof, and obstetrical instruments are dispersed among museums connected to Uppsala University. These collection objects were once part of a specialized unit at the medical faculty—the Museum Obstetricum. Contributing to the growing scholarship on medical collections, this article deals with the museum's formation in the mid-nineteenth century. It examines the motivations of the doctor-collectors who acquired the objects and how they framed their intended usage, as well as uncovering the circumstances of acquiring pelvis specimens. The collection is situated at the intersection of the contemporary medical interest in pathological conditions and the infrastructure of maternity care. To analyse the knowledge produced through the Museum Obstetricum, the concept of co-production is employed, which stresses that society and medicine are interlaced in the making of medical knowledge. Moreover, it focuses the analytical lens on the interplay between the collection and obstetrical practices of managing obstructed labours, such as the caesarean section. In addition, the metaphor of collections as libraries assists the analysis of how knowledge is stored, transferred, and used. Drawing on collection objects, archival texts, and medical publications, this article sheds light on aspects such as framings of consent and tensions between saving lives and acquiring new pelvis specimens, as well as the question of whom to save: the woman or the fetus.

Keywords: obstetrical collections, caesarean section, nineteenth century, co-production, Sweden

En historia om andlig otrohet

Tänkaren Siri Zöller och den boströmska filosofin

INGA SANNER*

I framställningar över svenskt idéliv under senare delen av 1800-talet har den boströmska filosofin utmålats som urtypen för sådana föråldrade synsätt som tidens radikaler gick till storms emot. Filosofin, utformad av Christopher Jacob Boström, professor i filosofi vid Uppsala universitet, utsattes för hätska angrepp i samtiden. Ett exempel är August Strindberg som i novellsamlingen *Från Fjärdingen och Svartbäcken* (1877) beskrev tänkandet som en verklighetsfrånvärd idealism, hemmahörande i dammiga akademiska miljöer i Uppsala, på stort avstånd från de nya tänkesätt som var på väg att bryta fram. I historieskrivningen har den bilden reproducerats och den boströmska filosofin har beskrivits som utvecklingsfientlig – ja, som extremt reaktionär och utan kontakt med verkligheten. Den har setts som en filosofi för fackfilosofer och ämbetsmän, för män snarare än kvinnor och för de som försvarade den gamla samhällsordningen i Sverige. Den boströmska filosofin var, kan man läsa, ”från början till slut förbunden med det gamla, patriarkaliska samhället och med kampen mot liberalism, radikalism och demokrati”.¹

Här ska en annan bild ges av den boströmska filosofins verkningar vid den här tiden. Vi ska stifta bekantskap med en kvinna som vid unga år, på 1870-talet, kom att bli helt bedårad av Boströms tänkande. Den kom att utgöra grunden för hennes syn på världen och fick en avgörande betydelse för hur hennes liv kom att gestalta sig, inte minst för äktenskapet med en man som blev lika fångad av det boströmska tänkandet som hon själv. Det är en berättelse som bryter med den gängse bilden av det sena 1800-talets idéliv i Sverige och det är värt att fundera över i vilken mån den utgör en anomali, eller om det finns skäl att revidera bilden av boströmianismen under 1800-talet. Den frågan ska vi återkomma till i slutet av artikeln.

*Inga Sanner, professor i idéhistoria vid Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, inga.sanner@idehist.su.se

Huvudpersonen är en kvinna vid namn Siri Zöller, i sin samtid okänd utanför kretsen av sina närmaste och okänd även för eftervärlden. Under hela sitt liv var hon nära nog besatt av filosofiska frågor och ägnade all tid hon kunde åt att läsa, tänka och skriva. Som kvinna stod hon av naturliga skäl utanför det akademiska livet och hon var inte heller en del av den samtida kulturella offentligheten. Efter giftermålet med den tyske ingenjören Egon Zöller var hon bosatt i Tyskland men hade även fortsättningsvis nära kontakter med personer i Sverige. Arenan för hennes filosofiska verksamhet var inte seminarierummen utan hemmet. Det var här, i matsalen och i köket, som hon genom samtal med vänner och tjänarinnor – och, inte minst, i nära dialog med sin make – utformade sitt tänkande om världen.

Siri Zöller var en i högsta grad skrivande person men publicerade inte något under sin livstid – och hade heller inte ambitionen att göra det. Det myckna skrivandet resulterade i flera hundra fyllda anteckningsböcker som en av hennes systrar, Alfild von Bahr, tog vara på efter Zöllers död. Detta var inte någon enkel uppgift, eftersom det, med von Bahrs ord, innebar att ”tvätta” och ”städa” ett bitvis ”underligt språk”. Anteckningsböckerna bestod till allra största delen av filosofiska utredningar, men här fanns även konturerna till en självbiografi i vilken Zöller beskriver hur hennes tänkande och skrivande utvecklades. De självbiografiska anteckningarna fungerar således som ett slags loggbok över de filosofiska utredningarna och ger en ovanlig inblick i hur en kvinnas tänkande om världen kunde formas vid den här tiden.²

Självbiografien slutredigerades av Emilia Fogelklou och utgavs postumt 1931. Redan 1911 publicerades, även den postumt och genom Fogelklous försorg, en filosofisk uppsats av Zöller, utgiven i Boströmsförbundets skriftserie. Här kommer de skrifterna, tillsammans med utdrag ur makarna Zöllers brev, att utgöra underlag för en berättelse om en kvinnas kamp att formulera en världsåskådning. Det ska genast sägas att det verkligen var fråga om en kamp, i det att Zöller allt som oftast stötte på patrull och fick stånga sin panna blodig mot olika hinder som uppreste sig för henne. Hon tvingades ständigt söka nya vägar för att ge uttryck åt sitt tänkande och vi får genom hennes berättelse en inblick i denna tankemässiga brottning i vilken den boströmska filosofin spelade en central roll.³

Mötet med Boström

Siri föddes 1845 i Strängnäs med efternamnet Bergman och dog 1896 i Uppsala, 51 år gammal. Hon växte upp i Södermanland i ett intellektuellt livaktigt och religiöst präglat hem med en far som var luthersk präst och en mor som var varmt troende pietist. Siri och hennes fyra systrar fick en

gedigen utbildning i hemmet, som förutom humanistiska ämnen även inkluderade naturvetenskap. Siri var synnerligen vetgirig och läranktig och läste så mycket hon kunde. Det var en självklarhet att systrarna skulle studera för att få en allmänbildning men också för att kunna försörja sig. För Siris del innefattade detta studier i musik och hon kom som vuxen att under flera år arbeta som pianolärare.⁴

Att söka Sanningen med versalt s beskriver Siri redan från unga år som sin centrala livsuppgift. Detta sker i aktiv dialog med människor i hennes närhet och är inte utan friktioner. Signifikativ är en berättelse om hur hon vid ett tillfälle gav ett så starkt uttryck för sina ståndpunkter att det ledde till en våldsam konfrontation med en av hennes vänner, en ung man, som sägs ha blivit så upprörd av hennes sätt att hävda sin sak att han insjuknade. Siri tycker sig ha fått en ordentlig läxa och bestämmer sig för att hennes tänkande efter det måste få en helt annan inriktning. Hon beskriver händelsen som en frälsningsupplevelse som fick henne att inse att hon inte bara kunde utgå från vad hon själv tycker är sant, utan att hennes strävan hela tiden måste vara att försöka förstå den sanning som andra människor omfattar.⁵

Dialogen med andra blev en ledstjärna för Siri, och det var i allmänhet med vänner och familj hon förde samtal. Hon ställde stora krav på sin omgivning men lika stora krav på sig själv och hon är i självbiografien aldrig nådig i sin självkritik. Det är en självprovande hållning som under hela hennes liv samsas med en god portion självförtroende och en obändig drivkraft när det gäller att gå vidare i en outtröttlig strävan att förstå och orientera sig i världen.

Av avgörande betydelse för Siris sanningssökande blev mötet med C. J. Boströms filosofi i början av 1870-talet. Läsningen väckte starka känslor hos henne och hon använder ord som ”jubel” och ”hänförelse” när hon beskriver mötet med filosofin: ”Nu kunde jag andas fritt igen”, utbrister hon och menar sig efter detta kunna ”triumfera över materien!” – det senare i polemik med samtida materialistiska tänkare. Vad var det som satte den unga kvinnans sinnen så i brand?⁶

Boströms filosofi, som under stora delar av 1800-talet var dominerande i Sverige men som aldrig fick något inflytande utanför landets gränser, var en idealism med såväl Platon som Leibniz som viktiga inspirationskällor. Enligt Boström är sinnevärlden ett bedrägligt sken och allt verkligt existerande är av andlig natur. Det andliga består av idéer som uppträder i ett slags serier från de lägsta till de högsta formerna. Den högsta idén är Gud som i sig inrymmer alla lägre idéer, vilka alla utgör bestämningar av Gud. Idéerna beskrivs som personligheter som äger ett självmedvetande och en viss relativ självständighet. Varje människa är en personlighet, men hon ingår även i sammanslutningar som exempelvis familjen och staten,

vilka utgör personligheter av en högre ordning. Enligt Boström existerar alltså en mångfald av relativt sett självständiga personligheter som alla är del av en absolut enhet.⁷

Den del av filosofin som framför allt förlänat Boström beteckningen konservativ är statsläran. Boström ivrade för en stark stat ledd av en monark, han försvarade ståndsriksdagen och var stark motståndare till samtidens krav på ökad representation. Det var emellertid inte detta som fick Siri att jubla utan Boströms syn på kristendomen som kan betecknas som synnerligen radikal för sin tid. Det kom tydligt till uttryck i det enda verk av Boström som – anonymt – utgavs på svenska: *Anmärkningar om helfvetesläran* från 1864. Här skrädde inte Boström orden vad gäller kritik av etablerade kristna föreställningar om synden och de eviga straffen. Utifrån en platonsk ståndpunkt menade han att det onda inte har någon egen existens utan är att betrakta som en brist på godhet. Ont kan därför inte med ont fördrivas utan endast motverkas genom tillförsel av det goda. Av det skälet vände han sig mot dödsstraffet som vid den här tiden fortfarande var i bruk, och pläderade för en mer human behandling av människor som utför brottsliga handlingar.⁸

Genom kristendomskritiken hamnade Boström nära Viktor Rydbergs uppfattningar som denne hade torgfört i *Bibels lära om Kristus* (1862) och som i samtiden hade orsakat stort uppseende. Rydberg var liksom Boström starkt influerad av den platonska filosofin, vilket ledde även honom till ett avvisande av de eviga straffen och arvsynden. Såväl Rydberg som Boström tog avstånd från treenighetsläran och betraktade Jesus inte som Guds son utan som en förebild för människor att efterlikna. Gemensamt var även kritiken av underverken, vilket, åtminstone hos Rydberg, öppnade för en positiv inställning till naturvetenskapliga synsätt. Idéerna låg helt i linje med och var influerade av de livliga diskussioner rörande religionen som fördes av framför allt tyska och franska tänkare.⁹

De religiösa frågorna hade sedan barnsben upptagit Siri. Hon behärskade tyska, franska och engelska och kom tidigt i kontakt med samtida europeisk kristendomskritik. Siri tog starka intryck av Rydbergs krav om att även på religionens område följa sanningen, ”i vilken skepnad den vara månde”. Hon påverkades också av samtida uppfattningar om att Bibeln var att se som en historisk källa som andra och att den borde läsas symboliskt snarare än bokstavligt.¹⁰

Genom mötet med Boström fick Siri en filosofisk grund att stå på i utformandet av sin kristna tro. Det var en självklarhet för henne att filosofi och religion hänger samman – eller som Fogelklou formulerar det: ”Forskarandans och den religiösa innerlighetens krav har hos henne ej blott fått sällskap: *de har blivit ett* ända in i djupet av hennes varelse.” I Boströms filosofi fann Siri en gudsuppfattning som tillfredsställde hennes

sanningskrav. Det var en gud som antogs genomsyra människans hela liv även när hon själv inte är medveten om det. Det finns, framhåller Siri, en enhet i allt levande, även om det ibland verkar osynligt i oss.¹¹

Boströms filosofi har beskrivits som utvecklingsfientlig vad gäller samhällssyn men uppmanar till en utveckling på det personliga planet. Detta var något som i högsta grad tilltalade Siri. Så lyfte hon fram tanken om att alla enskilda personligheter strävar efter – eller bör sträva efter – att efterlikna de personligheter som står högre än de själva. Alla människor måste, skriver Siri, verka för att ”förvärkliga sin utvecklings grund och mål”. I det sammanhanget spelade Kristusgestalten en viktig roll som en ständigt levande och inspirerande förebild. Centralt i strävan efter att utveckla sig som person var att tjäna andra människor. I detta ingick att ge spridning åt den lära, den boströmska filosofin, som enligt Siri så tydligt visar människor hur de bör leva sina liv.¹²

Siri tog alltså till sig Boström med hull och hår och kände det som sin plikt att dela med sig av de nya sanningarna. Fadern, prästen, blev en av de första att få ta del av Siris entusiasm. Han tog uppenbarligen sin dotter på stort allvar och Siri beskriver hur han, ”av kärlek till sina barn”, uppriktigt intresserad lyssnade på hur hon varje kväll läste ur Boströms skrifter: ”Det var”, skriver Siri, ”som om den nyare tidens anda strömmat emot honom likt en mäktig flod, vars lopp det var omöjligt att stävja.” Fadern tycks överhuvudtaget ha haft stor behållning av att samtala med henne – även i frågor som rimligen inte kan ha varit helt okontroversiella för en luthersk präst. Han ansträngde sig att sätta sig in i det nya, men blev vid ett tillfälle så trött att han utbrast: ”Min söta vän, gå, gå, jag förmår inte mer.” Det Siri hade att förmedla ledde honom dock till en alltmer kritisk hållning till de så kallade dogmerna i kristendomen, framför allt föreställningarna om helvetet – vilket förstås inte sågs med blida ögon från kyrkligt håll.¹³

En tvillingsjäl

Sin blivande man, Egon Zöller (född 1844), träffade Siri på ett sanatorium i Schweiz 1872, där hon vistades som sällskap åt en sjuk vän och där Egon var för att behandla sin lungsot. De fattade tycke för varandra, gifte sig 1875 och levde sedan samman i olika tyska städer; Karlsruhe, Düsseldorf och Kleve. När Siri och Egon ingick äktenskap var det med föresatsen att de inte skulle bilda familj utan att det skulle vara ett så kallat vitt äktenskap. Orsaken var att Egons lungsot förmodades vara ärftlig, vilket gjorde att de avstod från att försöka få barn. De levde ett liv som till det yttre var tämligen odramatiskt och förmodligen liknade många andras i samma samhällsklass. De arbetade, umgicks med familjemedlemmar och vänner

och företog sig resor, både för att besöka andra platser och människor, men även som behandling för sjukdomar och då oftast i Schweiz. Flera gånger reste de till Sverige och Egon blev så förtjust i landet att han skrev en bok på tyska om Siris hemland, i vilken han ivrade för en fördjupad andlig enhet mellan Tyskland och Sverige. Till skillnad från Siri publicerade han ett flertal skrifter, bland annat om en av sina hjärtefrågor, nämligen vikten av humanistiska inslag i ingenjörsutbildningen.

Till det yttre var alltså äktenskapet inte särskilt dramatiskt, men på det inre planet desto mer. Det var en dramatik av det lite mer ovanliga slaget. Det handlade inte om otrohet eller erotiska utsvävningar – självbiografen är nära nog kemiskt ren från erotiska inslag och man får ett intryck av att makarna var nöjda med den vita karaktären av förbindelsen – utan om en annan typ av spänning. Mellan Siri och Egon fanns en laddning av sällan skådat slag, där varje ord och tanke riskerade att väcka starka känslor till liv och sätta hela relationen i fråga. I centrum för spänningarna stod den världsbild som de båda sökte formulera, och omformulera, och i vilken den boströmska filosofin spelade en huvudroll. I självbiografen får man följa de dramatiska förvecklingarna och spänningen hålls vid liv ända till historiens (sorgliga) slut.

När Siri mötte Egon fann hon i honom en tvillingsjäl. Hon beskriver hur han drevs av samma vilja som hon att söka sanningen och att verka för andra människors bästa. Likt Siri omfattade han en tolerant form av kristendom, måhända påverkad av det faktum att hans far var katolik och modern protestant. Egon trodde inte på någon personlig gud, han var tveksam till Bibeln som sanningskälla och moralen var för honom viktigare än gudstron – ja, den var grunden för hans religiositet. Man kan förstå parets glädje över att ha hittat varandra och kunna förenas i en gemensam livsyn. De skulle, skriver Siri, genom sitt äktenskap bli ”ett i Sanningen”.¹⁴

Redan tidigt i deras bekantskap blev Siri besatt av tanken att presentera Boström för Egon och när de förlovade sig gav hon honom – trots att de kommit överens om att inte ge några sådana – en fästmögåva som troligen hör till de mest originella som en fästman någonsin har fått. Den bestod av Siris översättningar av en del av Boströms arbeten till tyska, vilket skulle göra det möjligt för Egon att läsa den svenska filosofen. Det var, skriver Siri, ett uttryck för ”hela min längtan att sörja för Egons andliga lycka och fullkomlighet”. Och det gav effekt – även Egon blev helt tagen av den boströmska filosofin och lika entusiastisk som Siri. Han kom snart att presentera Boström för en tysk publik i texter vilka Siri beskrev som ”våra barn, som vi sände ut för att bidra till att lindra den andliga nöden i världen”.¹⁵

Genom Boströms filosofi fick de också en manual för deras liv tillsammans som de gav beteckningen andligt äktenskap. Det var som taget ur

Makarna Siri och Egon Zöller, under sin tid som gifta i Tyskland 1875–1891. Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (1931). Foto: KB.

det idealistiska systemet där gemenskapen mellan makarna utgjorde en egen personlighet i en högre andlig enhet. Detta blev en helt ny upplevelse för Siri, som fram till dess hon mötte Egon hade trott sig vara ensam i sitt förhållande till Gud. I brev under förlovningstiden beskriver paret den kommande föreningen i synnerligen högstämnda ordalag, som något som bygger på ”själarnas frändskap ända in i det djupaste djupet, på den fulla gemenskapen, på strävan efter att bli ett allt fullkomligare helt”. Detta

fick dock, det var de båda överens om, inte innebära att man skulle offra allt för den andra – då fanns nämligen en risk för ett slags äktenskapets panteism, som Siri erkänner att hon tidigare omfattat och som innebar att hon då skulle ”ha gått upp i honom [Egon] som panteisten i sin gudom och på så sätt förlorat sin egen självständighet”. I enlighet med detta är Egon angelägen om att framhålla att all egenkärlek ska bekämpas men att självkänsla är något positivt. När det gäller den andliga gemenskapen kan man föreställa sig att förbindelsens vita karaktär gjorde den särskilt lämpad för den boströmska manualen, i det att en utveckling av personligheten enligt Boström skedde genom en gradvis frigörelse från det sinnliga.¹⁶

Den andliga gemenskapen stod i centrum och strängt taget, menade båda, behövdes inte någon vigsel för att bekräfta denna. Att de ändå beslutade sig för giftermål hade med konvensans krav att göra, eftersom det annars skulle vara svårt för dem att leva samman. Av Siris framställning att döma var hon nöjd med detta arrangemang. Det innebar att hon inte skulle behöva ge upp sitt arbete men ändå kunna leva tillsammans med den hon älskade. Hon var ju fostrad till att kunna försörja sig själv, och att arbeta var en självklarhet för henne, liksom även för Egon – hennes självständighet var, skriver Siri, hans största skatt. Siri var rädd för att hon om hon inte arbetade skulle kunna bli Egons klängranka, vilket hade blivit förödande för dem båda och inte minst för honom, eftersom det hade riskerat att förkväva hans självvuppoftande sida och göra honom till en självisk tyrann. Så resonerar Siri med det signifikativa tillägget: ”utan att ändå i längden lyckas förkväva min starkt utvecklade individualitetskänsla”. Hon var medveten om den starka drivkraft hon hade och insåg nog att risken för att bli en klängväxt för henne var utomordentligt liten.¹⁷

Det andliga äktenskapet började mycket bra. Siri och Egon odlade den andliga gemenskapen och Siri beskriver den i närmast religiösa ordalag. Det var inte fråga om någon traditionell religiositet och de gick sällan i kyrkan. I stället sökte de uttryck för det gudomliga i naturen och i konsten, inte minst i musiken, och Siri liknar relationen mellan olika stämmors samspel i ett musikstycke med den mellan makarna i det andliga äktenskapet. Liksom i äktenskapet är stämmorna fullt självständiga melodier som utvecklar sig på sitt eget sätt men som sammansmälter i ett harmoniskt helt. Naturen spelar en viktig roll och i självbiografin skildrar Siri olika landskap som de vistas i. Oftast handlar det om berg och stora vidder och vad gäller såväl naturen som konsten präglas beskrivningarna av känslor av storhet och oändlighet. Boströms system förenar dem och eventuella meningsskiljaktigheter är smärtsamma. Så berättar Siri hur hon under en promenad i alperna började gråta så häftigt att hon inte kunde se Genèvejön genom tårarna, på grund av deras olika uppfattningar om huruvida staten och folket var att betrakta som skilda personligheter.¹⁸

När de gifte sig var Egon ännu inte klar med sin ingenjörsexamen och de levde då på inkomster från Siris pianolektioner. Egon, eller ”fru Egon” som de kallade honom, tog hand om hemmet – han handlade, lagade mat, såg till att hennes kläder var i ordning inför konserter och var sammantaget, skriver Siri, ”vårt lilla hems hjärta”. Det var, konstaterar hon, upp- och nedvända världen, men tillägger: ”Vi voro så lyckliga och glada som dagen var lång.” När Egon blev klar med sin examen 1877 och fick en anställning fick de hjälp i hemmet och Siri blev fri att helt ägna sig åt sitt skrivande.¹⁹

Så inleddes det arbete som kom att prägla resten av Siris liv. Hon fyllde en rad anteckningsböcker med tankar om tillvaron, och böckerna blev alltså med åren väldigt många. Viljan att sprida lärdomarna till människor i omgivningen var fortsatt stark. Ett av föremålen för detta blev Siris syster Ellen Bergman, en intressant person i sin egen rätt, som tog aktiv del av det samtida stockholmska kulturlivet. Hon var liksom Siri professionell musiker och dessutom engagerad i tidens kvinnorörelse och aktiv teosof. Siri oroade sig för sin syster som hon menade hade kommit på orätta vägar och markerade sitt avstånd till den samtida kvinnorörelsens i hennes tycke alltför ”onaturlig[a] och omstörtande” karaktär. Hon beklagade sig också över det växande intresset för mysticism, som teosofin ju var en del av. Siri såg som sin uppgift att få systemen på bättre tankar genom att ge henne insikter i den boströmska filosofin. Det resulterade i många och långa brev, vilka emellertid inte lyckades övertyga Ellen som förblev kritisk till det Siri skrev.²⁰

En del av det som Siri skrev om Boström skickade hon till Axel Nyblaeus, professor i filosofi i Lund och god vän till makarna Zöller. Nyblaeus var den som hade introducerat Boström för Siri. Han var anhängare till Boströms filosofi men skilde sig från sin lärofader genom att vara betydligt mer öppen för liberala idéer än denne. Nyblaeus hade också en mer positiv syn på konsten, som han menade att Boström inte hade någon känsla för. Han kom att spela en viktig roll för både Siris och Egons filosofiska utveckling och om Siris skrift skrev han uppskattande att den ”innehåller ingenting mindre än grunddragen till en filosofiskt-religiös världsåskådning utmärkt både genom djupsinnighet och helhet.” Särskilt värdefullt var, menade han, hennes bidrag till ”en spekulativ kristologi” och ett ”djupt medvetande om konstens väsen”.²¹

Mopsiader och grisar

En som inte delade Nyblaeus uppskattning av Siris skrivande var Egon. I takt med att antalet anteckningsböcker växte, blev han allt mer betänksam och gav böckerna de nedlåtande beteckningarna mopsiader och grisar.

Han skämtade gärna om hennes arbete och hävdade att den enda människa som hade nytta av det hon skrev var pappershandlaren som fick så många anteckningsböcker sålda. Eftersom Siri enligt Egon talade bättre än hon skrev, borde hon i stället ägna sig åt att samtala med människor i omgivningen. Som alltid tog Siri Egons invändningar på största allvar och bestämde sig för att i ännu högre grad än tidigare förmedla sina uppfattningar muntligt, som ett sätt, skriver hon, att ge idéerna en praktisk förankring.²²

En av Siris adepter blev värdinnan i ett av de hus de bodde i. Som ett sätt att få henne att erfara den gudomliga närvaron i vardagen ledde Siri värdinnan genom hennes kök då det låg i mörker och genom att röra vid föremålen framkallades minnen av dessa som alltså inte var synliga för blotta ögat men som ändå kunde erfaras. Så var det också med det gudomliga ljuset, förklarade Siri för värdinnan, att det fanns närvarande och ledde människorna även då allt syntes ligga i mörker. Siri var pedagogisk och i flera fall tämligen förnumstig i kontakterna med människor som hon sökte bibringa de andliga sanningar hon själv omfattade. I flera fall gav hon råd i form av rena moralkakor om hur andra borde leva sina liv för att bäst tjäna mänskligheten – allt enligt hennes devis om att varje människas plikt är ”att på något sätt bidra till samhällslyckan”.²³

Siri mötte dock mothugg från flera håll. Så berättar hon om hur hon en hel natt ligger sömlös och funderar över om det är omöjligt att tro på Kristus genom Gud i stället för att tro på Gud genom Kristus. Hon ställer frågan till en pastor i bekantskapskretsen och får då av honom höra hur farligt det är för kvinnor att ägna sig åt alltför abstrakt tänkande, eftersom deras fantasi så lätt leder dem på avvägar. Även detta tog hon till sig, men utan att för den skull kunna sluta tänka och skriva.²⁴

Den engelske lärde

År 1888 inträffade något som fick en avgörande betydelse för Siris livssyn – och för äktenskapet med Egon. Under sommaren blev makarna nämligen bekanta med den engelske matematikern och filosofen Karl Pearson som de träffade på en kurort i Schwarzwald. Pearson var i samtiden känd för sin radikalism när det gällde såväl politiska frågor som livssyn i stort. Siri och Egon inledde ett samtal med honom som, när vistelsen var över, fortsatte i brevform. Siri tog mycket starka intryck av Pearson, medan Egon, som till en början även han var tilltalad av engelsmannen, snart blev mer betänksam. I Siris självbiografi beskriver hon hur ”den engelske lärde”, som hon kallar honom, kom att spela en viktig roll för hur hennes tänkande utvecklades. Att Siri inte nämner Pearson vid namn vittnar om den starka laddning han hade för henne. Mötet med Pearson låg helt klart

i paritet med det som hände i mötet med Boström – Siri gör även själv den jämförelsen – och när Pearson sänder henne boken *The Ethic of Free-thought* (1888) utbrister hon: ”Jag jublade däröver som i min ungdoms dagar, då boken om Boström föll i mina händer.”²⁵

Med hjälp av ”den engelske lärde” menade sig Siri bli mer öppen för den yttre verkligheten och hon började ifrågasätta det hon tidigare hade sett som självklarheter. Hon skriver att hon blev mer mottaglig för ”den strängt empiriska vetenskapens språk” och ser nu ”för första gången vetenskapen, icke bredvid religionen, utan vetenskapen själv som religion”. Detta ledde henne även till en ny syn på sinnligheten. Den starka känslan för musik vidgades till att omfatta allt som kan erfaras med sinnen. Hon tyckte sig se hur man genom olika sinnen kan nå det andliga och erfara hur det andliga och materiella hänger samman och förutsätter varandra. Mötet med Pearson innebar också ett uppvaknande vad gäller sociala frågor. Så konstaterade hon hur fabriksarbetande kvinnor i grannskapet slet orimligt hårt och när hon vid ett tillfälle besökte Berlin, där hon tidigare flera gånger varit, såg hon hela staden i ett nytt ljus där hon nu slogs av de skarpa kontrasterna mellan lyx och nöd. Hon beskriver efter detta samhället som delat i ”två stora klasser: den som *behövde hjälp* att få ett rikare liv, och den som *behövde lämna hjälp* för att få ett rikare och lyckligare liv”.²⁶

Förändringen ledde henne även till en ny syn på den historiska utvecklingen – och om detta förde hon och Egon livliga diskussioner. Där Egon såg historien som en serie upp- och nedgångar, såg hon en riktning i den historiska utvecklingen och en möjlighet för människan att gripa in i skeendet. Hon tyckte sig stå inför en historisk vändpunkt, och hävdade att om man bara lärde känna människans natur, så skulle man förstå att hon då måste ”*till en del själv kunna skapa historia*”.²⁷

Den tankeprocess som Siri genomgick illustrerar det skifte i åskådningar som präglade de sista årtiondena av 1800-talet – i Sverige och i västvärlden i stort. Genom Pearson fick hon del av hela det i mångas ögon radikala idépaket som fick stor betydelse i samtiden. I och med detta började Boströms tänkande framstå som allt för trångt. Utan att helt ta avstånd från de grundläggande idéerna i den boströmska filosofin beskriver Siri den nu som alltför abstrakt och menar att Pearsons tänkande för henne har bidragit till ett ”förökat liv”. Förändringen innebar dock inte någon ny syn på vare sig religionen eller äktenskapet – drömmen om den andliga gemenskapen var fortsatt levande om än efterhand allt mer sargad av det hon och Egon kom att gå igenom.²⁸

Siri beskriver hur inspirationen från Pearson förändrar förutsättningarna för hennes arbete. Egon delar inte hustruns entusiasm för de nya synsätten och nu inleds en smärtsam period i deras liv tillsammans. En kil hade förts in i deras andliga äktenskap, värre än en kroppslig otrohets-

historia, och inget blev sig riktigt likt efter detta. Egon blev allt mer kritisk till Siris skrivande och till hennes uppfattningar i stort. Han varnade henne nu för att ens tala om sitt arbete med andra och han började till och med anse, skriver Siri, att det var ”hans plikt att försöka hindra mig från mitt arbete”. Eftersom Siri som sin främsta uppgift ser ”att hålla Egon frisk och duktig” vållar detta henne stort bekymmer. De delar båda uppfattningen om att det viktiga i livet är att bidra med så mycket gott som möjligt till världen och i detta är Egon Siris förebild. Det viktigaste för Siri blir därför att ge Egon förutsättningar att arbeta i lugn och ro. Samtidigt hade hon hoppats att med sitt eget arbete kunna hjälpa andra, men det fick inte ske till priset av Egons lidande. Hon måste alltså underkasta sig hans vilja – det ingår, menar hon, i deras gemensamma livsuppgift. Det låg också i linje med den boströmska uppfattningen (vilken delades av många i samtiden) om att mannen rent intellektuellt stod högre än kvinnan, vilket Siri formulerar som ”den starkare utpräglade insikt om verklighetens sanning, som åter är egendomlig för mannens natur”.²⁹

Den fortsatta utvecklingen blir dramatisk. På en direkt fråga om inte Egon ser något värde alls i Siris arbete svarar han ”med den allra djupaste övertygelse”: ”Nej, icke det ringaste.” Siri intalar sig att hon nu måste stå ut med att inte bli förstådd av Egon. Han å sin sida ser det alltmer som sin plikt att försöka hindra henne från att skriva och hon ställer sig frågan om det vore rätt att ”trampa mig fram över Egons lidanden till mitt arbetes fulländning”. Det hela sätts på sin spets då Egon en dag plötsligt lämnar huset för en promenad utan Siri och hon skyndar efter honom. Egon berättar då att han på grund av hennes arbete inte längre kan arbeta själv. ”Det fattades honom både kraft och lust, och han såg riktigt angripen ut”, skriver Siri. ”Jag uppger mitt arbete”, säger då Siri till Egon, som lugnt svarar henne: ”Jag visste, att du skulle göra det”.³⁰

Morgonen efter promenaden ser Egon glad och lättad ut, medan Siri sjunker allt längre ned i missmod. När hon försöker riva sönder några anteckningsböcker utan att lyckas, jämför hon sig med Agnes i Henrik Ibsens skådespel *Brand* som håller fast vid det döda barnets kläder, även då barnet är dött. Det föreföll mig, skriver hon, ”som om den livstråd vore avsliten, som band mig vid Egon och alla andra människor, vilka jag känt alltsedan min barndoms första tider”. I det starkaste avsnittet i självbiografien beskriver Siri hur hon försöker läsa psalmer för att lindra sin smärta men inte tycker sig ha rätt att i dem söka sanningen, då hon själv kastat den ifrån sig genom att inte följa den i sitt arbete. Att bedja några böner hade hon heller inte gjort på länge: ”Mitt arbete hade varit min bön, mina psalmer, min predikan och min kyrka. Jag hade tänkt därpå från det jag vaknade och tills jag somnade, det var min andakt och på samma gång mitt liv. Någon andakt, skild från mitt arbete, hade jag icke haft behov av.”³¹

Siri Zöller 1885. Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (1931). Foto: KB.

Efter detta ser hon som sin uppgift att enbart ägna sig åt att försöka förstå Egon bättre. ”Emedan jag även fann Egons liv vara det vackraste, så ville jag försöka leva som han, ehuru jag var rädd, att jag kunde det endast, när jag kände mig så förkrossad som nu.” Hon försöker läsa om Egons texter för att förstå honom bättre, men det går trögt, hon är mycket trött och ”kunde icke heller återhålla de objudna tårarna”. Hennes tillstånd påverkar Egon så till den grad att han slutligen ber henne att återta sitt arbete, vilken hon emellertid inte vill gå med på.³²

Det är frestande att se det kompromisslösa i Siris väsen inte bara som en del av hennes personlighet utan något som präglade samtiden. Ordet sanning hade en särskild laddning och det fanns under senare delen av 1800-talet flera uppmärksammade exempel på hur sanningskravet kunde orsaka konflikter mellan närstående. I det i samtiden uppmärksammade dramat *Brand* som Siri refererade till, blev fru och barn offer för huvudpersonens, prästen Brands, kompromisslösa syn i religiösa frågor. Ett annat omtalat exempel var författaren Leo Tolstoj som gentemot sin hustrus vilja gick sin egen väg för att sätta sina idéer i verket. För många var både Brand och Tolstoj förebilder – men det är värt att notera att det är Brands hustru, Agnes, hon som alltså blir ett offer för Brands sanningsiver, som är den som Siri identifierar sig med.

När det gäller Siris skrivande kan man fundera över vad det var som gjorde Egon så negativt inställd. Vad var det som var så bekymmersamt – ja, rentav smärtsamt för honom? Var det sanningskravet som gjorde honom tvingad att säga att han alls inte trodde på det hon skrev? Var det den tungfotade stilen som plågade honom? Var han orolig över den besatthet som präglade Siris arbete? Kanske tyckte han att det hela var helt uppåt väggarna – vid något tillfälle kallade han hennes arbete för ”verkligheten under tokighetens slöja”. Var han missunnsam och kanske till och med svartsjuk när det gällde den inspiration hon hämtade från Pearson? Grundade sig hans aversion på en djupgående – och växande – skillnad i världssyn mellan makarna? Svaren på frågorna ges inte i självbiografen. Det verkar i alla händelser vara alltför enkelt att tro att hans avoghet skulle bero på att hon som kvinna sysslade med filosofiska frågor. Man får inte intryck av att det var att Siri skrev som störde honom, utan om sättet hon skrev på och innehållet i det hon skrev.³³

Den äktenskapliga krisen räddades genom en god väns medlande insats. Det gjordes en överenskommelse så att de båda skulle kunna arbeta i fred för den andra – eller rättare så att Egon skulle kunna arbeta i fred för Siri. Det ledde till att hennes anteckningsböcker togs bort från det rum som han arbetade i, den så kallade björnhålan, och placerades i notskåpet i matsalen, där Siris arbetsplats var. Egon kunde besöka Siri i matsalen när han ville, men hon fick be om tillåtelse att gå in i hans arbetsrum. Promenader skulle de företa på egen hand, och på kvällarna skulle Siri spela piano för att lugna honom.³⁴

Siri beskriver hur de efter detta kände sig räddade ur en stor nöd. Hon kunde alltså fortsätta med sitt arbete, och det gjorde hon med liv och lust. Boström var nu, i slutet av 1880-talet, ett passerat kapitel – när hon försökte läsa honom ”*så gick det ickelängre*”. Hon hade blivit alltmer övertygad om att det boströmska systemet behövde kompletteras. Hon tyckte sig också se att de texter som Egon hade skrivit före bekantskapen med Boström var mer levande än de han skrev senare. Egon skulle, menade Siri, bli mycket mera harmonisk, ”om han kunde släppa den mängd filosofiska abstraktioner, som sutto ingrodda hos honom liksom hos mig sedan många år tillbaka”. Det här var dock inget hon pratade med Egon om. Den relativa – och, skulle det visa sig, tillfälliga – harmoni de hade uppnått skedde till priset av ett tyst erkännande av att de nu omfattade skilda åskådningar.³⁵

När Siri underkastade sig Egons vilja fick det direkta konsekvenser för förhållandet till Pearson. Hon var fortsatt mycket påverkad av dennes tänkande och formulerade ett brev till honom som handlade om hur hennes arbete numera ”rörde sig mellan filosofien, naturvetenskaperna och livet”. Hon visade brevet för Egon som avrådde henne från att skicka det och som påpekade att han tyckte att Siri hade en alltför stor auktori-

tetstro på ”den engelske lärde”. Siri rev sönder brevet och Egon skrev därefter själv till Pearson och framhöll olikheterna i deras uppfattningar och att det endast var sammanträffandet i Schweiz, i orten Saig, som bundit dem samman. Det var ett rejält avspisande och Siri blev mycket beklämd, ”ty det var icke sant, att huvudsambandet mellan den engelske lärde och oss var Saig”. ”För mig”, fortsätter hon, ”var huvudsambandet mellan oss mitt arbetes överensstämmelse med hans verk, och Egon nämnde ju ingenting därom”. Eftersom hon inte alls kan instämma i det Egon skriver sätts sanningskravet åter på stora prov. Efter en inre kamp ger hon dock vika och meddelar Egon att hon är nöjd med det han har skrivit och att han kan skicka brevet. Efter det tar inte Siri några initiativ när det gäller Pearson och kontakten upphör. Siri är naturligtvis alltför medveten om att hon svikit sanningen och ställer den ”vid varje menings-skiljaktighet återkommande fråga, om det icke voro min plikt att lämna Egon, då jag icke kunde gå in på hans åsikter utan att vara osann, och icke stå fast vid mina utan att vara kärlekslös.”³⁶

Vid ungefär samma tid blev Siri berövad möjlighet att undervisa en av sina ”elever”, tjänsteflickan Anna. Orsaken var att omgivningen uppfattade undervisningen som alltför kritisk mot den katolska kyrkan. Detta blev ett hårt slag för Siri: ”Jag kände nu som om mitt arbete med sista roten blivit uppryckt ur det praktiska livet.” Och hon frågade sig var hon nu skulle finna en utgångspunkt för skrivandet. Den relativa harmoni makarna hade uppnått i äktenskapet var uppenbarligen inte heller tillfredsställande för Siri. Hon leds, typiskt nog, till insikten att hon för Egons skull borde lämna honom för att han skulle få ro. Samtidigt kan hon inte lämna honom ensam utan att han får den praktiska hjälp han behöver. ”*Detta var mitt Golgata*”, skriver hon, och konstaterar att det var ett synnerligen ynkligt slut på viljan att göra gott.³⁷

I det stummas värld

I denna dystra sinnesstämning slutar Siri Zöllers självbiografiska anteckningar. Fogelklou har emellertid fogat till avsnitt som skildrar Siris och Egons fortsatta liv och som bygger på brev från Siri och på Alfhild von Bahrs anteckningar. Här får vi veta att Siri aldrig lämnade Egon och det verkar som om de åter hittade ett slags modus vivendi och ett någorlunda bra liv tillsammans. ”Vi menade därför”, skriver Siri, ”att det icke var någon orätt mot människorna att vi stannade hos varandra, ehuru vi för mitt arbetes skull icke voro allt i ett.” Nu som tidigare var musiken och humorn viktiga som bindemedel. De skämtade gärna och liksom tidigare framför allt om Siris arbete. Siri var med på skämten och anammade Egons nedlåtande uppfattningar om hennes skrivande, samtidigt som detta fortfor

att vara navet i hennes liv. Kanske blev också Egon efter hand mer försonligt inställd till hennes arbete. Så berättar Siri hur man vid hans död – Egon dog 1891 i en olycka med skenande hästar – i en av hans rockfickor hittade en artikel med understrykningar som han hade gjort för att hon skulle kunna använda dem i sitt arbete.³⁸

För Siri blev det efter Egons död mindre viktigt att slutföra arbetet – en lika originell present som fästmöpresenten en gång var, blev den julklapp hon ville ge sina syskon bestående av ett löfte att lägga ned sitt arbete så att de skulle slippa bli blamerade för hennes skull. Så mycket mer skrivande tycks det heller inte ha blivit, men anteckningsböckerna bevarades alltså. Det var i det läget som Siri kontaktade sin syster, Alfhild von Bahr, med frågan om hon och hennes man kunde tänka sig att ta hand om anteckningarna i det fall arbetet inte blev klart innan hon dog. Det handlade om hundratals små anteckningsböcker, och när Siri såg hur Alfhild bleknade vid åsynen av skåpets innehåll så tillade hon att det självklart bara var ”om ni kunna och vilja, kom ihåg det, intet tvång”. Efter Siris död utspelade sig ironiskt nog ett slags repris på dispyterna om arbetet mellan Siri och Egon. Siris syster Ellen menade nämligen att man skulle låta skrifterna ligga; ”sådana kunna arbetena vara, att de måste ligga”, medan Alfhild förklarade att hon tror på Siris arbeten ”därför att jag tror på henne själv”.³⁹

Efter Egons död hade Siri flyttat tillbaka till Sverige och blivit alltmer ensam med sina tankar. Hon upphöjde Egon till skyarna och liknade honom vid en Kristusgestalt. Hon talade gärna med unga människor, skriver Fogelklou, men ”träffade sällan eller aldrig i tankeintensitet jämbördiga”. Och, noterar Fogelklou, ”tankeströmmen vill ej stanna”. Det verkar som om Siri mot slutet blev rätt så förvirrad och hon bodde då på Samariterhemmet i Uppsala. Döden inträffade en vacker septemberdag 1896 då Siri satt på en trappa invid ett öppet fönster och plötsligt föll handlöst ut genom fönstret ned på marken och dog, endast 51 år gammal. Den livssyn hon sökte formulera förblev därmed, skriver Fogelklou, ”i det stummas värld”.⁴⁰

En anomali?

Siri Zöllers livslånga brottning med det boströmska tänkandet ligger långt ifrån bilden av detta som en verklighetsfrämmande filosofi, lämpad för fackfilosofier och konservativa ämbetsmän och utan attraktionskraft för unga människor. Det är nu dags att återkomma till frågan om huruvida berättelsen om Zöller är ett ovanligt undantag eller om det finns skäl att revidera bilden av den boströmska filosofins verkningar under senare delen av 1800-talet. Det finns anledning att tro att det senare är fallet och att det är dags att se boströmianismen i ett nytt ljus.

Det ska genast sägas att den bild av den boströmska filosofin som ges i litteraturen bör kompletteras snarare än revideras. Kompletteringen handlar om att uppmärksamma Boströms uppfattningar om religionen i högre grad än som tidigare gjorts. Även om hans kristendomssyn har funnits med i redogörelser för filosofin har man inte insett vidden av vad den delen av hans tänkande har betytt – något som kan tillskrivas ett påtagligt element av religionsblindhet. Det bör dock påpekas att en sådan blindhet inte har präglat äldre forskning, som givit betydligt större uppmärksamhet åt den delen av Boströms tänkande. Det gäller framför allt kyrkohistorikern Edvard Rodhe som i sin bok om den religiösa liberalismen från 1935 ger stort utrymme åt Boströms kristendomssyn och beröringspunkterna mellan den och Viktor Rydbergs. Av Rodhes framställning framgår hur radikal Boström var i det här avseendet och i vilken hög grad hans uppfattningar skilde sig från dem inom dåtidens kyrka. Det var idéer som uppfattades som nya i samtiden, och det är mot den bakgrunden vi ska läsa Zöllers formulering om att faderns möte med Boström var som att ”den nyare tidens anda strömmat emot honom”.⁴¹

Vi har sett att det som fick Zöller att jubla när hon tog del av Boströms tänkande var den filosofiska grund hon genom detta fick för utformandet av en ny trosuppfattning. I ett läge då hon var nära att lämna kristendomen helt och hållet, erbjöd Boström en tro som var förenlig med det sanningskrav som Zöller höll så högt. Det innebar att hon kom att omfatta ett gudsbegrepp som i viktiga avseenden skilde sig från det inom kyrkan. Det var en uppfattning som låg nära panteistiska synsätt enligt vilka gud är ”allting”, men som gav utrymme åt föreställningar om en personlig Gud. Den boströmska guden var emellertid inte en gud som på något påtagligt sätt griper in i människors liv och Zöller berättar att hon sällan bad. Det centrala för henne var insikten i människans delaktighet i det gudomliga och att hennes uppgift är att, med idealmänniskan Jesus som förebild, sträva efter att bli alltmer fullkomlig. Den kyrkliga institutionen blev för Zöller mindre viktig och det var genom konsten och naturen som hon starkast erfor närvaron av det gudomliga.⁴²

Rodhes utförliga behandling av Boströms radikalism i religiösa frågor har inte i någon större utsträckning följts upp i historieskrivningen – med ett viktigt undantag. Det är litteraturvetaren Ulf Wittrock som i sin bok *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* från 1953 uppmärksammar den betydelse den boströmska filosofin fick för Keys tänkande under en period på 1870-talet. Keys intresse för Boström väcktes av en grupp kvinnor som tagit starka intryck av dennes filosofi och där den mest drivande var Hildegard Björck, den första kvinna i Sverige att avlägga en akademisk examen (i medicin). För dessa kvinnor var det, liksom för Zöller, Boströms kristendomssyn som inspirerade – statsläran såg de som helt för-

åldrad – och filosofin kom att fungera som utgångspunkt för forrådet av en ny trosuppfattning. Key var till en början motvillig men blev efterhand alltmer fångad av det boströmska tänkandet och beskrev detta i linje med Zöllers formuleringar om faderns möte med Boström som att ”ljusfloder strömmat in på mig”. Liksom för Zöller fick gudsbegreppet och personlighetstanken stor betydelse för Key och det bidrog till en frigörelse från föreställningar om en gud som griper in i människors liv och gav plats för idéer om människans potentiella gudomlighet.⁴³

Av Wittrocks redogörelse framgår att det finns stora likheter mellan Ellen Keys och Siri Zöllers tillägnelse av Boströms filosofi. Även Key genomgick en åskådningsmässig kamp och det var med stor möda som hon steg för steg och med stöd av det boströmska tänkandet utvecklade en ny tro. Mot slutet av 1800-talet kom detta att resultera i utformandet av den så kallade livstron, där tron på Gud hade ersatts av en tro på ”livet”. Genom livstron gick Key betydligt längre än Boström i kritiken av kristendomen och i hennes system införlivades de materiella sidorna av tillvaron som Boström var så negativ till. Dessa viktiga skillnader till trots finns stora beröringspunkter mellan livstrons och den boströmska synen på människans förhållande till det gudomliga, eller ”livet” med Keys beteckning. Liksom hos Boström var hos Key det platonska inflytandet framträdande och i båda fallen kan man tala om en platonskt färgad erostanke enligt vilken människan förmodas ha en potential att alltmer närma sig det gudomliga.⁴⁴

Man kan alltså konstatera att den boströmska filosofin för Key, liksom för Zöller, fungerade som en ledstång på vägen mot nya synsätt som alltmer fjärmade sig från en traditionell kristendom. Ett annat exempel på detta är den så kallade förnuftstron som utformades under senare delen av 1870-talet med ambitionen att formulera en trosuppfattning förenlig med förnuft och vetenskap. Det var idéer som låg i linje med Boströms och Rydbergs kristendomskritik och i de förnuftstroendes tidskrift *Sanningssökaren* kom det boströmska inflytandet tydligt till uttryck, framför allt i resonemang kring gudsbegreppet och om människans förhållande till det gudomliga. Likheter mellan Zöllers och Keys idéer är slående och även för de förnuftstroende kom de boströmska uppfattningarna att inspirera till en tro som i viktiga avseenden skiljer sig från den etablerade kristendomen.⁴⁵

Vi ser alltså hur Boströms tämligen abstrakta gudsbegrepp på 1870-talet hos flera tänkare bidrog till en frigörelse från föreställningen om en personlig gud. För Ellen Key och flera med henne kom det att innebära en rörelse mot panteistiska idéer enligt vilka tillvaron i sig ses som gudomlig. Hos Key kom Gud att ersättas av ”livet” och för Zöller blev naturen och konsten en manifestation av det gudomliga. För de båda blev även kärleken mellan man och kvinna ett uttryck för något närmast gudomligt.

Det var som om det relativt ”tomma” och abstrakta gudsbegreppet i den boströmska filosofin lät sig väl omformas till alternativa trosuppfattningar. När det gäller de förnuftstroende blev det panteistiska draget efter hand allt mer framträdande och mot slutet av 1880-talet kom flera av dess företrädare att ansluta sig till de teosofiska och spiritistiska rörelserna. Här talades det oftare om andlighet än om Gud eller något gudomligt. Banden till Boström blev svagare – filosofin fungerade just som en ledstång snarare än ett slutmål – men spåren av de religiösa uppfattningarna fanns kvar.⁴⁶

För ett flertal tänkare inspirerade således den boströmska filosofin till omformuleringar och till och med avsked från den etablerade kristna läran. Självklart var det inte denna filosofi enbart som ledde fram till nya trosuppfattningar men den var en av flera faktorer. De genomgripande förändringarna på det religiösa området var del av en större västerländsk rörelse som fick skilda uttryck i olika kulturområden. Vad gäller svenska förhållanden hade såväl Rydberg som Boström stort inflytande och med tanke på den dominans den boströmska filosofin hade i Sverige är det av stor vikt att studera detta närmare. I forskningen har inflytandet från Rydberg lyfts fram men mer sällan det från Boström. Som redan sagts verkar det som om Boström spelade en lite annan roll än Rydberg, genom att tillhandahålla en mer utarbetad filosofisk åskådning som grundval för en ny trosuppfattning, vilket attraherade många intellektuella i samtiden. Att inflytandet från Boström sträckte sig långt utanför seminarierummen är tydligt, liksom att det var ett flertal kvinnor som tog starka intryck av filosofin. Mer forskning behövs dock för att se omfattningen och karaktären av detta.⁴⁷

Klart är att berättelsen om Siri Zöllers tillägnelse av den boströmska filosofin ledde henne till en religiositet där naturen, konsten och kärleken stod i centrum. Det var fråga om ett fjärmande från den etablerade kristendomen om än med fortsatt kristna förtecken. Det innebär att hon kan placeras i den linje av förändring på det religiösa området som inleddes med den omfattande kristendomskritiken vid mitten av 1800-talet och som resulterade i utformandet av alternativa trosföreställningar under senare delen av århundradet.

Det har blivit alltmer tydligt att det religiösa tänkandets förändringar i Sverige och i västvärlden i stort, är en långt ifrån rätlinjig utveckling och att beteckningen sekularisering är ett alltför trubbigt begrepp för att fånga in skeendet i hela dess komplexitet. Klart är att kritiken av och avskedet från kristendomen sällan utmynnade i ett tomrum, utan snarare i omformuleringar och i framväxten av andra typer av trosföreställningar. En formativ period vad gäller sådana förändringar var utan tvekan den tid då Siri Zöller var verksam och i beskrivningar av detta behöver vi i större utsträckning än vad som tidigare varit fallet uppmärksamma den dynamiska roll som den boströmska filosofin spelade.⁴⁸

Noter

1. Den boströmska filosofin behandlas i Svante Nordin: *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, 1981); Sven-Eric Liedman: ”Boströmanerna” i *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria* (Stockholm, 1980), 253–266; och Sven-Eric Liedman: *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk* (Stockholm, 1991). Det saknas nyare forskning om den boströmska filosofin, dock spelar den en betydelsefull roll i Mats Persson: *Förnufts-kampen. Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm/Stehag, 1994) och i Johan Sundeen: *Andelivets agitator. J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Lund, 2008). Citatet från Nordin: *Den boströmska skolan*, 202.

2. ”Inledning” i Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (Stockholm, 1931), 3–9, citat 7.

3. Det finns inte mycket skrivet om Siri Zöller. I inledningen till självbiografen och i noter ges biografiska data av Emilia Fogelklou, och i en uppsats i samma volym skriver Fogelklou om Zöllers livssyn, Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 3–9, 261–280. En presentation av Zöller finns också i tre artiklar av Fogelklou med rubriken ”En undångömd filosof. Om Siri Bergman-Zöller och hennes självbiografi” i *Tidevarvet* 1930, nr 3, 4 och 5. En kortare inledning av Fogelklou finns i den postumt utgivna Siri Zöller: *En skrift. Inledd och sovråd av Emilia Fogelklou* (Stockholm, 1911), utgiven i serien Smärre skrifter utgivna av Boströmsförbundet. Brev mellan Siri och Egon Zöller från förlovningstiden finns publicerade i Alfhild von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga. Samlad och upptecknad* (Uppsala, 1935). Föreliggande uppsats bygger enbart på publicerat material – opublicerade handlingar finns i Lunds universitetsbibliotek. Det bör framhållas att såväl urval som den bild som ges i den självbiografiska framställningen i hög grad har färgats av von Bahrs och Fogelklous redigeringsarbete. Det är inget som tyder på att Zöller avsåg att ge ut detta som en självbiografi. Lisbeth Larsson påpekar att genombrottet för kvinnliga självbiografier kom först på 1920-talet, Lisbeth Larsson: ”Självbiografi, autofiktion, testimony, life writing” i *Tidskrift för genusvetenskap* 2010. Fogelklous engagemang för Zöller kan ses mot bakgrund av att hon troligen kände sig befryddad med henne. Även Fogelklou brottades med de stora filosofiska frågorna, men hade till skillnad från Siri Zöller möjlighet att som en av de första kvinnorna studera filosofi på akademisk nivå vid Uppsala universitet. Fogelklou bör också ha känt igen sig i Siri Zöllers äktenskap som liknade Fogelklous eget med författaren Arnold Norlind, skildrat i boken *Arnold* (1944).

4. Biografiska uppgifter från Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi* och von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*.

5. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 35–42.

6. *Ibid.*, 44–60, citat 49.

7. Grunddragen av Boströms filosofi beskrivs i Liedman: *Att förändra världen*, 112–130, och i Nordin: *Den boströmska skolan*, 20–39.

8. Boströms religionsuppfattningar behandlas i Liedman: *Att förändra världen*, 238–242; Nordin: *Den boströmska skolan*, 25–26, 32–35; och, mest utförligt, i Edvard Rodhe: *Den religiösa liberalismen. Nils Ignell, Viktor Rydberg, Pontus Wikner* (Stockholm, 1935), 253–257.

9. Rydbergs inspirationskällor inkluderade, förutom franska och tyska tänkare, även den amerikanska unitarismen. Rodhe: *Den religiösa liberalismen*, passim. Inflytandet

från vänsterhegelianska idéer i Sverige behandlas i Erik Petzäll: *Straussdebatten i Sverige. En kyrkohistorisk undersökning* (Stockholm, 1936).

10. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 44–60, och von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga, 177–193*. Som viktiga inspiratörer nämner Siri Zöller, förutom Rydberg, bland andra Ernest Renan, Timothée Colani och David Friedrich Strauss. Citatet i Emilia Fogelklou: ”Inledning” i Zöller: *En skrift*, 16.

11. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, citat 4. Zöller: *En skrift*, passim.

12. Zöller: *En skrift*, citat 55.

13. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 44–60, citat 51, 52, 52. von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*, 96.

14. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 62–78, citat 65.

15. *Ibid.*, 80–89, citat 82, 125.

16. von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*, 334, 341.

17. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 74. Värt att nämna är att Egon var engagerade i en förening i Düsseldorf som arbetade för kvinnors möjligheter att själva kunna förtjäna sitt uppehälle. *Ibid.*, 128–130.

18. *Ibid.*, 126, citat 85.

19. *Ibid.*, 102–114, citat 129, 103, 107.

20. *Ibid.*, 136. Ellen Bergmans kamp mot prostitutionen behandlas i Yvonne Svanström: ”Ellen Bergman och svenska Federationen. Kvinnoemancipation och sedlighet i Sverige 1880–1900” i Anna Jansdotter & Yvonne Svanström (red.): *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940* (Göteborg & Stockholm, 2007), 71–105.

21. Brevet är från 1887 och finns citerat i Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 143. Brevväxlingen mellan Nyblaeus och makarna Zöller finns i Lunds universitetsbibliotek. En del av breven finns publicerade i ”Brev till Egon och Siri Zöller från Axel Nyblaeus”, *Smärre skrifter utgifna af Boströmsförbundet* 8 (Stockholm, 1909). Om Nyblaeus, se Nordin: *Den boströmska skolan*, 59–76, och Rodhe: *Den religiösa liberalismen*, 265–291, 367–376.

22. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 155–169.

23. *Ibid.*, 181–182, citat 195.

24. *Ibid.*, 206–208.

25. *Ibid.*, 170–178, 198–212, citat 206. Karl Pearson var matematiker med inriktning på statistik och blev mot seklets slut, bland mycket annat, engagerad i den eugeniska rörelsen.

26. *Ibid.*, citat 205, 206, 242.

27. *Ibid.*, 243.

28. *Ibid.*, 220.

29. *Ibid.*, citat 213, 113, 21.

30. *Ibid.*, 213–230, citat 213, 200, 214.

31. *Ibid.*, 216, citat 217.

32. *Ibid.*, 216.

33. *Ibid.*, 234.

34. *Ibid.*, 218–219.

35. *Ibid.*, citat 219, 221.

36. *Ibid.*, 231–257, citat 227, 236, 256.

37. *Ibid.*, citat 229, 254.

38. *Ibid.*, 281–294.

39. *Ibid.*, 310, citat 7.

40. Ibid., 295–312, citat 299, 303, 5. Efter von Bahrs och Fogelklous insatser för att lyfta fram Siri Zöllers gärning har det i stort sett varit tyst om henne. En serie radioprogram i fem avsnitt, ”Inte förstod man henne helt”, med Lars Hamberg som producent, sändes dock 1990 i Sveriges Radio. På Wikipedia hittar man Egon Zöller (med uppgifter hämtade från *Nordisk familjebok* 1894), och om honom kan man läsa att han bidrog till att göra den svenska filosofin känd i Tyskland och att han var gift med en svenska – hennes namn nämns inte.

41. Om religionsblindhet, se Inger Hammar: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm, 1999), 32–34, och inom ämnet idéhistoria mer specifikt, Anton Jansson & Hjalmar Falk: ”Religion i det svenska idéhistorieämnet. Översikt och reflektion” i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2017 (Göteborg, 2018), 74–95.

42. Såväl Johan Sundeen som Mats Persson använder beteckningen panteism för Boströms gudsuppfattning, det vill säga uppfattningen att ”Gud är inte allting, däremot ingår allting i Gud”. Sundeen: *Andelivets agitator*, 163.

43. Ulf Wittrock: *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (Uppsala, 1953), 125–142, citat 138. Björck bör ha fått kännedom om Boström genom den medicinska utbildningen i vilken ämnet filosofi vid den här tiden ingick. De andra kvinnorna var Anna Hierta, Julia Kjellberg, och, troligen, Anna Whitlock. Till kretsen hörde också Gustav Björklund, lärare i filosofi och under en tid engagerad i förnuftsstron, som i ett flertal skrifter och på ett egenartat sätt kombinerade Boströms filosofi och cellära. Inga Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995), 217–220.

44. Wittrock: *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*, passim.

45. Förnuftsstron behandlas i Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv*, 162–224, 279–295.

46. Det bör påpekas att det bland Boströms efterföljare fanns helt andra sätt att reagera på det boströmska gudsbegreppet. Det gäller exempelvis Pontus Wikner som riktade kritik mot Boströms i hans ögon alltför opersonliga gudsbegrepp. Dennes synsätt influerade flera teologer, bland annat J. A. Eklund, som varnade för panteistiska drag hos Boström. Sundeen: *Andelivets agitator*, 159–168. Jämför även den betydelse kritiken av gudsbilden fick för Vitalis Norström i dennes avståndstagande till Boströms filosofi. Persson: *Förnuftskampen*, 127–149. I den skriftserie som Boströmsförbundet utgav från 1908 finns uppsatser som argumenterar för beröringspunkter mellan Boströms tänkande och Emanuel Swedenborgs, Rudolf Eukens och även indisk filosofi. I en uppsats talas om Boström som en av ”grundläggarna till framtidens nyreformerade religion” med tillägget att kvinnorna förmodas ha en viktig roll i denna utveckling. A.L.: ”Kvinnan och den idealistiska filosofin. Recension” i *Smärre skrifter utgifna af Boströmsförbundet* (Stockholm, 1909), 5–9, citat 9. Emilia Fogelklou var en av Boströmsförbundets medlemmar och det var i förbundets skriftserie som Siri Zöllers filosofiska text publicerades, liksom även en uppsats (om Viktor Rydberg) av Egon Zöller. Om det mångtydiga begreppet andlighet och dess historia, se Olav Hammer: ”Religion och andlighet i det moderna väst” i Simon Sorgenfrei (red.): *Mystik och andlighet. Kritiska perspektiv* (Stockholm, 1913), 103–121.

47. Att även Viktor Rydberg kan sägas ha varit en filosof, om än inte av facket, framhålls av Anders Burman i ”Längtan efter enhet” i Birgitta Svensson & Birthe Sjöberg (red.): *Kulturhjälden. Viktor Rydbergs humanism* (Stockholm, 1908), 43–55. Burman konstaterar också att Rydberg gick från en negativ till en mer positiv inställ-

ning till Boströms filosofi. Om Rydbergs inflytande på det religiösa tänkandet finns en omfattande litteratur, se exempelvis Birthe Sjöberg & Jimmy Vulovic (red.): *Bibelns lära om Kristus. Provokation och inspiration* (Lund, 2012); Inga Sanner: ”Att sätta en sten i rullning. Viktor Rydberg som inspiratör av profan religiositet” i Anders Burman & Tore Lund (red.): *Efter Rydberg. Receptionshistoriska studier* (Stockholm, 2020), 107–125; och Johan Sundeen: ”Otroshjälte och religiös kulturpersonlighet. Receptioner av Viktor Rydbergs skrifter bland svenska teologer” i *ibid.*, 127–147.

48. Det finns en hel del litteratur om det religiösa tänkandets förändringar på svensk botten i modern tid och än mer vad gäller internationella förhållanden. I flera fall diskuteras det faktum att kristet tankegods lever vidare i det sekulära samhället, se exempelvis David Thurffjell: *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen* (Stockholm, 2015) och Bengt Kristensson Ugglå: *Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse* (Skellefteå, 2015). I flera verk diskuteras ateism som uttryck för en form av religiositet, se exempelvis John Gray: *Seven types of atheism* (London, 2018); Tom Holland: *Dominion. The making of the Western mind* (London, 2019); och Martin Hägglund: *This life. Secular faith and spiritual freedom* (New York, 2020). Frågor om sekularisering ur ett idéhistoriskt perspektiv gällande svenskt material behandlas exempelvis av Stefan Gelfgren: *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering. Evangeliska fosterlands-stiftelsen 1856–1910* (Umeå, 2003) och Anton Jansson: ”Om ateismens rörelse genom lokal organisering. Fallet Göteborg” i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria 2019* (Lund, 2018), 35–57.

Abstract

A story of spiritual infidelity: the thinker Siri Zöller and Boström's philosophy. Inga Sanner, Professor of History of Ideas, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, inga.sanner@idehist.su.se

The Swedish philosopher C.J. Boström played a dominant role in Swedish university philosophy during a large part of the nineteenth century. His philosophy was highly idealistic, and it has been described by scholars as a conservative, airy-fairy philosophy, mainly suitable for academics and civil servants of the era who defended Sweden's traditional social order. In the present essay, this picture is problematized through reflections on the life and thinking of Siri Zöller (1845–1896). During a considerable part of her life, she was significantly influenced by Boström's thinking. Most importantly, it was Boström's criticism of established Christianity that inspired Zöller in draughting an alternative Christian faith. The essay describes Zöller's intellectual wrestling with Boström's philosophy and its crucial consequences to her unconsummated marriage to the German engineer Egon Zöller. Her intellectual development and creativity is a compelling illustration to the widely neglected but important role of Boström's philosophy in the transition from traditional Christianity to alternative beliefs in Sweden during the late nineteenth century.

Keywords: Siri Zöller, C. J. Boström, philosophy, religion, idealism

Tema:
Barocken

Thematic Issue:
The Baroque

Inledning: Den kontroversiella barocken

CECILIA ROSENGREN* & ERIK ZILLÉN**

Barocken är ett av de humanistiska vetenskapernas mest kontroversiella historiska begrepp. Med påståenden av det slaget brukar översikter över barockbegreppet inledas. Vårt val att upprepa tankefiguren bottnar i en övertygelse om att just barockens kontroversialitet gör begreppet extra intressant både att testa operationellt och att kritiskt reflektera kring. Denna dubbla målsättning har väglett arbetet med temaavdelningen om barocken i årets nummer av *Lychnos*. En viktig ambition har också varit att ge en ämnesmässigt bred – och därigenom uppdaterad – belysning av det i dag disciplinärt ständigt gränsöverskridande studiet av barocken. Flera av skribenterna är engagerade i Barockakademien, ett tvärvetenskapligt nätverk för svenska forskare med intresse för barockens kultur i vid bemärkelse.¹ Temaavdelningens sju artiklar gör givetvis inga anspråk på att ge en heltäckande bild av barocken utan bör läsas som en handfull inspel i utforskandet av en komplex och fascinerande historisk kategori.

Innan vi kort presenterar de enskilda bidragen kan det vara på sin plats att reda ut ett par frågor som barockbegreppet mer eller mindre per automatik för med sig. En första komplikation ryms redan i beskrivningen av barocken som ett historiskt begrepp: dels är barocken ett begrepp som refererar till historiska fenomen, dels är barocken ett begrepp med sin egen historia. Att det knappast rått någon enighet om vilka fenomen i det förflutna som barockbegreppet står för är ett faktum som skapat avsevärd dynamik i barockens historia som humanvetenskapligt koncept. Låt oss påminna om begreppets tre mest etablerade innebörder. För det första används barocken som ett epokbegrepp med tyngdpunkt i europeiskt 1600-tal. Om hur tidsgränserna mer exakt ska dras går meningarna isär. Börjar barockepoken redan runt 1570 eller först en bit in på 1600-talet?

*Docent och universitetslektor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, cecilia.rosengren@lir.gu.se

**Docent och universitetslektor i litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, erik.zillen@litt.lu.se

Sträcker den sig fram till sekelskiftet 1700 eller kanske ända till 1700-talets mitt? Den kronologiska avgränsningen betingas i hög grad av vilka ämnesperspektiv som anläggs och vilket kulturellt och/eller nationellt område barockstudiet inriktas på. Att barockepoken emellanåt styckas upp i de mindre tidsavsnitten tidig barock, högbarock och senbarock gör knappast gränsdragningen kring perioden enklare. En allt vanligare lösning har blivit att låta barocken som epok sammanfalla med det långa 1600-talet: från cirka 1580 till cirka 1730. För det andra fungerar barocken som ett stilbegrepp. Av förklarliga skäl aktualiseras barocken som stilkategori framför allt inom estetiskt inriktade discipliner. Uppfattningarna om barockstilens särdrag – enligt en inte sällsynt tankemodell betraktas de som cykliskt återkommande – varierar ganska starkt beroende på vilken konstart som ställs i centrum. För arkitekturens del illustreras den av furstepalatsets bländande spel mellan yttre och inre, mellan fasad och interiör, manifesterat till exempel i en destabiliserande eller lekfull *trompe-l'œil*; för bildkonstens del av den monumentala oljemålningens betoning av tyngd och dynamik, som understryks av kontrasterna mellan ljus och skugga och där den samlade effekten framstår som viktigare än detaljerna; för musikens del av operans uttrycksfullt texttolkande solosång till generalbasackompanjemang med kromatiska språng och överraskande samklanger som förstärker ordens innebörd; för litteraturens del av det retoriskt slipade poemet, präglad av antitetisk strukturering, bildspråklig djärvhets och intellektuell gåtfullhet. Varje försök att beskriva en barockstil gemensam för alla konstformer tenderar att bli metaforiskt och präglad av abstrakta kvaliteter som, låt oss säga, excess, artificialitet och kontradiktion. För det tredje utnyttjas barocken som ett mentalitetsbegrepp. En djupgående och allmän upplevelse av oro och instabilitet kopplad till tidens konflikter, kriser och kaos – av politisk, religiös, social eller vetenskaplig art – betraktas som central för barockens mentalitet. Till de kollektiva tankemönster och attityder, halvmedvetna eller oreflekterade, som tillskrivs barocken hör ett stegrad dödsmedvetande, en intensifierad känsla för ögonblickets betydelse, en stark polarisering mellan himmelskt och jordiskt och en förnimmelse av flytande gränser mellan privat och offentligt. Valspråket *memento mori* – minns döden – är tidens ledmotiv.

Att barockbegreppet när det tillämpas i konkreta studier ofta uppvisar glidningar och överlappningar mellan de tre huvudbetydelseerna framstår närmast som en regel. Om barocken ganska länge nu tenderar att användas som ett epokbegrepp som i sin tur innesluter en epoktypisk stil och en epoktypisk mentalitet, har det på sistone blivit allt vanligare att hantera barocken som ett kulturbegrepp inom det makrohistoriska epokbegreppet tidigmodernitet, som även inom svensk forskning vunnit terräng. Närmast en topos i det europeiska barockstudiet är tanken att barocken

utgör en motpol till en given struktur eller ordning: till renässansen (Heinrich Wölfflin), till klassicismen (Walter Benjamin) etcetera.² I senare forskning har denna topos utvecklats till en föreställning om barocken som det Andra: både som något icke-klassiskt som utmanar ordningen, balansen, symmetrin och som något normbrytande som undflyr och över-skrider definitioner. Denna föreställning utforskas ur olika vinklar i exempelvis det nyligen utkomna referensverket *The Oxford handbook of the baroque* (2019).³ Att tysk barocklitteratur samtidigt har tolkats i termer av en lärd ordningsutopi ("gelehrte Ordnungsutopie") bekräftar på ett paradoxalt sätt svårigheten att ringa in barockbegreppet definitoriskt.⁴ Gilles Deleuze skriver i *Le pli, Leibniz et le baroque* (1988) om denna förvirrande omständighet att till och med barockens bästa kommentatorer har tvivlat på begreppet och oroats över dess godtycklighet samt att några kommit till slutsatsen att barocken inte existerat. Men, fortsätter han (här i Sven-Olov Wallensteins översättning),

likväl är det konstigt att förneka barockens existens på samma sätt som man förnekar enhörningens eller rosa elefanter. Ty i dessa fall är begreppet givet, medan det i fallet barocken handlar om huruvida man kan uppfinna ett begrepp som förmår (eller inte förmår) ge den existens. Oregelbundna pärlor existerar, men barocken har ingen grund till att existera utan ett begrepp som utgör just denna grund. Det är lätt att få barocken att upphöra att existera, det räcker med att inte föreslå något begrepp om den.⁵

Deleuze pekar på den oundvikliga kopplingen mellan begrepp och verklighet. Det är alltså inte konstigt att barockens egen begreppshistoria ter sig minst lika spännande som de många buden kring vilka historiska fenomen barockbegreppet denoterar. Att ordet *barock* etymologiskt härletts ur såväl portugisiskans *barroco* ('oregelbundet formad pärla') som den medeltida minnesformeln *baroco* (spetsfundig syllogism inom den skolastiska logiken) och att adjektivet *baroque* ('bisarr, fantastisk, vidunderlig') användes under 1700-talet i kritiska diskurser på franska – i samtliga tre fall med pejorativ betydelse – tillhör begreppets protohistoria, som gärna redovisas men knappast bidrar till att göra barocken som konceptuell konstruktion tydligare. Till begreppets förhistoria kan också räknas den bedömning som 1884 meddelades i förstaupplagan av *Nordisk familjebok*, där man under uppslagsordet "Jesuitstil", "ett ofta brukadt namn på barockstilen", kan läsa:

Trots den storslagna förmåga, som ofta röjdes i dessa konstgrepp, och trots öfverensstämmelsen i alla detaljer är denna stil likväl endast alstret af en urartad konstperiod, som sökte skylä sin fantasi armod med tomt effekt-sökande prål.⁶

Först sent under 1800-talet fick barocken sin vetenskapliga etablering som ett mer neutralt historiskt begrepp. En pionjärinsats gjorde konsthistorikern Heinrich Wölfflin, som med habilitationsavhandlingen *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (1888) introducerade barocken som stilbegrepp i studiet av 1600-talets italienska konst och skulptur. I det senare arbetet *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst* (1915) systematiserade han sin syn på barockbegreppet och utvecklade sina fem välkända stilkriterier: barockens konst är målerisk, söker sig mot djupet, har en öppen form, präglas av enhet och utmärker sig genom föremålen inte absoluta utan relativa klarhet. Med Wölfflins studier som utgångspunkt – även om det inte primärt var hans stiltypologi som pekade framåt mot begreppets vidare utveckling – kom det konsthistoriska barockbegreppet successivt att spridas, i första hand till konsthistoriker som tillämpade det på annan 1600-talskonst än den italienska, i andra hand till forskare inom andra discipliner; nyckelinsatser gjorde för litteraturhistoriens del Fritz Strich 1916 och för musikhistoriens del Curt Sachs 1919.⁷

Barockbegreppets segertåg genom 1900-talets europeiska humanvetenskap är en på många sätt rafflande historia. Som konceptuellt verktyg har barocken uppvisat en förmåga att organisera om historieskrivningen och aktivera oväntade perspektiv på det förflutna samt att ställa bortglömda och marginaliserade verk och företeelser i blickpunkten. Denna begreppshistoriska process har kartlagts inom den omfattande metabarockforskningen och behöver kanske inte upprepas här.⁸ Till det intressanta hör att barockbegreppet parallellt med sin makalösa framgång mötts av ovanligt starka protester och hårt motstånd. Till de mer profilerade angreppen måste räknas Benedetto Croces *Storia dell'età barocca in Italia* (1929) och Theodor W. Adornos ”Der mißbrauchte Barock” (1966).⁹ Medan Croce helt sonika dömer ut det som kallas barock konst som en icke-konst (”una sorta di brutto artistico”, ett slags konstnärlig fulhet), vänder sig Adorno mot det han uppfattar som ett missbruk och en ohistorisk användning av barockbegreppet, särskilt på musikens område, som i kulturindustrins händer drivit fram en förtyglad, ideologiskt styrd barockkult (”Kultus des Barocks”).¹⁰

Ett grundläggande problem med överföringen av barockbegreppet från konsthistorien till andra discipliner är – något vi delvis redan varit inne på – att transponeringen har tenderat att driva fram antingen en stark metaforisering eller en extrem abstrahering av begreppet.¹¹ Ska man dra någon övergripande begreppshistorisk linje, vore det att barockens roll som renodlat stilbegrepp – det var så det introducerades av Wölfflin – gradvis har försvagats i takt med att stiltforskningen trängts tillbaka och att dess roll dels som epokbegrepp stärkts, något som underlättat över-

flyttningen från de estetiska disciplinerna till ämnen som inte primärt sysslar med konstarnas historia, dels som friare och från historieskrivningen emanciperad tankekategori gynnats. Ett postmodernt paradigm har sporrat försöken att uppfinna barockbegreppet på nytt. Till de mer inflytelserika bidragen hör just Deleuzes bok med den svenska titeln *Vecket. Leibniz & barocken*, som utforskar barocken som ett filosofiskt begrepp.¹² Deleuze tänker sig ett barockbegrepp som förmår ge en adekvat modern och dynamisk förståelse av världen och som kan integrera såväl kraft som utveckling i en oändlig operation. Den samlande metaforen för denna barocka rörelse, som omfattar inte bara estetiska uttryck utan allting ("bergen och vattnet, papper, tyg, levande vävnad, hjärnan"¹³), är vecket (*le pli*) – "ett veck i det oändliga"¹⁴ – som bildar fulla linjer av relationer mellan interiör och exteriör, högt och lågt, aktivt och passivt utan att stelna till inflexibla strukturer. Med utgångspunkt i det långa 1600-talets konst och filosofi (framförallt Leibniz) talar Deleuze om barockens extrema historiska specificitet men också – det är en viktig punkt i hans begreppskonstruktion – om möjligheten att utsträcka barocken bortom dess historiska gränser in i vår, som Deleuze ser det, neo-barocka värld. Deleuzes barockförståelse har bidragit till att öppna nya vägar för barockforskningen inom en rad disciplinära fält. Efter millennieskiftet har i allt högre grad postkolonial teori stimulerat till studier av barocken som en imperialistisk och global kultur, medan medialitetsforskningen riktat blicken mot barocken som en epok präglad av nya medier, masskommunikation och informationsöverflöd.¹⁵ Båda dessa forskningsperspektiv fokuserar mötet med det nya och okända som barocktypiskt och ger den etablerade retorikbaserade synen på barockestetikens ambition att väcka häpnad en vidgad kontextuell underbyggnad.

Om man blickar ut över det humanistiska forskningsfältet i dagens Sverige, är det uppenbart att barockbegreppets ställning i de olika ämnena skiljer sig kraftigt åt. Mest självskrivet och mest produktivt ter sig begreppet, föga förvånande får man väl tillägga, inom konstvetenskapen; barocken fick ju sin initiala konceptuella utarbetning inom konsthistorien, som under 1900-talet utvecklade en stark inomdisciplinär barockforskningstradition. Också inom andra estetiska ämnen – främst musikvetenskap, teatervetenskap och litteraturvetenskap – är barocken i dag ett begrepp med stark hemortsrätt och bildar en given hållpunkt i översiktsverk och på grundkurser. Inom ett ämne som idéhistoria har barockbegreppet ganska länge funnits med i repertoaren av kulturhistoriska analysredskap men ändå inte fått samma fotfäste som renässans, upplysning och romantik, samtidigt som försök gjorts att diskutera såväl filosofi- som vetenskapshistoria i barocktermer.¹⁶ Inom nordistikens språkhistoriska forskning tycks barocken aktualiseras enbart i den mån

stilhistoriska aspekter berörs, och då framträder ett påtagligt beroende av det litteraturhistoriska barockbegreppet. Svårast att göra sig gällande har barocken haft inom ämnet historia, där under de senaste decennierna i stället begreppet tidigmodernitet fått vitalisera diskursen om periodisering och samtidigt tenderat att reducera betydelsen dels av den politiska historiens gängse periodbegrepp som vasatid och karolinsk tid, dels av ett, som man uppfattat det, estetiskt färgat periodbegrepp som barock. Om barocken numera har en självklar plats som konceptuellt instrument i många – men långt ifrån alla – humanistiska discipliners historiska reflektion, är det likaså ett faktum att man hos åtskilliga svenska aktörer inom dessa ämnen möter en ogenomtänkt likgiltighet inför eller till och med en uttalad tveksamhet mot begreppet.

Med viss tillspetsning skulle man kunna påstå att barockbegrettets kontroversialitet – det var där vårt resonemang tog sin början – bland historiskt orienterade forskare har genererat två motsatta huvudstrategier. Den ena strategin präglas av skepsis mot det som uppfattas som fundamental begreppslik oklarhet, den inbegriper reservationer och avstånds-taganden samt i extremfallen en medveten och konsekvent icke-användning av barockbegreppet, ibland till förmån för något annat specifikt begrepp, ibland utan att föreslå något alternativ – i internationell metabarockforskning brukar denna strategi omtalas som en radikallösning.¹⁷ Den andra strategin låter sig i stället inspireras av det som tolkas som grundläggande konceptuell öppenhet och tillåter sig att experimentera med barockbegreppet och tillämpa det konstruktivt i oprövade sammanhang med målet att utvinna ny förståelse av fenomen i det förgångna. Två exempel från svensk forskning – och från de ämnen vi själva är mest förtrogna med – ska få illustrera de bägge huvudstrategierna: Stina Hanssons litteraturvetenskapliga uppsats ”Så skev är ingen brukbar pärla! Det omöjliga barockbegreppet” och Gunnar Erikssons idéhistoriska studie *The Atlantic vision. Olaus Rudbeck and baroque science*. Att båda texterna publicerades 1994 indikerar att de två huvudstrategierna har existerat – och alltså existerar bör tillfogas – parallellt i det humanistiska forskarsamhället i Sverige och inte är knutna till olika forskningshistoriska faser eller olika forskargenerationer.

Hansson hävdar i sin uppsats att termen *barock* (termen och begreppet hålls inte isär) är alltför ”mångtydig” för att vara användbar i svensk litteraturhistorisk skrivning.¹⁸ Hon angriper särskilt litteraturhistorikern Bernt Olssons analyser av det han kallat ”barockstil” och argumenterar för – här åsyftas ”barocken” i stort – att ”det komplex av fenomen som denna term brukar få syfta på” kan och bör förklaras med andra litteraturhistoriska kategorier.¹⁹ Hennes principdeklaration lyder: ”Det finns några få svenska forskare – jag hör själv dit – som undviker termen ’barock’

just därför att den inget bestämt betyder”.²⁰ Hon anser att barocken som epokbegrepp i svensk litteraturhistoria bör ersättas med begreppet senrenässans.

Om Hanssons avsikt är att städa bort ett begrepp som i mitten av 1990-talet hade hunnit bli fast etablerat i svensk litteraturhistorieskrivning, arbetar Eriksson i sin studie efter ett motsatt recept: han gör ett försök att implementera barocken konceptuellt i en historisk disciplin som dittills förhållit sig avvaktande till begreppet. Hans resonemang går ut på att vår förståelse av vetenskapens utveckling haltar om vi inte tar barocken i beaktande.²¹ Genom att aktualisera barockbegreppet skapar han en begriplig plats för 1600-talets vetenskapliga aktörer, som inte låter sig fogas in i den raka berättelsen om vetenskapens framsteg. Som en idealtyp i Max Webers mening möjliggör enligt Eriksson ”barock vetenskap” en mer nyanserad förståelse av hur olika vetenskapliga paradigmer kan relateras till varandra historiskt och innehållsmässigt.²² Eriksson lyfter fram personer som han ser som barocka vetenskapsmän – Olaus Rudbeck är bokens huvudfigur, men även Athanasius Kircher, Otto von Guericke och andra spelar en viktig roll – vilkas verk i efterhand förefaller kombinera två motstridiga intellektuella rörelser, en äldre filologisk tolkningsmetod i studiet av naturen och en mer modern metod bestående av observation och experiment. För samtiden framstod dock deras vetenskapliga resultat som övertygande och i takt med tiden. Den barocka vetenskapens företrädare hade ofta stort allmänt förtroende, var betrodda ämbetsmän och praktiskt orienterade samhällsbyggare. Den samtida attraktionen hos den barocka vetenskapen kan ha varit att förespråkarna inte ville förlora den moraliska och meningsfulla dimensionen i sina vetenskapliga undersökningar ur sikte, en risk som den framväxande matematiskt grundade klassiska newtonska vetenskapen implicerade.²³ För en barock vetenskapsman var det i stället möjligt att förena ett mekaniskt världsmaskineri med den gudomliga skapelseplanen genom att till exempel, som Kircher gjorde, utveckla metaforer som naturens teater för att fånga såväl naturens dramatiska historia som dess dolda scenmaskineri. Genom att använda idealtypen ”barock vetenskap” lyckas Eriksson således sätta in tidens vetenskapliga praktik i ett större och mer mångfasetterat sammanhang, där konstnärer, vetenskapsmän, filosofer, teologer och politiker ryms. Därmed flyttas också positionerna fram för barockbegreppet inom ämnet idéhistoria.

*

Arbetet med denna temaavdelning om barocken har, av naturliga skäl kan man tycka, framför allt baserats på den konstruktiva huvudstrategin. Tanken har varit att artiklarna tillsammans skulle avspiegla något av både mångsidigheten i barocken och potentialen i barockbegreppet. Uppdraget

till skribenterna, som alla i sin tidigare forskning rört sig inom den tidigmoderna epoken men inte nödvändigtvis ur ett barockperspektiv, var att enligt valfritt upplägg placera det barocka i fokus, gärna i en belysning av ett historiskt material eller en historisk problematik man redan till viss del kände sig bekant med. Det nytänkande som under de senaste åren vitaliserat barockforskningen fick – det ingick också i vår inbjudan – med fördel göra avtryck i artikeltexten. En aktuell exponent för en interdisciplinärt kreativ hållning till barocken utgör det redan omnämnda verket *The Oxford handbook of the baroque* (2019), som under paraplybegreppet barock härbärgerar nytolkande analyser av fenomen så olikartade som barockträdgårdens vatten, ottomansk barock och barocka sexualiteter. Den 900-sidiga volymen har levererat värdefulla impulser till projekteringen av vår temaavdelning. Volymens redaktör John D. Lyons gör gällande att åtskilliga av barockepokens karakteristika påminner om kulturyttringar i vår egen postmoderna tid och ser det som en förklaring till dagens ökade intresse för barocken.²⁴ Även många av det tidiga 1900-talets barockforskare såg liknande överensstämmelser mellan 1600-talets livsvärld och den egna samtiden och drog paralleller exempelvis mellan barockdramat och den expressionistiska dramatiken.²⁵ Hur man än ställer sig till den typen av analogidragningar och den sortens motiveringar av ett historiskt studium, är det givet att vår förståelse av barocken – hur vi än väljer att definiera begreppet – styrs av de intellektuella horisonter som utmärker den tid vi själva befinner oss i: att några av temaavdelningens artiklar tar sig an barocken ur ett ekokritiskt perspektiv är ingen tillfällighet. Temaavdelningens konstruktiva grundinriktning har inte hindrat resonemangen i artiklarna att ställvis ansluta sig till den skeptiska huvudstrategin och ifrågasätta barockbegreppets relevans och generaliserande giltighet, i synnerhet när det vägs mot ett specifikt empiriskt material.

De sju bidragen uppvisar stor innehållslig spridning och diskuterar så skilda företeelser som barock ekonomi, barock brevkorrespondens, barock rationalismkritik, barock operarepertoar, barock realism, barock zoologi och barock fabellitteratur. Huvudvikten ligger på svenskt material och svenska förhållanden. Men som alltid när Sveriges 1600-talskultur står på dagordningen, bildar de intensiva kontakterna med den europeiska omvärlden och det alltmer globala kulturella inflödet en både självklar och nödvändig kontext. Utifrån en analys av det motsägelsefulla lönesystemet inom 1600-talets svenska ämbetsmannakultur argumenterar den första artikeln för barockbegreppets berättigande inom historievetenskapen (Heiko Droste). Ur ett mentalitetshistoriskt perspektiv studerar den andra artikeln självframställningen av en barock *honnête homme* i Johan Ekeblads unika brevsamling (Ingrid Dunér). Den tredje artikeln diskuterar några av Antoinette Deshoulières idyller som barocka provokationer

av förnuftsorienteringen i det franska 1600-talets litterära klassicism (Carin Franzén). Med stöd i ett stort musikhistoriskt källmaterial kartlägger den fjärde artikeln framförandet av franska barockoperor vid det svenska hovet under det maktpolitiskt turbulenta 1720-talet (Maria Schildt). I den femte artikeln tolkas den nederländske konstnären Allaert van Everdingens skandinaviska landskapsbilder som uttryck för en barock syn på världen (Cecilia Rosengren). I anslutning till den konsthistoriska genren *sottobosco* knyter den sjätte artikeln det barocka till de allra lägsta djuren och visar hur de utgjorde ett problem när Haquin Spegel ställde samman sitt skapelseepos (Rikard Wingård). Slutligen konfronterar den sjunde artikeln barockbegreppet med den aisopiska fabelns förflutna och landar i ett ifrågasättande av begreppets relevans i svensk fabelhistorie-skrivning (Erik Zillén).

Noter

1. Forskarnätverket Barockakademien startades år 2009 på initiativ av Margaretha Rossholm Lagerlöf, professor i konstvetenskap vid Stockholms universitet. För information om nätverkets verksamhet se <https://www.su.se/ike/samverkan/natverk/barockakademien-1.214852>

2. Heinrich Wölfflin: *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (München, 1888); dens.: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst* (München, 1915); Walter Benjamin: *Ursprung des deutschen Trauerspiels* (Berlin, 1928).

3. John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), se t.ex.: Lary F. Norman: "The baroque as anti-classicism: the french case", 623–627; Ofer Gal: "Paradoxes: baroque science", 713–730.

4. Jfr Herbert Jaumann: "Barock" i Klaus Weimar (red.): *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* 1 (Berlin & New York, 1997), 203. I sin "Introduction. The crisis of the baroque" i *The Oxford handbook of the baroque* uppmärksammar Lyons barockens inneboende spänning: "On one hand, there was a commitment to rule, reason, classification, correct perception, and rigid structure. On the other hand, there was a fascination with disorder, with the irrational, with all that does not fit into existing classifications, with illusion, and with rebellion against order", 1–2.

5. Gilles Deleuze: *Vecket. Leibniz & barocken*, övers. Sven-Olov Wallenstein (Göteborg, 2004), 75.

6. "Jesuitstil" i *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi* 7 (Stockholm, 1884), 1206–1207 (osign. art.).

7. Fritz Strich: "Der lyrische Stil des siebzehnten Jahrhunderts" i *Abhandlungen zur deutschen Literaturgeschichte. Franz Muncker zum 60. Geburtstag dargebracht* (München, 1916), 21–53; Curt Sachs: "Barockmusik" i *Jahrbuch der Musikbibliothek Peters* 26 (1919), 7–15.

8. En fyllig översikt över utvecklingen fram till millennieskiftet återfinns i Walter Moser: "Barock" i Karlheinz Barck m.fl. (red.): *Ästhetische Grundbegriffe* I (Stuttgart & Weimar, 2000), 578–617. För en redogörelse på svenska för den senaste tidens barockforskning inom litteraturvetenskapen se Anders Cullhed: "Vecket, epigrammet,

marginalen. Några nedslag i den internationella barockforskningen runt år 2000” i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 36:1 (2006), 10–26. För begreppets historia inom konst-historiens område se Helen Hills: ”The Baroque: The grit in the oyster of art history” i Helen Hills (red.): *Rethinking the baroque* (Farnham/Burlington, 2011), 11–36.

9. Benedetto Croce: *Storia della età barocca in Italia. Pensiero, poesia e letteratura, vita morale* (Bari, 1929); Theodor W. Adorno: ”Der mißbrauchte Barock” (1966) i förf:s *Gesammelte Schriften* 10. *Kulturkritik und Gesellschaft I. Prismen. Ohne Leitbild* (Frankfurt am Main, 1977), 401–422.

10. Croce: *Storia della età barocca in Italia*, 44; Adorno: ”Der mißbrauchte Barock”, 404.

11. Jfr Moser: ”Barock”, 597.

12. Om Deleuzes barockförståelse se t.ex. William Eggington: ”The philosopher’s baroque. Benjamin, Lacan, Deleuze” i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 487–495; Sven-Olov Wallenstein: ”Förord: Deleuze, Leibniz & barocken” i Deleuze: *Vecket*, 7–30.

13. Deleuze: *Vecket*, 77.

14. Deleuze: *Vecket*, 195.

15. Jfr t.ex. Lyons: ”Introduction. The crisis of the baroque”, 2–5; Timothy Hampton: ”Baroque diplomacy” i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 734–744.

16. Se t.ex. idé- och vetenskapshistorikern Gunnar Erikssons reflektioner kring barock vetenskap och svenskt 1600-tal i synnerhet: ”Begreppet barockvetenskap” i *Lychnos* 1999, 25–49; *The Atlantic vision. Olaus Rudbeck and baroque science* (Canton MA, 1994); *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm, 2002).

17. Jfr Moser: ”Barock”, 587.

18. Stina Hansson: ”Så skev är ingen brukbar pärla! Det omöjliga barockbegreppet” i Lars Elleström m.fl. (red.): *I diktens spegel. Nitton essäer tillägnade Bernt Olsson* (Lund, 1994), 86.

19. Hansson: ”Så skev är ingen brukbar pärla!”, 86, 83.

20. Hansson: ”Så skev är ingen brukbar pärla!”, 86.

21. Eriksson: *The Atlantic vision*. Se framför allt det femte kapitlet: ”Baroque science, its character and its adherents”, 149–166.

22. Över huvud taget menar Eriksson att alla bestämningar av vetenskap – renässans, barock, klassisk, romantisk etcetera – bör betraktas som idealtyper, fiktiva och extrema, som när de möter verkligheten tenderar att upplösas. Eriksson: *The Atlantic vision*, 156.

23. Eriksson skriver: ”Classical science tends to restrict natural science to an area of its own, refraining from grandiose explanations of the foundations of existence”. Eriksson: *The Atlantic vision*, 153.

24. Lyons: ”Introduction. The crisis of the baroque”, 15–16.

25. Jfr t.ex. Walter Benjamin: *Ursprung des deutschen Trauerspiels* (1928) i Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhäuser (red.): *Gesammelte Schriften* I:1 (Frankfurt am Main, 1974), 235–236.

En barockhistorikers bekännelse

Funderingar kring den barocka ekonomin

HEIKO DROSTE*

Vi förstår vår värld med hjälp av begrepp. De är uttryck för en överenskommelse om deras innehåll mellan alla som använder dem. Alla humanistiska ämnen har därför en nära relation, stundom en kärlek, till begrepp, då dessa ofta utgör enda ingången till en förfluten tid och dåtida människors livsvärld. Detta gäller i synnerhet för en textbaserad vetenskap som historia. Förståelsen av en förfluten värld är beroende av både dåtida och nutida (analytiska) begrepp. Att komma fram till nya perspektiv på de dåtida begreppen ställer därför inte bara krav på andra analytiska begrepp. Denna analys ifrågasätter i förlängningen även våra samtida begrepp och resulterar i en annan syn på historikern själv.

Detta ömsesidiga beroende begreppen emellan är centralt. Det finns inga oföränderliga begrepp. Tvärtom är deras historiska föränderlighet en förutsättning för att det överhuvudtaget ska vara meningsfullt att syssla med dem som historiker. Även i dag använder vi begrepp som har en historia som konserverar en äldre förståelse och som innehåller minnet av ett förflutet samhälle. På samma sätt var de begrepp som användes på 1600-talet och som i många fall medvetet lånades från antikens värld (både den grekisk-romerska och den kristna antiken) mer eller mindre väl anpassade till det dåtida samhället. De användes trots detta, därför att antikens renässans gav dem en normativ makt som vägde tyngre än de välkända problemen att anpassa deras betydelse till ett samhälle som inte liknade den förhålligade antiken särskilt mycket. Föreliggande essä diskuterar – utifrån två egna historiska studier som rör 1600-talet – den förvirring som kan uppstå mellan begreppens olika tidslager samt i mötet mellan historiska och nutida begreppsvärldar.

*Filosofie doktor i historia, professor i stadshistoria, Historiska institutionen, Stockholms universitet, heiko.droste@historia.su.se

Begreppshistoria som fält

Alla historiska begrepp får med tiden nya betydelser och relateras till varandra på nya sätt. För att förstå vad ett begrepp konkret betyder behöver vi följaktligen förstå dess historia samt dess avstånd till andra, besläktade begrepp. På så sätt positioneras begreppet i ett fält, där avståndet i rum och tid berättar för oss hur vi ska förstå och använda begreppet.¹ Historiker har utvecklat en egen disciplin, begreppshistoria, för att närma sig begreppen som de viktiga verktyg de är. Dess genombrott som ämne förknippas, särskilt i Tyskland, med det av Otto Brunner, Werner Conze och Reinhart Koselleck redigerade sjubandsverket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (1972).²

De enskilda artikelförfattarna i *Geschichtliche Grundbegriffe* närmade sig begreppens historia genom att ingående undersöka deras olika nyanser och historia från antiken till nutiden. Verket utgick från att väldigt många begrepp förändrade sin innebörd på ett avgörande sätt mellan åren 1750 och 1850. Denna så kallade *Sattelzeit* markeras av övergången från ett ståndssamhälle till ett industrialiserat klassamhälle.³ Det kan därför vara svårt, kanske omöjligt för dagens humanister att överbrygga denna *Sattelzeit* och att fullt ut förstå vad ett begrepp – som i sig finns kvar – hade för en position i sitt fält för 400 år sedan.

En annan ingång till det förflutna består i att historiker använder analytiska begrepp på en förfluten tid som dåtidens människor inte kände till eller använde på andra sätt. Analytiska begrepp är viktiga för att beskriva vår relation till det förflutna, vårt avstånd och perspektiv. De är också uttryck för att vi är medvetna om att vi inte kan förklara det förflutna endast med hjälp av historiskt korrekta begrepp – i ett försök att undvika anakronismer. En tredje form av begreppsanvändning ligger i de periodiseringar som ska sammanfatta historiska epoker i efterhand. De skapades för att förklara epokenas särart. Även dessa periodiseringar markerar på så sätt vårt avstånd till denna förflutna epok. Problematiskt nog är de flesta av dessa begrepp från början uttalat pejorativa: medeltid, det förmoderna, absolutism och barock står för en kritik av en epok. De skapades ofta av humanister som uttryckligen ville markera det historiska och kulturella avståndet genom en negation. Det var ett sätt att distansera sig från epoken och från det som ansågs kännetecknande för den, det som hade övervunnits. Professionella historiker är väl medvetna om det problematiska med dessa periodiseringar, men utgår ändå från dem, därför att de beskriver inte minst institutionella positioner inom fältet historia i dag, något som har den rent praktiska funktionen att relatera till alla som använder sig av periodiseringen.

Med hjälp av dessa olika typer av begreppsanvändning trianguleras historikern inom sitt fält och i relation till sitt objekt. Det får konsekvenser för vår möjlighet att förstå en annan tid, då en annan syn på det förflutna – som skulle föranleda en annan periodisering – nödvändigtvis resulterar i en annan syn på vår egen tid, vårt vetenskapliga fält och våra kollegor. Alla avstånd förändras. I den här artikeln ska jag analysera denna triangulering och dess konsekvenser utifrån två egna studier, som behandlar Sveriges så kallade diplomater på 1600-talet och en traktat från 1654 som försvarade kungliga sekreterares *accidentier*.

Sveriges diplomater på 1600-talet

1600-talets diplomater är ett utmärkt exempel på Sveriges flerspråkiga funktionseliter. Mer än hälften av dem var tyskfödda, de flesta härstamade från de norra delarna av det Tysk-romerska riket.⁴ Tusentals brev visar hur diplomaterna utformade sitt arbete för den svenska kronan. Denna korrespondens med hovet och därmed även diskussionen om diplomaternas intressen fördes mestadels på tyska. Inte en enda utländsfödd diplomat verkar ha känt behovet av att lära sig svenska, vilket inte orsakade några större problem i deras kommunikation med kronan och rikets elit.

Dessa diplomater hade mer än en anledning att engagera sig i den svenska kronans tjänst. Några av dem tjänade kronan medan de stannade kvar i tysktalande regioner, ofta på den plats där de föddes, utan någon avsikt att någonsin flytta till Sverige eller ens besöka landet. De nöjde sig med svenska kronans skydd och förlitade sig i övrigt på sina nätverk utomlands. Andra började krontjänsten för att så småningom migrera till Sverige i förhoppningen om att gifta sig i Sverige, få adelstitlar, förläningar och andra inkomster. Hur de än formulerade sina intressen, hade de flesta av dessa diplomater ett betydande mått av framgång. Under förutsättning att de var lutheraner var de välkomna i Sverige tack vare sin utbildning. Men även de som stannade utanför riket hade sällan anledning att lämna svensk tjänst.

Ett problem under analysen gällde diplomaternas ekonomiska *rationale*, eftersom arkivmaterialet rymde ett otal bevarade klagomål. Kronan betalade högst oregelbundet, varken tillräckligt eller i tid. Den diplomatihistoriska forskningen har bedömt dessa klagomål som befogade och beskriver arbetet för kronan som olönsamt, både i Sverige och andra europeiska kungarikerna under denna tid. Diplomater är enligt denna idé ”a group of overworked and underpaid men who lived comfortless, penurious, tedious, occasionally dangerous lives in their country’s service and who often received meager enough rewards at the end”.⁵

Det gällde alltså att förklara varför diplomaterna tillträdde tjänsten, när det var allmänt bekant att den var underfinansierad. En närmare undersökning visade att inte en enda diplomat, trots många år av dokumenterad underfinansiering från kronans sida, hade gått i konkurs. Diplomaterna beskrev sina inkomster i övrigt med hjälp av väldigt många olika begrepp. De syftade på sociala, ekonomiska, kulturella eller symboliska inkomster eller vinster. Även om det var svårt att få ordning i alla dessa begrepp, verkar de på 1600-talet inte ha varit föremål för missförstånd. De var väldigt olika, men i sig uppenbarligen begripliga. I den för det mesta tyskspråkiga korrespondensen använde diplomaterna följande begrepp för att beskriva sin förståelse av inkomst:

Abtrag	Accidentien	Accomodemment	Aufstieg	Ausgaben
Auskommen	Avancement	Avantage	Belohnung	Bezahlung
Billigkeit	Capital	Commoditas	contribuiren	demeriren
Ehre	Eigentum	Einkommen	Ergötzlichkeit	Gabe
Gebühr	Gehalt	Geld	Generosité	Geschäft
Geschenk	Gewinn	Goldene Kette	Großzügigkeit	Kosten
Kredit	Lohn	Meritieren	Mittel	Nahrung
Nutzen	Partizipation	Pension	Pfand	Pfund anlegen
Profit	Progress	Provision	Reputation	Restitution
Sakrifizieren	Satisfaktion	Schulden	Sold	Teilhabe
Traktament	Unterhalt	Verbesserung	Verdienst	Vermögen
Wohlfahrt	Wohltat			

Tabell 1: Dessa uttryck användes av diplomaterna i korrespondensen med kronan och kronans eliter.⁶ Kursiveringen följer det dåtida bruket att skilja tyska från latinska respektive franska begrepp.

Dessa begrepp tillhör ett specifikt fält som kan tillskrivas den svenska kronans funktionseliter som hade sitt centrum vid hovet. Fältets medlemmar hade skolats där och på resor utomlands. Det finns inga märkbara missförstånd emellan korrespondenterna, oavsett om de var uppväxta i Sverige eller utomlands. Alla var vana vid att beskriva sina inkomster i uttryck som hade sociala, kulturella och symboliska konnotationer. Det fanns bara en enda diplomat som klart och tydligt angav att det inte fanns någon annan anledning att tjäna en kung än profit.⁷ Denna diplomat hamnade dock i många konflikter med kronan och fick slutligen lov att lämna svensk tjänst. Han var märkligt nog också den ende diplomat som verkligen fick alla sina resterande krav på betalning tillgodosedda under sin tjänstetid.⁸

Inom ramen för min undersökning var det ändå omöjligt att hitta en specifik definition av inkomst som kunde användas som ett analytiskt begrepp. I själva verket är variationen av begrepp i korrespondensen väl-

digst förvirrande, inte minst då det är omöjligt att skönja några tydliga hierarkier begreppen emellan. Alla beskrev de en form av hövisk ekonomi som kombinerade olika former av en strikt ekonomisk inkomst med sociala och symboliska former av ersättning (adelstitel, äktenskap, beskydd).

För att kunna hantera begreppsmångfalden kan Pierre Bourdieus sociologiska teori användas om ett nära sammanhang mellan socialt, kulturellt, ekonomiskt och symboliskt kapital. Deras konkreta relationer och bytesförhållanden dem emellan bestämdes av fältet. Enligt denna modell förväntade sig 1600-talets diplomater inte bara att få betalt, även om deras kungliga kontrakt beskrev deras ersättning uttryckligen i exakta siffror. Diplomaterna tänkte på sina inkomster i olika begrepp som kunde relateras till olika former av symboliskt kapital, som kredit och ära.

Diplomaternas sociala, symboliska och finansiella kredit resulterade i en blandning av inkomster. Just blandningen var uppenbarligen avgörande, därför att både den sociala och symboliska inkomsten var viktiga för att de ekonomiska inkomsterna skulle anses legitima. Medan det var tydligt att denna kredit fungerade som förväntat – ingen av diplomaterna gick i konkurs – var det mycket svårt att hitta några spår av pengar i arkivet. De stannade antagligen utanför kronans ekonomi och därmed också utanför det tillgängliga arkivmaterialet, medan arkivet i övrigt är sprängfullt med kronans bokföring.

Tillhörigheten till fältet kronans funktionseliter uttrycktes i övrigt genom att alla beskrev sig som tjänare. Det gav uttryck för den samtida förståelsen av en position i kungens tjänst, som baserades på idéer om ett patriarkalt styre.⁹ Begreppet diplomat fanns i övrigt inte än – det är ett modernt koncept. I stället fanns det olika begrepp som beskrev deras ceremoniella status, som i sin tur var kopplad till olika grader av privilegium och lön: korrespondent, agent, resident eller envoyé. Överlag kallades de för minister.

Med hjälp av Bourdieus sociologi kan en förståelse skapas som sätter in dessa diplomater i ett tydligt perspektiv genom att lokalisera dem i en tid, där kungens patriarkala styre så småningom förvandlades till en form av modern statlighet med fasta inkomster, karriärvägar och professionaliserade tjänster. De befann sig på så sätt mellan två olika världar. Det är dock besvärande att kronans arkiv inte verkar kunna svara på frågan angående diplomaternas konkreta inkomster.

Anders Gyldenklous traktat om accidentier

Även mitt andra exempel härstammar från 1600-talets svenska funktionseliter, om olika uppfattningar om inkomst och förtjänst inom en svenskspråkig, handskreven traktat.¹⁰ Den uppvisar uppenbara spår av samtida

tyska och holländska politiska diskurser, vilket i sin tur återigen betonar det nära sambandet mellan den svenska och den tyska höviska kulturen. Det verkar inte ha varit några svårigheter att överföra dessa begrepp till ett svenskt sammanhang.

Anders Gyldenklou (1602–1665) var en förmögen kunglig sekreterare som adlades 1639. År 1654 författade han en traktat som svarade på klagomål från medlemmar av adelsståndet.¹¹ Dessa klagade över de höga ersättningar som de kungliga sekreterarna krävde för sina tjänster. Sekreterarna anklagades för att ha begärt exorbitanta och orimliga accidentier (frivilliga och oformaliserade avgifter för administrativa tjänster). Traktaten svarade genom att beskriva vilken form av ersättning de kungliga sekreterarna fick för sitt arbete inom kansliet.

Gyldenklous funderingar över legitima former av ersättning för tjänster ger en tydlig ögonblicksbild av både hans position och de problem som kronan på 1600-talet hade när det gällde att definiera krontjänarnas roll. Gyldenklou skrev traktaten när kronan var närapå bankrutt. Kronans ekonomiska svårigheter under de första åren efter trettioåriga krigets slut förvärrade de välkända problemen att betala ut den lön som kronans tjänare behövde för att upprätthålla sin adliga livsstil. Denna situation ledde till många debatter om en rättvis fördelning av kronans resurser samt om elitens sociala rörlighet. Denna diskussion pågick mestadels i form av handskrivna traktater.¹² Gyldenklous traktat hör till detta sammanhang, då den således tog upp och diskuterade ämnen och frågor om lön och ersättning som också hade varit av intresse för kronans diplomater.

Gyldenklou försvarade båda sina inkomster (den kungliga lönen och accidentierna) genom att betona att de var viktiga för att finansiera hans position som kunglig sekreterare. Denna position medförde enligt honom specifika krav på livsstil och uppträdande. För att kunna utföra sitt arbete för kronan var han därför beroende av accidentier, eftersom lönen var helt otillräcklig. För att stärka sitt argument erbjöd Gyldenklou en jämförelse mellan olika typer av inkomster. Han jämförde sitt arbete som kunglig sekreterare som tjänade sin kung med det arbete som en bonde, läkare, präst, soldat, officer och köpman utförde. Alla dessa sociala grupper ingick i Gyldenklous förståelse av ett patriarkaliskt ståndssamhälle. Alla var tvungna att uppfylla vissa funktioner eller roller för att få en rättvis inkomst – och dessa andra grupper hade tydliga och tillräckliga inkomster som delvis också härrörde från accidentier (exempelvis prästen). Enligt detta resonemang var accidentier den rättvisa frukten av Gyldenklous arbete.

Traktaten är på knappt tio sidor och innehåller tjugotre olika begrepp för att beskriva Gyldenklous idé om förtjänst/inkomst. Inte heller i Gyldenklous fall fanns det någon tydlig hierarki eller struktur i hans använd-

ning av begrepp som kan vägleda analysen. Som en konsekvens uttrycker alla dessa begrepp tillsammans en förståelse av en hövisk ekonomi. De är också användbara för att diskutera hur Gyldenklou upplevde sin position gentemot kronan.

<i>Accidentier</i>	<i>Avantage</i>	<i>Courteoisie</i>	<i>Donativum</i>
Erkännande	Förkovring	Förtjänst	Föräring
<i>Gage</i>	<i>Gratiale</i>	<i>Honorar</i>	Inkomst
Lön	Muta	Pension	<i>Recognition</i>
<i>Recompensation</i>	<i>Remuneration</i>	Salär	Skänker
Sold	<i>Taxa</i>	Vedergällning	

Tabell 2: Begrepp som Gyldenklou använder i sin traktat. Kursiveringen följer det dåtida bruket att skilja svenska från latinska respektive franska begrepp.¹³

Gyldenklou betraktade sig själv som en kunglig sekreterare, vars uppgift var att genomföra offentliga affärer för kronans räkning. Utöver det hjälpte han andra krontjänare, men då gällde det deras privata ärenden. Enligt hans egna uppgifter utfärdade han nästan alla kungliga brev på uppdrag av andra kungliga tjänare. För dessa brev förväntade han sig att få en *accidens*. Hans förståelse av lön och inkomst såg ut så här: hade hans ståndskollegor bett honom om en kunglig tjänst och han hade hjälpt dem, borde de betala för det. Dessa avgifter var en viktig del av hans inkomst, antagligen mycket viktigare än hans lön.

För att rättfärdiga denna form av avgift för tjänster införde Gyldenklou en tydlig åtskillnad mellan sina offentliga och privata uppgifter. Hans arbete för kungen var kontraktbaserad. Arbete han utförde för sina kollegors räkning var däremot inte det, och borde inte vara det heller. Dessa skrivelser var privata. Annars kunde han inte begära frivilliga gåvor eller betalningar. Som offentlig uppgift räknade Gyldenklou endast de brev som kungen utfärdade för sin egen räkning och dessutom bara om de uttryckligen inte berörde enskilda krontjänares privata intressen.

Mycket handlade alltså om en distinktion mellan det offentliga och det privata. Gyldenklou exemplifierade denna distinktion när han hävdade att han som privatperson var tvungen att hjälpa svenska officerare under deras vistelse i Stockholm i sin privata kapacitet och med sina privata medel. Han var också tvungen att med privata medel förse sig med dyra kläder för att med värdighet kunna representera den svenska kronan i offentliga sammanhang. Uppdelningen mellan hans offentliga och privata uppgifter blev ännu mera komplicerad när han definierade en del av sin verksamhet på uppdrag av utländska diplomater både som uttryckligen privat och som offentlig, även om utländska diplomater enligt dåtida föreställningar alltid representerade sina egna suveräner.

Traktatens diskussion verkar ha förvirrat även Gyldenklou själv. Därför införde han ytterligare ett resonemang. Det förefaller som att han förstod att det kontrakts- eller avgiftsbaserade arbete som han utförde som sekreterare inte utan problem kunde förenas med hans syn på den privata, frivilliga hjälp han gav andra. För att hitta ett sätt att lösa dessa motsägelser citerade Gyldenklou en handbok om sjöfartsrätten, publicerad 1652 i Greifswald, som diskuterade idén om oskrivna kontrakt, *contractus innominatus*: ”Disputatur incidenter a contractus innominati propter conventionem obligent”.¹⁴ Det gällde alltså frågan om ett oskrivet kontrakt som grundades på konvention var lika bindande som ett skriftligt avtal.

Gyldenklou jämförde idén om det oskrivna kontraktet med sin egen syn på det privata arbete han utförde åt andra. Han påpekade att detta kontrakt var lika bindande, eftersom hans kollegor ”betraktar sin ära” i och med att de betalade honom en accidens.¹⁵ Denna hans syn på sitt eget arbete kan förklara att Gyldenklou kallar sina ståndskollegor, som också var hans tilltänkta läsare, med ett uttryck som han mycket väl kunde ha använt om sig själv: *kavaljer*. Vad Gyldenklou hänvisade till var uppenbart: en hederskodex som definierade mycket av det sociokulturella fältet han rörde sig i, det svenska hovsamhället. Hovet omfattade alla kronans tjänstemän, vilkas ställning definierades av deras deltagande i kronans allmänna, offentliga angelägenheter. Det är däremot oklart vilken typ av tjänst denna *kavaljer* egentligen utövar för kronans del. Lika oklart är på vilket sätt en tjänst inom kronan definieras som en del av kavaljerernas privata intressen, när termen *kavaljer* syftar på en adelskultur som tillskrivs kronans offentliga funktionseliter. Det är hovet som skapar ett fält, där en kavaljer får finnas. Gyldenklou verkar ha tyckt att någon ytterligare förklaring inte var nödvändig.

Gyldenklou och Sveriges diplomater

Gyldenklou lyckades inte dra en tydlig gräns mellan de privata och de offentliga aspekterna i den tjänst han hade. Hans olika inkomstkällor var nära kopplade till krontjänsten, även den tjänst som han utförde på grundval av ett oskrivet, hedersbaserat kontrakt. Även om han försökte skilja inkomsterna och tjänsterna åt, var allt arbete han utförde helt och hållet beroende av hans position som kunglig sekreterare. I motsats till dessa höviska förhållanden har historiker i Sverige och på andra håll lyft fram legaliseringen och byråkratiseringen av det politiska systemet under 1600-talet. Och allt finns där: kontrakten, lönerna, redovisningar och fakturorna, för att inte tala om arbetsspecifikationerna. Gyldenklou måste ha varit mycket väl medveten om att hans arbete var kontraktsbaserat, med tydliga skyldigheter och en lön. I denna värld av byråkratiska normer

fanns inga gåvor eller avgifter för vissa typer av arbete. De var lagliga, alla visste om dem, men ändå hittar vi dem inte nedtecknade i kronans arkiv.¹⁶

Med andra ord, det kaos som vi finner i Gyldenklous begreppsanvändning härleder sig således inte bara från hans otydlighet. Vi hittar samma motsägelser i det sätt som det samtida kungliga arkivet redovisade kronans ekonomiska situation. Arkivmaterialet speglar inte den ekonomiska logiken som styrde kronan eller kronans tjänare. I stället följer det en idé om hur kronans ekonomi borde ha sett ut, med tanke på hur byråkratin och policydokumenten formulerade den. Arkivmaterialet presenterar således bilden av en rättvis distribution av kronans resurser. Det är det som var riksarkivets främsta uppgift. Det är just därför det är omöjligt att förstå krontjänarnas ekonomi på samma sätt som det är omöjligt med avseende på diplomaterna.

Diplomaterna tillhörde en grupp krontjänare med centrum vid hovet. Detta fält strukturerades utifrån sociala, symboliska och kulturella normer som gör det omöjligt för oss att definiera skillnader mellan offentliga och privata tjänster. Gyldenklous åtskillnad mellan sina offentliga och privata uppgifter är inte trovärdig. Han agerade uppenbarligen inte alls som en privatperson, vare sig enligt den dåtida eller den moderna förståelsen av begreppet. Han hade själv problem att förklara åtskillnaden men behövde den för att kunna argumentera för accidentiernas legitimitet. Lika udda är hans vädjan till *kavaljeren* hos sina ståndskollegor. Inget av de båda begreppen överensstämmer med hans väl definierade uppgifter som kunglig sekreterare.

Vänskap och pengar, som gavs i utbyte mot tjänster, förläningar och kunglig hjälp, var problematiska för idén om en rättvis krona. Den samtida debatten var mycket tydlig på den punkten. Det var ingenting annat än korruption, som eventuellt tolererades när förmånerna hölls inom vissa gränser.¹⁷ Det gjorde de vanligtvis inte, varför Gyldenklou uppenbarligen försökte förhindra att drottningen införde fasta avgifter för dessa tjänster. I stället indikerar det stora antalet begrepp som han använde att han hade en medvetet diffus föreställning om tjänst i samband med begreppet inkomst och krontjänst. Gyldenklou försvarade aktivt denna otydlighet och motsatte sig tanken att införa specifika regler. Han verkar ha insett att han skulle förlora inkomst om byråkratiseringen fortskred. Gyldenklou visste förmodligen att hans resonemang var oärligt och att begreppet privat hjälp för en kavaljer egentligen inte fungerade i krontjänsten – men han hade inget annat namn för sin idé om en krontjänst än kavaljeren, som representerar en helt annan uppsättning av oskrivna normer och värden än hans formella kontrakt med kronan.

Vid första anblicken är detta terminologiska kaos ett belägg på ett politiskt system som inte fungerade. Men det fungerade faktiskt utmärkt.

Om vi tillämpar Max Webers perspektiv på byråkratisk rationalitet som ett tecken på en moderniseringsprocess, blir det uppenbart att det svenska byråkratiska systemet var ett av de mest avancerade under sin tid.¹⁸ Så har svenska historiker sedan lång tid förklarat stormaktstidens framgångar.¹⁹ Sveriges militära expansion under 1600-talet är annars svår att förklara med tanke på de få resurser som ett rike med 1–1,5 miljon invånare, få städer, små eliter och dålig infrastruktur kunde tillhandahålla. Detta system förlitade sig också starkt på eliternas interna organisation, som normerades med hjälp av patron–klientförhållanden, släktskap och de kulturella koder som tillhörde en kavaljer. Inte ens det finansiella systemet var strukturerat enligt de regler som styrde hur arkiven redovisade kronans ekonomi. Det är därför man finner få spår efter diplomaternas löner i källmaterialet.

Det är alltså inte bara Gyldenklou som verkar ha varit förvirrad. Även en senare tids historiker som studerar den så kallade tidigmoderna tiden har svårigheter att hitta begrepp för att beskriva vardagen för Gyldenklou och hans kollegor. Eller snarare, deras begrepp övertygar oss inte. Gyldenklou kallade *accidentier* för föräringar, förmodligen för att markera deras oskrivna kontraktskaraktär. Få människor var i stånd att vägra att betala. Gyldenklou uppfattar en för liten gåva uttryckligen som en form av kontraktsbrott när han diskuterar en officers föräring, en pistol och tre riksdaler: ”jagh dogh aldrigh äskade nogot, utahn gaf mig dermedh till fridz”.²⁰

Gyldenklous terminologiska bekymmer matchar våra problem att hitta lämpliga begrepp. Det är därför en disciplin som begreppshistoria behövs. *Geschichtliche Grundbegriffe* följer för det mesta de begrepp som de grekiska och romerska filosoferna hade skapat och som flitigt användes på 1600-talet. Jürgen Habermas har i flera begreppshistoriska studier betonat att dessa begrepp under renässansen återigen fick en sällsynt normativ makt.²¹ Men de är likväl illa anpassade för att beskriva 1600-talets politiska system. Enligt de antika begreppen fanns det inga föräringar, vilket förmodligen är anledningen till att det finns så få belägg för dem i arkiven. Ändå är historiker inte villiga att ge upp dessa i grunden filosofiska begrepp när de beskriver ett hovsamhälle som uppenbarligen var strukturerat enligt annorlunda idéer, i synnerhet hade ett annat ekonomiskt tänkande än det som fanns i de antika slavhållarsamhällena.

Begreppskollisioner

Det vore fel att neka Gyldenklou en egen definition av krontjänsten. Långt mer produktivt verkar det vara att sätta hans förmenta otydlighet i perspektiv genom att hålla upp den som ett exempel på den gradvisa övergången från den feodala modellen för herravälde till en kontraktsbaserad

förståelse av ett förmodernt byråkratiskt tillstånd enligt Max Webers sociologi. Detta är trots allt vad historiker är vana att göra, vad de är bra på – och vad jag sökte göra i min bok om diplomater. Med hjälp av dessa analysverktyg sattes fokus på en förändring som utgick från idén om en kommande modernitet. Naturligtvis finns det sådana utvecklingar som kan skönjas i Gyldenklous traktat eller diplomaternas korrespondens. Det finns alltid en förändring som kan iakttagas. Den begreppsriktade analysen gynnar dessutom ett förändringsperspektiv, ett aktivt sökande efter brytpunkter och övergångar, då begreppsfrskjutningar hjälper oss i vår förståelse. Men i själva verket fanns det en ganska stabil form av samhälle: patriarkalt, postfeodalt och grundat på de olika ständerna och deras privilegier som strukturerade ett fält. Dess hederskodex som förknippades med en *kavaljer* är dock svår att förklara i samband med den byråkratiska statens framväxt.

I historikers resonemang uppfattas själva förekomsten av inkonsekvenser och oklarheter för det mesta som ingenting annat än en markör för en misslyckad analys eller ett system i förändring eller upplösning. Det enkla faktumet att Sverige på 1600-talet var ett ständigt föränderligt samhälle, som samtidigt tänkte i begrepp som skavt mot varandra i århundraden, är svårt att ta in i analysen. I själva verket är historiker fångna i en ”tankestil”²² som fokuserar processer och övergångar som kännetecknande för ett samhälle som vi tror under flera århundraden var på permanent väg mot moderniteten. Denna övergångsperiod namnger historiker som tidigmodernt eller förmodernt.

En sådan periodisering är dock både olämplig och till föga hjälp för att förstå det som gärna betecknas som otidsenligt – det som inte borde ha funnits samtidigt. Idéhistorikern Gunnar Eriksson ger intressanta perspektiv på det förment motsägelsefulla i den barocka vetenskapen under denna tid.²³ Historiker har länge försökt beskriva vetenskapens modernisering som en konflikt med den kristna teologins världsbild, men 1600-talets naturvetare skulle knappast ställa upp på denna beskrivning. I stället är ett tydligt fokus på förändring meningsfullt främst med avseende på historikernas behov av att sätta sin tid (moderniteten) i perspektiv, för att belysa framsteget och den förmenta entydigheten i deras egna begrepp. Detta snedvrider inte bara analysen av tidigare samhällen och deras begreppsapparat. Som en konsekvens dominerar en modern förståelse av begrepp som politik och ekonomihistorikernas analyser av det förment tidigmoderna, medan alla typer av religiösa och teologiska debatter tynar bort, eftersom de inte passar in i ett moderniseringsperspektiv. De är i bästa fall uttryck för något annat.

Detta resulterar i sin tur i att historiker tenderar att underskatta 1600-talets samtida uttryck för den sociala och gudomliga ordning så som dessa

manifesterades i konst, arkitektur, musik och litteratur. Dessa kulturella fält har i olika humanistiska forskningssammanhang på ett fruktbart sätt periodiserats som barock, förutom i historia. Historikerna är ensamma om att undvika denna periodisering. På så sätt förnekar historikerna att dessa kulturella uttryck har något att tillföra förståelsen av en tid som de tvärtom anser befinner sig på god väg att bli modern. En redovisning av ett antal formuleringar i *Encyclopedia Britannica* om dessa olika former av barockkultur räcker här för att förtydliga konsekvenserna av historikernas anakronistiska periodisering.

Enligt *Encyclopedia Britannica* fanns det tre breda kulturella och intellektuella trender som hade en djupgående inverkan på den barocka konsten och musiken: motreformationen, konsolideringen av Europas absoluta monarkier och ett nytt intresse för naturen, pådrivet av en allmän breddning av människans intellektuella horisonter. Vad gäller barockens konst förklarar denna historiska bakgrund enligt uppslagsverkets författare de stilistiskt komplexa och till och med motstridiga uttrycken. Framträdande bland dem var en önskan att väcka känslomässiga tillstånd genom att tilltala sinnena, ofta på ett dramatiskt sätt. Det fanns en uppskattning av storhet, en sensuell rikedom, drama, vitalitet, rörelse, spänning och känslomässig frodighet, liksom en tendens att suddas ut skillnaderna mellan de olika konstarterna. Detta var också sant för barockmusiken, som var känd för sin storslagna, dramatiska och energiska anda och för sin stilistiska mångfald. Arkitekturen präglas av en komplexitet i den byggda miljön, en dynamisk opposition och sammanblandning av rum, vilket resulterar i en stark känsla av rörelse och, återigen, sensualitet. Även inom arkitekturen hittar vi storhet, drama och kontrast, särskilt när det gäller användningen av ljus. Barockens litteratur definieras genom att den förkroppsligar tidens motsägelser och ytterligheter, eftersom ett rikt, sofistikerat, utsmyckat hovsamhälle samexisterar med politiskt kaos och destruktiv krigföring. Sublima, ridderliga ideal och romanser sattes i utopiska landskap gentemot hovdramer besatta av våld, intriger, mord och förräderi. I tysk litteratur, liksom på andra håll, är teman livets illusoriska karaktär och möten mellan extrem världslighet och extrem religiositet.

Inte en enda av uppslagsverkets artiklar beskriver barocken som något mittemellan, en övergång, en förberedelse för att något större eller bättre ska komma. John D. Lyons inledning till en ny handbok om barocken, *The Oxford handbook of the baroque* (2019), väljer ganska snarlika beskrivningar av barockens olika kulturella uttryck, där oppositioner och konflikter är kännetecknande. Han håller däremot fast vid idén om en övergång. Han ser barocken som en 200-årig kris som utgör övergången mellan renässansen och upplysningen. Det är på ett sätt förvånande, inte minst då han verkar se ett antal återkommande konflikter som utgör

kärnan i hans barockbegrepp.²⁴ Både för *Encyclopedia Britannica* och *The Oxford handbook of the baroque* är de otaliga motsägelserna och möjligheterna de grundläggande beståndsdelarna i en historisk epok, inte uttryck för dess misslyckande. Historiker, närmast besatta av förändring, misslyckande, feodal orättvisa, korruption, förtryck av den offentliga debatten och modernitetens framväxt i dess många former, tenderar däremot att behandla sina historiska subjekt som mindre kunniga om sin egen tid än vad de själva är. Kanske är historiker verkligen så kunniga, men särskilt när det gäller den så kallade förmoderna tiden tenderar de att skjuta en hel värld av begrepp, idéer och motstridiga debatter åt sidan för att framhäva modernitetens chimär. Bredvid bristen på intresse för barocka kulturformer gäller detta särskilt för historikernas negligering av alla slags religiösa och teologiska debatter, som är grovt undervärderade till förmån för långa debatter över receptionen av grekisk och romersk filosofi. Men båda debatterna pågick samtidigt, fördes av samma personer och var ömsesidigt beroende av varandra. I grund och botten förnekar historikerna att den så kallade tidigmoderna tidens idéer och debatter har betydelse för det moderna, mer än att de övervanns. Det moderna samhället utvecklades i stället utifrån modernitetens kris.²⁵

En barockhistoriker träder fram

Sammantaget var de samhällen som vi beskriver som tidigmoderna mer än bara en station på resan till moderniteten. Det var en historisk epok med specifika kännetecken och normer, som ständigt förändrades, men som ändå var specifika i sig. Om det var upp till mig, skulle jag inte tveka att kalla denna epok för ”barocken”. Jag skulle gärna benämna mig själv barockhistoriker, eftersom min plats i fältet är just där.

Barockbegreppet har förstås samma problem som andra periodbeteckningar, en tydligt pejorativ klang.²⁶ Begreppet skapades i efterhand för att markera ett estetiskt framsteg, där barockens formspråk, de regelbundet citerade ”oregelbundna pärlorna”²⁷ inte längre uppskattades. Men det finns inte något annat begrepp att tillgå. Begreppet har en obestämlighet och kan betyda många saker för olika ämnen, som konst, litteratur, musik, politik och historia. Det gör att barockbegreppet öppnar mitt forskningsfält för nya perspektiv som andra humanistiska ämnen erbjuder. Liknande argument finns intressant nog hos Helen Hills när hon, i *Rethinking the baroque* (2016), försvarar barockbegreppet mot konsthistorikernas användning av periodiseringen tidigmodern historia. Hon vill se barocken mer som en idé, mindre som ett fast begrepp, för att kunna diskutera barocken olika ämnen emellan. Hon tänker dock enbart på estetiska ämnen och ser ingen koppling till historievetenskapen.²⁸

Barockbegreppet kan dessutom användas för att nå en bättre förståelse av vår egen tid, en tid som sedan några årtionden tillbaka försöker periodisera sig i olika former av postmodernitet men som inte i något fall framstår som övertygande.²⁹ Den modernitet som är så självklar som slutpunkt för de så kallade tidigmoderna samhällena har i själva verket för länge sedan slutat att övertyga oss. Denna idé om moderniteten normerades av det västerländska samhällssystemet i kontrast mot andra världskulturer och samtidigt i avgränsning från vår egen historia.³⁰

Historiker behöver en bättre social, kulturell och historiografisk triangulering av sig själva. Det gäller inte minst vår egen tid, som inte anser sig vara modern längre. Ett första steg vore att historiker anammade barockbegreppet för att förstå det som ännu inte är modernt och att betona dess förmåga att beskriva en alteritet som historiker under många år definierat som ett misslyckande, som ett tecken på en övergång. I artikeln ”The baroque state” (2019) föreslår historikern Barbara Stollberg-Rilinger att ”it makes sense to transfer the category ’baroque’ from art and literature to the political realm”.³¹ Det är dock en medvetet försiktig formulering där hon tar hänsyn till att perioden diskuteras och periodiseras på väldigt olika sätt av europeiska historiker. Men det är kanske just denna osäkerhet som ska ses som en fördel då det förment tydliga begreppet tidigmodern historia inte står för mycket mer än en godtycklig periodisering utan innehåll vid sidan av att vara skådeplatsen för den moderna världens enteleki. Barockens mångfald i konstnärliga uttryck och språk, alla tvetydigheter, tvingar historiker att tänka efter ordentligt, hitta de mest lämpliga metoderna och begreppen när det gäller denna epok. Om barockens grundläggande alteritet accepteras, finns det en möjlighet att betrakta dagens så kallade modernitet med nya ögon, i dialog med andra humanister. Historiker behöver denna distans också för att inse att det moderna är ett tunt begrepp vars löften i allt mindre grad infrias.

Noter

1. I denna essä använder jag begreppet fält i dess moderna sociologiska betydelse, så som det har definierats av Pierre Bourdieu: *The logic of practice* (Cambridge, 1990).

2. Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart, 1972–2004), 7 volymer plus registerband.

3. Reinhart Koselleck: ”Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft” i Werner Conze (red.): *Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts* (Stuttgart, 1972), 10–28.

4. Mitt fokus i boken om Sveriges diplomater gällde frågan vilka intressen dessa diplomater hade och hur de lyckades tillgodose dem. Heiko Droste: *Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert* (Berlin, 2006).

5. Maurice Lee: "The Jacobean diplomatic service" i *American historical review* 72 (1967), 1264–1282, cit. 1264.
6. För en mer utförlig redovisning, se Droste: *Im Dienst der Krone*.
7. Christian Habbaeus Lichtenstern till rikskansler Magnus Gabriel De la Gardie, odaterat men sannolikt 1670: "Es wehre ja nicht zu viel, wan diese 13.000 rthl. nun nach 15-jährigen diensten ein lautherer profit für mich wehren, dan worumb dienet man sonst königen?" De la Gardieska samlingen, E1427, Riksarkivet Stockholm (RA).
8. Droste: *Im Dienst der Krone*, 221.
9. Henrik Ågren: "Från kategorisering till exkludering. Förändringar i titulerandets funktioner under 1700-talet" i *Historisk tidskrift* 2019, 3–33.
10. Heiko Droste: "Rättvis lön i kronans tjänst. Anders Gyldenklous traktat om ämbetsmannaavgifter 1654" i Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.): *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund, 2014), 39–55.
11. Anders Gyldenklou, traktat, i manuskriptsamlingen, vol. 30, RA.
12. Nils Runeby: *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden* (Stockholm, 1962) diskuterar traktaten i samband med bestickning och gåvor, 470–476.
13. Anders Gyldenklou, traktat, manuskriptsamlingen M 30, RA. För en mera utförlig diskussion av begrepps användningen, jfr Droste: "Rättvis lön".
14. Franz Stypmann: *Tractatus de jure maritimo et nautico, completus et in lucem editus operâ Anton-Guntheri Fritzii* (Greifswald, 1652), kap. 4, 101.
15. Anders Gyldenklou, traktat, manuskriptsamlingen, vol. 30, RA, 12r.
16. Maria Cavallin: *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780* (Göteborg, 2003).
17. Niels Grüne & Simona Slanička (red.): *Korruption. Historische Annäherungen an eine Grundfigur politischer Kommunikation* (Göttingen, 2010).
18. Max Weber: *Ökonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder* (Lund, 1983–1987).
19. Anders Florén: "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering" i *Historisk tidskrift* 107 (1987), 505–529.
20. Anders Gyldenklou, traktat, manuskriptsamlingen, vol. 30, RA.
21. Jürgen Habermas: *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge MA, 1989), 4. Habermas analys utgår ifrån att de klassiska begreppen hade utvecklat en "ideological template" som överlevde århundradena och som användes, fast samhällena var väldigt olika i sina sociala och ekonomiska strukturer.
22. Ludwik Fleck: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv* (Eslöv, 1997).
23. Gunnar Eriksson: *The Atlantic vision. Olaus Rudbeck and baroque science* (Canton MA, 1994), i synnerhet kap. 5, 149–165.
24. John D. Lyons: "Introduction. The crisis of the baroque" i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 1–23.
25. Jürgen Habermas: *Auch eine Geschichte der Philosophie* (Berlin, 2019), vol. 1, 41: "Nachdem die Moderne von allen Vergangenheiten Abstand genommen hat, wird in diesen zeitdiagnostisch gehaltenen Theorien des 20. Jahrhunderts die Erneuerung der versiegten Quellen – sei es der religiösen, der römisch-griechischen oder der mythischen Vergangenheit – nicht mehr in der Art einer 'Renaissance' vorgestellt, sondern als ein aus der Krise der Moderne selbst aufbrechendes Heil. Die Moderne ist die Krise."

26. Det betonas t.ex. av Helen Hills i hennes ”Introduction. Rethinking the baroque” i Helen Hills (red.): *Rethinking the baroque* (New York, 2016), där hon kallar barockbegreppet för ”steeped in negative connotations”, 3.

27. Ordet barock härleds från ett portugisiskt uttryck, *barroco*, som betecknar oregelbundna sneda pärlor.

28. Hills: ”Introduction”, 3–5.

29. Wolfgang Hasberg: ”Historische Bildung nach der Postmoderne” i *Archiv für Kulturgeschichte* 97 (2015), 177–201.

30. Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, 105–106.

31. Barbara Stollberg-Rilinger: ”The Baroque State” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 825–841, cit. 841.

Abstract

A baroque historian’s confession: reflections on the baroque economy. Heiko Droste, PhD in history, professor of urban history, Department of history, Stockholm University, heiko.droste@historia.su.se

The understanding of early modern terminology is often complicated due to problems of translation as well as changes in the usage of words over the past centuries. Another issue is that the use of these terms in historical analysis inevitably refers to the historian’s contemporary understanding of his or her own time, where these terms still exist. The article exemplifies this problem with the help of a reflection upon two cases where questions concerning the analysis of economic terms in seventeenth-century Sweden surfaced and modern terminology was not adequate: the first case concerns early modern Swedish diplomacy, and the second concerns Anders Gyldenklou’s treatise on official charges from 1654. Contrary to standard use in historical research, I propose that the problems emerged are neither examples of historical inaccuracies nor indicative of a period of transition. Ambiguities and contradictions in the sources are not markers for inexactness or failure, instead they emphasize our difficulties with handling constantly changing words. As a consequence, the historian needs to rethink his or her supposed modernity, and search for new and more applicable terms, such as in this case, baroque economy.

Keywords: baroque, history of concepts, economic history, Anders Gyldenklou, seventeenth-century Swedish state, early modern diplomacy

En barock mentalitet och 1600-talet som motsatsernas tid

Exemplet Johan Ekeblad

INGRID DUNÉR*

Inledning

Johan Ekeblad (1629–1697), son till översten Christoffer Ekeblad på Stola i Västergötland, var adelsman, diplomat och hovjunkare hos drottning Kristina och senare hos drottning Hedvig Eleonora. För eftervärlden är han dock mest känd för de brev han skrev till sin far och bror. Denna Ekeblads brevsamling, som sträcker sig från 1639 till 1664, är omfattande och ovanligt välbevarad.¹ Han har räknats till de främsta brevskrivarna i Sverige och hans korrespondens ger ett unikt tillfälle till insyn i svenskt 1600-tal.²

I forskningen används Ekeblads brevsamling ofta av historiker som en källa till anekdoter om tidens hovliv och adelsmannens befattningar. Annars har Ekebladforskningen rört sig kring litteraturvetenskapliga frågor om stil och genre. I Ekeblads brev finns en personlig röst och en framställningsform som för många har framstått som för tiden otypisk. Kurt Johannesson har kallat Ekeblads brev ”de märkligaste i den svenska 1600-talslitteraturen”.³ Även vår främste kännare av den Ekebladiska brevsamlingen, Sture Allén, har uppmärksammat vad han i breven ser som en ”synnerligen anmärkningsvärd frigjordhet gentemot den konventionella brevstilen”.⁴ Allra längst har kanske Bengt Hildebrand gått, som i *Svenskt biografiskt lexikon* kallar Ekeblad ”den förste på sitt sätt moderne svenske brevskrivaren”.⁵ I kontrast till sådana tolkningar har Stina Hansson pekat på att Ekeblads stil ligger i linje med de kontinentala – främst franska –

*Filosofie magister i idé- och lärdoms historia, Doktorand, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, ingrid.duner@kultur.lu.se

aristokratiska stilideal som spreds vid den här tiden.⁶ Hanssons huvudpoäng är att det personliga och till synes moderna i Ekeblads skrivsätt betingas av anslutandet till en stilmorm. Ekeblad spelar en roll, skriver Hansson, och det handlar alltså inte om någon från normer frigjord natur, utan om brevkunst som just konst.⁷

Frågan om hur Ekeblads brev ska tolkas har alltså utmynnat i mycket olika svar. Är det frågan om moderna brev eller snarare om någonting precis i linje med ett då rådande (och inte modernt) stilideal? Den här artikeln utgår från att Ekeblad och hans brev kan förstås genom ett mentalitetshistoriskt grepp – antagandet att det bakom stilen ligger en tidsanda – och prövar idén om Johan Ekeblad som företrädare för en barock mentalitet.

Kortfattat kan en mentalitet sägas vara ett sätt att tänka, ett sätt att uppfatta och handla i världen. Människors sätt att tänka påverkas av den omgivande verkligheten (ekonomiska processer, sociala strukturer och miljöförändringar), och vilken typ av ”mental verktygslåda” man har att ta till är beroende av den historiska kontexten.⁸ I föreliggande fall hänger alltså mentaliteten ihop med en historisk tidpunkt. Ekeblad levde under 1600-talet och alltså därför under vad som skulle kunna kallas barockens epok.⁹ Det har varit vanligt att se barocken som antingen just ett renodlat epokbegrepp eller som en stilriktning med vissa bestämda karaktäristika. Förvisso framhöll forskare under 1800-talets andra hälft inte sällan en barock livskänsla eller världsåskådning som präglade tidens samtliga konstyttringar.¹⁰ Men som Anders Cullhed har poängterat började i stället de stilistiska och retoriska aspekterna att dominera den litterära barockforskningen under 1900-talet.¹¹ På senare tid har barocklitteraturens komplexa interaktion med epokens sociala och mediala verklighet åter blivit av intresse för forskningen.¹²

Mentalitetshistoriska grepp på barocken har inte saknats. Ett antal tidigare forskare har velat se denna epok som sammanhängande med en specifik typ av mentalitet. I en sådan tolkning skulle barocken, något förenklat, ha inneburit ett specifikt sätt att uppfatta, iaktta och framställa världen. Carl J. Friedrich menar att barocken som estetiskt projekt eller stil bara kan förstås om den kopplas samman med en bakomliggande tidsanda och världsåskådning.¹³ Miroslav John Hanak har fört fram idén om en helt ny mentalitet, som använde sig av impulser från renässansen men som omskapade dessa och gav dem ny mening.¹⁴ Gunnar Eriksson snuddar vid idén om en mentalitet i anknytning till sitt begrepp ”barockvetenskap”, en specifik intellektuell hållning och en ”barockkaraktär” hos dåtidens vetenskap som utmärktes främst av ett hermeneutiskt betraktelsesätt uppblandat med ett mera modernt empiriskt och experimentellt förhållningssätt.¹⁵

Ifall vi ska ge oss in på en mentalitetshistorisk bana, vad skulle då utmärka denna med barocken förknippade mentalitet mera konkret? Idén om en med en epok sammanhängande mentalitet kan naturligtvis bli problematisk, i synnerhet om den fixeras som en bestämd enhet. En syn på barocken som en tid karakteriserad av kris och nedgång (politisk och religiös) har fört med sig tanken om att mentaliteten skulle ha varit präglad av ett krismedvetande.¹⁶ Det finns dock skäl att ifrågasätta kristolkningen av barocken, i synnerhet vad gäller svenska 1600-talsförhållanden, där det i stället skulle gå att argumentera för att tiden utmärktes av politisk, ekonomisk och kulturell blomstring. Möjligen kan det faktum att barocken av eftervärlden uppfattats som motsägelsefull delvis förklara idén om barocken som en krisperiod. Åtminstone har förståelsen av barocken som kontradiktorisk gett upphov till svårigheter att sätta fingret på exakt vad barocken är. Som historisk epok kan barocken nämligen ses som en brytningstid mellan tradition och innovation. Den har beskrivits som en binär situation mellan renässansen och 1700-talet och kan enkelt ge känslan av en övergångsperiod från gammalt till nytt. Detta bidrar till att det barocka har beskrivits som någonting oregelbundet eller till och med irrationellt.¹⁷ Även hos dem som varit tveksamma till barockbegreppet verkar det åtminstone råda viss konsensus om att barocken borde uppfattas som ambivalent, motsägelsefull och dialektisk.

Under barocken blandas gammal kosmologi och nya världsbilder, aristokratisk smak och folkligt karnevaliska uttrycksformer, sublimes koncept och grotesk metaforik.¹⁸ I stället för att se denna oregelbundenhet och dubbelhet som problematisk går det att peka på detta som själva förutsättningen för en viss typ av mentalitet, en världsuppfattning som tar sig uttryck i ett sätt att iakttä världen och att framställa den. Den barocka epokens mentalitet borde kanske i främsta hand ses som dynamisk. Det barocka känslofältet utmärks av rörelse, intensitet och motsättning.¹⁹ Hypotesen är alltså att den barocka mentaliteten är formad av ett spänningsfyllt förhållande mellan gammalt och nytt, ordning och oordning, sken och verklighet, materiellt och andligt, inhemskt och utländskt, uppsluppet och allvarligt.²⁰ Johan Ekeblad utgör ett exempel på en sådan mentalitet.

I Annalestraditionen brukar mentalitetsbegreppet syfta på trögrörliga attityder och vanor som förändras långsamt (*longue durée*).²¹ Men den centrala dynamiken som här studeras är i stället ett resultat av relativt snabba förändringar under Johan Ekeblads 1600-tal; mentaliteten speglar förändrade samhällliga och sociala villkor i stormaktstidens Sverige. Vidare framhålls ofta i Annalestraditionen att mentaliteten inte som idé står i fokus för medvetandet, utan snarare är förmedveten eller omedveten.²² Emellertid är det svårt att dra en gräns mellan vad som sker reflekterat och oreflekterat, varför en mentalitet i mitt resonemang inte bara antas

vara ett helt oreflekterat uttryck. Tidigare intryck, uppfattningar, upplevelser och idéer kan i en mentalitet senare ta sig uttryck på *både* ett medvetet eller ett omedvetet sätt. Det medvetna blandas med det omedvetna eller förmedvetna, det går svårigen att skilja dem åt. Det finns medvetna inslag i mentaliteten.²³

Johan Ekeblad skriver inom brevgenren. Vad som framkommer om hans mentalitet härrör alltså ur en genre. Det är naturligtvis riskabelt att läsa breven som omedelbara avspeglingar av en mentalitet. Men en i en genre uttryckt stil tillhör och är färgad av ett större idéhistoriskt sammanhang. Anthony J. Cascardi menar att anledningen till att barocken har associerats så starkt med stilfrågor beror på att barocken betonar stil på ett sådant sätt att den har potential att gå från ornament till essens, från manér till materia.²⁴ I en sådan tolkning blir stilen en väsentlig del av en barock mentalitet, inte ett utanpåverk lagt ovanpå något äkta jag.²⁵

Att uppträda på livets stora scen – sken och verklighet

Världsalltet utvidgades under 1500- och 1600-talet. Barocken innebar ett utbyte med en större värld, en utökad horisont; världen gick mot en globaliserad kultur.²⁶ Detta gäller inte minst för Sverige. Under Ekeblads tid var Sverige en nybliven stormakt. Detta formade landet inte bara politiskt och geografiskt, utan även litterärt, bildningsmässigt och idémässigt. Kulturellt och intellektuellt skedde ett slags återanknytning till Europa. Detta innebar bland annat att både antalet utlandsresor och mottagandet av utländska besökare ökade. Ekeblad berättar i sina brev ofta om ryssar, fransmän, engelsmän och tyskar som vistas som diplomater i Stockholm. Många utländska yrkesmän flyttade också in och blev permanent bosatta. Förändringar i bildningsideal och livsåskådning kom att göra sig gällande på grund av den utökade kontakten med kontinenten.

Barocken har av bland andra Mats Malm beskrivits som påtagligt fokuserad på representation.²⁷ För adelsmän som Ekeblad blev representation synnerligen angeläget. Det blev viktigt att behärska kulturella och sociala koder och det gällde att kunna ”uppträda på livets stora scen med behaglig esprit och kapacitet att förnöja”.²⁸ Ett adelsideal med fransk inspiration gjorde sig gällande: *l'honnête homme*, en idealtyp redan under fransk renässanshumanism, som under 1600-talet kom att omformuleras som *le galant homme*. Mönsterbilden var en själsligt fin och belevad person, övad i diplomatins konstfärdigheter med ett världsvant sätt och ett välavvägt temperament.²⁹

Den diplomatiska umgängeskunsten färgades av ideal och regler. För att tillägna sig denna konst krävdes en ny typ av kunskap och bildning.

Bland annat blev man tvungen att kunna konversera. Färdigheter i retorik och i konversationens konst kom därför att skattas högt. Tal var populära, och tal trycktes ofta efter att de framförts. Under stormaktstiden utgavs hundratals sådana vältalighetsprov.³⁰ Konversationens stora betydelse för unga adelsmän blir uppenbar hos Ekeblad. I själva verket är det rent av hans uttalade metod: han ser brevskrivandet som ett samtal. Han var, som Hansson visat, i detta tydligt influerad av europeiska tendenser i tiden. Brevskrivningen hade blivit ett aristokratiskt mode och speglade den franska salongskulturens galanta konversation.³¹ Det talades allt oftare om vikten av konversationen som en god övning för att förfina sin smak och sin förmåga att skriva.³² Idealen rörde elegans och naturlighet. I aristokratisk brevskrivning var en åtminstone skenbar frigörelse från de gamla reglerna ett ideal.³³ Den världsvane hovmannens bildningsideal, som omfattade kunskaper om samtidens länder och färdigheter i moderna språk, ersatte det rena boksynta idealet.³⁴ Ekeblad uttrycker också mycket riktigt den för sin generation och sitt sociala skikt karaktäristiska nonchalanta inställningen till latin och lärda pedanter.³⁵

Från omkring mitten av 1600-talet och framåt skedde, framför allt i Frankrike, en allt starkare estetisk uppvärdering av en skenbar vårdslöshet. "La négligence" hade proklamerats just som aristokratiskt ideal för *l'honnête homme* i en skrift från 1630 av Nicolas Faret, *L'honneste-homme, ou L'art de plaire à la court*.³⁶ Vårdslösheten skulle antyda den naturlighet och sensibilitet som var på modet, men var egentligen ingalunda äkta slarv utan helt utstuderad. Det var en påmålade vårdslöshet som dolde konstfärdigheten.³⁷

Hos Ekeblad återfinns barockens karaktäristiska spänning mellan sken och verklighet, så att det bitvis blir svårt att skilja dem åt. Brev är litterära produkter, medvetet utformade. Ekeblad är en mycket medveten stilist som ofta talar om sin stil och sitt sätt att uttrycka sig i breven till fadern och brodern. Han kommer upprepade gånger in på frågan om brevens gestaltning.³⁸ I hans brev återfinns goda exempel på den brevstil à la mode som uppkommit i aristokratiska kretsar i Frankrike vid den här tiden.³⁹ Han hade också haft möjlighet att låta sig inspireras: under en peregrinationsresa hade han en längre tid uppehållit sig i Frankrike – han fick nämligen chansen att som suttonåring delta i Magnus Gabriel De la Gardies ambassad till Frankrike 1646–1649 – och nämner dessutom sådana berömda franska brevskrivare som Jean-Louis Guez de Balzac och Vincent Voiture som inspirationskällor.

Ekeblads brevskrivande hade flera syften, varav bara ett var rapportering av nyheter och händelser. Ett annat syfte var övning i aristokratiskt brevstilsmode. Det är tydligt att Ekeblad lekte med genren. I ett brev till fadern skriver han uttryckligen att läsaren ska se på hans brev som någon-

ting annat än just brev: ”Så declarerar jag nu [...] att det jag skrifer inte må kallas några bref utan ett samtal”.⁴⁰ Det är inte underligt att representativiteten och uppträdandet tidvis lyser igenom. Högläsning av brev från frånvarande vänner var ett inslag i salongs-kulturen. Brevgenren var alltså inte en alldeles intim genre. Detta märks i Ekeblads brev: det blir stundom tydligt att han läser upp för andra de brev han får.⁴¹ Av breven framgår dessutom att Ekeblad vet att somliga av hans brev blir uppbrutna och lästa av andra än dem de är adresserade till.⁴² Han torde ha varit medveten om att hans brev uppskattades av mottagarna, och han var dessutom medveten om att han till viss del skrev och verkade för eftervärlden. Ekeblad, som annars alltid författade sina brev för egen hand, förklarar en gång då han använder sig av en skrivare att ”det sker därför, [...] på det att de efterkommande må se, att jag ock har hållit mig en skrivare i min dagar”.⁴³

Lekfullheten är dock ständigt uppblandad med innerlighet. Ytterst var breven för Ekeblad ett sant umgänge, någonting utöver galanta salongs-konversationer. Det är tydligt att korrespondensen för Ekeblad verkligen var ett slags samvaro: ”Jag åtnjuter så stor [...] glädje, hvar gång posten går härifrån, genom den inbillningen af min käre farkärs umgänge”, skriver han och refererar ytterligare till sin korrespondens som ett samtal då han säger sig vara glad, ”när jag på detta medelet får conversera med min käre farkär”.⁴⁴

Att brev kunde ses som ett samtal med frånvarande personer berodde också på att möjligheten till samtal via brev under 1600-talet i Sverige getts bättre kommunikationstekniska förutsättningar. Medieutvecklingen påverkar medvetandet och kan ge upphov till medvetandeförändring.⁴⁵ Flera forskare har i anknytning till perioden beskrivit en förskjutning av de mediala villkoren, ofta med fokus på en pågående övergång mellan muntlighet och skriftspråkighet.⁴⁶ En synnerligen viktig faktor var det svenska postväsendets organisering under trettioåriga kriget. 1636 års postförordning påbjöd tillsättande av postbönder, postförvaltare och en central ledning i Stockholm. Ekeblad använder sig av detta nya centralstyrda postväsende, och dess funktion eller dysfunktion är en viktig punkt på dagordningen för honom.⁴⁷ Postväsendets förbättrade organisation underlättade naturligtvis för skickandet av privatbrev. I allmänhet blev det enklare att upprätta och hålla kontakter samt att föra en konversation med dem som inte befann sig på samma ort. Den stora betydelsen av detta kan inte underskattas; förenklad korrespondens är en byggsten i grunden för intellektuell och social samvaro.

Experimentlusta, ordning och oordning

efter jag nu inte observerar denna brefreglorna⁴⁸

Allén har pekat ut flera ovanliga inslag i Ekeblads brev, bland annat överskrifterna, som är mer än spartanskt utformade och bryter mot konventionen. På många brev saknas överskriften helt.⁴⁹ Detta beror naturligtvis inte på att Ekeblad inte visste hur man skrev brev, utan det är en medveten utformning. Berömt är att Ekeblad uttalat vände sig emot bruket av bestämda brevregler ett antal gånger och tydligt demonstrerade att han var fullt medveten om att han kringgick dem.⁵⁰ ”Om jag skulle följa *andras* exempel”, skriver han, ”så borde jag efter en lång titel och stort spatium på alla sidor på papperet hälsa min käre farkär med gud, för hvilket jag stor försyn bär, att bruka en så stor herre till min ordinarie post att bära hälsningar fram”. Han fortsätter genom att berätta hur mycket han ogillar tomma hälsningsfraser och slutfraser, som enligt honom inte besitter någon ”mening eller effect”.⁵¹ Kort sagt avbeder sig Ekeblad äldre brevregler: ”Allt detta har jag villat remonstrera min käre farkär [...], att jag intet förobligerad är att så noga observera den gamla fasonen till att skriva, utan att jag må begynna och ända mina bref utan alla dessa fåfängligheter”.⁵² När Ekeblad ändå använder sig av de hälsningsfraser och rekommendationer han annars avfärdat som onödiga, är han snabbt att kommentera sina snedsprång:

Jag önskar min käre farkär all själfbegärlig lycka och framgång uti allt sitt goda företagande. Denna begynnelsen på mitt bref är fulle något litet prästaktig [...]. Jag förhoppas, att min käre farkär icke mistänker denna lilla complimenten, som så i hastighet framkom. Det plägar eljest intet vara min vana att bruka dem.⁵³

Han skriver flera gånger uttryckligen att han inte vill att han och brodern ska använda artighetsfraser i sina brev: ”iagh beer min kiäre bror låt osz inthet bruka complimenten osz emillan, dätt ähr nogh att de här dageligen behöffuas till wackta sigh för den ena och fixera den andra”.⁵⁴

Ekeblad återkommer ofta till frågan om sin egen stils fel och brister. Naturligtvis är det så att han, då han talar om sin stil som bristfällig, i samma vända demonstrerar en medvetenhet om att han bryter mot gängse regler och att han representerar någonting nytt. Han refererar ibland lekfullt till sitt egna sätt att skriva som ”min elaka stil”.⁵⁵ Det aristokratiska alternativet till en äldre, lärd stil handlade som berört om ett slags påmålad *négligence*. Återigen kan det vara svårt att skilja mellan vad som är sken och verklighet hos Ekeblad. Det som kan sägas är att hans stil i dessa fall inte bara utger sig för att inte vara genomarbetad eller fullt korrekt; den är inte genomarbetad eller fullt korrekt. Han utforskar

mediets möjligheter och gränser. Han ger därtill uttryck för den barocka mentalitetens spänning mellan gammalt och nytt. Här finns en ordning och en utmaning av ordning.

Någonting kan ju vara oregelbundet bara om det också finns regler. Ekeblad var skolad i den retoriska traditionen. Säkert är också att han fått lära sig det brevskrivande som under 1600-talet var knutet till ett bastant regelverk. Det finns brev där Ekeblad observerar de gängse, äldre brevreglerna, men i ovanstående exempel förekommer alltså en brytning med den äldre, starkt formelbundna brevstilen.⁵⁶ Ekeblad uttrycker här en insikt om representationens problematiska status, utmärkande för barocken jämte just den exceptionella upptagenheten av representation.⁵⁷ I moderna termer skulle det gå att beskriva det som en typ av kritiskt tänkande som ifrågasätter det ordnade och etablerade. Mera passande skulle vara att beskriva det som ett uttryck för en utforskande attityd i frågor som rör framställningsform och representation. På ett djupare plan kunde det sägas handla om ett ”barockt intresse” för hur saker framträder och hur saker verkligen är.⁵⁸

Att ansluta sig till en ny norm innebär att avvika från en äldre. Under 1600-talet fanns en stark tilltro till retorikens makt. Där fanns också föreställningar om det sedliga och osedliga språket. Dygd var ytterst viktigt. Malm har diskuterat barocken i anknytning till en föreställning om att språk äger moral och speglar sin upphovsman.⁵⁹ Han har till och med föreslagit en ”språklig fruktan” som utgjorde en motkraft till experimentlustan.⁶⁰ En strategi för att ursäktas oordningen var att säga att man förlorat kontrollen. Gång på gång understryker Ekeblad att han inte kan rå för sitt framställningssätt. Sådana exempel finns det gott om i hans brev: ”jag råder stundomtid inte före hvad jag skrifver”⁶¹ kan han skriva, eller ”iagh weste inthet hwad iagh gjorde”.⁶² Han har, skriver han, ”det felet, att så snart jag sätter mig till att skrifva någon till, så är det mig omöjliget att länge kunna sitta och tänka efter, hvad jag skrifva skall, utan det, som mig då först faller in i tanken, sätter jag det genast på papperet”.⁶³

Bakom sådana mera lekfulla strategier lurade kanske ändå just en fruktan för odygd och för att experimentlustan gått för långt. Ekeblad blir ibland märkbart nervös vid tanken på att hans brev skulle komma i fel händer: ”Jag skreff eer fulle tu breff till från Sundbij, om i haa fått dem håppas iag i låta meig weta, iag wille icke gärna de skulle komma i främmande händer för des lapri Jag haar skreffuit däri”.⁶⁴ Oron kommer inte av att breven skulle innehålla någonting informationsmässigt komprometterande utan av att Ekeblad i efterhand helt enkelt upplever att somliga av hans brev varit alltför osedliga, att han gått för långt i utmanandet av ordningen. Till fadern skriver han att han inte bara upptäckt att hans brev blir uppehållna på vägen:

utan ock äro de uppbrutna vordna somliga. Hvilken mig allenast för den orsakens skull bekymrar, att någon främmad se skall med hvad familiaritet och dristighet jag corresponderar med min käre farkär, ty annars fruktar jag intet att någon utur mina bref något spörja skall, som till det ringaste skulle touchera någon förnär”.⁶⁵

Hos Ekeblad uttrycks det som Martha Hollander beskrivit som utmärkande för en manlig barock mentalitet: en spänning mellan respektabilitet och kreativ elegans.⁶⁶

Att få läsaren att ramla av stolen – barock humor

förlåter migh [...] min ringa *discretion* i skriffuande. thett ähr äffuen så med migh i skriffuande lika som han som hade tapat en *discretion* och gik sedan heela staden omkring och fråga i alla bodar om the inte hade någon *discretion* att sälia.⁶⁷

Trots att Ekeblad alltså ibland drabbades av ånger över sådant han skrivit, utmärks många av hans brev av en lätt, lekande och konversationsartad ton. Så fort breven börjar röra sig kring tråkiga eller allvarsamma ämnen, brukar han lägga till att han skriver ”lappri” eller att han ska ”upphöra med denna ledesamma klagevisan”.⁶⁸ Han kommenterar med självironi då han kommer sig för att tala om någonting så tråkigt som vädret: ”Här har varit i denna dagarna skönt väder. Häraf kan min käre farkär märkia, att jag inte har mycket att skrifva om, när jag tar på och skrifva om väderleken”.⁶⁹

Ekeblads brev är galanta (enligt rådande franskt stilideal) och underhållande, men utöver eventuell elegans tycks han inte sällan också ha varit driven av viljan att få läsaren att ramla av stolen, eller åtminstone att brista ut i skratt. Det är en drastisk humor som uttrycks och breven är genomgående kryddade med saftiga kommentarer: ”pär lilia och hans fru haffua fått en liten gåsze, seer wth som en stekt gris”⁷⁰, kan han skriva, eller ”här haffuer rägnat och rägnar så hiskeligen att iagh intet kan annat see än att thenna staden måste wara himmelens pizsepåtta”.⁷¹ Ännu grövre kan det bli när Ekeblad skvallrar för sin bror: ”Sewe Ribbingh ähr nu leutenant bleffuen wnder thett compagniet som general maior Lind skall commendera [...]. Män att Sewe Ribbing ähr kommin därtill kommer att Monsieur Steenbärgh har knulla hans sijster etcetera”.⁷² Detta är knappast galant.

Vad Ekeblad helt klart uttrycker är barockens böjelse för teatrala effekter.⁷³ Här finns språkliga krumsprång, en uppfinningsrikedom och en upp-täckarglädje som också kunde knytas till vad Kurt Johannesson beskrivit som ett barockens intresse för retoriken som konstnärlig uttrycksform.⁷⁴

Ibland drivs Ekeblad av pur lust att väcka häpnad och förundran. Hans kända ”fågelbrev” börjar abrupt:

pelup pelup pelup peluplupluplup klikup fujszszszszszszes.
 Eller kanskee i forstå bättre dätta andra språke såsom bättre wanda wid,
 kuturruturterurtorutut tziowwiszszszsz
 Eliest är och ett språk af små skarp snårrande foglar.
 piiiiip piiiiip pijp pijp itzurrrrrr
 Män iag tänker dät är bättre iag blir wid dätt mänskliga och suänskliga
 språke, efter man intet rätt wäll kan wtÿda seig på desze fogelaktige språ-
 ken, med mindre man will öfua kärleek.⁷⁵

Det märks tydligt att han själv är medveten om att brevet kommer att väcka häpnad. I slutet av brevet kommenterar han förnöjt: ”Äntro nu någon komme till bryta upp detta brefvet af okänt folk och finge se’et! Hvad skulle väl systrarna säga!”⁷⁶

I ett annat brev skildras med humor olika nationaliteter i samband med en jakt. De olika viltfåglarna får representera olika nationaliteter och typer. Fransmannen är orren, häftig och hetsig, ”kladder uppå Frans, därå allt var krokot och brokot, Ringadt och slingadt i kors med kransar och fransar i lyckor”.⁷⁷ Tjädern är en gammal fåordig tysk, med kruset om halsen och skägg under hakan, medan engelsmannen i sin tur blir jämförd med järpen, som trots att den inte röker tobak är klädd så precis på engelskt vis att det nästan är omöjligt att skilja dem åt. Även i andra brev återkommer han till ”messieurs orrarna”.⁷⁸

Ekeblad uttrycker och knyter här an till en under barocken förekommande fascination för mänskliga typer. Under 1600-talet tog sig intresset för människan bland annat uttryck i karaktäristiklitteraturen, så kallade ”character-writers”, som beskrev olika typer av människor. Karaktäristik-essän skulle ge lärdom om människan och vara moraliskt uppbygglig. Mest framträdande inom genren blev Jean de La Bruyère med sitt essäistiska verk *Les Caractères*. La Bruyères karaktäristik kom att imiteras flitigt. Men även innan *Les Caractères* publicerades år 1688 förekom liknande studier i tidskrifter och annat tryck. Pierre Charrons essäsamling *De la Sagesse*, som grundligt diskuterade människans olika läggningar och lyten, hade utkommit redan 1601.⁷⁹ Molières karaktärskomедier var populära och nämnas kan även Charles Le Bruns karaktärs- och fysionomiska studier. I Sverige gav Oloff Swensson Lemwig år 1673 ut sitt verk *Konst att känna folck, sigh siälff och andra*, vilket var en fri översättning av engelsmannen Joseph Halls *Characters of Virtues and Vices* (1608).⁸⁰ Olof Verelius *Peregrinatio cosmopolitana*, som utgavs först 1730 men troligen skrevs omkring 1650, innehåller en skildring av typer för olika mänskliga fel och dårskaper, typisk för 1600-talslitteraturens karaktärsstudier.⁸¹ Intresset

för de olika karaktärerna kan knytas till det diplomatiska Europa, där olika nationaliteter samlades vid hoven och det kulturella utbytet stod på dagordningen. I ökande grad upptäcktes skillnader mellan de olika nationaliteterna. ”Holländaren”, ”spanjoren” och ”italienaren” blev till *typer*.⁸²

Ekeblads ton är alltså bitvis humoristisk, men inte genomgående raljerande eller ironisk. Inslag av flärd och lättsinne finns där, men detta är inte det enda. Hos honom återfinns också den allmänna moralism som finns hos såväl Seneca och Plutarchos som hos Michel de Montaigne och Francis Bacon, och som florerade vid tiden. Allt oftare under andra halvan av 1600-talet trycktes små moraliska essäer i tidskriftsform.⁸³ I breven påträffas med jämna mellanrum filosofiska utläggningar om saker och tings tillstånd. I ett brev kommenterar Ekeblad den blinda räv som fadern stött på och utvecklar detta till en liknelse: ”Det har gett mig orsak att öfvertänkia, huru många människior jag här vid hofvet dageligen ser, som löpa lika som den räfven, och veta allrig hvartut. [...] Den åtskilnaden är allena emillan den räfven och sådana människior, att mestadelen af dem äre viljandes blinde, [...] han är det emot sin vilja”.⁸⁴

Ekeblad var tidvis kritisk mot hovlivet och moraliserande över stadens fördärvlighet. Han längtar till det enkla och tysta lantlivet bland böcker och natur. I ett brev till brodern skriver han: ”Men om en rätt betänka [...], så är ensligheten heller landtlefvernet mycket bättre än hoflefvernet, uti hvilket så många svaga och underskedliga sinnen och förstånd finnas”.⁸⁵ I samma brev citerar Ekeblad på tyska ur dikten *Lob des Feldlebens* som skrivits av Martin Opitz år 1623. I ett brev uppmuntrar Ekeblad sin far ”till att bortkasta all ångslan och med rolighet betrakta denna världsliga fåfångligheten”.⁸⁶

Om inte en slitning mellan extremer är det åtminstone frågan om en pendelrörelse mellan uppsluppet och allvarligt, påminnande om barockmåleriets *chiaroscuro*, kontrast mellan ljus och mörker. Ekeblad drabbades som visat tidvis av ånger över sådant han uttryckt. En ibland grov sensualism blandas med samvetskval.⁸⁷ Enligt Erwin Panofsky utmärktes den barocka mentaliteten av en kritisk attityd som bland annat ledde till ett speciellt sinne för humor. Den barocka humorn var inte satir, utan låg i stället i att märka världens och människornas brister och förstå dem inom ramarna för en gudomlig komedi.⁸⁸

Humorn används ofta just då det är tal om allvarliga ämnen, särskilt sjukdom och död. Ekeblad skämtar aldrig så mycket som då han själv har en såpass allvarlig skada i benet att det är osäkert huruvida han kommer att överleva: ”the medicamenter som iagh nu brukar ähr een tärpentinolia, och haar mitt lår indrukit mehr olio och feet i denna krankheeten än Pär målare har druket brännewihn i alla sina liffsdagar”.⁸⁹ Han kallar ”dronningens balberare” som vårdar honom för ”quacksalfvare” och för-

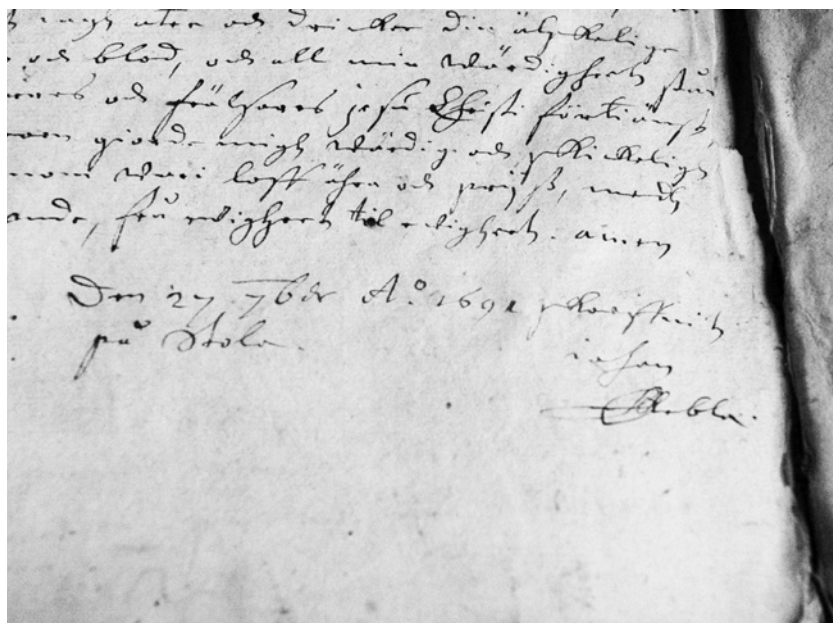
söker undvika den idoga åderlåtningen. När han ändå inte lyckas bli av med läkaren klagar han för brodern: ”Jag hade nog till att göra att öfvertala honom till att töfva till i morgon och då måste jag ock taga purgation. Hjälp, gud!”.⁹⁰ Samma humor märks även i anknytning till andras sjukdomsfall: ”Harald Stake är sjuk, och tog skälfran honom, så snart han blef friherre. Allenast är denna åtskillnad uti, att skälfran kommer allena hvarannan dag och friherrenamnet varar alla dagar”,⁹¹ skriver han om en bekant, och om en kvinna som ligger på dödsbädden uttrycker han: ”Den stackars hustru Ebba lemnade jag dansandes i sängen dock utan spelemän, och jag tror inte, att hon var itu humör till att höra dem, fast det än hade varit alla de 24 dronningens folister”.⁹²

Ny intimitet, gamla influenser

jag den friheten hafver [...] till att skrifva utan något eftertänkande [...].
denna friheten angenäm är att säja slätt ut och med få ord sin mening.⁹³

Det kanske mest anmärkningsvärda med Ekeblads brev är omedelbarheten. Han talar ofta i realtid om sig själv och om texten medan han skriver den. Detta ger läsaren upplevelsen av en röst som spränger igenom både verkets och tidens ramar och gränser. Uttryckssättet skapar en känsla av rörelse. Syftet med skrivandet tycks i dessa fall inte vara att galant fånga en tanke, utan i stället att avbilda en tänkande människa. Ekeblads metod är att om någon ”tanka infaller, exprimerar jag honom strax på papperet, oanseendes om han väl eller illa öfver en kommer”.⁹⁴ Denna metod följer han också verkligen, flera brev börjar plötsligt med en ögonblicksbild: ”Rättnu drak iagh eer skåll i ett glasz watn till att curera min halsz iagh har fått en swulst wthi och sedan setter iagh migh nu neer att skriffua err”, eller ”iagh frýser så om henderna att iagh intet kan skriffua”, eller ”iagh skriffuer så illa fördy barnen skrika migh så i öhron intet mina wthan bållestarens hwarest iagh sitter och skriffuer thenna breffuen”.⁹⁵ En gång pausar han skrivandet mitt i för att dra ut en tand och låter läsaren följa med i processen: ”Här kom en balbarer in, som skulle dra ut en tann på mig. [...] Nå, nu går jag tillvägs och skall låta farkär veta sedan, huru det ha lupit af. --- Jag har stått ut en hård pärs och varit så olycklig [...]. Mer vet jag intet denne gången. Jag är något yr i hufvud af mina tänder”.⁹⁶

I många av Ekeblads brev återfinns en speciell typ av intimitet. Intimiteten rör den omedelbara omvärlden, den egna personen och de egna tankarna. Det gäller inte en intimitet med Gud eller intimiteten i att få ta del av en människas innersta tankar och känslor kring Gud, utan i stället ett bejakande av den egna personens intimitet med sig själv och sin omvärld. Ekeblad är inte på samma sätt formad av det religiösa livet och

Johan Ekeblads namnteckning på insidan av pärmen till Montaignes essäer.
Foto: Helena Backman, Skara stifts- och landsbibliotek.

den stränga protestantiska anda som exempelvis hans far, Christoffer Ekeblad, under slutet av 1500-talet fostrats i. Ekeblads far samlar biblar på både tyska och svenska, sysselsätter sig med avskrifter ur Bibeln och anteckningar av reaktioner inför det lästa i marginalen.⁹⁷ Det gör inte Johan Ekeblad. Vad som framkommer om honom är att han ägnade sig åt läsning som inte sällan utgjordes av utländsk och profan litteratur.

Detta bör dock inte på förenklat vis förstås som en sekulariserings- eller moderniseringsprocess som tar sig uttryck i Ekeblads mentalitet. Religionen är ett fortsatt synnerligen viktigt inslag under hela 1600-talet, så även hos Ekeblad. Däremot befann han sig i en förändrad situation i och med Sveriges nya förbindelser med Europa. Han hade tillgång till influenser som inte hade varit tillgängliga för hans far. Vid undersökningen av den speciella intimitet som uttrycks hos Ekeblad går det att föreslå att han – på grund av den nya situation han befann sig i – hade möjlighet att knyta an till en äldre essättradition, en tradition han blivit välbekant med och som verkligen ville försöka måla ett ärligt människoporträtt.⁹⁸

Det kungliga tryckeriet i Stockholm, som hade startats på 1520-talet, gav under 1500-talet förutom den svenska översättningen av Nya testamentet mestadels ut psalmböcker och reformationsskrifter.⁹⁹ Under den första hälften av 1600-talet utvecklades tryckeribranschen i Europa

till en mindre industri, antalet tryckerier i de stora städerna ökade kraftigt. Sverige följde ett liknande mönster.¹⁰⁰ Ekeblad kunde inte bara enklare inhandla böcker från utlandet och komma över böcker av stora författare. Det var också under 1600-talet som läsningen i Sverige började bli kommersiell och nöjeslitteraturen tilltog. Bokimporten växte också och nu fanns fler titlar än förr att tillgå. Skrifter om astrologi, satirer, teologi, anekdotsamlingar, äventyrsberättelser och reseskildringar spreds. För den som likt Ekeblad reste i Europa gavs dessutom gott om tillfällen att inhandla böcker. Betraktelser, etikettböcker, folkböcker, så kallade tidsfördrivsböcker och små essäer började ges ut.

Ekeblads intresse omfattade både äldre, antik litteratur och samtida. I en lista över skrifter nämner Ekeblad bland andra Ovidius, Vergilius, Cervantes, Boccaccio, Descartes, Hobbes och Stiernhielm.¹⁰¹ Ekeblad beundrade Georg Stiernhielm, citerar honom ibland ur minnet och skriver entusiastiskt om honom i sina brev.¹⁰² Bland Ekeblads privata anteckningar finns en tidig avskrift av Stiernhielms *Hercules*. Johan Nordström har visat att Ekeblads avskrift är en helt korrekt (men inte komplett) kopia av *Hercules* i dess sannolikt första gestaltning.¹⁰³

Vid en överblick av en förteckning över de verk från den Ekebladiska samlingen som fortfarande finns kvar på Stola, samt de böcker som tillhört Ekeblad som bevarats på Skara stifts- och landsbibliotek, märks titlar tryckta i Frankfurt am Main, Paris och London. Däribland hittas grekiska dramer, Ferrante Pallavicinos mycket kontroversiella *La Retorica delle puttane* (1642) och inte minst Michel de Montaignes *Les Essais* (i fransk utgåva, tryckt i Paris 1652). Just Montaigne har utnämnts som Ekeblads husgud.¹⁰⁴ Bland Ekeblads anteckningar finns latinska och franska stilövningar, brevkoncept samt en mängd citat ur diverse författare, bland andra den franske essäisten.¹⁰⁵ Montaignes essäer blev under 1600-talet allt mer populära. Renässansen blandades in i barocken.¹⁰⁶ Erich Auerbach påpekar att Montaigne intog en viktig roll vid formandet av 1600-talets adelsideal *honnête homme*, världsmannen. Hans stil skulle komma att tilltala det aristokratiska intellektuella skikt som uppkom under 1600-talet och som Ekeblad kan sägas ha tillhört; det skikt som förespråkade den världsvana, icke specialiserade människan, okonstlad men ändå förfinad.¹⁰⁷

Det finns paralleller att dra mellan brevskrivandets och essäskrivandets syften och användningsområden. Göran Hägg har talat om att det inom den svenska traditionen finns brevsamlingar från 1600- och 1700-talen som kan sägas ligga i essäistikens grannskap.¹⁰⁸ Just Ekeblad hyser stort intresse för sin omvärld och tar sig tid att skriva ner iakttagelser som måste sägas vara mer utförliga än nödvändigt för kort rapportering. Brevet berättar ofta om förunderliga händelser, små anekdoter, intressanta ting som skett honom eller andra. I ett brev från England talar han om

nationaliteters kynnen, engelsk mat, politiska situationer och om de brittiska kvinnornas påstådda livlighet.¹⁰⁹

Med en *essay* menades ursprungligen – som ordet också antyder – en skiss, ett försök, blandade tankar kring olika ämnen som skulle inbjuda till vidare reflektion och intresse. Mera utförliga, regelmässiga och färdiga sammanställningar brukade på 1600-talet benämnas *treatise*, *traktat*, *dissertation* eller *discourse*. Till skillnad från dessa genrer gjorde *essayn* inte anspråk på att vara formell, utan skulle snarare ingiva läsaren tankar kring ämnet, uppmuntra läsaren till konversation och vidare kommentarer. Vi kan här kort påminna oss brevets liknande funktion. Både brev och essäer kan fungera som en konversation med läsaren. Inom Montaigneforskningen har det föreslagits att Montaigne inte med samma iver skrivit sina essäer om inte hans nära vän Étienne de La Boétie hade dött en förtidig död. Essäerna skulle alltså delvis vara ett substitut för den förlorade vännen. Många essäer – framför allt de tidigaste – är i det närmsta hållna i brevstil, som om Montaigne skrev brev till en nära vän eller till någon familjemedlem. Montaigne hade ett stort behov av den helhjärtade och intima kommunikationen med ett alter ego, en vän eller en sympatisk läsare.¹¹⁰

Originaliteten hos Montaigne låg i hans uppriktighet och i den ostrukturerade framställningsformen. Här återfinns den konversationsartade stilen, humorn och det privata och omedelbara skrivsättet som ständigt men förnöjt ursäktas.¹¹¹ Hos Montaigne fanns också en självbelåtenhet inför det privata och naturliga, över att inte styligt följa regler eller att inte dra sig för att beskriva osmickrande episoder. Som vi sett är även Ekeblad ibland så naturlig att han blir rent drastisk. I detta kan hans barocka mentalitet sägas frångå den dåtida mera moderna franska stilen à la mode – som ändå strävade efter att vara elegant. Ekeblad kan prompt berätta om kroppsliga åkommor och i skrivande stund skildra mindre smickrande episoder: ”Apropos, I förtänke mig intet, att jag säger eder, att jag rapa rätt i detsamma jag skref. Så kom jag ihåg en filebunke, jag hafver förtärt i dag. Det var den första jag hafver sett i år”.¹¹² Denna typ av drastiska intimitet är mera i Montaignes renässanshumanistiska stil än i Madame de Sévigné's aristokratiska brevstil à la mode.

En barock mentalitet

Sture Allén påpekade tidigt att det hos Ekeblad fanns flera stildrag som utmärker den litterära barocken. Till dessa räknade Allén de kvicka infallden, ordlekarna, de drastiska bilderna och de preciösa omskrivningarna.¹¹³ Utan att tala om en mentalitet fann Allén en ”spänning mellan olika poler i breven: [...] naivt och konstlat, materiellt och andligt, urbant och rustikt, trivialt och betydelsefullt” och avslutade med att säga att Ekeblad

på grund av detta inte var en så okomplicerad författare som en del brukat mena.¹¹⁴

Ekeblad och hans brev har här undersökts i anknytning till vad som beskrivits som en barock mentalitet. Förståelsen av barocken som ett stilbegrepp eller ett estetiskt projekt hänger ihop med förståelsen av barocken som en epok med en tillhörande mentalitet på så vis att stilen är en del av en barock mentalitet, inte ett utanpåverk lagt ovanpå något ”äkta jag”.¹¹⁵ Ett annat sätt att se på det är att den barocka litterära stilen kontextualiseras genom ett mentalitetshistoriskt grepp. Ekeblad är formad av sitt idéhistoriska sammanhang. Under den tid Johan Ekeblad levde var Sverige en stormakt. Mentalitetshistoria rör förvisso oftast utdragna processer, men i detta fall är mentaliteten ett resultat av relativt snabba förändringar under Johan Ekeblads 1600-tal, som speglar förändrade samhälleliga och sociala villkor.

Hos Ekeblad återfinns flera av de spänningsfyllda förhållanden som i artikelns början sades vara utmärkande för barocken. Detta ger upphov till den spänning mellan olika poler som Allén fann i breven. Ekeblad är starkt påverkad av den ökade europeiska influensen i Sverige vid den här tiden. Hos honom återspeglas en myckenhet av kulturellt utbyte, upplevelser och möjligheter att utnyttja de tillfällen tiden gav att förkovra sig litterärt och socialt. Hovlivet och framför allt resorna i diplomatiskt syfte är av största vikt. Även sådana ting som bokmarknadens tillväxt och postväsendets organisering har haft betydelse. 1600-talets Sverige var en tid fortfarande märkt av renässansen och det svenska 1500-talets förhållandevis slutna livsvärld, samtidigt som landets stormaktsroll snabbt kommit att föra med sig utökade kontakter med Europa, nya litterära influenser, samt utökade kommunikationstekniska möjligheter. Situationen är en förutsättning för den typ av mentalitet som skisserats här. Det är en dynamisk tid, full av rörelse. Rörelsen bör dock inte förstås som riktad *framåt*, utan snarare som en pendelrörelse mellan olika motsatta poler: mellan tradition och innovation, gammalt och nytt, ordning och oordning, en spänning mellan verklighet och sken, barockens teatrala effekter mellan uppsluppenhet och allvar.

Noter

Tack till temaredaktörerna Cecilia Rosengren och Erik Zillén, en anonym granskare, samt Barockakademien för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av artikeln. Tack även till Helena Backman, som hjälpte mig med Ekeblads böcker.

1. Den Ekebladiska samlingen i dag är spridd mellan KB, LUB, Skara och Stola. Ekeblads brev finns också tillgängliga i tryckta utgåvor. Sture Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad, 1639–1655* (Göteborg, 1965), samt Sture Allén: *Breven till Claes 1639–1655. Elektronisk utgåva av Sture Alléns edition 1965*, Litteraturbanken. De

innehåller alla de brev Ekeblad skrev till brodern. Allén återger 1600-talsstavningen. En mer populariserande utgåva är Sture Allén: *Breven till Claes. Om livet och hovet på Kristinas tid* (Stockholm, 2004); Till dessa kommer den mest omfattande utgåvan och bearbetningen av Ekeblads brev som hittills gjorts, Nils Sjöberg (utg.): *Johan Ekeblads bref I–II* (Stockholm, 1911–1915). Denna utgåva har mött kritik, därför att den anses vara otillräcklig och dessutom innehåller fel i språk- och handstilstydingen. Särskilt oduglig anses utgåvan vara för språkvetenskapliga syften. Ortografin har av Sjöberg normaliserats till en för tiden modern svenska. Detta sagt, är Sjöbergs utgåva fortfarande den utförligaste utgåvan av Ekeblads brev som finns att tillgå, och däri återfinns en stor del av de brev han skrev till fadern. I alla fall det varit möjligt har Alléns språkhistoriskt och vetenskapligt korrekta utgåva använts för exempel, men dessa kompletteras med brev ur Sjöbergs utgåva i de fall brev endast står att finna där.

2. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*; Johan Nordström: ”Ett bidrag till den svenska prosaberättelsens historia” i *Samlaren* 2 (1921), 215–218, 216; Bengt Hildebrand: ”Johan Ekeblad”, *Svenskt biografiskt lexikon* 12, 622–625.

3. Kurt Johansson: ”Den frihetsälskande hovjunkern. Johan Ekeblad” i Sven Delblanc & Sten Lönnroth (red.): *Den svenska litteraturen. Från runor till romantik* (Stockholm, 1999), 241.

4. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, xlix.

5. Hildebrand: ”Johan Ekeblad”, 622–625.

6. Stina Hansson: *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning* (Göteborg, 1988), 146–154.

7. *Ibid.*, 154.

8. Idén om en tankens verktygslåda, *ouillage mental*, framfördes av Annalesskolans Marc Bloch och Lucien Febvre. Peter Schöttler: ”Mentalities, ideologies, discourses. On the ‘third level’ as a theme in social-historical research” i Alf Lüdtke (red.): *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life* (Princeton NJ, 1995), 72–115, 74.

9. Gunnar Eriksson: ”Begreppet barockvetenskap” i *Lychnos* 1999, 25–49, 26.

10. Anders Cullhed: ”Vecket, epigrammet, marginalen. Nedslag i den internationella barockforskningen runt år 2000” i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1 (2006), 10–26, 10–11.

11. *Ibid.*, 11.

12. *Ibid.*, 13.

13. Carl J. Friedrich: *The age of the baroque, 1610–1660* (New York, 1952), 40; även Claude-Gilbert Dubois beskrev en barock ideologi eller ett barockt förhållande till världen i *Le baroque en Europe et en France* (Paris, 1995).

14. Miroslav John Hanak: ”The emergence of the baroque mentality and its cultural impact on Western Europe after 1550” i *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 3 (1970), 315–326, 315.

15. Eriksson: ”Begreppet barockvetenskap”. Se även Gunnar Eriksson: *The Atlantic vision. Olaus Rudbeck and baroque science* (Canton MA, 1994).

16. För en historiografi över kristolkningen av barocken, se Peter Burke: ”The crisis of the arts of the seventeenth century. A crisis of representation?” i *The Journal of Interdisciplinary History* 2 (2009), 239–261, 241–243.

17. John D. Lyons: ”Introduction. The crisis of the baroque” i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 1–23, 17.

18. Cullhed: ”Vecket, epigrammet, marginalen”, 16.

19. Friedrich: *The age of the baroque*, 39, 44.
20. Lyons: "Introduction", 16–18.
21. Anders Florén & Mats Persson: "Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet" i *Lychnos* 1989, 189–203, 189.
22. Peter Burke: "The 'Annales' in global context" i *International Review of Social History* 3 (1990), 421–432, 425; Alf Lüdtke: "Introduction. What is the history of everyday life and who are its practitioners?" i Alf Lüdtke (red.): *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life* (Princeton NJ, 1995), 3–40, 18–19; Schöttler: "Mentalities, ideologies, discourses", 75; Florén & Persson: "Mentalitets-historia och mentalitetsbegreppet", 189, 191–192; Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm, 1989), 17.
23. Juan Coira Pociña: "The relationship between mentality and ideology. Acculturation and christianization in Galicia, 500–1100" i Flocel Sabaté (red.): *Ideology in the middle ages. Approaches from southwestern Europe* (Amsterdam, 2019), 299–320, 301.
24. Anthony J. Cascardi: "Experience and knowledge in the baroque" i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 449–470, 449.
25. *Ibid.*, 450.
26. Lyons: "Introduction", 3.
27. Mats Malm: *Det liderliga språket. Poetisk ambivalens i svensk 'barock'* (Stockholm & Stehag, 2004), 220–222.
28. Ola Winberg: *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680* (Uppsala, 2018), 25.
29. Martha Hollander: "Fashioning the baroque male" i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 119–148, 126; Delphine Denis: "Conversation and civility" i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 471–486, 471, 475 ff.; Philip A. Wadsworth: "Montaigne's relation to his readers" i *South Atlantic Bulletin* 2 (1970), 20–27, 26; Peter Englund: *Ofredsår. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt* (Stockholm, 1993), 530.
30. Emin Tengström: *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt* (Lund, 1973), 67.
31. Stina Hansson: *Salongsretorik. Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken* (Göteborg, 1993), 10–11; Stina Hansson: "Brevskrivning en kvinnosak?" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* (1987), 15–20, 15.
32. Margaret Turner: "The influence of La Bruyère on the 'Tatler' and the 'Spectator'" i *The Modern Language Review* 1 (1953), 10–16.
33. Hansson: "Brevskrivning en kvinnosak?", 18.
34. Otto Mannerfelt: *Johan Ekeblad. Hoffjunkare hos drottning Kristina* (Borås, 1903), 6; Englund: *Ofredsår*, 142; Bo Lindberg: *De lärdes modersmål* (Göteborg, 1984), 23.
35. Nils Sjöberg (utg.): *Johan Ekeblads bref utgifna av N. Sjöberg, I. Från Kristinas och Cromwells hof* (Stockholm, 1911), 302.
36. I sammanhanget bör även Baldassare Castigliones begrepp *sprezzatura* nämnas. Se Hollander: "Fashioning the baroque male", 126–130; Cascardi: "Experience and knowledge", 464; Hansson: "Brevskrivning en kvinnosak?", 15.
37. Stina Hansson: "Privatlivets litteratur" samt "Brevskrivning och litterär smak" i Delblanc & Lönnroth (red.): *Den svenska litteraturen. Från runor till romantik*; se även Julia Gros de Gasquet: "Baroque theatricality" i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 65–87, 69; för mer om poesi och om brev som galanta, se Denis: "Conversation and civility", 479 ff.
38. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, li.

39. Denis: "Conversation and civility".
40. Ekeblad till fadern 7/6 1656. Nils Sjöberg (utg.): *Johan Ekeblads bref utgifna av N. Sjöberg, II. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden* (Stockholm, 1915), 10.
41. Se som exempel Ekeblad till fadern 29/4 1663 samt 2/12 1663 i Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 374, 404.
42. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, lvi.
43. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 319.
44. *Ibid.*, 305, 294.
45. Se t.ex. Malm: *Det liderliga språket*, 238–245.
46. Stina Hansson: "Så skev är ingen brukbar pärla! Det omöjliga barockbegreppet" i Lars Elleström, Peter Luthersson & Anders Mortensen (red.): *I diktens spegel. Nitton essäer tillägnade Bernt Olsson* (Lund, 1994), 83–98, 93; Malm: *Det liderliga språket*, 18.
47. Se som exempel Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 182.
48. Ekeblad till fadern 7/6 1656. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 10.
49. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, lii.
50. Ekeblads utstuderade uttrycksätt kan knytas till vad Stephen Greenblatt har skrivit om uttrycksätt och litterär stil i anknytning till jag-känsla och identitetskapande under tidigmodern tid. Greenblatt har bland annat beskrivit en förändrad syn på hur man medvetet gestaltade och uttryckte sitt egna jag, se Stephen Greenblatt: *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago IL, 1980), 1 f.
51. Ekeblad till fadern 12/10 1653. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 294.
52. Ekeblad till fadern 12/10 1653. *Ibid.*, 295.
53. Ekeblad till fadern 16/6 1652. *Ibid.*, 146.
54. Ekeblad till brodern 3/3 1653. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, li; Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 82.
55. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 149.
56. Hildebrand: "Johan Ekeblad", 624–625.
57. Malm: *Det liderliga språket*, 222.
58. Burke: "The crisis of the arts", 249.
59. Malm: *Det liderliga språket*, 218.
60. *Ibid.*, 25.
61. Ekeblad till fadern 7/6 1656. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 10.
62. Ekeblad till brodern 19/1 1653. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 75.
63. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 326–327.
64. Ekeblad till brodern 19/4 1654. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 124.
65. Ekeblad till fadern 15/3 1654. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 310.
66. Hollander: "Fashioning the baroque male", 126.
67. Ekeblad till brodern 26/5 1652. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 49–50.
68. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 257.
69. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 247.
70. Ekeblad till brodern 3/11 1652. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 60.
71. Ekeblad till brodern 6/10 1649. *Ibid.*, 6.
72. Ekeblad till brodern 28/4 1653. *Ibid.*, 83.
73. Erwin Panofsky: "What is Baroque?" i Irving Lavin (red.): *Three essays on style*

(Cambridge MA, 1995), 17–88, 23; se även Gros de Gasquet: "Baroque theatricality", 65–87.

74. Kurt Johannesson: *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (Uppsala, 1968), 24.

75. Ekeblad till brodern 12/4 1654. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 122.

76. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 324.

77. I beskrivningen av Orren-fransmannen citerar Johan Ekeblad för övrigt ur Stiernhielms *Hercules*, där strofen om det franska modet återfinns i beskrivningen av fru Flättja, fåfängligheten. Ibid., 323. Om Johan Ekeblad och svensk syn på fransmännens mode, se även Håkan Möller: *Lyx och mode i stormaktstidens Sverige. Jesper Swedberg och kampen mot perukerna* (Stockholm, 2014), 71, 127–128.

78. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 24.

79. Turner: "The influence of La Bruyère on the 'Tatler' and the 'Spectator'", 10–16; Jean de la Bruyère: *The "Characters". Newly rendered into English by Henri Van Laun* (London, 1885), 20, 24; Floyd Gray: "Reflexions on Charron's debt to Montaigne" i *The French Review* 4 (1962), 377–382.

80. Göran Hägg: *Övertalning och underhållning. Den svenska essästiken 1890–1930* (Stockholm, 1978), 41.

81. Oscar Wieselgren: "Olaus Verelius Peregrinatio Cosmopolitana och dess källa" i *Samlaren* (1910), 152–160, 156–157.

82. Englund: *Ofredsår*, 572.

83. Hägg: *Övertalning och underhållning*, 23–24.

84. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 100.

85. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 132; Ekeblad ansluter här till ett dåtida aristokratiskt ideal à la mode med antika förlagor, som gällde att dra sig tillbaka och att finna en reträtt, se Maren Sofie Røstvig: *The happy man. Studies in the metamorphoses of a classical ideal* (Oslo, 1954), 13–52.

86. Ekeblad till fadern 22/3 1654. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 317.

87. Friedrich: *The age of the baroque*, 41.

88. Panofsky: "What is baroque?", 80.

89. Ekeblad till brodern 11/1 1653. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 73.

90. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 224.

91. Ekeblad till fadern 24/5 1654. Ibid., 334.

92. Ekeblad till fadern 14/5 1654. Ibid., 331.

93. Ekeblad till fadern 12/10 1653. Ibid., 294.

94. Ekeblad till fadern 21/7 1652. Ibid., 152.

95. Ekeblad till brodern 12/10 1653. Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 109; Ekeblad till brodern 5/10 1649. Ibid., 5; Ekeblad till brodern 6/10 1649. Ibid., 6.

96. Ekeblad till fadern 25/1 1663. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 358–359.

97. Stig Lindholm: "Överste Christoffer Johansson Ekeblad. En fromhetstyp från 1600-talet", *Kyrkohistorisk årsskrift* 46 (1946), 43.

98. Christopher D. Johnson: "Baroque discourse," i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 560–581, 562.

99. Tore Frängsmyr: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år I* (Stockholm, 2000), 53.

100. G. E. Klemming & J. G. Nordin: *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883* (Stockholm, 1883), 26 ff., 143 ff.; Englund: *Ofredsår*, 463, 486.

101. Sture Allén: *Johan Ekeblad. Vår man i 1600-talet* (Stockholm, 2006), 25–26.
102. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, 61.
103. Johan Nordström: "De olika Hercules-versionerna. Några textkritiska anteckningar med anledning af ett handskriftsfynd" i *Sammlaren* 37 (1916), 162–203, 165.
104. Johan Nordström: "Ett bidrag till den svenska prosaberättelsens historia", 215–218, 217; Allén: *Johan Ekeblad. Vår man i 1600-talet*.
105. Nordström: "De olika Hercules-versionerna", 163.
106. Timothy Hampton: "Introduction. Baroques" i *Yale French Studies* 80 (1991), 3–5.
107. Erich Auerbach: *Mimesis. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen* (Stockholm, 1999), 325–327.
108. Hägg: *Övertalning och underhållning*, 43.
109. De engelska kvinnornas livlighet gissar Ekeblad beror på att de engelska männen gör allt i hushållet och att kvinnorna således har gott om tid att roa sig. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 419–420.
110. Teorin ursprungligen utvecklad av Albert Thibaudet. Wadsworth: "Montaigne's relation to his readers", 24.
111. Auerbach: *Mimesis*, 306–307.
112. Sjöberg: *Johan Ekeblads bref. Från Kristinas och Cromwells hof*, 141–142; Allén: *Breven till Claes 1639–1655*, 49.
113. Allén: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, lv–lvi.
114. *Ibid.*, lvi.
115. Cascardi: "Experience and knowledge in the baroque", 450.

Abstract

A baroque mentality and the seventeenth century as an age of contrasts: the example of Johan Ekeblad. Ingrid Dunér, MA in history of ideas and science, PhD student, Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University, ingrid.duner@kultur.lu.se

Mostly known for his letters, written in an impressionistic style, Johan Ekeblad was a nobleman and diplomat during the period of the Swedish Empire (*svenska stormakts-tiden*) in the seventeenth century. This article seeks to treat Ekeblad and his writing as an example of a baroque mentality—here defined as marked by dialectical relationships of old and new, order and disorder, the religious and the profane, lightness and gravitas. This baroque mentality is not uniquely Swedish in its articulation, rather it is connected to a wider European context and shaped by European ideals and manners of the time, for instance, the French ideal of the *honnête homme*. Nevertheless, the article argues, this mentality is closely tied to a specific historical situation in Sweden, as the country emerged as a powerful player on the European geo-political stage. The article takes into account Ekeblad's experiences of cultural exchanges and foreign travel, his exploration of literature, both contemporary and older, and his opportunities to take part in a more open Swedish cultural climate with diplomatic contacts and improved postal services. By analyzing Johan Ekeblad's writing, we find that he expresses—both consciously and subconsciously—those traits and ideals that prevailed among noblemen in Europe in the seventeenth century.

Keywords: Johan Ekeblad, baroque, history of mentality, *honnête homme*, correspondence, conversation, Michel de Montaigne, Swedish seventeenth century

Ett barockt störningsmoment i franskklassicismen

En läsning av Antoinette Deshoulières idyller

CARIN FRANZÉN*

Barockens litteratur brukar ibland kontrasteras mot klassicismen som anses dominera i Frankrike under senare delen av 1600-talet. Mot en tidigare periods mer illusionslösa syn på världen, på människans dödlighet och livets flyktighet, uttryckt i en förkärlek för antitetiska metaforer, paradoxer och vanitassymboler, ställs klassicismens strävan efter klarhet, förnuft och ordning – en rörelse som i stort sett sammanfaller med Ludvig XIV:s envælde.¹ I fransk litteraturhistorieskrivning framhålls denna tid signifikativt nog som *le grand siècle* (det stora århundradet). Det är då fransk kultur och litteratur blir mönsterbildande i stora delar av ett Europa som efter det trettioåriga kriget traktar efter konsolideringsprocesser.

Franskklassicismens regelverk, som elegant formulerades av Nicolas Boileau i hans *Art poétique* (1674), kan även kopplas till en viss typ av rationalism som uppstod i René Descartes efterföljd, vilken pekar fram mot upplysningen och moderniteten. Med Larry F. Normans ord: "the proto-Enlightenment 'new philosophy' known in shorthand as Cartesianism".² På så vis kan en tidigare periods tvivel på människans suveränitet och överhuvudtaget mer skeptiska kritik av den "nya filosofin" framstå som ett störningsmoment för de estetiska såväl som politiska ideal som Ludvig XIV:s regeringsperiod kommit att identifieras med.³ I den här artikeln vill jag närmare bestämt visa hur en av franskklassicismens poeter, Antoinette Deshoulières, genom sina idyller, "Les Moutons" (Fåren), och "Le Ruisseau" (Bäcken), båda publicerade i den litterära tidskriften *Le Mercure galant* 1677 respektive 1685, åstadkommer ett sådant barockt störningsmoment.⁴ Det tar sig bland annat uttryck i en kritik av tidens rationalism, vars radikalitet framhävs i Pierre Bayles lexikon *Dictionnaire*

*Professor i litteraturvetenskap, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, carin.franzen@littvet.su.se

historique et critique från 1697, när han i en digression kring förnuftets oförmåga att skapa ordning i människans konfliktfyllda natur omnämner författaren på följande vis: "C'est ce qui a obligé l'un des plus solides, et des plus brillans Esprits du XVII Siècles, de préférer à la condition de l'homme celle des moutons" (Det är detta som fått en av de mest säkra och skarpsinniga begåvningarna under 1600-talet att föredra fårens villkor framför människans).⁵

Jag vill även mer generellt visa på hur Deshoulières kritik av sin tids antropocentriska rationalism kan uppfattas som en parallell till vår samtids behov av ett ekologiskt tänkande.⁶ Det handlar inte om att tillämpa samtida ekokritiska perspektiv på ett tidigmodernt material för att till exempel konstatera att det "simply backdates theory",⁷ utan om att lyfta fram vad som gör detta författarskap aktuellt i dag, och att vi genom om-läsning på nytt kan lära oss något av det. Som ett avstamp diskuterar jag Deshoulières plats i en fransk kontext där barock och klassicism alltså ställs mot varandra, men för att visa att det snarare handlar om en knut där begreppen är inflätade i varandra.

En intrikat knut

Barocken är som många forskare påpekat mer än en viss stil.⁸ Termen indikerar bland annat även en tidsanda och ett skeptiskt förhållningssätt, som träder fram under andra hälften av 1500-talet och som kan kopplas till framväxten av ett krismedvetande i spåren av religionskrigen i Europa.⁹ Till företrädare för "barockens kris" kan man bland andra räkna en renässansfilosof som Michel de Montaigne, som med sina essäer på olika vis utforskar mänsklig bristfällighet, liksom den spanske moralisten Baltasar Gracián, vars prosakonst ger uttryck för nyckelbegreppet *desengaño* (illusionslöshet) under den så kallade spanska guldålderns slut. Därmed kan barocken framstå som en förberedelse för men även som en kontrast till de estetiska och filosofiska strömningar som karakteriserar särskilt senare delen av det franska 1600-talet, "defined as the triumph of order over instability, of rigorous clarity over free metaphorical play, and of reason over imagination", som Norman uttrycker saken.¹⁰ Norman tar även upp det intressanta faktum att det katolska Frankrike under klassicismen – alltså den period som infaller under Ludvig XIV:s regim (1643–1715) med en höjdpunkt 1660–1680 – också understöds av den motreformation som barocken ofta har förknippats med. Den pompa och det ceremoniel som Ludvig XIV:s hovsamhälle genomsyras av uppfattas ofta som barocka. Samtidigt förutsätter enväldet ett slags statsrationalism som utmärks av klassicismens estetiska ideal.¹¹ Vissa forskare har därför velat koppla den franskklassiska periodens rationalism till en borgerlig ideologi, "profoundly

resistant to the fading feudal and ecclesiastic order that embraces, for its own self-aggrandizement, Baroque splendor".¹²

Oberoende av om den estetik som förbinds med Ludvig XIV:s envælde uppfattas som barockt reaktionär eller inte, så upphöjs nu det suveräna förnuftet till ett ideal inom den franska litteraturen. I sin dikt om dikt-konsten delar Boileau ut följande råd till författarna: "Aimez donc la Raison. Que toujours vos écrits / Empruntent d'elle seule et leur lustre et leur prix" (Älska därför Förnuftet. Och låt alltid endast det / Skänka era skrifter glans och värde).¹³ Förnuft och ordning bör så triumfera över en tidigare periods skepticism och krismedvetande, som dessutom ständigt sysslat med att "faire quereller les sens et la raison" (låta sinnena och förnuftet tvista), enligt Boileau.¹⁴ Det estetiska synsätt som kommer till uttryck i sådana rader vänder sig uppenbarligen mot en tidigare periods litteratur från den senare delen av 1500-talet och 1600-talets första hälft grovt sett.

Till viss del vilar den litteraturhistoriska polariseringen mellan barock och klassicism på Boileaus estetiska värderingar även om han inte använder själva termerna.¹⁵ Likväl började den kronologiska konstruktionen i fransk litteraturhistorieskrivning – barocken som en ofärdig föregångare till en fulländad klassicism – att ifrågasättas under senare delen av 1900-talet av olika anledningar. Bland franskspråkiga forskare utmärker sig schweizaren Jean Rousset, som under 1950-talet betonar samexistensen av klassicerande och barocka drag genom hela det franska 1600-talet. En annan omvärdering av barocken finner man i den forskning som bygger vidare på Walter Benjamins omtolkning av det tyska sorgespelen – som en förlusterfarenhet vilken pekar fram mot erfarenheten av det moderna, vilket ger barockens instabila estetik ny aktualitet.¹⁶ När jag i det följande vill visa på Deshoulières idyller som barocka störningsmoment inom franskklassicismen bygger jag vidare på dessa senare uppfattningar av barocken, men det är hennes kritik av sin samtids idealisering av det mänskliga förnuftet som utgör grunden för det. För att frilägga den kommer jag i ett första steg att placera in Deshoulières diktning i den knut av skepticism och förnuftstro, stabilitet och instabilitet som beskrivningarna av barockens och klassicismens litteraturer – som kontrasterande eller samexisterande – givit upphov till i den franska historieskrivningen.

Ett barockt störningsmoment

Antoinette du Ligier de la Garde (1638–1694), som hon hette innan hon vid endast tretton års ålder giftes bort med den tretton år äldre militär-officeren Seigneur des Houlières, föddes in i en privilegierad adelsfamilj från Paris.¹⁷ Hennes far tjänade Anna av Österrike och hon var jämnårig

med den blivande franske monarken Ludvig XIV liksom med författare och intellektuella som Racine och Boileau. De första åren av giftermålet utspelade sig under det senare skedet av fronden – det inbördeskrig som pågick mellan kungamakten, adeln och parlamentet under Ludvig XIV:s minderårighet – en tid som antagligen blev rätt avgörande för den kritiska halten i hennes senare diktning. Medan maken deltog på de högadligas sida mot kungamakts expansion stannade hon nämligen kvar i Paris och undervisades då i hemmet av den odogmatiska Jean Dehénault, en så kallad *libertin érudit* (lärdd libertin eller fritänkare). Han introducerade henne till den antika filosofin, särskilt epikurismen som han var väl bevandrad i – han hade bland annat översatt Lucretius till franska – såväl som till tidens nya filosofi, det vill säga cartesianismen.¹⁸ Snart blir hon en central del av den preciösa salongskulturen och visar prov på sin skicklighet att hantera flera av de poetiska genrer som florerar där, exempelvis epistlar, porträtt, ballader och sonetter. Hon öppnar en egen salong 1670 präglad av hennes filosofiska och litterära intressen. Med John Conleys beskrivning var den ”one of several where libertines discussed favorite texts and critiqued the official religious and moral orthodoxy of the period”.¹⁹ Den första tryckpublikationen av hennes dikter ges ut 1688.

Deshoulières plats i tidens kulturella elit var vid det laget väletablerad. Antoine Baudeau de Somaize hade redan 1660 listat henne i sin *Grand Dictionnaire des Précieuses* under namnet Dioclée, och hon framhålls för sin verskonst såväl som för sina språkkunskaper i hans senare utvidgade utgåva av verket.²⁰ Hennes samtid klassificerar henne som en *femme savante* (lärdd kvinna), och hon väljs in i två av tidens många akademier: först i Galilei-akademien i Padua (*Accademia dei Ricovrati*) 1684, och fem år senare i akademien i Arles.²¹ Under sin livstid räknas hon som en av Frankrikes ledande poeter och även under det följande seklet publiceras flera utgåvor av hennes dikter, men i litteraturhistorieskrivningen under 1800- och 1900-talen blir hon mer eller mindre bortglömd.²²

Deshoulières verksamhet sammanfaller med den klassiska periodens höjdpunkt i Frankrike och hon räknas följaktligen som ”a classical woman writer”.²³ Likväl har hon även beskrivits som svårplacerad och otidsenlig.²⁴ Om vissa aspekter av hennes dikter intresserade 1700-talets upplysningsfilosofier (vilket Bayle indikerar), brukar hennes marginaliserade plats i den moderna periodens litteraturkanon förklaras med att hon höll fast vid ett äldre estetiskt ideal och därför valde fel sida i debatten kring Jean Racines *Phèdre*, som ju blivit franskklassicismens mest emblematiske verk.²⁵

Efter premiären 1677 av Racines tragedi cirkulerade en anonym satirisk sonett som 1705 inkluderades i en utgåva med Deshoulières dikter, men som numera anses ha varit en kollektiv produkt.²⁶ Första strofen lyder:

Dans un fauteuil doré, Phèdre, tremblante et blême,
Dit des Vers où d'abord personne n'entend rien;
Sa nourrice lui fait un sermon fort chrétien,
Contre l'affreux dessein d'attenter à soi-même.²⁷

(I en gyllene stol sitter Fedra, darrande och blek,
Och framsäger rader som ingen först förstår;
Hennes amma håller en mycket kristlig predikan,
Mot den rysliga planen att förgripa sig på sig själv.)

För Voltaire tycks det inte ha rått någon tvekan om vem som hade skrivit sonetten, när han i sin historik över det tidigare seklet på en och samma gång ger Deshoulières ett erkännande och nedvärderar henne genom att förknippa henne med något monstros:

Deshoulières (Antoinette de La Garde). De toutes les dames françaises qui ont cultivé la poésie, c'est celle qui a le plus réussi, puisque c'est celle dont on a retenu le plus de vers. C'est dommage qu'elle soit l'auteur du mauvais sonnet contre l'admirable Phèdre de Racine. Ce sonnet ne fut bien reçu du public que parce qu'il était satirique. N'est-ce pas assez que les femmes soient jalouses en amour? faut-il encore qu'elles le soient en belles-lettres? Une femme satirique ressemble à Méduse et à Scylla, deux beautés changées en monstres.²⁸

(Deshoulières (Antoinette de La Garde). Av alla franska damer som skrivit poesi, är hon den som lyckats bäst, eftersom hennes kvarlåtenskap är störst. Det är synd att hon är författare till en dålig sonett mot Racines beundransvärda Fedra. Denna sonett blev inte väl emottagen av publiken eftersom den var satirisk. Räcker det inte med att kvinnor hyser avund i kärleken? Måste det också göra det i litteraturen? En kvinnlig satiriker liknar Medusa och Skylla, två skönheter som förvandlats till monster.)

Men det var nog inte avund som fick det koteri som Antoinette Deshoulières ingick i att skriva den ökända sonetten utan snarare en vidare debatt kring etableringen av franskklassicismens regelverk i vilken även olika förhållningssätt till Ludvig XIV:s envælde stod på spel. Deshoulières står i den debatten närmare en äldre galant tradition som vänder sig mot Racines och Boileaus stränghet och rättrogenhet.²⁹ Likt La Fontaines sagor och fabler är Deshoulières diktning formad av salongskulturens preciosa praktiker och den satiriska hållning som kan urskiljas där är subtil. Diskursanalytikern Dominique Maingueneau har kallat salongernas kultur för paratopisk, eftersom den hade sin grund i hovsamhällets utkant, närmare bestämt i kulturellt intresserade adelskvinnors privata hem, där inbjudna gäster samlades för att diskutera litterära, politiska och filosofiska frågor.³⁰ Till grund för salongskulturen låg framför allt samtalet som

konstform vilket även ger den litteratur som produceras inom denna miljö en dialogisk karaktär, som är beroende av maktens godkännande men som också kan kringgå den genom bland annat just det satiriska modus som präglar många av Deshoulières dikter.³¹

Enligt Volker Schröder hade Deshoulières även för avsikt att ta upp tävlingen med Boileau som smakdomare under 1670-talet.³² Signifikativt nog anser man att hans rader om ”une Précieuse, / Reste de ces Esprits jadis si renommez” (en Preciös, / En kvarleva av de fordom så berömda Skönandarna”) i hans tionde satir, publicerad två veckor efter Deshoulières död 1694, avser henne.³³ Som om hon fortfarande kunde irritera honom med sin dikt. Hur som helst vill jag försöka visa att det som gör henne omodern i förhållande till de ideal Boileau förespråkar också är det som gör henne aktuell i dag. Närmare bestämt menar jag att Deshoulières otidsenlighet kan ses som ett barockt störningsmoment inom den fransk-klassiska perioden, därför att hennes dikter utspelar sig ”sur une scène d'où l'anthropocentrisme est banni” (på en scen från vilken antropocentrismen är bannlyst), för att låna Michel Jeannerets beskrivning av La Fontaines fabler.³⁴ Eller kort sagt, att skepticismen i hennes idyller aktualiserar en äldre tradition och vår tids ekokritiskt tänkande på en och samma gång.

Deshoulières benämner inte sina dikter som satirer utan hon använder sig av och skriver inom andra, för en kvinna mer ofarliga genrer, som porträtt, ballader och idyller, vilka just för att de tillhör det passandes register kan förlänas med ett satiriskt modus. Som Schröder påpekar när det gäller ”Les Moutons”, i stället för ett *locus amœnus*, den idealiserade plats av ursprunglig harmoni och lycka som idyllen favoriserat sedan Theokritos och antikens herdediktning, bereder fåren i dikten plats för en framställning av mänskliga tillkortakommanden.³⁵ Det är en hållning som vidare kan sägas störa klassicismens konsolideringsprocess och det suveräna förnuft som nu hålls fram mot en tidigare periods litterära tradition, vilken i förlängningen kommit att förknippas med just barocken. Som Timothy Hampton rentav skriver, ”the excluded, the repressed, that which the official history of literature cannot accept”.³⁶ Till klassicismens skugga eller bortträngda sida kan man knyta ett antal teman och figurer som återkommer i Deshoulières idyller. Låt oss se närmare på några exempel.

Barocka idyller

Det har hävdats att barocken äger en ”fluvial fantasi” och att exempelvis floder framstår som en veritabel *genius loci* i tidens litteratur.³⁷ Samtidigt är 1600-talet en period då vattenvägar alltmer metodiskt börjar exploateras för kommersiellt syfte. När Deshoulières publicerade sin idyll ”Le

Rousseau” i *Mercur galant* 1685 hade det bara gått fem år sedan Canal du Midi öppnades. Man kan säga att den dikten för fram en kritik mot det moderna projekt som använder sig av naturen som ett objekt för sin egen vinnings skull, vilket finner en legitimering i Descartes tanke att kunskap kan göra människan till ”*maître et possesseur de la Nature*” (Naturens herre och ägare).³⁸

Efter en jämförelse mellan flodens rörelse från källa till hav med människans levnadslopp mot döden, och hur hon uppfunnit sin stolthet för att maskera sin misär och gjort sig till naturens ”tyranner”, följer dessa rader apostroferade till floden, vilka rätt osökt kan föra tankarna till tidens stora kanalprojekt: ”*Pourqoy vous renfermer dans cent canaux divers?*” (Varför stänga dig inne i ett hundratal kanaler?). Det är intressant att notera att den enkla frågan även bär på en vågad kritik mot Ludvig XIV. Som Chandra Mukerji påpekat användes konstruerandet av Canal du Midi nämligen som propaganda för regimen, och dess ingenjör Pierre-Paul Riquet menade att Gud låg bakom framgången.³⁹ Kritiken framhävs även i nästa rad som handlar om hur den fria floden tvingas in i en annan form av ordning: ”*Et pourquoi renverse l’ordre de la Nature, / En vous forçant à jaillir dans les airs?*” (Och varför vända på Naturens ordning och att tvinga dig att spruta i luften). Den retoriska frågan pekar mot hur floder leddes om för att försörja fontänerna i slottsträdgården Versailles, dit hovet flyttat 1682. Inga konkreta referenser till den sociala och kulturella kontexten är utsagda i dikten med de citerade raderna konkretiserar en mer allmän kritik av det suveräna förnuftet, som nästa fråga i dikten exemplifierar på ett explicit vis: ”*Si tout doit obéir à nos ordres suprêmes, / Si tout est fait pour nous, s’il ne faut que vouloir, / Que n’employons-nous mieux ce souverain pouvoir?*” (Om allt bör lyda vår högsta befallning / Om allt är gjort för oss och det bara handlar om vilja, / Varför använder vi inte denna suveräna makt bättre?).⁴⁰ Genremässigt kan ”Le Ruisseau” beskrivas som en satirisk idyll, som samtidigt och i enlighet med traditionen idealiserar ”naturens ordning” mot människans ”tyranniska” värld. Det kan tyckas som dikten pekar fram mot en förromantiker som Rousseau, men den följer snarare upp Montaigne när han frågar sig: ”*Est-il possible de rien imaginer si ridicule que cette miserable et chetive creature, qui n’est pas seulement maistresse de soy, exposée aux offences de toutes choses, se die maistresse et emperiere de l’univers?*” (Kan man tänka sig något löjligare än att denna eländiga, ynkliga varelse, som inte ens är herre över sig själv utan utsatt för angrepp från alla håll, kallar sig herre och härskare över universum).⁴¹ Mot en sådan fritänkande bakgrund framstår dikten just som en reaktion på det franska enväldets ”modernization and rationalization of the national state and its regulation of the arts”.⁴² Mer konkret tycks Deshoulières vända sig mot en mänsklig rovdrift av naturen

i spåren av denna rådande antropocentriska rationalism. Den reaktionen blir helt tydlig i hennes mest berömda idyll, ”Les Moutons”, där ifrågasättandet av förnuftets supremati har en central plats:

Cette fière raison dont on fait tant de bruit,
Contre les Passions n'est pas un sûr remède.
Un peu de Vin la trouble, une Enfant le séduit;
Et déchirer un cœur qui l'appelle à son aide,
Est tout l'effet qu'elle produit.
Toujours impuissant et sévère,
Elle s'oppose à tout, et ne surmonte rien.⁴³

(Detta stolta förnuft som man ordat om så mycket,
Är inget säkert skydd mot passionerna,
Det påverkas av lite vin, det förförs av ett barn,
Och att såra ett hjärta som ropar på dess hjälp
är allt det förmår.
Alltid maktlöst och strängt
Vänder det sig mot allt och vinner över inget.)

Deshoulières utvecklade sin verskonst inom salongskulturen, och det är tydligt att hennes kritik av den rådande föreställningen om mänsklig suveränitet knyter an till en äldre materialistisk tradition som var mer eller mindre accepterad endast inom vissa delar av salongernas kulturkretsar.⁴⁴ Särskilt framträdande är kopplingen till La Fontaine som på ett galant sätt kan framhäva sin kritik av den ”nya filosofi” som vill särskilja människan och hennes förnuft från djurens värld.⁴⁵ I sin ”Discours à Madame de la Sablière” opererar La Fontaine med perspektiv hämtade från den epikureiska filosofin som i Frankrike framför allt företrädades av filosoferna Pierre Gassendi och François Bernier. Den senare skriver också en introduktion på franska till den förres arbeten som cirkulerade i Madame de la Sablières salong där La Fontaine var en central gäst.⁴⁶

När det gäller ”Les Moutons” kommer sig pregnansen i dikten av att de filosofiska perspektiven tar spjörn mot en allegorisk tradition av oskuldsfulla, goda men dumma får, vilken framträder såväl i La Fontaines fabler som i den kristna litteraturen med sina pastorer och offerlamm. I dikten får de likväl också och framför allt beta av gräset och vandra på fälten i egenskap av djur, vilket slås an i diktens första rader:

Hélas, petits Moutons, que vous êtes heureux!
Vous paisez dans nos champs, sans souci, sans alarmes,
Aussitôt aimés, qu'amoureux.
On ne vous force point à répandre des larmes;
Vous ne formez jamais d'inutiles désirs,

Dans vos tranquilles cœurs l'Amour suit la Nature,
Sans ressentir ses maux vous avez ses plaisirs.⁴⁷

(Ack, små får, vad ni är lyckliga!
Ni betar på våra fält, utan oro och rädsla
Alltid älskade och älskliga.
Inget tvingar er till tårar;
Ni skapar er aldrig onödiga begär,
I era lugna hjärtan följer kärleken naturen,
Utan att erfara kvalen förnimmer ni behagen.)

Det är just den egenskapen, att fåren endast följer naturen, som Deshoulières tar fasta på och kontrasterar mot människans fåfängliga strävanden under förnuftets herravälde. I dikten skriver hon vidare om det meningslösa i att hålla fast vid ting som rikedom och skönhet med rader som erinrar om barocka formuleringar hos Pedro Calderón de la Barca eller William Shakespeare: ”Sans songer qu’eux et nous passerons comme un Songe” (Utan att tänka på att vi med dem ska förgås som en dröm”). Och i det följande raderna, som lyfter fram tillvarons instabilitet och människans korta tid på jorden, genljuder åter Montaigne:

Il n’est dans ce vaste Univers
Rien d’assuré, rien de solide;
Des choses d’ici-bas la Fortune décide
Selon ses caprices divers;
Tout l’effort de notre prudence
Ne peut nous dérober au moindre de ses coup.⁴⁸

(Det finns i detta vida universum
Inget säkert, inget fast;
Över tingen här nere styr Fortuna
Enligt sina olika nycker;
Förgäves förmår vår försiktighet
Hålla oss borta från hennes minsta slag.)

Som hos Montaigne, som kunde skriva att världen bara är ”une branloire perenne” (en evig gungbräda), har tanken på livets instabilitet i Deshoulières idyll en materialistisk grund.⁴⁹ Det är signifikativt att det inte är Gud som styr och råder utan den gudinna som en äldre tradition kallade för Fortuna.⁵⁰ I raden om att livet passerar som en dröm kan man även förnimma spåren av den epikureiska filosofins idé att döden skingrar själens såväl som kroppens atomer.⁵¹ Eller möjligt än mer radikalt, som hon skriver i ”Le Ruisseau”: ”Nous irons reporter la vie infortunée / Que le hasard nous a donnée, / Dans le sein du néant d’où nous sommes sortis”

(Vi ska återlämna detta olycksdrabbade liv / Som slumpen har givit oss / I intets sköte ur vilket vi kommer).⁵² Även dessa rader kan associeras med Montaigne, och särskilt hans essä "Que philosopher, c'est apprendre à mourir" (Att filosofera är att lära sig dö), där han med ett flertal referenser till Lucretius vänder sig mot en kristen moral, som hotar eller lockar med ett liv efter detta, och bland annat skriver: "La mort est moins à craindre que rien, s'il y avoit quelque chose de moins" (Döden är mindre att frukta än ingenting, om det finnes något som är mindre än ingenting).⁵³

Detta fritänkande, som springer ur renässansens återupptäckt av antikens materialister, utgjorde ingen accepterad hållning under en tid då den katolska kyrkan och Ludvig XIV hade gemensamma maktanspråk. I synnerhet var den svår att försvara för en kvinna. Ett mer givet val hade varit en uttalat religiös hållning eller cartesianismen, med sin betoning av ett könlöst och suveränt förnuft – "mind as a place 'where there is no sex'", som Hart skriver.⁵⁴ Deshoulières avvek dock från normen även avseende tidens genusordning, eller snarare, hon låter sig inte helt styras av den. När hon skriver in en epikureisk filosofi i sina dikter gör hon det signifikativt nog ofta i form av en kritik av det offentliga livets krav och sökande efter ära och berömmelse.⁵⁵

Med andra ord finner hon en plats inom denna begränsande ordning genom sin förbindelse med det fritänkande som Ludvig den XIV:s envælde trots allt hade utrymme för, parat med ett välutvecklat sinne för vad som kunde sägas inom det passandes gränser. Strategiskt skriver hon ett flertal hyllningsdikter och epistlar till Ludvig XIV och andra högt uppsatta personer. Det går likväl inte att utesluta ironin i Deshoulières förord till utgivningen av hennes dikter 1688: "Le grand nom de Louis mêlé dans mes ouvrages: / Les conduira sans doute à l'immortalité" (Det framstående namnet Ludvig inflätat i mina verk kommer utan tvivel att göra dem odödliga).⁵⁶ Jag skulle dock vilja hävda att det är något mer som gör dessa dikter "odödliga" för dagens läsare.

Barocken som ett ekologiskt tänkande

Antoinette Deshoulières associeras ofta med den preciösa kulturen (som ibland uppfattas som barock eller åtminstone betraktas som förlegad av Boileau), men det är tydligt att hon avviker från rörelsens tilltro till förnuftets makt över känslor och passioner liksom från den cartesienska uppdelning av kropp och själ som alltså ligger till grund för det ofta använda argumentet bland preciöserna: att själen inte har något kön. Jag har här inte sett närmare på hur Deshoulières artikulerar sin tids olika uppfattningar om kärlek, utan på hennes kritik av dess antropocentriska rationalism. Vad som är slående när man sätter in Deshoulières idyller i

den intrikata knut som barocken skapar under den period som blivit kategoriserad som franskklassicism, är att hennes ställningstagande för en äldre filosofisk tradition med rötter i renässansens återupptäckta epikurism, inte bara utgör en barock kritik av klassicismens rationalistiska ideal. Idyllerna vittnar även om ett ekokritiskt tänkande som söker undvika objektivisering (och exploatering) av omvärlden till förmån för vad man i dag kan kalla en mer hållbar relation. Det vill säga ett tänkande som lämnar ett förhärskande antropocentriskt perspektiv på omvärlden för att hitta andra förhållningssätt ”to ensure that we avoid schematizing our relationship to the world as one between a ’knowing’ subject (a subject of consciousness) and an object-world to be known”, för att låna Anthony J. Cascardis beskrivning av det han kallar ”the epistemology of the baroque”.⁵⁷ Som av en händelse lämpar sig den definitionen även som en beskrivning av ett postantropocentriskt förhållningssätt – en gemensam nämnare bland många av dagens ekokritiker.

Det är i vilket fall tydligt att Deshoulières idyller ”Les Moutons” och ”Le Ruisseau” formulerar en kritik av ett tänkande som tillskriver människan en särställning baserat på hennes förnuft, vilket formar de estetiska såväl som politiska idealen under Ludvig XIV:s regim – även om hon liksom La Fontaine inte kan göra något annat än att också hylla makten. Både La Fontaine och Deshoulières anses vara franskklassiska poeter, men deras kritik av antropocentrismen och band till en äldre filosofisk tradition knyter dem till barocken. Beroende på hur fokus läggs kan man betona det ena eller andra begreppet i förhållande till deras texter – vilket troligen gäller för kulturen och litteraturen i stort under denna tid. Deshoulières stil följer exempelvis tidens strävan efter sober diktion och ”répond à l’exigence de clarté malherbienne” (svarar mot kraven på malherbisk klarhet), vilket placerar henne bland franskklassicismerna.⁵⁸ Men de aspekter jag velat föra fram här – det sena 1600-talets fortsatta intresse för den epikureiska traditionen och skepsis mot den nya filosofin av cartesianskt snitt – gör dem samtidigt till barocka störningsmoment i en period ”that is deeply concerned with order”, med John D. Lyons ord.⁵⁹

Mer generellt har jag velat tydliggöra hur det barocka i en fransk kontext visar på ett fortsatt band till vissa aspekter av renässansens humanism (fritänkande och epikurism), vilka lever kvar trots franskklassicismens estetiska kategoriseringar och ideal. Det intressanta med ett sådant perspektiv är att Antoinette Deshoulières dikter då även kan belysa centrala teman i dagens posthumanistiska och postantropocentriska diskussioner.

Med Timothy Morton kan man rentav säga att ett ekologiskt tänkande funnits i vår historia hela tiden men att det nu avtecknar sig mot en framtid som kräver ekologisk hållbarhet: ”In its fullest scope, *it will have been thought* at some undefined future point”.⁶⁰ Hur som helst har jag inte bara

velat visa att Deshoulières idyller kan bidra till att fördjupa förståelsen av barocken som litteraturhistoriskt begrepp i en franskklassisk kontext utan även att de ingår i en dialog mellan då och nu liksom mellan mänskligt och mer än mänskligt som gör dem helt aktuella.

Noter

Artikeln är en del av författarens pågående forskningsprojekt om tidigmoderna fritänkare finansierat av Riksbankens jubileumsfond samt Mistra/Formas (Seed Box) 2020–2022.

1. Termerna *barock* och *klassicism* användes inte av författare under 1600-talet, utan är litteraturhistoriska konstruktioner som växer fram under 1700-talet, då de framför allt används som estetiska värderingar. Som Hall Björnstrand formulerar det blir barock då ”un nom classique pour ce qui n’est pas classique”. Hall Björnstrand: *Créature sans créateur. Pour une anthropologie baroque dans les Pensées de Pascal* (Paris, 2013), 9. Se även John D. Lyons: ”Introduction. The Crisis of the Baroque” i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (New York, 2019), 16–17.

2. Larry F. Norman: ”The Baroque as Anti-Classicism. The French case” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 628.

3. Jag använder här Katherine Ibbetts och Anna Mores term ”disruptor” men begränsar den till en franskklassisk kontext. Ibbett och More talar om fenomenet i en bredare mening: ”the baroque appears as disruptor, on the one hand of a homogenous narrative of nationhood and on the other of a unidirectional imperial transmission and universalism. As a disruptor, the baroque also wreaks havoc on a linear history imagined as a homogenous time moving toward a particular end”. Katherine Ibbett & Anna More, ”The Baroque as a literary concept” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 553.

4. *Mercure galant* grundades av författaren och litteraturkritiken Jean Donneau de Visé 1672 för att informera och underhålla en mondän publik om olika aktuella ämnen och tidskriften är på ett plan helt lojal med Ludvig XIV:s regim och de franskklassiska idealen. Det hindrar inte att den genom subtila publiceringsstrategier även kunde ge uttryck för viss kritik mot regimens kulturpolitik. Se Barbara Selmecci Castioni & Adren Paschoud: ”Le Mercure galant (1672–1710). Un jalon significatif sur la voie de l’encyclopédisme des Lumières” i *Recherches sur L’Encyclopédie* 51 (2016), 146.

5. Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*, vol. 3 K–P (Leiden, 1730), 560. När inget annat anges är översättningarna från franska till svenska mina.

6. Själva termen ”ekologiskt tänkande” lånar jag från Timothy Morton: *The ecological thought* (Cambridge, 2010): ”The ecological crisis we face is so obvious that it becomes easy [...] to join the dots and see that everything is interconnected. This is the ecological thought. And the more we consider it, the more our world opens up” (1). För ekokritiska perspektiv på tidigmodern fransk litteratur, se Pauline Goul & John Usher (red.): *Early modern ecologies. Beyond English ecocriticism* (Amsterdam, 2020).

7. Louisa Mackenzie: ”Epilogue” i Goul & Usher (red.): *Early modern ecologies*, 289.

8. Se Anthony J. Cascardi: ”Experience and knowledge in the baroque” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 449–470. Cascardi påpekar att barockens stil kan kopplas till en erfarenhet och kunskapssyn som utgår från ”the force at work

across the animate and inanimate worlds” (458). Som jag strax ska försöka visa är det ett drag som kan urskiljas även i Deshoulières kritik av tidens rationalistiska strömning.

9. Enligt Lyons var det den spanske barockforskaren José Antonio Maravall ”who most decisively linked the Baroque with the idea of a general cultural crisis”. Lyons: ”Introduction. The crisis of the baroque”, 2.

10. Norman: ”The baroque as Anti-Classicism. The French case”, 629.

11. Med Foucault kan Ludvig XIV:s regim beskrivas i termer av ett statsförnuft som sammanfaller med monarkin och maximerar dess makt: ”Det regeringsmässiga förnuftet är i detta ögonblick – vi befinner oss i statsförnuftets epok – suveränens egen rationalitet, rationaliteten hos den som kan säga ’Staten, det är jag’”, Michel Foucault: *Biopolitikens födelse*, övers. Gunnar Holmbäck & Sven-Olof Wallenstein (Hägersten, 2014 [2004]), 273.

12. Norman: ”The baroque as Anti-Classicism. The French case”, 633.

13. Nicolas Boileau: *L’Art poétique* i Françoise Escal (red.): *Œuvres complètes* (Paris, 1966), 158.

14. *Ibid.*, 164.

15. Se Norman, ”The baroque as Anti-Classicism. The French case”, 630.

16. Se Ibbett & More: ”The baroque as a literary concept”, 553–554.

17. För ytterligare biografisk information om Deshoulières, se Sophie Tonolo: ”Introduction” i hennes redigerade och källkritiska utgåva, Antoinette Deshoulières: *Poésies* (Paris, 2010), 23–25; John J. Conley: *The suspicion of virtue. Women philosophers in Neoclassical France* (Ithaca NY, 2002), 46–47; Volker Schröder: ”Verse and versatility: The poetry of Antoinette Deshoulières” i Faith E. Beasley (red.): *Teaching seventeenth- and eighteenth-century French women writers* (New York, 2011), 242–243. Schröder påpekar i en not att Deshoulières uttalas ’dézoulière’ (249).

18. Se Tonolo: ”Introduction”, 24. Med referens till den franske litteraturkritikern Charles-Augustin Sainte-Beuve (1804–1869) skriver Tonolo: ”le critique place la poétesse dans une tradition de libre pensée politique et religieuse dont le socle historique est la Fronde: '[...] le règne de Louis XIV en est comme miné. La Fronde lui lègue un essaim de libres esprits émancipés, épicuriens ardents et habiles’” (37).

19. Conley: *The suspicion of virtue*, 6.

20. ”Dioclée est une jeune pretieuse agreable est bien faite. Elle a fait des portraits en vers, à qoy elle resussit fort bien [...] Elle sçait parfaitement la langue d’Hesperie et d’Ausionie”. Antoine Baudeau de Somaize: *Le Dictionnaire des Precieuses. Augmentée de divers opuscules du même auteur relatifs aux Precieuses et d’une Clef historique et anecdotique* 1 (Paris, 1856 [1661]), 66.

21. Jean de La Forge nämner henne i sin *Cercle des femmes sçavante* (Paris, 1663). Se Erica Harth: *Cartesian women. Versions and subversions of rational discourse in the Old regime* (Ithaca NY, 1992), 65.

22. Schröder: ”Verse and versatility”, 242–243.

23. *Ibid.*, 246.

24. Som Tonolo skriver: ”Son caractère singulier est d’être à la fois en arrière et en avant, c’est-à-dire de tenir à l’âge qui s’en va [...] et au siècle qui vient”, Tonolo: ”Introduction”, 37–38.

25. Se *ibid.*, 15.

26. *Ibid.*

27. Deshoulières: *Poésies*, 413.

28. Citerat från Volker Schröder, ”Madame Deshoulières, ou la satire au féminin”, i *Dix-septième siècle* 1:258 (2013), 95.

29. Se Tonolo: ”Introduction”, 16. Enligt Alain Viala är termen *galant* rentav att föredra framför de senare konstruktionerna klassicism och barock för att beteckna det franska 1600-talets litteratur på grund av att termen användes av författarna själva, Alain Viala: *La France galante. Essai historique sur une catégorie culturelle, de ses origines jusqu’à la Révolution* (Paris, 2008), 14. Som Hélène Merlin-Kajman påpekar indikerar termen *galant* ideal som esprit, hövlighet och andra etikettsregler i den franska hov- och salongs-kulturen, vilka kan föras tillbaka på den italienske renässans-humanisten Baldassare Castigliones inflytelserika verk *Hovmannen* (1528). Se Hélène Merlin-Kajman: ”Classical defense of the baroque” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 585–586.

30. Dominique Maingueneau: *Le contexte de l’œuvre littéraire. Énonciation, écrivain, société* (Paris, 1993), 32–33.

31. Schröder: ”Verse and Versatility”, 245.

32. Schröder: ”Madame Deshoulières, ou la satire au féminin”, 100.

33. Boileau: ”Satire X” i Escal (red.): *Œuvres complètes*, 73.

34. Michel Jeanneret: *Versailles, ordre et chaos* (Paris, 2012), 227.

35. Schröder: ”Madame Deshoulières, ou la satire au féminin”, 101.

36. Timothy Hampton: ”Introduction: Baroque” i *Yale French Studies* 80 (1991), 5. Hampton avser fransk litteraturhistorieskrivning.

37. Tom Conley: ”Line and trait of the baroque river” i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 44–45.

38. René Descartes: *Discours de la méthode* (Paris, 1966 [1637]), 84.

39. Chandra Mukerji: *Impossible engineering. Technology and territoriality on the Canal du Midi* (Princeton NJ, 2009), xix.

40. Deshoulières: *Poésies*, 217.

41. Michel de Montaigne: *Essais. Livre 2* (Paris, 1979), 116; övers. Jan Stolpe: *Essayer. Bok 2* (Stockholm, 2012), 161.

42. Norman, ”The baroque as Anti-Classicism. The French case”, 633–634.

43. Deshoulières: *Poésies*, 124.

44. Conley beskriver några av inriktningarna på salongerna i Paris, inklusive den som Deshoulières själv höll, på följande vis: ”Mlle de Scudéry’s salon *Samedis* focused on literature. Mme de Sablé’s emphasized theology. Mme de la Sablière’s stressed experimental science. The salons also acquired a distinctive ideological color. Deshoulières’s was libertine and Gassendian. Montpensier’s harbored the dissidents of the Fronde. Sablé’s was Jansenist with a marked sympathy for Descartes”. Conley: *The suspicion of virtue*, 12.

45. Se Tonolo: ”Introduction”, 64–65.

46. För en analys av La Fontaines kritik av Descartes syn på djuren som maskiner och hans koppling till La Sablières salong, se Carin Franzén, *När vi talar om oss själva. Nedslag i subjektivitetens historia* (Stockholm, 2018), 42–45.

47. Deshoulières: *Poésies*, 123.

48. *Ibid.*, 125.

49. Michel de Montaigne: *Essais. Livre 3* (Paris, 1979), 20; övers. Jan Stolpe: *Essayer. Bok 3* (Stockholm, 2012), 25. Se även Stephen Greenblatt: *The swerve. How the world became modern* (New York, 2011), 244–245.

50. Det faktum att Deshoulières använder den romerska mytologins gudinna i sin

dikt visar hur hon håller fast vid en äldre tradition som även är verksam i barocken men som försvinner med den moderna vetenskapens framväxt. Som Brendecke & Vogt påpekar, "the manifold references to Fortuna, which appeared to be equally natural for Quevedo or Calderón de la Barca, for Shakespeare or Marlow, for Lipsius, Potz or Fleming, are entirely absent in the works of authors such as Descartes, Galilei, Calvin and Pascal", Arndt Brendecke & Peter Vogt: *The end of fortuna and the rise of modernity* (Berlin, 2017), 6.

51. Det framgår inte om Deshoulières läst Montaigne men hennes satiriska modus och materialistiska perspektiv genomsyras av den utbildning hon fått del av genom Dehénaults försorg. Som Darmon påpekat är Montaigne central för vidareförandet av epikurismen under 1600-talet: "ce véritable 'lieu de mémoire' des références épicuriennes – et surtout lucrésiennes – que furent, pour bien des lecteurs, les Essais de Michel Montaigne", Jean-Charles Darmon: *Philosophie épicurienne et littérature au XVIIe siècle. Études sur Gassendi, Cyrano de Bergerac, La Fontaine, Saint-Évremond* (Paris, 1998), 10.

52. Deshoulières: *Poésies*, 219.

53. Michel de Montaigne: *Essais. Livre 1* (Paris, 1969), 140; övers. Jan Stolpe: *Essayer. Bok 1* (Stockholm, 2012), 92.

54. Harth menar att Descartes filosofi, genom dess "renewal of the theme 'the mind has no sex'" också var "the only one available" för kvinnliga författare som sökte rättfärdiga sin närvaro i offentligheten genom en "universalist discourse", *Cartesian women*, 4, 8. Jag skulle säga att cartesianismen snarare var mer i linje med de franska klassiska idealen och därmed mer allmänt tolererad än den libertunistiska strömning som Deshoulières ansluter sig till.

55. Se Tonolo: "Introduction", 9–10.

56. Deshoulières: *Poésies*, 99.

57. Cascardi: "Experience and knowledge in the baroque", 458.

58. Tonolo: "Introduction", 74. Poeten François de Malherbe (1555–1628) var en central referens i inrättandet av de franskklassiska idealen, eller som Boileau sammanfattar saken: "Enfin Malherbe vint", Boileau: *L'Art poétique*, 160.

59. Lyons: "Introduction. The crisis of the baroque", 17.

60. Morton: *The ecological thought*, 3. Mortons ekologiska tänkande strävar efter att dekonstruera föreställningar om naturen i en antropocentrisk tradition och syftar till en "ecology without nature". Det kan onekligen skänka kritiska perspektiv på den pastorala genre som Deshoulières idyller tillhör. Här har jag endast försökt visa på aspekter i genren som underminerar det franska 1600-talets antropocentriska rationalism.

Abstract

A baroque disrupter of Classicism: a reading of Antoinette Deshoulières's idylls. Carin Franzén, Professor in Comparative Literature, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, carin.franzen@littvet.su.se

The article discusses Antoinette Deshoulières's poetry as a baroque disrupter of the French classical period at the second half of the seventeenth century. The focus is on her nature idylls and their critique of the period's anthropocentric rationalism. In a first step and as a background, I discuss the conception of French Classicism as a break

with baroque key topics, such as instability, metaphorical play, and imagination. From the perspective of French literary history, the Baroque is often conceived of as a disordered predecessor to the rational order of the Classical period associated with the “Age of Louis XIV” (1643–1715). In such a context, Deshoulières’s idylls, “Les Moutons” (1677) and “Le Ruisseau” (1685), both published in *Le Mercure galant*, could be read as baroque disruptors due to their place in a specific Epicurean vein within the French classical period that undermines its dominating rationalism. As a frame for my reading of the idylls, I provide a short description of the context of Deshoulières’s writing and its connexion to a wider libertine movement within literature and art, which can be traced back to the sixteenth century’s revival of Epicurus and natural philosophy. I conclude the article with a brief discussion of the actuality of Deshoulières’s poems in the light of a present ecological thinking.

Key words: baroque, classicism, Antoinette Deshoulières, idylls, ecological thinking

Skänka hovet heder och *lustre*

Fransk barockopera i Stockholm i början av frihetstiden

MARIA SCHILDT*

Alldeles i början av frihetstiden, under våren 1723, involverades balettmästaren vid det svenska hovet Jean-Baptiste Landé (okänt födelseår, död 1748) i ett för sin tid extraordinärt hovprojekt: att rekrytera en fransk operatrupp till Stockholm. Under hösten 1723 och våren 1724 framförde Landés trupp skådespel men också en rad franska operor i sin helhet. Landé hade kallats till det svenska hovet 1720, som del av en nära 100 år lång tradition att ha en permanent fransk balettmästare. Inte bara dans utan också andra inslag av hovunderhållning hade under 1600-talet i stor utsträckning varit utformade utifrån franska förebilder.

Musiken för dans, fester, konserter och andra tillställningar hade alltifrån 1680-talet i regel plockats från franska operor, baletter och divertissement som sedan omarbetades i olika utsträckning, ett förhållande som gällde också för många andra nordeuropeiska hov, exempelvis de i Hannover, Kassel och Dresden. Att uppföra franska operor i sin helhet var dock ett högst anmärkningsvärt företag, också i en europeisk kontext. Detta skedde samtidigt i en tid av politisk omvälvning i Sverige som resulterat i en starkt reducerad kunglig makt. Efter endast något år som drottning hade Ulrika Eleonora den yngre 1720 trätt tillbaka till förmån för sin make Fredrik I och en ny dynasti hade gjort sin entré på den svenska tronen. Regeringsformen 1719/1720 hade bekräftat den slutgiltiga förskjutningen av makten från kungen (som monarken alltid benämndes) till rådet och ständerna, ett förhållande som skulle komma att präglade hela frihetstiden.

Den här artikeln diskuterar Landés operatrupp och dess repertoar samt sätter dessa i relation till kontextuella och historiska förutsättningar. Den specifika genre som behandlas, opera, och dess relation till olika betydelse av barock ska först kortfattat beröras. Opera från Ludvig XIV:s hov ses i modern tid ofta som ett av de mest distinkt barocka uttrycken. Här

*Universitetslektor i musikvetenskap, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet, maria.schildt@musik.uu.se

ryms alla de aspekter som John D. Lyons diskuterar som centrala för barockens kultur, såsom den teatrala formen med sitt uppenbara syfte att skapa illusion, samt fascinationen och excesserna när det gällde tekniska lösningar för scendekoren (*machines*) och framhävandet av Ludvig XIV som den högste i en ideal världsordning.¹ Framföranden av opera, med förtrollande teatermaskineri, hänförande balettscener, exotiska folkslag och groteska monster, visar också upp ett överdåd av *admiration*, centralt för barocken och för Descartes den första av passionerna och fundamentet för all annan erfarenhet.

Det tidigaste kända uttalandet om musik som barock återfinns i en publikation som trycktes efter premiären av Jean-Philippe Rameaus första opera *Hippolyte et Aricie* i Paris i oktober 1733.² Den anonyma författaren av det fiktiva brevet beskriver de musikaliska nyheterna i Rameaus opera som ”du barocque” (sic!) och detta i en starkt negativ bemärkelse: musiken saknar sammanhängande melodi, är alltför dissonant och både tonart och taktart skiftar konstant. Rameaus barocka musikstil sätts i kontrast till en äldre estetisk modell som författaren föredrar, representerad av Jean-Baptiste Lullys sceniska verk från det sena 1600-talet.

Termen *barock* och dess potential som benämning på en sammanhållen tidsperiod inom musikhistorien, kan motiveras utifrån åtminstone två kompositionstekniska aspekter som karaktäriserade perioden cirka 1600–1730: användandet av generalbas (it. *basso continuo*, eng. *figured bass*) och *stile concertato*. En betydelsefull innovation vid sekelskiftet 1600 som kom att bli betydelsefull för perioden var operan, en genre som skilde sig från närbesläktade scenisk-musikaliska genrer genom att ha ett helt igenom tonsatt libretto.³ Utöver de musikaliska särdragen fanns det ytterligare en egenskap som inte bara var ett ideal som präglade konstuttryck under hela perioden från 1550 till 1730 utan också betraktades som helt grundläggande för all musik och musikutövning: strävandet efter att uppväcka affekter hos lyssnarna.⁴ I detta avseende var just opera det kraftfullaste mediet, där poesi, musik och dans samverkar, de tre former som av samtiden ansågs besitta de främsta egenskaperna för att uppväcka affekter hos betraktarna och åhörarna.

När det gäller fransk musik, som den här artikeln behandlar, har traditionellt två specifika scenisk-musikaliska verk fått markera början och slut för *l'époque baroque*: *Ballet comique de la Reine* (1584) och *Hippolyte et Aricie* (1733), den senare ironiskt nog med tanke på det samtida avfärdandet av detta verk som ”du barocque”. Till denna diskussion hör också användningen av *classique* i litteratur om fransk musik från cirka 1660 fram till 1789.⁵ Trots att debatten stundtals har varit intensiv kring huruvida termen *baroque* kan eller bör användas för fransk musik från 1600- och 1700-talen, är det värt att notera att en av de mest centrala moderna institutio-

nerna i sammanhanget, *Centre de musique baroque de Versailles*, använt bestämningen *baroque* redan sedan grundandet 1987.⁶

Landétruppens operaföreställningar i Stockholm på 1720-talet har tidigare uppmärksammats endast med några få rader i äldre historik över teater i Sverige.⁷ De få detaljerna sammanfattas också av litteraturvetaren Gunilla Dahlberg i *Ny svensk teaterhistoria* från 2007.⁸ Orsakerna till detta ligger till stor del i att källmaterialet både är sprött och fragmentariskt, såsom spridda uppgifter i passansökningar, brev, program och samtida beskrivningar. För denna framställning har dessa kompletterats med tidigare obeaktade typer av källmaterial: bevarade musikalier och utländska libretton. Detta har öppnat för en mer detaljerad bild och en bättre förståelse för omständigheterna kring framförandena av fransk opera i Stockholm under 1720-talet.

Musiken vid det svenska hovet under 1720-talet

1718 hade den franskorienterade Carl Gustaf Tessin utnämnts till hovintendent vid det svenska hovet med ansvar för allt som ”hovets heder och lustre tiäna kan”.⁹ I Tessins uppdrag ingick ansvar för alla aspekter av hovunderhålningen, översynen av komedianttrupperns verksamhet och ”teaterns inrättande, jemte de dertil behörige machiner, med mera slikt”. I och med Karl XII:s död 1718 blev till en början denna del av Tessins uppdrag starkt nedtonad. Hovet var präglad av hovsorgen och musikutövningen verkar av allt att döma varit på sparlåga, något som bekräftas av de få bevarade samtida beskrivningarna. 1719 uppehöll sig den holländske skriftställaren Justus van Effen (1684–1735) i Stockholm, som sällskap till Fredrik I:s kusin Karl Hessen-Philippsthal (1682–1770). van Effen slogs av att det inte fanns många nöjen vid hovet – varken teaterföreställningar, operor eller baler.¹⁰

Den musikaliskt välutbildade adelsmannen Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt (1706–1747) ger några ögonblicksbilder av hovmusiken under 1720-talet i sina på franska författade ”Mémoires”.¹¹ 1720 besökte Fredrik I:s bror Wilhelm av Hessen-Kassel hovet i Stockholm. Adlerfelt kan berätta att vokal- och instrumentalmusik vid detta tillfälle framfördes till taffeln på Karlbergs slott. Där hade också varit musik av en ensemble av oboer i ett stort tält i parken. Adlerfelt rapporterar också att på nyårsdagen 1721 framfördes i drottningens våningar ”en vacker konsert” för den församlade adeln och övriga ”personnes de distinction” i Stockholm.¹² Tillfällena som dessa två, prominenta besök och nyårsdagen, utgjorde tillfällena som traditionellt sett brukade inkludera omfattande musikarrangemang.

Det finns än färre detaljer om vilken repertoar som framfördes vid dessa tillfällen. van Effen skriver att vid en musikalisk *assemblée* i kretsen kring

Ulrika Eleonora och hennes hovdamer framfördes franska *airs*, menuetter och kontradanser.¹³ En i Uppsala universitetsbibliotek bevarad handskriften musikvolym ger en bild av vilken typ av repertoar det kan ha varit fråga om.¹⁴ Styckena i volymen är daterade inom perioden 1704–1729. Handskriftens proveniens är okänd, vid sidan av det faktum att Mathias Ternstedt (född 1705, rådmän och organist i Enköping 1743–1755, okänt dödsår) har skrivit sitt namn i volymen. Med tanke på Ternstedts levnadsår förvärvades volymen av honom först efter det att den sammanställt, men den kan också ha kopierats av honom från en eller flera äldre handskrifter. Vad som inte tidigare uppmärksammats är att de många datumen som kompositionerna har försetts med överensstämmor med födelse-, namnsdagar och andra bemärkelsedagar för den kungliga familjen, vilket gör att musiken med all sannolikhet har tillkommit som del i uppvaktning av de kungliga. Flera namn från hovet återkommer i titlarna, såsom A[nders von] Düben, Mad[emoiselle] Düben, [Johan Helmich] Roman och Sparre. Också namnet Landé finns antecknat för ett av styckena i volymen, vilket möjligtvis kan syfta på den Jean-Baptiste Landé som behandlas i den här artikeln. Repertoaren består av franska danser, framför allt menuetter, dansen *par excellence* vid det franska hovet under det tidiga 1700-talet.

När Jean-Baptiste Landé 1720 rekryterades som balettmästare till det svenska hovet, kom han närmast från August II:s hov i Dresden på rekommendation av hovmannen Carl Adlerfelt (okänt födelseår, död 1722).¹⁵ Carl Adlerfelt hade tidigare varit verksam i Zweibrücken, Berg-Zabern och Weissenburg i sin tjänst hos Stanisław Leszczyński. Där hade han också haft med sig sin brorson Carl Maximilian Emanuel Johan, något som framgår av brorsonens ”Mémoires”. Carl Adlerfelt hade i sin tur fått Landés namn av Jean Favier, balettmästare vid hovet i Zweibrücken och senare i Dresden.¹⁶ Det första beviset på Landés verksamhet som svensk kunglig balettmästare var ett divertissement i samband med Fredrik I:s födelsedag den 17 april 1721. Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt var inblandad i föreställningen och beskriver hur deltagarna hade förberett sig genom att repetera fyra timmar varje eftermiddag.¹⁷ Enligt det tryckta programmet framfördes komedin *Le joueur* och efteråt framfördes en ballett i arrangemang av Landé med ett par interfolierade sånger: *L’amour veut vous surprendre* och *Si le danger vous étonne*, framförda av Mlle Hildebrandt.¹⁸ Båda sångerna var hämtade från André Campras opera *Tancredi* som uruppfördes i Paris 1702. Efter balletten framfördes ”la petite comédie” *Attendez-moi sous l’orme*. Mellan akterna var det *agrément*s med musik och dans, men utan att programmet specificerar vilken musik som framfördes. Divertissementet avslutades på traditionellt vis med en *grand ballet*, utformad av Landé. Följande år, 1722, denna gång på drottningens födelse-

dag den 23 januari, anordnades ett nytt divertissement, också detta ett arrangemang av Landé. Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt skriver att initiativet denna gång kom från de kungliga råden som ville framföra ett skådespel med sina barn.¹⁹ Adlerfelt agerade i huvudrollen medan de andra rollerna spelades av barn och ungdomar. Man framförde skådespelelen *Le Grondeur* och *Le Mari retrouvé*. Inget tryckt program har bevarats från detta tillfälle. Det är dock sannolikt att den utgåva av *Le grondeur* som trycktes i Stockholm samma år föranleddes av framförandet i januari.²⁰

De fyra skådespelen, *Le joueur* av Jean-François Regnard (1696), *Attendez-moi sous l'orme* av samme författare (1694), *Le grondeur* av David-Augustin de Brueys och Jean Palaprat (1691) samt *Le mari retrouvé* av Florent Carton Dancourt (1698), var vid denna tid välkända standardverk. Dessa hade stått på repertoaren också för den franska teatertrupp som var engagerad vid det svenska hovet 1699–1706 under ledning av Claude-Ferdinand Guillemay du Chesnay (dit Rosidor, cirka 1660–efter 1718).²¹ Till skillnad från Rosidortruppens uppsättningar utgjorde de medverkande vid de båda divertissementen 1721 och 1722 medlemmar ur svenska adelsfamiljer. Vid sidan av medlemmar av familjer som Düben, Tessin, Sparwenfeldt och Cronhielm kan noteras att också Gabriel Sack (1697–1751) medverkade, både som sångare och dansare. Sack hade ett stort intresse för fransk opera- och balettmusik, något som hans bevarade omfångsrika musiksamling visar på.²² Att ha en fransk balettmästare som instruerade de (unga) adelsmännen och adelskvinnorna, och som också utformade baletter, var vanligt vid många europeiska hov.

Operatruppen 1723–1724

Liksom vid flertalet framstående hov i Europa ville man vid hovet i Stockholm engagera en permanent fransk teater- och musiktrupp.²³ Rosidortruppen som var den senaste och ditintills enda franska truppen vid det svenska hovet hade anlänt till Stockholm 1699. Då var de kungliga barnen 11–18 år och de bör således ha haft med sig klara minnen av truppens föreställningar också i vuxen ålder. Under 1718 aktualiserades planer att på nytt engagera en fransk trupp. I februari 1718 skriver Nicodemus Tessin den yngre till sonen Carl Gustaf, som då var på resa på kontinenten, att kungen önskar rekrytera en god teatertrupp till Stockholm.²⁴ Av detta blev emellertid ingenting och kungens död i november 1718 med efterföljande hovsorg innebar att all hovunderhållning reducerades till ett minimum. Ett par år senare, under våren 1720, hade Carl Gustaf Tessin för avsikt att utvidga sin pågående resa också till Paris och där kunna rekrytera en trupp.²⁵ Men inte heller denna gång kunde planerna genomföras.

I mars 1723 fick Landé tillstånd att rekrytera en trupp från Frankrike.²⁶ Truppen skulle göra föreställningar vid hovet och kunde också disponera teatern i Bollhuset. Där hade de rätt att behålla biljettintäkterna men skulle samtidigt stå för alla kostnader. Detta var ett likartat arrangemang som man avtalat med Rosidor och hans trupp drygt 20 år tidigare.²⁷ Första framträdandet med den nya truppen skedde i september 1723, då riksdagen hade samlats i Stockholm. Adlerfelt kallar truppen ”nombreuse et excellente” och framhåller att de tjänar en hel del pengar.²⁸ I november ansökte Landé om att få göra föreställningar också under adventstiden, eftersom det i allmänhet inte tilläts några föreställningar under denna fastetid. Efter en diskussion i rådet om lämpligheten med sceniska framföranden beviljades Landés ansökan för de två första veckorna i advent, något som visade att rådet sammantaget stödde Landés verksamhet.²⁹ På drottningens födelsedag den 23 januari 1724 medverkade medlemmar ur Landés trupp i det årliga divertissementet. Av det tryckta programmet framgår att samtliga roller, Apollon, Bellona och en rad namnlösa östgötar, var besatta med personer från Landés trupp.³⁰ Den franska texten hade skrivits (”Composé par”) av Mr Chateaufort, medan Mlle Dimanche hade satt den till musik (”Mis en Musique”). Landé och hans trupp fortsatte därefter att ge föreställningar under våren fram till i mitten på maj 1724, då de flesta av truppens medlemmar lämnade Stockholm.

Den holländske diplomaten Hendrik Willem Rumpf skriver i sina rapporter att Landés trupp gav föreställningar tre gånger i veckan.³¹ Adlerfelt skriver samma sak i sina ”Mémoires”, men preciserar att truppen framförde ”varje vecka en gång opera och två gånger tragedier och komedier med italienska stycken”.³² Adlerfelt hade sannolikt god kännedom om vad som karaktäriserade olika musikalisk-sceniska genrer. Under sin tid i Paris hade han sett både skådespel (”spectacle”) och opera (”opera”).³³ Att det var fråga om att truppen, vid sidan av talteater, framförde operor framgår också av andra källor. Tessin kallar föreställningarna specifikt för ”opera” när han skriver att ”operan” lämnade Stockholm i maj.³⁴ Landé skriver i en passansökan för Mlle Cassaux att hon är ”premiere Danseuse de l’Opéra, et Comedie de Stockholm”.³⁵ Också i det tillstånd som utfärdades av Fredrik I står att Landés trupp inkluderade ”Fransöske och Italienske Comedianter och Operister” och det specificeras att tillståndet gällde framförandet av ”Fransöske och Italienske Comedier och Operor”.³⁶ Av båda de två bevarade programmen/librettona från föreställningarna i Stockholm (*Callirhoé* och *Ajax*) framgår att det i dessa fall var fråga om *tragédie mise en musique*, det vill säga opera, och inte talteater.³⁷

Också truppens sammansättning och den plats varifrån medlemmarna rekryterats (som kommer diskuteras nedan) visar på att man varit angelägen att få en trupp som kunde framföra opera. En sammanställning av

de personer som ingick i Landés trupp i Stockholm under hösten 1723 och våren 1724 kan göras genom att sammanföra de detaljer i de få dokument som finns bevarade: rollistor i bevarade program från framföranden och bevarade ansökningar för utfärdandet av respass gjorda i Stockholm.³⁸ Till dessa kommer också de respass som arkivarien och historieförfattaren Carl Silfverstolpe hade tillgång till för sina undersökningar som publicerades första gången 1877. Eftersom han tar upp också andra namn måste dessa passhandlingar vara andra än de som i dag finns bevarade i Stockholms stadsarkiv. Silfverstolpe skriver att han – som komplement till Fredrik August Dahlgrens tidigare genomförda genomgångar – kan lägga till flera namn på Landés truppmedlemmar ”enligt passansökningarna i öfverståthållareembetets arkiv (nu i C. Eichhorns samlingar): aktörer: Langlois, Chateaufort, Galoudee, Museur, Thierry, J. B. Garnier (med familj), Demarest, J. A. M. Meyershof, Desorges (med fru), Lateur, Antreau, Baptiste (dansm.), Hode (med familj), Lebrun (med fru), F. Lucfleury, Renaud, och Hill Gemis; aktriser: Aubert, Dimanche, Varain, Cath. Bertod, Casaux och Dupille”.³⁹ Det har inte gått att identifiera var dessa passhandlingar finns i dag. Det finns dock ingen anledning att tvivla på att Silfverstolpe konsulterat originalhandlingar med tanke på att namnen är desamma som återkommer i programmen. Några av namnen återkommer i program tryckta senare, under 1726 och 1727, och bör följaktligen vara skådespelare som Landé hämtade till Stockholm först efter det att operatruppen lämnat Sverige och har därför inte inkluderats i nedanstående sammanfattning (tabell 1).

Några av namnen återkommer också i Carl Gustaf Tessins brev till hustrun den 12 maj 1724: ”samedy prochain l’Opera part; Nous gardons la Comedie, qui aura l’infortuné Landé pour chef. La Dimanche, la Aubert, la Varin, Measure, Thierry, Remond, la Des Echalliers, Gallouday &c s’en vont a Coppenhaguen, et si croit on encore que le reste mourra de faim”.⁴⁰

Adlerfelt kallade truppen för ”très nombreuse”. Som framgår av tabellen inkluderade truppen åtminstone 20-talet personer som medverkade på scenen, fem kvinnliga och fem manliga sångare och lika många kvinnliga och manliga dansare. Sannolikt omfattade truppen fler individer. Det gäller till exempel två herrar, ”Delbegard” och ”Deculois”, för vilka Landé ansökte om respass 1724.⁴¹ Av passansökningarna framgår att några truppmedlemmar har haft med sig sin hustru eller i vissa fall hela sin familj. Familjemedlemmar hade troligtvis olika andra uppdrag och arbetsuppgifter inom truppens verksamhet, på samma sätt som i fallet med Rosidortruppen.⁴² Några renodlade instrumentalister verkar inte ha ingått i truppen, något som kommer att tas upp nedan.

Större delen av Stockholmstruppen kom närmast från den nordfranska staden Lille. Det står klart efter en undersökning av de namn som finns

Tabell 1. Medlemmar i Landés operatrupp i Stockholm 1723–1724 och deras funktion (sång/dans) med de namnformer som återfinns i bevarade program och passansökningar.

23/1 1724 Divertissement ⁴³	30/1 1724 Callirhoé	9/4 1724 Ajax	Passansök- ningar	Sång-/ dansroller
Mr Chateaufort	Mr Chateaufort		Mr Chateaufort	Sångroller
Mr Galoudec		Mr Galloudec	Mr Galoudec	Sångroller
Mr Museur	Mr Museur	Mr Museur	Mr Museur	Sångroller
Mr Thierry	Mr Thierry	Mr Thierry	Mr Thierry	Sångroller
		Mr Dubois		Sångroller
	Mr Reymond	Mr Raymond		Dansroller (1 ^{er})
	Mr Baptiste	Mr Baptiste	Mr Baptiste	Dansroller
	Mr Pothier	Mr Pothier		Dansroller
	Mr Tarlet		Mr Sarlet	Dansroller
	Mr Dubuisson	Mr Dubuisson		Dansroller
Mlle Aubert	Mlle Aubert	Mlle Aubert	Mlle Aubert	Sångroller
Mlle Dimanche	Mlle Dimanche	Mlle Dimanche	Mlle Dimanche	Sångroller
	Mlle Varin		Mlle Varain	Sångroller
		Mlle des Velois		Sångroller
		Mlle Langlois		Sångroller
	Mlle Des Echaliers	Mlle Des Echaliers	Mlle Desechaliers	Dansroller (1 ^{ère})
	Mlle Casaux	Mlle Casaux	Mlle Casaux	Dansroller
	Mlle Nadal	Mlle Nadal		Dansroller
	Mlle Dubuisson	Mlle Du Buisson		Dans- och sångroller
	Mlle Hodde	Mlle Hodde	Mr Hode med familj	Dansroller

upptagna i rollistor i utländska libretton tryckta cirka 1710–1723, under perioden strax innan Landé och hans trupp anlände till Stockholm. Det är endast under några få år som operor framfördes i Lille, just inom perioden från 1718 fram till 1723.⁴⁴ Utifrån bevarade libretton tryckta i Lille (och i ett fall annan dokumentation) står det klart att åtminstone 20 operor framfördes vid teatern i Lille under dessa få år. Inte mindre än 16 av de 20 namnen i Landés Stockholmstrupp (tabell 1) återfinns i de operalibretton som trycktes i Lille 1718–1723.⁴⁵ Storleken på operatruppen i Lille var tio sångare och tolv ”choristes” (sjungande och dansande av båda könen), vilket i stort överensstämmer med storleken på truppen i Stockholm.⁴⁶

Att fransk opera var truppens primära angelägenhet framgår också av det namn under vilket truppen framträdde i Stockholm: "L'académie royale de musique", samma benämning som för truppen i Lille.⁴⁷ Förebilden för båda företagen var *L'académie royale de musique* i Paris (också känd som Parisoperan), grundad 1672.⁴⁸ Denna hybrid mellan kommersiellt drivet företag och en förlängning av det kungliga hovet hade som syfte att upprätthålla Ludvig XIV:s *gloire* men baserade samtidigt sin ekonomi på biljettintäkter och belastade därmed inte hovet med några kostnader. En av de mest utmärkande egenskaperna för *L'académie royale de musique* i Paris var dess monopol. De operor som senare grundades i de franska provinserna (Marseille, Lyon, Rouen och Lille) hade privilegium från Paris för att uppföra opera. Privilegiet utfärdat 1718 för att framföra opera i Lille kostade 1 500 *livres* per år, pengar som skulle betalas till *Académie royale de musique* i Paris.⁴⁹ Landés företag i Stockholm låg dock utanför räckvidden för Parisoperans monopol och utgör det enda kända exemplet på framföranden under detta namn vid sidan av etableringarna i de franska provinserna, de så kallade Förenade Nederländerna (nuvarande Nederländerna) och spanska Nederländerna (nuvarande Belgien).⁵⁰

Efter det att flertalet av operasångarna och dansarna avrest från Stockholm i maj 1724, riktade Landé och de kvarvarande truppmedlemmarna in sin verksamhet på talteater. 1725 hämtade Landé ett 30-tal skådespelare från Bryssel.⁵¹ Man använde sig inte längre av benämningen "Académie royale de musique" utan "La troupe qui est au service de sa Majesté".⁵² I juli 1726 fick Landé förnyat privilegium för sina teaterföreställningar.⁵³ 1726 rekryterades återigen nya skådespelare, denna gång från Frankrike. Efter en tid av vikande biljettinkomster kom teatern i Bollhuset att stängas helt vid nyåret 1728 och Landé lämnade strax därefter Sverige. Landé var senare verksam som balettmästare och danslärare i Sankt Petersburg, något som hans namn framför allt har kommit att bli förknippat med.

Operarepertoaren 1723–1724

Teaterhistorikern Gunilla Dahlberg beskriver Landétruppens operarepertoar som "fortfarande okänd".⁵⁴ Från våren 1724 nämns dock några få titlar i samtida dokument. Den 30 januari 1724 framfördes André Cardinal Destouches' *Callirhoé* (1712) och den 9 april Toussaint Bertin de la Doués *Ajax* (1716), som nämndes tidigare. Den 12 maj uppförde truppen Jean-Baptiste Lullys *Phaëton* (1683) och den 22 maj *Roland* (1685) av samme kompositör, båda rapporterade av Carl Gustaf Tessin i brev till hustrun.⁵⁵ Vissa operor repriserades troligtvis, något som antyds av tilläggen "pour la première fois" (*Callirhoé*, *Ajax*) och "pour la dernière fois" (*Roland*). Det bör dock ha varit fråga om betydligt fler operor. Även om inga specifika

verk utöver de fyra ovan nämnda kan sägas med säkerhet ha framförts, är det ändå möjligt att få en uppfattning om truppens operarepertoar i Stockholm under säsongen 1723–1724 genom tre olika källor: musikalier i Dübensamlingen, det splittrade notbibliotek som en gång tillhört Ulrika Eleonora samt libretton som dokumenterar den repertoar som spelades i Lille 1718–1723, innan truppen anlände till Stockholm.

Hovkapellmästarna Dübens musiksamling

När det gäller musikutövningen vid det svenska hovet under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet är bevarandesituationen gynnsam. Det omfattande musikbibliotek som en gång tillhörde den svenska hovkapellmästarfamiljen Düben, och täcker en tidsperiod från cirka 1640 till 1726 har överlevt till vår tid i ett så gott som intakt skick.⁵⁶ Dübensamlingen skänktes 1732 till Uppsala universitet av Anders von Düben den yngre (1673–1738), som vid det laget lämnat sina musikaliska åtaganden vid hovet. Samlingen innehåller uppemot 20 000 handskrivna notblad, vid sidan av ett 150-tal tryckta musiksamlingar.

Större delen av musikalerna utgör kyrkomusik från 1600-talet, men samlingen innehåller också en betydande del fransk scenisk musik från 1700-talets början. En del av dessa musikalier användes av hovmusikerna vid framträdanden med Rosidortruppen under åren runt sekelskiftet. Andra kan dateras till tiden då Landétruppen var aktiv i Stockholm. Som nämntes tidigare, finns det inget som tyder på att några renodlade instrumentalister ingick i Landés trupp, även om flera troligtvis behärskade olika instrument. De tio sångarna och tolv dansarna behövdes dock för att besätta rollerna och enskilda instrumentalmusiker kunde hur som helst inte motsvara den orkester som behövdes för en fransk opera. Som en jämförelse omfattade orkestern i Lille arton musiker: elva stråkmusiker, två flöjter, två oboer och två fagotter, samt en pukslagare.⁵⁷ Landé och hans operatrupp måste därför ha varit beroende av samverkan med instrumentalister och för en sådan sak fanns det bara ett alternativ: de kungliga hovmusikerna, vilka var tillräckligt kvalificerade för denna arbetsuppgift i Stockholm vid den här tiden. Att deras medverkan inte kan styrkas av bevarade hovräkenskaper är inte avgörande. Musikerna i hovkapellet förväntades tjänstgöra vid olika slags tillfällen vid hovet utan att detta specifikt noterades. Samma förhållande gällde också för livgardets oboister vilka ofta förstärkte hovmusikerna.⁵⁸ Att de lokala hovmusikerna sattes att samverka med tillfälliga utländska teatertrupper var vanligt också vid andra europeiska hov, som till exempel hoven i Sachsen, Darmstadt, Stuttgart och Warszawa.⁵⁹

En konsekvens av de kungliga hovmusikernas medverkan är att en del

av det omfångsrika notmaterialet med fransk scenisk musik bevarat i Dübensamlingen kan ha använts i samband med Landés och hans trupps vistelse i Stockholm. Det gäller i synnerhet den musik som utgör samlingens yngsta lager, som inlemmades innan cirka 1726, då Anders von Düben påbörjade arbetet med donationen av familjens musiksamling. Det bör i detta sammanhang framhållas att under perioden mellan 1706, då Rosidortruppen slutgiltigt lämnat Sverige, och 1719, när Landé engagerades, gavs det av allt att döma få tillfällen med mer omfattande musikalisk hovunderhållning. Sammantaget ger detta att en del av de musikalier som kan dateras från cirka 1708 sannolikt speglar de svenska hovmusikernas och Landétruppens gemensamma aktiviteter.

Inget framförandematerial för de fyra operor som vi vet framfördes av truppen i Stockholm finns dock bevarat i Dübensamlingen. Där återfinns emellertid en stor mängd stämmaterial med utdrag av annan fransk opera- och balettmusik. Dessa stämmor innehåller i regel de instrumentala ackompanjemangen till endast en del av verken och kan inte ha använts vid framföranden av operor i sin helhet.⁶⁰ Stämmorna har sannolikt använts för de *intermèdes* som var interfolierade mellan akterna vid talteater och vid annan hovunderhållning.

I Dübensamlingen återfinns dock andra musikalier som kan ge en anvisning om Landétruppens repertoar. Det är fråga om tryckta och handskrivna partiturer, de flesta uruppförda under 1710-talet: tryckta partiturer för André Campras *Prologue du ballet des Amours de Venus* (1712), Michel Pignolet de Montéclair's *Les festes d'été* (1716) och Charles-Hubert Gervais *Hypermnestre* (1716) samt två handskrivna partiturer för Pascal Collasses *Thétis et Pélée* (1689) och Toussaint Bertin de la Doués *Ajax* (1716).⁶¹ Dessa fem partiturvolymer har alla enkla inbindningar av kartong eller papper. De skiljer sig därmed markant från andra volymer med fransk scenisk musik i samlingen, vilka alla har likartade påkostade franska inbindningar i bruna skinnband. Det är möjligt att de fem verken framfördes i Stockholm. Åtminstone *Ajax* vet vi sattes upp i Stockholm av Landétruppen. Också äldre partiturer kan ha använts av eller införlivats i Dübens notbibliotek genom Landé. I ett partitur tryckt 1686 med Lullys *Armide* finns namnet Landé inskrivet för hand.⁶² Möjligtvis hade detta partitur tidigare tillhört Landé eller varit utlånat till honom. Namnen på två av Landés sångare (Masure och Dubois) har noterats i stämmorna för Nicolas Berniers motett *Inclina caeli*.⁶³ Stämmorna hade kopierats redan ett 20-tal år tidigare av den tidigare hovmusikern Carl Hintz (cirka 1640–cirka 1710), troligtvis i samband med Rosidortruppens verksamhet.⁶⁴ Förutom att visa på att Landés franska sångare också användes för kyrkomusik, vittnar de två inskrivna namnen om att existerande notmaterial kunde återanvändas också många år senare.

Musikalier som tillhört Ulrika Eleonora

En annan källa till kunskap om den repertoar som Landés operatrupp kan ha framfört är den bevarade musik som en gång tillhört Ulrika Eleonora. En stor del av hennes bibliotek förvarades tidigare på Gripsholms slott, men flyttades till Kungliga biblioteket 1867. Det är bland drottningens böcker som det ovannämnda librettot till Bertin de la Doués opera *Ajax* återfinns, som enligt påskrift på handskriften uppfördes i Stockholm den 9 april 1724 och där rollistan utgörs av personer från Landés operatrupp.⁶⁵

Både Ulrika Eleonora och hennes syster Hedvig Sophia (1681–1708) hade som unga fått en gedigen undervisning i musik, med instruktion i klaver, luta och gitarr.⁶⁶ Två musikhandskrifter från drottningens bibliotek på Gripsholm härstammar troligtvis från den musikundervisning som hon fick del av, något som inte minst bekräftas av inskrivna fingersättningar.⁶⁷ Dessa spelböcker innehåller mindre stycken för klaver och luta, noterade i tabulturnotskrift. Övervägande delen utgörs av franska danssatser men också några psalmsättningar ingår.⁶⁸ Repertoartypen återkommer också i andra musikhandskrifter, som har en bekräftad pedagogisk funktion. Ett exempel utgör en musikhandskrift med stycken för klaver och gitarr som troligtvis användes av Gustav Düben i musikundervisningen för de två tyska prinsessor som Hedvig Eleonora hade under sitt beskydd under 1670-talet.⁶⁹

Något som troligtvis hade inneburit en betydelsefull kulturell erfarenhet för Ulrika Eleonora var Rosidortruppens aktiviteter vid det svenska hovet 1699–1706.⁷⁰ Rosidor och hans olika truppkonstellationer framförde framför allt talteater, men också partier ur franska sceniska verk stod på truppens repertoar.⁷¹ Detta var sannolikt första gången det svenska hovet kunde höra längre utdrag från verk av Ludvig XIV:s hovkompositörer, såsom Jean-Baptiste Lully och André Campra, i en samverkan mellan poesi, dans och musik, de av samtiden betraktade främsta uttrycken när det gällde att uppväcka affekter hos åhörarna, något som berördes inledningsvis. Stycken ur samma verk återfinns också i spelböckerna som tillhörde Ulrika Eleonora, något som visar på den betydelse musiken hade för den unga prinsessan.⁷² Spelböckerna innehåller också stycken med direkt koppling till Rosidortruppens föreställningar, exempelvis sången ”En vain dans ces beaux lieux”, hämtad från den ”Balett, bemängd med sång” (också känd som ”Narvabaletten”) som framfördes av medlemmar av Rosidors trupp under våren 1701 för att fira den svenska segern vid Narva.⁷³

Förutom de två spelböckerna vittnar andra handskrifter från Gripsholmbiblioteket om ett musikintresse Ulrika Eleonora hade också i vuxen ålder, i synnerhet den musik som tillägnats henne.⁷⁴ I Johan Helmich Romans

(1694–1758) dedikation i hans tryckta samling flöjtsonater framhålls drottningens ”gunst mot vetenskaperna och de sköna konsterna, åt vilka hon ger liv och själ”.⁷⁵ I Dübensamlingen finns en praktfull autograf med två konserter komponerade av den tyska kompositören Johann Christian Schickhardt (cirka 1681–1762). I sin dedikation (cirka 1720) till Ulrika Eleonora skriver kompositören om hennes ”weltdbekandte Gnade” och ”welcher aber eine Wollkommenheit zuwächset, wann Ewr: Königl. Majjt derselben ein gnädiges Gehör zu gönnen in Gnaden gewichen werden gegen einer solchen hohen Königl. Gnade bin ich in tieffster unterthänigkeit lebens lang”.⁷⁶

Ulrika Eleonora hade också i sin ägo en betydande samling av fransk operamusik, något som har antytts i litteraturen men hitintills inte kunnat bekräftas.⁷⁷ Hennes samling av operapartitur splittrades vid okänd tidpunkt och delar av musikalierna hamnade senare i olika svenska samlingar. Volymerna är dock lätt igenkännbara då de bär pärmexlibris med drottningens spegelmonogram i guld. För arbetet med den här artikeln har det hittills gått att identifiera 21 bevarade partitur med fransk operamusik såsom en gång tillhöriga Ulrika Eleonora, men det kan inte uteslutas att flera volymer kan återfinnas i andra samlingar.

Ulrika Eleonoras musikbibliotek var troligtvis mer omfattande än de musikalien som överlevt. I bouppteckningen efter Anders von Düben omtalas en volym med noterad musik som hade ”drottningens namn på pärmen”, det vill säga att den var antagligen försedd med samma typ av pärmexlibris.⁷⁸ De praktfulla partituren med operamusik i tabell 2 utgör en sammanhållen samling partitur, alla i likartade franska inbindningar, och har troligtvis kommit till Stockholm vid samma tillfälle, något som också de sammanhållna tryckåren talar för. De är inte fråga om förstautgåvor utan andra- eller tredjeutgåvor, förutom i fallet med Lullys operor *Psyché*, *Isis* och *Cadmus et Hermione* som trycktes första gången först 1719 respektive 1720. Det senaste tryckåret är 1724. Detta gör att anskaffandet av volymerna tidsmässigt kan sammanfalla med Landés och hans trupps vistelse i Stockholm. Det är svårt att se en annan anledning till att Ulrika Eleonora skulle ha skaffat dessa operapartitur vid den här tiden än Landétruppens operaförändringen i Stockholm 1723–1724. Destouches’ *Calirhoé* och Lullys båda operor *Phaëton* och *Roland*, som vi vet framfördes i Stockholm, återfinns i listan.

Ulrika Eleonoras franska operapartitur användes högst sannolikt inte för framförande av musik utan fyllde troligtvis en helt annan funktion: som studiepartitur. För en musikaliskt bildad furste kunde i synnerhet mer omfattande musikverk som framfördes vid hovet studeras i partitur både i förväg, under framförandet och efteråt. Det kanske mest kända exemplet utgör tysk-romerska kejsaren Leopold I (1640–1705) och hans

Tabell 2. Partitur med fransk operamusik från det splittrade musikbibliotek som en gång tillhört Ulrika Eleonora, samtliga i Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm.

Kompositör	Titel	Tryckår (tryckort Paris)	Bevarad i samling
André Campra	<i>L'Europe galante [...] troisième édition revue & corrigée</i>	1699	Oxenstierna ⁷⁹
Michel de la Barre	<i>Le triomphe des arts [...] livre troisième</i>	1700	Oxenstierna
André Campra	<i>Tancrède [...] pour la première fois [...] septième jour de Novembre 1702</i>	1702	Oxenstierna
André Campra	<i>Iphigénie en Tauride [...] remise au théâtre le douzième mars 1711</i>	1711	Oxenstierna
Jean-Baptiste Lully	<i>Armide [...] seconde édition</i>	1713	Kungl. teatern ⁸⁰
Jean-Baptiste Lully	<i>Bellerophon [...] seconde édition</i>	1714	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Proserpine [...] seconde édition</i>	1714	Kungl. teatern
Michel Pignolet de Montéclair	<i>Les festes de l'été [...] nouvelle édition</i>	1716	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Roland [...] seconde édition</i>	1716	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Cadmus et Hermione [...] imprimée pour la première fois</i>	1719	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Isis [...] imprimée pour la première fois</i>	1719	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Amadis [...] nouvelle édition</i>	1719	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Psyché [...] imprimée pour la première fois</i>	1720	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Atys [...] seconde édition</i>	1720	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Thésée [...] seconde édition</i>	1720	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Alceste [...] seconde édition</i>	1720	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Phaëton [...] seconde édition</i>	1721	Kungl. teatern
Jean-Baptiste Lully	<i>Persée [...] seconde édition</i>	1722	Kungl. teatern
André Cardinal Destouches	<i>Issé [2 uppl.]</i>	1724	Kungl. teatern
[Samling]	<i>Scènes tirées des opéras avec des airs sérieux et à boire de différents auteurs [I]</i>	Handskrift (fransk)	Kungl. teatern
[Samling]	<i>Scènes tirées des opéras avec des airs sérieux et à boire de différents auteurs [II]</i>	Handskrift (fransk)	Kungl. teatern

privata ”sängkammARBibliotek” (”Bibliotheca cubicularis”). Till skillnad mot det kejserliga hovets övriga musiksamling innefattade detta inte något framförandematerial, utan de praktfulla inbundna partiturvolymerna utgjorde kejsarens personliga studiebibliotek.⁸¹ Också i Stockholm fanns en tradition att de svenska kungligheterna förberedde sig inför framträdanden. Nicodemus Tessin skriver angående de franska skådespel som Rosidortruppen framförde i början av 1700-talet att de svenska kungligheterna (med den unga Ulrika Eleonora) förberedde sig inför föreställningarna genom att läsa libretton och få handlingen (”le sujet”) förklarad, för att därmed öka ”plaisiren”.⁸²

Operarepertoaren i Lille 1718–1723

En ytterligare möjlighet att få en bild av vilka operor Landés trupp kan ha framfört är att kartlägga vilka verk som truppen redan hade på repertoaren när den anlände till Stockholm. Verk som redan var inrepeterade och framförda av större delen av truppen tillsammans i Lille torde ha kunnat sättas upp i Stockholm utan alltför stora förberedelser bland sångarna och dansarna. Som framgår av tabell 3 hade alla fyra operor som vi vet framfördes i Stockholm framförts i Lille inom tidsperioden 1718–1723. Det är sannolikt att fler av operorna från Lille också framfördes i Stockholm.

De verk som framfördes i Lille nära i tid före det att Landétruppen engagerades vid det svenska hovet uppvisar samma typ av repertoar som återfinns i det yngsta lagret i Dübensamlingen och i musikalierna som tillhört Ulrika Eleonora, och i flera fall är det fråga om samma verk. Samtliga verk hade tidigare framförts vid Ludvig XIV:s hov och operan i Paris. Med undantag av Jean-Joseph Mourets *Pirithoüs* som hade premiär i januari 1723 handlade det inte om någon nykomponerad musik. Vissa av Lullys operor hade haft sin premiär så många som 30 år tidigare. Det var inte fråga om musik från populära uppsättningarna vid *Opéra-Comique* i Paris som hade rönt stora framgångar bland Paris borgerskap allt ifrån startåret 1715. Den äldre hovrepertoaren betraktades dock inte som obsolet, utan, som diskuterades inledningsvis, snare som en modell, något som till exempel framhölls av den anonyma kritikern av Rameaus nya stil.

Det som förknippas tydligast med Ludvig XIV och den del av operorna som mest direkt speglade och framhävde den enväldige kungen var de inledande prologerna. Dessa hade oftast mycket litet med den övriga handlingen att göra, utan var i stället fullmatade med panegyrik och kunde alludera på aktuella politiska eller sociala situationer vid det franska hovet. I de få fall då franska operor sattes upp utanför Frankrikes gränser,

Tabell 3. Franska operor framförda i Lille 1718–1723 av stadens *Académie royale de musique*, utifrån kända tryckta libretton och utifrån alternativ dokumentation (*Callirhoé*), (BM = *Bibliothèque municipale*).⁸³

Kompositör, titel (år för förstagångframförande)	Tryckare och tryckår	Bevarat ex/känt men ej bevarat ex	Labarre nr
Toussaint Bertin de la Doué, <i>Ajax</i> (1716)	[?] 1723	Douai (ej bevarat) Lille (BM 22324)	748
Jean-Baptiste Lully, <i>Alceste</i> (1674)	[Malte] 1720	Lille (BM 22679) ⁸⁴	327
André Cardinal Destouches, <i>Amadis de Grèce</i> (1699)	Malte [1718]	Lille (BM 22589)	6606
Jean-Baptiste Lully, <i>Atys</i> (1689)	Malte [1718–23]	Douai (ej bevarat) ⁸⁵	6610
André Cardinal Destouches, <i>Callirhoé</i> (1712)	1718	[inget känt tryck] ⁸⁶	-
André Campra, <i>Camille</i> (1717)	[?] 1722	Lille (BM 20884)	634
Henry Desmarests, <i>Didon</i> (1693)	[Malte] 1720	Douai (ej bevarat)	334
André Campra, <i>Hésione</i> (1700)	Malte [1718–23]	Lille (BM 22325)	6660
André Campra, <i>Idoménée</i> (1712)	[?] 1719	Lille (BM 26920)	316
Henry Desmarests/André Campra, <i>Iphigénie en Tauride</i> (1704)	Malte [1718–23]	Lille (BM 20274)	6675
Jean-Baptiste Lully, <i>Les Fêtes de L'Amour et de Bacchus</i> (1672)	Malte [1718–23]	Lille (BM 22680)	6655
André Campra, <i>L'Europe galante</i> (1697)	Malte [1718]	Douai (ej bevarat) ⁸⁷	6646
André Cardinal Destouches, <i>Marthésie</i> (1699)	[Malte] 1720	Amiens (BM Masson 2522) Lille (BM 22591)	337
Jean-Baptiste Lully, <i>Phaëton</i> (1683)	Malte 1718	Douai (ej bevarat) ⁸⁸	298
Louis Lacoste, <i>Philomèle</i> (1705)	Malte [1718–23]	Douai (ej bevarat)	6736
Jean-Joseph Mouret, <i>Pirithoüs</i> (januari 1723)	[Malte] 1723	Lille (BM 22326)	754
Jean-Baptiste Lully, <i>Roland</i> (1685)	Malte [1718–23]	Lille (BM 21590)	6770
Jean-Baptiste Lully, <i>Thésée</i> (1675)	Cramé 1718	Lille (BM 22677) ⁸⁹	299
Pascal Collasse, <i>Thétis et Pélée</i> (1689)	Malte [1718–23]	Amiens (BM Masson 2515) Lille (BM 22676)	6785
Henry Desmarests, <i>Vénus et Adonis</i> (1697)	[Malte] 1720	Lille (BM 22678)	340

såsom i Nederländerna, uteslöts eller ersattes originalprologerna, eftersom de på ett så uttryckligt sätt knöt an till en fransk originalkontext.⁹⁰ Allt sedan 1680-talet hade man i Stockholm omarbetat de partier som var hämtade just från prologerna. Det kunde vara fråga om alltifrån författandet och tonsättandet av helt nya prologer till små justeringar på detaljnivå. Ord som alltför tydligt länkade till franska omständigheter ("Louis", "France") kunde helt enkelt ersättas av mer neutrala ord ("gloire", "Mars") eller anpassas till den lokala kontexten ("Carl", "Suède").⁹¹ Det enda i sin helhet bevarade librettot (för *Ajax*) och det enda tryckta programmet (för *Callirhoé*) från Landétruppens operaframföranden i Stockholm visar båda att prologen troligtvis hade uteslutits.

Ett extraordinärt företag under en turbulent tid

Att sätta upp franska operor i sin helhet utanför franskt språkområde var ett extraordinärt företag också i en europeisk kontext, något som kan verka förvånande i synnerhet med tanke på att så stor del av det europeiska hovlivet vid denna tid hade franska förebilder. Undantaget Nederländerna finns det få dokumenterade uppsättningar av franska operor utanför Frankrike. När det gäller Lullys operor utanför franskt område finns det tidigare gjorda genomgångar av bevarade libretton att utgå ifrån.⁹² Vid en närmare undersökning av de libretton som bevarats från tyskt språkområde kan man se att de endast tiotalet framförandena skedde under 1680- och 1690-talen. Något som inte framkommer i litteraturen är dock att det är två relaterade individer som stod bakom: Paul Kellner (Ansbach, Wolfenbüttel, Darmstadt) och Johann Sigismund Kusser (Hamburg, Stuttgart). När det gäller uppsättningar utanför franskt område av operor av den nästkommande generationen franska hovkompositörer (André Campra med flera) saknas sammanfattande undersökningar. Efter en preliminär undersökning av bevarade tryckta libretton har det inte gått att finna något som tyder på att dessa operor skulle ha framförts i sin helhet utanför Frankrike, vid sidan av Nederländerna.⁹³ Sammantaget visar detta på att de få belagda föreställningarna var initiativ knutna till ett par enskilda individer och att dessa tillfällen med all sannolikhet inte speglade någon allmän trend.

Förklaring till de få framförandena av hela franska operor kan inte förklaras endast av språkfrågan. Fransk teater – med sin koppling till det franska språkets status och betydande roll – var samtidigt ett vanligt inslag vid de europeiska hoven. Jämfört med teater var opera relativt immobil vid denna tid.⁹⁴ Detta hade troligtvis sin grund i en rad omständigheter. Genom Parisoperans monopol fanns det förhållandevis få ensembler i Frankrike som framförde operor, till skillnad från de mängder av teater-

trupper som var verksamma också i småstäder. Det var också svårt att rekrytera individuella specialister, framför allt sångare som behärskade recitativa. Operaföreställningarna var ofta avsevärt utarbetade vilket innebar svårigheter att flytta eller återskapa scendekor.

Hovunderhållningen, ”the principle shop-window of monarchy”, var det område inom hovets olika funktioner och uttryck där monarken exponerades som mest.⁹⁵ Landés *Académie royale de musique* var tätt knuten till hovet och stod, som namnet visar, under det svenska kungahusets beskydd. I det handskrivna librettot för *Ajax* som tillhört Ulrika Eleonora står noterat att framförandet var ”avec la permission de leurs majestés”.⁹⁶ Detta förhållande tog sig också rent praktiska uttryck. En av de första åtgärder som gjordes när Landé anlände med sin trupp i Stockholm var byggandet av en direkt ingång till den kungliga logen i Bollhuset för att underlätta för kungaparet att kunna bevista föreställningarna.⁹⁷

Musikverkets uppgift i en sådan relation mellan gynnare och utövare var att symbolisera och representera beskyddarens/beställarens sociala status.⁹⁸ När det gäller musikaliskt mecenatskap har enskilda kompositioner traditionellt betraktats som objektet i denna relation. Musikvetaren Claudio Annibaldi menar däremot att objektet i första hand inte utgjordes av de enskilda verken, utan av framförandet. Mecenatskapet var inte en privat angelägenhet mellan två parter utan ”an interplay between the musical events produced by musicians and commissioned by patrons (on one hand) and the ‘world’ in the presence of which those events took place (on the other)”. Den närvarande ”världen” bestod av dem som hade förmåga att sätta framförandet i relation till beskyddarens/beställarens sociala rang och alltså inte bara hade kunskap om vilken musik och vilka genrer som associerades med eliten. Landés föreställningar gästades av hovets prominenta gäster, som släktingar från andra furstehov och diplomater, men också av musikaliskt välutbildade adelsmän som Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt och Gabriel Sack.⁹⁹ De första av Landés operaföreställningar framfördes just då riksdagen hade samlats i Stockholm och man var säker på att staden var full av prominenta personer och utländska gäster.

Relevant i detta sammanhang är också den typ av repertoar som truppen troligtvis framförde i Stockholm 1723–1724, enligt diskussionen ovan. Valet av denna typ av äldre repertoar kan förstås utifrån flera aspekter. Det ska påpekas att denna repertoar spelades regelbundet vid Parisoperan fortfarande under 1700-talet. I synnerhet vissa av Lullys operor stod på repertoaren ända in på 1770-talet, till viss del utifrån ett behov av standard-repertoar för det långa spelåret vid operan i Paris.¹⁰⁰ Men de hade också en annan funktion. Oavsett om prologerna uteslöts eller inte gjorde de franska operornas starka koppling till den absolute monarken att de fick

en ceremoniell såväl som symbolisk roll, i synnerhet Lullys och Philippe Quinaults operor som också förknippades med en nostalgi för *le grand siècle*.¹⁰¹ Operornas narrativ var ofta i hög grad adekvata också för förhållandena i Sverige vid 1720-talets början. I fallet med de fyra operor som vi med säkerhet vet framfördes i Stockholm var tematiken väl lämpad i förhållande till det rådande politiska läget. Prinsessan Callirhoé, arvtagare till riket, är villig att offra sig för sina undersåtar. Ajax är en krigare känd för sin styrka och sitt mod, men med den viktiga aspekten att han som krigare främst är försvarare, inte anfallare. Phaëton utgör ett exempel på att man inte ska utmana gudarna (det vill säga kungen) och i historien om Roland, en av de få som inte bygger på klassiska förlagor, står den kristna dygden i centrum.

Slutord

Operorna som framförts i Lille 1718–1723 beskrevs som ”inconnués en cette village”.¹⁰² Detta bör i än högre grad ha gällt för det från Frankrike geografiskt distanserade Stockholm. Vid Landétruppens föreställningar 1723–1724 satt på den svenska tronen en ny och skör dynasti, i det nya politiska landskap som skulle präglade hela frihetstiden, ”den period då den svenska utövande konungamakten var som svagast i förmodern tid”; redan i regeringsformen 1719/1720 hade makten överlåtits till rådet och ständerna.¹⁰³ Vid riksdagen hösten 1723 – samtidigt som Landés trupp inledde sin operasång – sattes slutgiltigt stopp för försöken att från kungligheternas sida återta makten. Kungen kunde därefter agera självständigt helt utan rådets inblandning endast när det gällde två områden: adlande och upphöjandet till friherre/greve samt hovets angelägenheter, men dessa finansierades genom de medel till hovstaten som riksdagen beslutade om.¹⁰⁴

Starka monarker har ofta fått stå som förebilder för hur kulturella investeringar utformades vid hoven. Att operaföreställningarna genomfördes under det skede under tidigmodern tid då monarkerna i Sverige var som mest maktlösa skulle kunna ses som en paradox. Men, som historikern Jonas Nordin påpekar, också kungligheter tömda på kraft skapade legitimitet åt den verkliga regeringsmakten och uppbar fortfarande rollen som rikets kulturella centrum; kungen och drottningen behövdes som dess företrädare. Det var än viktigare för rådet att kungaparet fullgjorde sin roll både i ett nationellt perspektiv och i relation till andra nationer. ”Konungahuset var alltså nödvändigt som samlingspunkt för de kulturyttringar som placerade Sverige i raden av civiliserade nationer”.¹⁰⁵ Också den äldre repertoaren som tydligt knöt an till *Le Roi Soleil* placerade in de svenska monarkerna i denna rad av nationer. I den inledningsvis citerade anonyma pamfletten som publicerades efter premiären av

Rameaus *Hippolyte et Aricie* i Paris i oktober 1733 framhålls repertoaren från Ludvig XIV:s hov som en förebild med förmåga att uttrycka och uppväcka passioner hos lyssnare och åskådare, den egenskap som sattes främst av barockens kompositörer.

Noter

1. John D. Lyons: "Introduction. The crisis of the baroque" i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 1–23.

2. "Lettre de M*** à Mlle*** sur l'origine de la musique" i *Mercur de France* maj (1724), 868–870; Downing A. Thomas: "Baroque opera" i Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque*, 370–385; Claude V. Palisca: "Baroque" i *Oxford music online* 2001. <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000002097> (hämtad 4 mars 2020).

3. Vid sidan av fransk opera (*tragédie de musique*), som behandlas i denna artikel, fanns det en rad andra musikalisk-sceniska former vid det franska hovet, såsom olika typer av balett (*pastorale*, *églogue en musique*, *pastorale-héroïque*), blandformer av talteater och dans (*comédie-ballet*, *tragédie-ballet*) samt tillfälligtvis formade fester och divertissement.

4. Palisca: "Baroque", *Oxford music online*.

5. Se James R. Anthony's diskussion i förordet till *French baroque music. From Beaujoyeux to Rameau* [omarbetad och utvidgad upplaga] (London, 1997).

6. Detta framhålls också av Anthony i *French baroque music*, 10.

7. Fredrik August Dahlgren: *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms theatrar 1737–1863 och Kongl. theatrarnes personal 1773–1863 med flera anteckningar* (Stockholm, 1866); Karl Johan Warburg: *Det svenska lustspelet under frihetstiden* (Göteborg, 1876); Carl Silfverstolpe: *Källor till svenska teaterns historia* (Stockholm, 1877), också tryckt i *Framtiden – tidskrift för fosterländsk odling* 3–4 (1877), 127–147; Carl Silfverstolpe: *Teaterhistoriska anteckningar* (Stockholm, 1878); Carl Silfverstolpe: *Svenska teaterns äldsta öden* (Stockholm, 1882); Ewert Wrangel: "Bidrag till svenska dramatikens historia från utländska källor" i *Samlaren* 21 (1900), 30–39.

8. Gunilla Dahlberg: "Hovens och komedianernas teater" i Sven Åke Heed (red.): *Ny svensk teaterhistoria 1. Teater före 1800* (Hedemora, 2007), 102–164.

9. Holst: *Carl Gustav Tessin*, 65. Instruktion utfärdad 24 november 1721, Riksarkivet, Byggnadsstyrelsens arkiv, Avskrifter av kungliga brev 1664–1849. Återgiven som bilaga i Åke Stavenow: *Carl Hårleman, en studie i frihetstidens arkitekturhistoria* (Uppsala, 1927), 333–334.

10. "La Cour de Suède n'étoit pas alors fertile en agréments pour ceux qui aiment les plaisirs tumultueux; elle potoit encore le deuil de l'intrépide CHARLES XII. Il n'y avoit ni Comédie, ni Opéra, ni Bal. Le seul divertissement dont on pouvoit y jouir, consistoit en deux ou trois Assemblées par semaine, dans les Appartemens de Sa Majesté." Justus van Effen: "Relation curieuse d'un voyage en Suède [Lettre IX]" i *Le Misanthrope, contenant differents discours sur les moeurs du siècle* (Haag, 1726), vilken var en nytgåva av 1711/12 års utgåva. Se också Hans Wieselgren: "Tafflor från krigs- och olycksåren efter Carl XII:s död 1719–21, tecknade af Justus van Effen och Carl Adlerfelt" i *Historisk tidskrift* 13 (1893), 157–174, 164.

11. Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt: "Mémoires und Journal von C. M.

E. Adlerfelt von Ao 1706 bis 1726”, Kungliga biblioteket, sign. I. a. 3, 169, 171. Carl Maximilian Emanuel Johan var son till Gustav Adlerfelt (1671–1709), som troligtvis också hade ett intresse för musik. Gustav Adlerfelt införskaffade i Paris 1699 ett tryckt partitur av operan *Énée et Lavinie* av Pascal Collasse. Det påkostade inbundna exemplet med Gustav Adlerfelts påskrift har bevarats i Dübensamlingen. Maria Schildt: ”Musical transfer and adaptation. Pascal Collasse’s *Énée et Lavinie* and *Thétis et Pélée* in Sweden” i *Revue Fontenelle. Vol 13: Fontenelle et l’opéra*, Presses universitaires de Rouen et du Havre (PURH) (i tryck).

12. Adlerfelt: ”Mémoires”, 182.

13. ”Un autre divertissement que j’y goûtois quelquefois, c’étoit une petite assemblée moins nombreuse & plus agréable, qui se faisoit après souper dans l’appartement de quelque Demoiselle de la Reine. Les uns y jouient à differens jeux, tandis que d’autres se divertissoient à chanter quelque Air François; souvent même toute la compagnie se réunissoit à danser aux Chansons des menuets & des contredanses”. van Effen: ”Relation curieuse”, [Lettre IX].

14. Uppsala universitetsbibliotek, imhs 410. Jan Olof Rudén: *Music in tablature. A thematic index with source descriptions of music in tablature notation in Sweden* (Stockholm, 1981), 78–80, där volymens innehåll listas.

15. ”Un certain Mr Landé excellent danseur et qui étoit venu de Dresde fort recommandé par Mr Favier à Mon Oncle et qui avoit été fait Maître de ballets du Roi de Suède”. Adlerfelt: ”Mémoires”, 184.

16. Om Favier, se Rebecca Harris-Warrick & Carol G. Marsh: *Musical theatre at the court of Louis XIV. Le mariage de la grosse Cathos* (Cambridge, 1994), 21–29.

17. Adlerfelt: ”Mémoires”, 185.

18. *Divertissement préparé pour la feste de sa Majesté Le Roy de SVEDE 1721. Le Jouëur Comedie de Mr Renard sera representé, par les Cavaliers, Comtesses, & Barons de la Cour* [Stockholm, 1721].

19. ”Quelque Senateurs ayant envie de faire jouer une Comédie à leurs enfans à la fête de la Reine”. Adlerfelt: ”Mémoires”, 187.

20. *Le grondeur comedie. Par monsieur Palaprat. À Stockholm, chez Jean Henri. Werner, directeur des imprimeries de Swede* (Stockholm, 1722).

21. Agne Beijer: *Les troupes françaises à Stockholm 1699–1792. Listes de répertoire* (Uppsala, 1989), 17–27.

22. Sacks samling av musikalier har senare införlivats i Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm.

23. Rahul Markovitz: *Civiliser l’Europe. Politiques du théâtre français au XVIIIe siècle* (Paris, 2014), 27–32.

24. ”Si la paix faisoit, et qu’on voulût une troupe de comédiens François, Quelle apparance y auroit-il d’en avoir une bonne? C’est une commission, que Vous pourriés peut être avoir avec le tems; car on dit, que Le Roy y est encore porté, comme autrefois”. Brev från Nicodemus Tessin till Carl Gustaf Tessin 19 februari 1718. Walfrid Holst: *Carl Gustaf Tessin under rese-, riksdagsman- och de tidigare beskickningsåren* (Lund, 1931), 51, 371.

25. ”Hwad i öfrigit Commedianterna och den Parisiska resan widkommer, så håller hans Excellence före, at de förra eij lära behöfwas fast mindre förskrifwas och hålandes resan till Paris onödig och utan frucht.” Johan Weslander till Carl Gustaf Tessin 6 april 1720, Riksarkivet, Tessinska samlingen 5739. Holst: *Carl Gustaf Tessin*, 64. Teatertrupper samlades och omgrupperades i regel i städer som Paris och Bryssel

under fastan då det inte var några föreställningar och under dessa perioder kunde rekryterare ta kontakt och upprätta kontrakt.

26. Riksrådsprotokoll för 5 mars 1723, Riksarkivet, Inrikes-Civilexpeditionen.

27. Dahlberg: "Hovens och komedianernas teater", 154.

28. "Le Roi avait fait venir à ses dépens de la France une grande bande de comédiens par Mr Landé / elle se nomma dans les affiches l'Académie Royale de musique et de danse / ce qui amusa fort agréablement pendant la diète. [...] La troupe était très nombreuse et excellente et elle gagna considérablement d'argent". Adlerfelt: "Mémoires", 206.

29. Silfverstolpe: *Svenska teaterns öden*, 68–69. Riksarkivet, Inrikes-Civilexpeditionen, Riksrådsprotokoll för 28 november 1723. Dahlgren: *Förteckning öfver svenska skådespel*, 24–25.

30. *Divertissement à la gloire de leurs majestés, représenté le jour de la naissance de majesté la reine le 23. janvier 1724. Composé par le s:r Chateaufort acteur de l'academie royale de musique établie à Stockholm sous la protection de sa majesté. Et mis en musique par mademoiselle Dimanche, premier actrice de la meme academie* (Stockholm, 1724).

31. Wrangel: *Bidrag till svenska dramatikers historia*, 39. Hendrik Willem Rumpf var sedan 1723 extraordinarie envoyé.

32. "[La grande bande] joua toutes les semaines une fois l'opéra et deux fois tragédies et comédies françaises avec des pièces italiennes". Adlerfelt: "Mémoires", 206.

33. Adlerfelt: "Mémoires", 39–41.

34. Sigrid Leijonhufvud: "Teaternotiser i Tessinska bref 1724–1737" i *Samlaren* 35 (1914), 35–37, 36. Enligt Svenska Akademiens ordbok (SAOB) är den tidigaste förekomsten av "opera" en anteckning i Erik Dahlbergs dagbok från ca 1660, där Dahlberg förklarar operorna som de "siungande commedierna". Erik Dahlberg: *Erik Dahlberghs dagbok (1625–1699)*, red. Herman Lundström (Uppsala, 1912), 62.

35. Stockholms stadsarkiv, Överståthållareämbetets äldre kanslis arkiv, Slottskansliet, passhandlingar för år 1701–1725, nr 100.

36. Riksarkivet, Riksarkivets ämnessamlingar, Handlingar rörande teatern 1624–1792.

37. *Callirhoé, tragedie mise en musique par M. des Touches, représentée par l'academie royale de musique, le jeudy 30. janvier 1724 pour la premiere fois* (Stockholm, 1724) och "Ajax tragedie mise en musique par M. Bertin Maitre de Clavesin de son Altesse Royale e Monseigneur Le duc d'Orleans Regem de France, représenté avec la permission de leurs majestés pour la premiere fois à Stockholm le 9 avril 1724", Kungliga biblioteket, Vu 44.

38. Passhandlingar i Stockholms stadsarkiv, Överståthållareämbetets äldre kanslis arkiv, Slottskansliet, passhandlingar för år 1701–1725, nr 99 (Mr Baptiste), 100 (Mlle Cassaux), 367 (Mlles Dimanche och Desechaliers), 419 (Mr Sarlet) och 745 (Mr Delbegard och Mr Deculois), alla undertecknade av J. B. Landé.

39. Silfverstolpe: *Källor till svenska teaterns historia*, 32; Silfverstolpe: *Svenska teaterns äldsta öden*, 69.

40. Utdragen ur Tessins brev återgivna i Leijonhufvud: "Teaternotiser", 36.

41. Stockholms stadsarkiv, Överståthållareämbetets äldre kanslis arkiv, Slottskansliet, passhandlingar för år 1701–1725, nr 745.

42. Kristina Dahle: *Den rosadorska truppen. Karl XII:s fransyska komedianter 1699–1706* (Stockholm, 1992), 8.

43. Dansarna nämns inte med namn i detta program.

44. Léon Lefebvre: *Histoire de théâtre de Lille de ses origines à nos jours* (Lille, 1907), 204; Gustave Lhotte: *Le théâtre à Lille avant la Révolution* (Lille, 1881), 42.

45. De fyra namn från Landtruppen som inte återfinns i Lefebvres sammanställningar är Mr Galoudec/Galloday/Galoudee, Mr Tarlet/Sarlet, Mr Baptiste och Mlle Desechalliers/Des Echaliers. Lefebvre: *Histoire de théâtre de Lille*, 219–220.

46. Léon Lefebvre: *Le théâtre de Lille au XVIIIe siècle, auteurs & acteurs* (Lille, 1894), 22.

47. Enligt Adlerfelt: "Mémoires" (se not 24) och enligt de tryckta programmen för *Divertissement* 23 januari 1724 och *Callirhoé* 30 januari 1724.

48. Jérôme de La Gorce: *L'Opéra à Paris au temps de Louis XIV. Histoire d'un théâtre* (Paris, 1992); Rahul Markovitz: "'L'Europe française', une domination culturelle? Kaunitz et le théâtre français à Vienne au XVIIIe siècle" i *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 3 (2012), 717–751. Inte bara fransk opera utan också den hov-kommersiella hybriden *Académie royale de musique* kan betraktas som Markovitz "forme de sociabilité" och som en del av fransk export till norra Europa.

49. Lefebvre: *Histoire de théâtre de Lille*, 206. Marcelle Benoit och Norbert Dufourcq: "Documents du minutier central. Musiciens français du XVIIIe siècle" i *Recherches sur la musique française classique* 9 (1969), 216–238, 234.

50. Om etableringar av *Académie royale de musique* i Bryssel och Haag, se Henri Liebrecht: *Histoire du théâtre français à Bruxelles au 17e et au 18e siècle. Préface de Maurice Wilmotte* (Paris, 1923) och Rebekah Susannah Ahrendt: *A second refuge. French opera and the Huguenot migration, c. 1680–c. 1710* (Berkeley CA, 2011).

51. Dahlberg: "Hovets och komedianernas teater", 155–156.

52. *Divertissement a la gloire de leurs majestés represente le jour de la naissance de sa majeste la reine le 23. janvier 1726. Fait par le s:r Langlois comediien dela troupe qui est au service de sa majeste. Et mis en musique par le s:r Bourgoin le romain m:tre de musique de la troupe à Stockholm* (Stockholm, 1726).

53. Privilegium utfärdat av Fredrik I, Riksarkivet, Riksarkivets ämnesserier, Handlingar rörande teatern 1629–1792.

54. "Despite their long activities in the Swedish capital the repertoire of the opera company is still unknown", Gunilla Dahlberg: "Opera in Sweden" i Pierre Béhar & Helen Watanabe-O'Kelly (red.): *Spectaculum Europaeum. Theatre and spectacle in Europe (1580–1750)* (Wiesbaden, 1999), 471–474.

55. Leijonhufvud: "Teaternotiser", 36.

56. Om Dübensamlingen och dess forskningsläge, se Maria Schildt: *Gustav Düben at work. Musical repertory and practice of Swedish court musicians, 1663–1690* (Uppsala, 2014), 31–82.

57. Lefebvre: *Le théâtre de Lille*, 22.

58. "Kungl. May:ts nådigaste willje vid Capellet hafver alltid hädan efter, jemte Capell Betienterna at bruke Hautboisterna af gardet, enär på Kungl. Hofvet uppvaktning kommer at giöras til concert eller dantz, jämväl och vid repetitionerna på det at igenom en slik öfvning til så mycken större noggrannhet uti Musiquen komma måge. Stockholm d. 13 Novemb: 1722". Konzept till "öppen resolution av den 13 november 1722", Riksarkivet, Riksmarskalksämbebetets arkiv, oregistrerade handlingar för åren 1720–28.

59. Samantha Owens, Barbara M. Reul och Janice B. Stockigt (red.): *Music at German courts, 1715–1760. Changing artistic priorities* (Woolbridge, 2011), 23, 54, 170, 342.

60. Mer om det bevarade stämaterialet i Lars Berglund & Maria Schildt: "French

stage music in the Düben collection, Uppsala. A Düben-Philidor connection” i Jean Duron & Florence Gétreau (red.): *L’orchestre à cordes sous Louis XIV* (Paris, 2015), 415–428, och Maria Schildt & Lars Berglund: ”Hur franskt blev svenskt. Om användning och anpassning av prologer vid det svenska kungliga hovet, 1680–1718” i *Musikens makt. RJS Årsbok 2018* (Göteborg & Stockholm, 2018), 161–180.

61. Uppsala universitetsbibliotek, UVMT 69, UVMT 328 och UVMT 192, samt vmhs 13 och vmhs 49.

62. Jean-Baptiste Lully: *Armide* (Paris, 1686), Uppsala universitetsbibliotek, UVMT 835. Förutom de fyra operor som nämns här tar Gunilla Dahlberg upp ytterligare en opera som enligt en där inte namngiven källa skulle ha framförts i Stockholm. Intressant nog är det just Lullys opera *Armide* som Dahlberg nämner, dock utan att ange varifrån denna uppgift är hämtad. Dahlberg: ”Hoven och komedianernas teater”, 156.

63. Uppsala universitetsbibliotek, vmhs 47:18. Med tanke på texten, kända festtillfällen under 1723–24 och på graden av solennitet skulle detta möjligtvis kunna vara musik framförd 22 februari 1724 i samband med firandet av förbundet med Ryssland, även om detta för närvarande inte kan beläggas.

64. Berglund & Schildt, ”French stage music in the Düben collection”, 427.

65. Se n. 37.

66. Kjellberg: *Kungliga musiker i Sverige*, 152. Maria Schildt: ”Hedwig Eleonora and music at the Swedish court, 1654–1726” i Christopher Neville & Lisa Skogh (red.): *Queen Hedwig Eleonora and the arts. Court culture in seventeenth-century northern Europe* (London, 2017), 179–189.

67. Kungliga biblioteket, S 175 och S 176, med Ulrika Eleonoras spegelmonogram guldtryckt på pärmens utsida.

68. För en lista av innehållet i dessa två volymer, se Rudén: *Music in tablature*, 70–72.

69. Skara Stiftsbibliotek, Katedralskolans musiksamling 493b. Mer om denna volym, se Jan Olof Rudén: ”Ett nyfunnet komplement till Dübensamlingen” i *Svensk Tidskrift för Musikforskning* 47 (1965), 51–58. För en lista över innehållet, se Rudén: *Music in tablature*, 76.

70. Den enda bevarade kopian av Rosidors pjäs *Valet du chambre nouvellistes* (1701) ingick i biblioteket på Gripsholm, Kungliga biblioteket, Vu 55.

71. Agne Beijer: *Les troupes françaises à Stockholm, 1699–1792. Listes de répertoire* (Uppsala, 1989).

72. Jean-Baptiste Lully: *Amadis* och *Le triomphe de l’amour*; André Campra: *L’Europe galante*.

73. *Ballet, bemängd med sång som j föllje af hennes kongl. may tz riks-änke-drottningens allernådigste befallning blefförestält uti kongl. palais stora comoedie-sahl i Stockholm dän 6 febr. 1701* ([Stockholm], 1701). Mer om denna balett och undersökning av musikens ursprung, se Schildt: ”Hedwig Eleonora and Music”, 183–185 och Appendix.

74. Som exempel kan nämnas ”Utdrag af venetianske patritiens Giustiniani berömda poetiska arbete öfwer konung Dawids psalmer [Estro poetico-armonico], som på swenska öfwersatt, kommer med den af patritien Marcelli därtill gjorde härliga musique, at med sång och instrumenter upföras i Stockholm: åhr 1731”, Kungliga biblioteket 1700–1829 73 Bd Br; Psaltaren; [Texten till musik som framfördes juldagen 1739 i Klara kyrka], Kungliga biblioteket, Okat., Vitt. Sv. Andl. Poesi –1771; ”Airs spirituels tirez des *Stances chretiennes* de l’Abbé Têtu [Jacques Testu] et de differens auteur Stockholm le premier de Janvier 1718”, Kungliga biblioteket, S 234; ”Con-

certo composto da S. A. Principe d'Hessia Cassel", Kungliga biblioteket, S 233; "Fête musicale à l'anniversaire de l'arrivée dans le royaume de Sa Majesté Frédéric I, Roy de Suède 15 januari 1725", Kungliga biblioteket, S 165; "Festeggiamento Musicale per il di natile di Sua Real Maestà Ulrica Eleonora [...] in Stockholm alli 23 di Gennaro 1725", Kungliga biblioteket, S 166; "Freudige Bewillkommung des Zum 38sten mahl auffgegangenen gesegneten Geburts=Lichtes Ihro Königl: Maytt [...] Ulricae Eleonorae. [...] Bey einem Musicalischen Concert. unterthänigst abgesungen den 23. Januarÿ. Anno. 1726", Kungliga biblioteket, S 166b (samt Vt 29, Carl Johan Lohmans text); "Cantata wid Hans Kongl. Maj:ts Wär Allernädigaste Konungs och Herres, Konung Friedrich Den Förstas Lyckelige och högsteftelängtade Återkomst Ifrån Des Tyske Arf=Länder 1731", Kungliga biblioteket, S 166a; "Statt up du trogna Folck" [till Ulrika Eleonoras födelsedag 1727], Musik- och teaterbiblioteket, Ro:5; "Warelse som utan dagar" [till Ulrika Eleonoras födelsedag 1730] text av Sophia Elisabeth Brenner, Musik- och teaterbiblioteket, Ro:92. Se Eva Helenius-Öberg: "En drottningens jordafärd. Hovkapellet vid Ulrika Eleonoras d.y. begravning 1742" i *Svensk tidskrift för musikforskning* 84 (2002), 27–50, här 29–30.

75. *Sonate a flauto traverso, violone e cembalo* [Stockholm:] Ericus Geringius sculps., [1727]. Exemplet i Kungliga biblioteket har Ulrika Eleonora lagt till en anteckning "Sonate på Carlb[erg] 1727". Översättning från italienskan enligt Eva Helenius-Öberg: *Johan Helmich Roman. Liv och verk genom samtida ögon. Dokumentens vittnesbörd* (Stockholm, 1994), 55.

76. Uppsala universitetsbibliotek, imhs 58:5–6.

77. Det har varit känt att enstaka band återfinns i Oxenstiernska samlingen i Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm. Eva Helenius-Öberg hänvisar till muntlig information från musikbibliotekarien Anna Lena Holm i sin diskussion kring drottningens skingrade notbibliotek i "En drottningens jordafärd", 28–30.

78. Erik Kjellberg: *Kungliga musiker i Sverige under stormaktstiden. Studier kring deras organisation, verksamheter och status ca 1620–ca 1720* (Uppsala, 1979), 403. Anders von Düben uppvaktade Ulrika Eleonora med flera kompositioner, bland annat en aria för hennes födelsedag 1714, "Auff Ihre Königl Hoheiten der Erb-Princesinn Ulrica Eleonora geburts-Tagh d 23 Januarÿ A.o 1714 Celebriret und Componirt vom Cammer-Herrn, H:r Andreas de Duben", Uppsala universitetsbibliotek, vmhs 18:3.

79. I Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm.

80. Musikalier från kungliga teaterns (operans) notbibliotek från dess grundande 1773 till slutet av 1800-talet är sedan 1965 deponerade i Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm.

81. Josef Gmeiner: "Die 'Schlafkammerbibliothek' Kaiser Leopolds I" i *Biblos. Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen* 43:3–4 (1994), 199–211; David Wynn Jones: *Music in Vienna 1700, 1800, 1900* (Woolbridge, 2016), 78.

82. "Hennes Maj:t fattar ock bättre subjecten, i densamma stadigt expliceras, och H. Maj:t läser förut de comedierne som på tyska öfversatte äro. Deras K. Högheter läsa dem icke allenast i fransöska språket, utan förstå nu hvart ord deraf, i det språket dageligens mera possederas, så att plaisiren dervid olika [ojämförligt] större är som förr." Nicodemus Tessin till Karl XII, återgivet från Dahlgren, *Förteckning öfver svenska skådespel*, 18.

83. Albert Labarre: *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIIe siècle*, bd 13: Artois, Flandre, Picardie: Lille I (1701–1740) (Baden-Baden, 1999), samt för de odaterade trycken: bd 15: Artois, Flandre, Picardie: Lille III (1771–1779) (Baden-

Baden, 2000). Labarres katalog baseras på bevarade libretton och sammanställning av uppgifter i tidigare publicerad litteratur såsom Lefebvre: *Histoire du théâtre de Lille*, 216–218 (samma sammanställning återfinns också i *Le théâtre de Lille au XVIIIe siècle : auteurs & acteurs / par Léon Lefebvre* *Le théâtre de Lille au XVIIIe siècle : auteurs & acteurs / par Léon Lefebvre* *Le théâtre de Lille au XVIIIe siècle, auteurs & acteurs*, 17–20), Fernand Danchin: *Les imprimés lillois: Répertoire bibliographique de 1594 à 1815* (Lille, 1926), 257 (för Cramés tryck), 267–268 (för Maltes tryck).

84. Handskrivet reducerat partitur i Lille, Bibliothèque municipale, 4178.

85. Rollistan återgiven av Lhotte: *Le théâtre à Lille*, 38–41.

86. Inget känt tryck, men framförandet kan beläggas genom annan dokumentation. Lefebvre: *Histoire du théâtre de Lille*, 208.

87. Rollistan återgiven av Lhotte: *Le théâtre à Lille*, 38–41.

88. Ibid.

89. Pascal Dénécheau: *Thésée de Lully et Quinault, l'histoire d'un opéra. Étude de l'œuvre de sa création à sa dernière reprise sous l'Ancien Régime (1675–1779)* (Paris/Saarland, 2006), 122. Handskrivet reducerat partitur i Lille, Bibliothèque municipale, 7305.

90. Se Rebekah Ahrendts undersökningar i *A second refuge*.

91. Schildt & Berglund: ”Hur franskt blev svenskt”.

92. Carl B. Schmidt har undersökt spridningen av Lullys operor utanför Paris. Se i synnerhet *The Livrets of Jean-Baptiste Lully's tragedies lyriques. A catalogue raisonné* (New York, 1995) och ”The geographical spread of Lully's operas during the late seventeenth and early eighteenth centuries. New evidence from the livrets” i John Hajdu Heyer (red.): *Jean-Baptiste Lully and the music of the french baroque* (Cambridge, 1989), 183–211.

93. De resurser som konsulterats är bland annat *VD18-Datenbank: Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts* (<https://gso.gbv.de/DB=1.65/>) och samlingarna av libretton framför allt i Bayerische Staatsbibliothek, München, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel och Bibliothèque national, Paris.

94. Anthony: *French Baroque Music*, 141.

95. David Starkey: ”Intimacy and innovation” i David Starkey (red.): *The English court. From the wars of the roses to the civil war* (London, 1987), 71–118, 76–77.

96. Se n. 37.

97. Dahlberg: ”Hovets och komedianernas teater”, 156.

98. Claudio Annibaldi, ”Towards a theory of musical patronage in the Renaissance and Baroque. The perspective from anthropology and semiotics” i *Recercare* 10 (1998), 173–182.

99. Det går att jämföra med den ”elitpublik” som bevistade Bollhusets föreställningar senare, under åren 1765–71, då det finns bevarade listor över innehavare av loger. Vid sidan av män och kvinnor ur högadeln och diplomater fanns också yrkesverksamma inom musik och teater. Dahlberg, ”Hovets och komedianernas teater”, 186.

100. William Weber: ”La musique ancienne in the waning of the Ancien régime” i *The Journal of Modern History* 56:1 (1984), 58–88.

101. William Weber: ”Lully and the rise of musical classics in the 18th century” i Jérôme de La Gorce & Herbert Schneider (red.): *Jean-Baptiste Lully. Actes du colloque* (Laaber, 1990), 581–590.

102. *Relations véritables* [Bruxelles, Jean Le Pape (red.)], maj 1722.

103. Jonas Nordin: *Frihetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2009), 15, 29. Om det politiska läget i Sverige 1719 och åren där-

efter brukar hänvisas till standardverken Carl Gustaf Malmström: *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772* [rev. och aktualiserad upplaga] (Stockholm, 2008) samt flera arbeten av Fredrik Lagerroth, bland annat *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm, 1915) och *Sveriges Riksdag. I: 5. Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772:1–2* (Stockholm, 1934).

104. Nordin: *Frihetstidens monarki*, 31. Ulrika Eleonora utnämnde så många som 190 familjer under sin korta regeringstid. Nordin, *Frihetstidens monarki*, 24, Joakim Scherp & Charlotta Forss: *Ulrika Eleonora, makten och den nya adeln 1719–1720* (Stockholm, 2019).

105. Nordin: *Frihetstidens monarki*, 272–273.

Abstract

Lending the court honour and lustre: French baroque opera in Stockholm in the beginning of Sweden's age of liberty. Maria Schildt, Senior lecturer in Musicology, Department of Musicology, Uppsala University, maria.schildt@musik.uu.se

In 1720, the French ballet master Jean-Baptiste Landé was recruited to the Swedish court in Stockholm. Two years later, he was involved in a courtly project of extraordinary dimensions and character: to engage a French troupe to perform theatre but also whole operas in the Swedish capital. Courtly entertainment in early modern Northern Europe largely copied French models, yet, despite the important role opera had as one of the most emblematic expressions of the court of Louis XIV, French operas were rarely performed outside France and the Low Countries. When Landé's troupe of about 30 French actors, dancers, and singers arrived in Stockholm in the autumn of 1723 they brought, in addition to their repertoire, knowledge, and practices, their organizational form modelled on the *Académie royale de musique* in Paris (founded in the beginning of the 1670s). This article revisits the few fragmentary and scattered details of this undertaking, preserved in contemporary travel documents, letters, diaries, and official descriptions. In addition, types of source material previously not examined—extant music and foreign libretti—have been included. Taking into consideration recent discussions on musical patronage, this article provides new insights regarding the opera performances in Stockholm 1723–1724 in relation to the political turbulence and shift of power that characterized Sweden and the Swedish court in the 1720s.

Key words: Ulrika Eleonora (the younger), 17th-century Swedish court, ballet, opera, Lully, Jean-Baptiste Landé

The wilderness of Allaert van Everdingen

*Experience and representation
of the north in the age of the baroque*

CECILIA ROSENGREN*

In the year 1644, a young and up-coming Dutch artist, Allaert van Everdingen, was shipwrecked off the south coast of Norway. According to Arnold Houbraken's retelling of the incident in *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (The Great Theatre of Dutch Painters) from 1718,¹ the young man was saved, supposedly with his drawing materials, and for a few months he travelled in this part of the world, depicting the nature and landscapes of southern Norway and western Sweden. The anecdote of the shipwreck and the subsequent whereabouts of the artist have never been fully clarified. Navigation fraught with danger and risk-taking—not to mention potential fortune—was of course one of the many thrilling tales of adventurers and entrepreneurs of the time, but unfortunately, no travel diary has been found and supporting sources have been generally faulty.² All the same, the assumption among scholars today is that Allaert van Everdingen, born in Alkmaar in 1621 and trained as a marine artist in Utrecht and Haarlem, at the age of twenty-three hopped on one of the many Dutch timber traders bound for Scandinavian and Baltic coastal towns.³ Shipwrecked or not, there is now little doubt that he visited Risør and Langesund in Norway, important staple towns for timber, as well as the mountainous Telemark region nearby. Furthermore, he found his way to the newly constructed port city of Gothenburg in Sweden. He explored the city's immediate surroundings, including the waterfall and mills at Mölndal, and likely followed the course of the nearby river Göta älv, reaching at least as far as the waterfalls at Trollhättan.

*Associate professor in History of ideas, Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg, cecilia.rosengren@lir.gu.se

From a Swedish perspective, the prevailing opinion has long been that van Everdingen was a pioneer in Swedish landscape painting. The artist was consequently of special interest in the height of the National-Romantic movement at the turn of the twentieth century. Olof Granberg, then curator of the Swedish national museum of art, brought attention to Allaert van Everdingen as “the Salvatore Rosa of the North [who] in colour knew how to interpret our magnificent nature, so foreign to the Dutch people of the plains”.⁴ Granberg encouraged all Swedes to express gratitude to the artist for his discovery of the aesthetic values of Swedish nature, values they had not appreciated when he visited the northern country. Indeed, in the 1960s, the art historian Gunnar Berfelt maintained that Swedes of the seventeenth century did not “document any noticeable will to either understand or depict the quality of Swedish nature. On the contrary, in many respects, one senses a certain disdain for the Swedish landscape and with satisfaction does [the seventeenth-century Swedish poet Haquin] Spegel declare that ‘where pines and spruces once grew on the harsh rock, is now orangery...’.”⁵ The picture of the orangery highlights the notion of a refined civilised nature where “delicate fruits can be reared where the climate does not allow them to be cultivated in the open”.⁶ Berfelt continued by stating that it is thus not surprising that it was a foreigner who recognized “the desolate, wild nature in the sparsely populated Sweden of the time”.⁷ More recently, Karin Sidén, Mikael Ahlund and other art historians have nuanced the picture of the ground-breaking artist by considering the role of European visual traditions in van Everdingen’s achievements, along with the wider political, commercial and scientific interests of the age, from both Dutch and Swedish perspectives.⁸ Their studies are truly valuable for a richer understanding of the artist’s work and his context. Acknowledging these aspects, it is nevertheless still worthwhile to reflect upon the fact that the type of nature that van Everdingen encountered during his trip was new to him, and that he observed and represented this nature with a foreigner’s gaze—something that no one had done before him.

In this article, I will take a closer look at the representation of nature in van Everdingen’s drawings and etchings related to his Scandinavian trip. I wonder what, as a newcomer to the north, did he see? How did he perceive these northern territories that “during the seventeenth century were assimilated to wild spaces and located on the border of the civilized world”?⁹ These questions have been asked before, not the least by art historian Alice I. Davies in her comprehensive research on the artist.¹⁰ I am very much indebted to Davies’s rich accounts on the life and work of van Everdingen. The following pages are also indebted to art historian Jan Blanc who has made the case that van Everdingen’s the wild sceneries “defy the

qualities and the properties of beauty, according to a theme very present in the sublime imaginary, especially in Longinus's treatise "*Peri hypsous*," on the sublime—a treatise that was at least partly known in the artistic milieu of the Dutch Republic.¹¹ Blanc convincingly shows that there existed a "true sublime sensitivity" among artists during the age—certainly among Dutch painters of marine landscapes—and he claims that "[w]hat we might call a 'sublime generation' emerged at the same time as van Everdingen's formation as an artist."¹² Inspired by Blanc's line of reasoning, I would however like to consider van Everdingen's encounter with northern nature in a context seldom mentioned in the literature—a baroque worldview. Needless to say, neither the baroque as a concept nor as a historiographic category was something van Everdingen and his contemporaries were aware of. Yet, since the late nineteenth century, the baroque has served as both a fruitful and contested notion to talk about the particular *zeitgeist* that marked the period between the Renaissance and the Enlightenment. As John D. Lyons explains in *The Oxford handbook of the baroque* (2019): "the Baroque is a massive success [...] but a success that is also a perpetual crisis, a constant questioning about the meaning of this term and about what purpose it serves."¹³ My argument in this context is guided by the consideration, however vague, that the baroque points to diverse expressions of an ongoing cultural crisis that challenged traditional views of reality, which include both artistic and philosophical articulations, as well as geographical and scientific discoveries. This situation entailed, as Peter Burke argues, a crisis of representation where new philosophical distinctions between "'primary qualities,' things as they really are, and 'secondary qualities,' things as they seem to human senses, is surely related to a recurrent theme in baroque art and literature—the gap between appearance and reality, *être* and *paraître*, *ser* and *parecer*, *Sein* and *Schein*."¹⁴ In hindsight, certain traits stand out as baroque: a susceptibility to the transience and the fragility of life, the mass and dynamism of nature, the performativity of society and human self-reflection. Among these characteristics is also a particular willingness to see and acknowledge, as Lyons writes, "the qualities of *newness* and *unfamiliarity* and *strangeness*. The Baroque is the encounter with the strange, with the unknown. If we think even briefly about all that was new and astonishing in the early modern world, we can see that there was much that astonished"—new worlds, new discoveries, new technologies, among others.¹⁵ As a philosophical witness to the age, René Descartes, claims in *Les Passions de l'âme* (Passions of the soul, 1649) that astonishment (*l'admiration*), is a fundamental passion at the foundation of human emotional and intellectual experience, before any other passion.¹⁶ With this in mind, I would argue that the so called "Scandinavian reports" of

van Everdingen fall within the aesthetic and philosophical frames of the baroque.¹⁷

The northern nature that van Everdingen first set eyes on had the quality to astonish, though he had undoubtedly heard about it from traders and travellers. Perhaps he had also come across Olaus Magnus's *Historia de gentibus septentrionalibus* (A description of the Nordic peoples, 1555), which was already translated into Dutch in 1562.¹⁸ In this wide-ranging book, which at the time served as the main source of knowledge about Scandinavia, the reader finds renderings of northern landscapes that could have appealed to an artist's amazed gaze. Magnus describes, for example, the beauty of the "great masses of stone which are so naturally fashioned in a variety of shapes", the northern forests with their "great abundance of firs and pines, junipers and larch [are] so tall that they can reach the level of high towers", and how a Swedish river "flowing down from the topmost peaks of the mountains, passes through the rugged steeps and is dashed against the rocks which stand in its way, until it tumbles into the deep valleys with a redoubled roar of its waters."¹⁹ As will be shown below, these are the natural elements of the landscape—rock, wood, water—that van Everdingen was receptive to.²⁰ In pondering over his representations as baroque, I have found it fruitful to think of "that peculiar complicity of baroque with style, together with its instability with regard to period and periodization", which Helen Hills underlines in *Rethinking the baroque* (2011).²¹ If van Everdingen's wilderness style is to be considered baroque, why is that so? In answering, I follow Anthony J. Cascardi who in the article "Experience and knowledge in the baroque" (2019) argues that in a philosophical sense the baroque functions as something essential, not ornamental: "The essential nature of style in the baroque speaks directly to matters of ontology—to the importance of mode and manner, figuration and configuration, in determining what any given thing *is*."²² In the final part of the article, I will show how three baroque figurations—wonder, vanitas, ways of seeing—are present in van Everdingen's representation of northern nature, not just as stylistic features but as essential articulations of the North.

On the spot and after nature

In the international literature van Everdingen does not come across as a typical baroque artist. He is interpreted rather in the context of a burgeoning realism movement, as part of a generation of productive Dutch painters whose careers were set in motion during that particular aesthetic engagement, and for which the most recognizable works were in genre and landscape painting.²³ He was influenced and encouraged by the new

artistic convention to draw “on the spot” (*aen de oort fec*) and “after life” (*naer het leven*). This procedure, generally understood to have been initiated by Pieter Bruegel the Elder on his travels over the Alps to Italy, was further emphasized by Karel van Mander in his seminal *Schilderboek* (The Book on Picturing, 1604), and was later developed by artists like Hendrick Goltzius who is considered to be “the first one to go out and draw what he saw”.²⁴

But what did van Everdingen see “on the spot” during his visit to Scandinavia? What did “after life” mean to him? There are indications that he did his travel drawings *in situ*, here and there, since annotations like “*Een gesicht buiten Gottenburg*” (a view close to Gothenburg), or “*molendael bujten gothenburgh na t’leven*” (Mölnadal close to Gothenburg, after life), are found on the back of some of his work.²⁵ Even so, Davies warns that the drawings are notoriously difficult to place and are “virtually impossible to date”.²⁶ Her complete catalogue of van Everdingen’s drawings contains 656 authentic watercolours, ink drawings, and oil sketches on paper—most of which were effectuated after the artist’s return to the Netherlands.²⁷ Nevertheless, through careful analyses of his drawing techniques she makes a qualified guess about which drawings were made on the spot.²⁸ Regarding van Everdingen’s etchings, she writes: “His landscape prints are devoted almost exclusively to Scandinavian subjects, and most appear on stylistic grounds to have been executed in the decade between 1645 and 1655.”²⁹

That said, is it necessarily a problem that some of the depictions may have been sketched in a studio far away from Norway and Sweden? Svetlana Alpers’ studies on the art of describing in Dutch art in the seventeenth century, suggests not. Her book draws attention to Karel van Mander’s pairing of the terms “after life” (*naer het leven*) and “from the mind or spirit” (*uyt den geest*): “While *naer het leven* refers to everything visible in the world, *uyt den geest* refers to images of the world as they are stored mnemonically in the mind.”³⁰ She takes the example of Goltzius, who, according to van Mander, did not leave Rome with drawings of the great Italian painters, “but instead with the paintings ‘*in his memory as in a mirror always before his eyes*’”.³¹ Relating this kind of artistic expression to Johannes Kepler’s studies of the eye in this age of observation and new optical instrumentation, Alpers concludes that the self of the artist is thus identified with the image of the world.³² Meaning, different experiences could be painted from memory and still be considered “after life”. Therefore, it is not surprising that van Everdingen reused his stash of drawings, his “Scandinavian reports”, throughout his career and could still be acknowledged as a true witness, as someone who had been there, “on the spot”.³³ His name was carved in the rock. (Fig. 1)

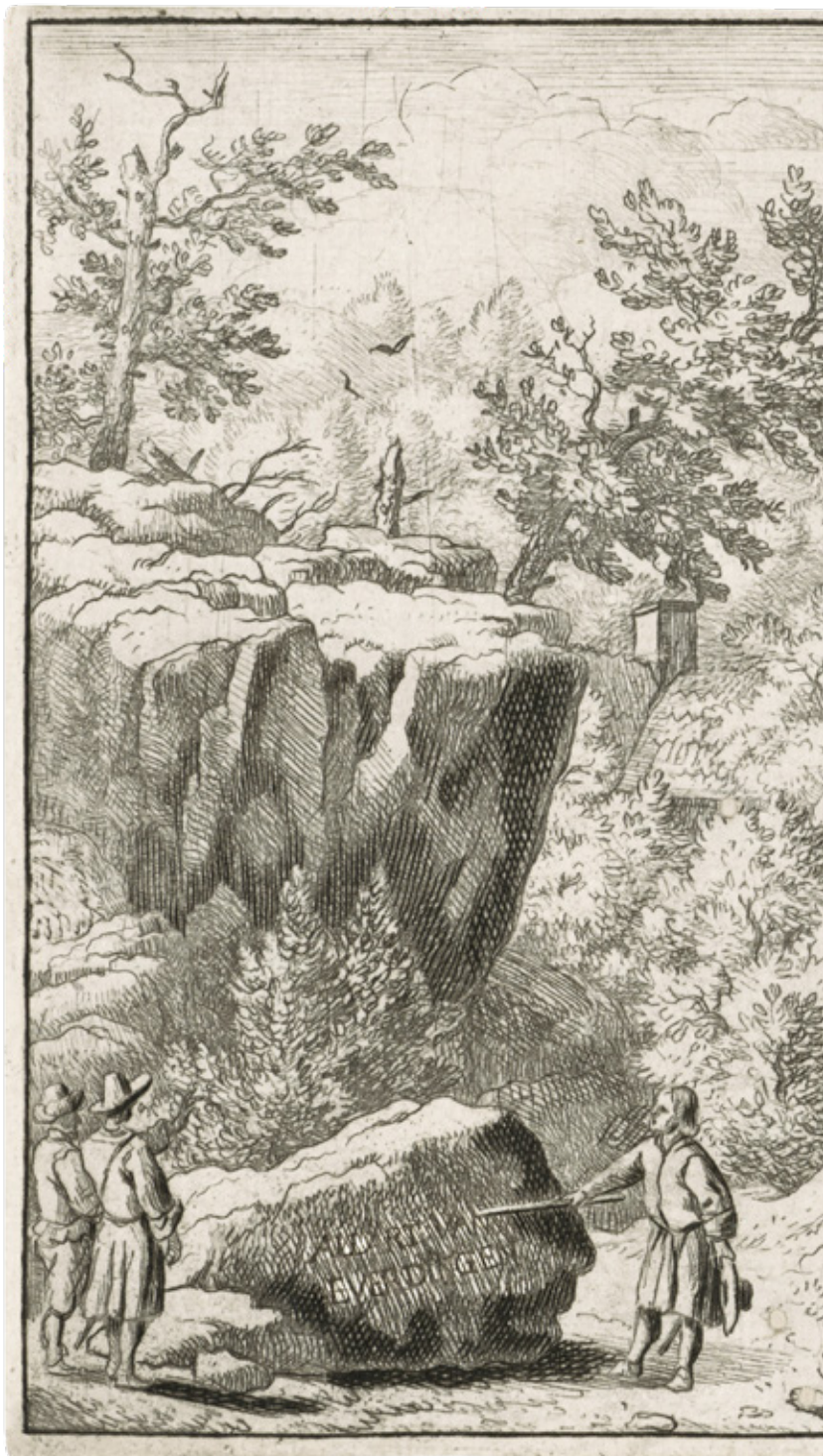

Fig. 1. Landscape with man with pointer (Landschap met man met aanwijsstok). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

As the seventeenth century advanced, to draw “after life” (or *from nature*) was taken as an important step in the genesis of works of art, but the practice also played a part in the search for “truth-to-nature” by scientists and naturalists of the time. Indeed, Lorraine Daston and Peter Galison have pointed out that to draw after nature often implied that for “naturalists who sought truth-to-nature, a faithful image was empathically not one that depicted exactly what was seen. Rather, it was a reasoned image, achieved by the imposition of reason upon sensation and imagination *and* by the imposition of the naturalist’s will upon the eyes and hands of the artist. [---] But the artists had no need of learned treaties to make sense of their own lived experience.”³⁴ Of course, artists were aware of pictorial conventions and expectations, and they knew that “there is no escape from representation.”³⁵ Yet, the truth-to-nature that the early modern naturalist sought to represent was not visible to the eye, so the artist had to have an inner picture of the perfect specimen in mind: “Seeing—and, above all, drawing—was simultaneously an act of aesthetic appreciation, selection, and accentuation.”³⁶ In a similar way, van Everdingen could not have depicted without preconceived notions, though his gaze was surely different than the naturalist’s. His landscape renderings were not made for scientific purposes. Different categories of rocks and various species of trees are nonetheless possible to distinguish in his drawings and etchings, but they are depicted with something else in mind than scientific or topographic precision, even if, as Davies says, the drawings “datable to his 1644 trip may be of greater interest as documentation of a foreign environment than the refined native landscapes he executed later in his career.”³⁷ So, they are realistic, but not realistic in a mimetic sense.³⁸ To play with the illusion of reality could of course be regarded as a baroque strong point, with its fondness of the effects of a *trompe-l’œil* or an *anamorphosis*. But representing something new, his drawings and etchings above all evoke emotions that are typical of a baroque discourse—surprise, wonder, admiration, awe and other affects “inseparable from [baroque] ways of perceiving and knowing the self and world”, as Christopher D. Johnson has phrased it.³⁹ In this sense, the baroque features in van Everdingen’s representations of Nordic nature can be seen as early interventions in a slowly changing attitude toward the wilderness, not least toward the barren nature of the North, for which sublime romantic values were not generally perceived until the late eighteenth century.⁴⁰

Going abroad and coming home

Although van Everdingen’s motives for taking the route north remain unknown, it is clear that his relatively short visit to Scandinavia and his

encounter with the nature of the North was pivotal for his development as an artist. Going abroad to earn a living was common for young European artists in the seventeenth century. However, from what we know, van Everdingen was not sent on commission, which would have been normal, but travelled on his own accord. If the trip was aimed to cultivate and inspire, one can only guess why did he not head south towards Italy, as was the likely direction for a rising artist. Maybe the northern trip was a cheaper alternative to a grand tour to Rome; perhaps the frequent trade between the Netherlands and Scandinavia ensured help from compatriots abroad, as well as an easy passage home if needed.

One of the places van Everdingen visited, the town of Gothenburg, was practically a Dutch settlement in 1644. Dutch architects and craftsmen had been recently hired by the Swedish King, Gustavus Adolphus, to build a strong port city in the small passage facing the west. As a result, the city's planning was similar to that of Dutch colonies like Batavia and New Amsterdam. Its defence fortifications were Dutch. Even the first formal citizen of Gothenburg was Dutch.⁴¹ Some figures indicate that around five hundred Dutch people lived in the city, with Dutch being an official language until 1670. When the city was founded in 1621, it was squeezed between the Danish region of Halland in the south and Norwegian Bohuslän (also part Danish) in the north. War between the Nordic countries was on-going, but by the time van Everdingen visited Gothenburg, the Danes were soon to lose both Halland and Bohuslän to Sweden. The city's function as a border fortress thus diminished while its role as a hub for export, import and shipping grew with Swedish hopes of connecting to Dutch traders of the world.

Taking this situation into account, it is possible that van Everdingen was attracted to the new territories open to Dutch businessmen and investors. The idea is not farfetched, since he was likely aware of the painter Frans Post, who after a prolonged stay in Brazil had just returned to the Netherlands together with lucrative landscape visions of an idealized Dutch colonial enterprise.⁴² Indeed, van Everdingen was later commissioned to paint the estate of a successful Dutch industrialist family in Sweden—the arms dealer Hendrik Trip's cannon foundry in Julita, Södermanland—from both his memory of the Swedish landscape and available maps in Amsterdam at the time. Karin Sidén has suggested that the Julita painting and others of the kind may have functioned as marketing for Dutch interests in Sweden, which is very plausible.⁴³ The Rijksmuseum description of the large painting further implies that Sweden was regarded as a sort of colonial opportunity: "It [Sweden] was a perfect location: iron ore was mined there, and there was ample waterpower, inexpensive labour and fuel (wood)."⁴⁴ The painting displays what Dutch entrepreneurs could

gain in Sweden, profiting from its natural resources. It is unlikely, however, that van Everdingen ever visited the Trip establishment in Julita. The portrayed landscape does not fit the area's real topography, even if the buildings are accurate, and the river and lake are correctly situated. What we see is a creation of an imagined landscape of power and wealth from his memory of Swedish scenery.⁴⁵ All the same, van Everdingen's trustworthiness came from his own concrete encounter with Swedish nature, which ensured the picture was "after life" (*naer het leven*), albeit drawn "from the mind or spirit" (*uyt den geest*).

Alternatively, van Everdingen may have chosen the northern route looking for less exploited landscapes to meet the growing interest in wild nature and exotic sceneries among his countrymen. Blanc supports this idea. He writes that the Dutch seventeenth-century art scene implied "a true sublime sensitivity, implemented by artists and experienced as such by the audience, even if it is unlikely, again, that either could have been directly and explicitly aware of the categories they put into play."⁴⁶ Unfortunately, we have no evidence from van Everdingen to confirm this hypothesis: "No piece of writing by Everdingen is extant, beyond his signature on various documents", as Davies states.⁴⁷ Nevertheless, the artist's habitus was marked by the Dutch intellectual and artistic milieu of the early seventeenth century that encouraged not just a realistic approach but also that kind of sublime sensitivity Blanc is referring to. To mention only two landscape painters: van Everdingen's presumed master, Roelandt Savery, in Utrecht excelled in depictions of spectacular and dangerous mountainous settings, and Jan Porcelli, produced paintings of dramatic ocean storms and ships in peril.⁴⁸ In fact, van Everdingen started his career depicting marine settings, and seems to have been spurred by Savery to widen his objective beyond seascapes. According to Houbraken, Savery had a penchant for Nordic views, even though he never travelled to these parts of the world.⁴⁹ Instead, Savery is known as the first to portray the wild mountainous Alpine region of Tyrol after life, and for which he had made his trademark.⁵⁰ The motifs of wilderness, mountains, river valleys and waterfalls as such were thus not unknown in the age. Accordingly, since the rendering of the northern wilderness in van Everdingen's oil paintings sometimes looks suspiciously imaginative and exotic, it is justifiable to ask, as Görel Cavalli-Björkman does, "whether it is not primarily a matter of a superimposition of the Scandinavian element onto other pictorial conventions".⁵¹ She does have a point. Yet, Davies has argued that the imaginative elements in van Everdingen's Nordic landscapes are much more distinct in his mature work, while the drawings and the etchings from the Scandinavian visit in 1644 are "surprisingly devoid of *flamissant* convention".⁵² Frans Post offers a similar case

in point as he too let his visual rendering of the Brazilian landscape become increasingly exotic as the years went by.

“The discovery of nature as a subject for art is connected with the evolution of an urban life-style and the capitalistic division of labour”, as art historian Margaretha Rossholm Lagerlöf put it in her study on ideal landscapes in early modern Italy and France, a statement relevant for the context of the Netherlands too.⁵³ Indeed, it is worthwhile to note that the taste for wild nature was spreading into other areas than the arts during this time. For instance, the ambassador, poet and intellectual Constantijn Huygens introduced rough spruces and pines in his garden Hofwijck in The Hague with the explicit purpose to create a diverse, yet picturesque, wilderness.⁵⁴ The planted conifers (most likely *Picea abies*, Norway spruce, and *Pinus sylvestris*, Scots pine) generated an “opportunity for a wider imagination, recalling remote scenery far beyond the cultivated landscape of the Netherlands”, as Wybe Kuitert declares in his analysis of spruces, pines and the picturesque in seventeenth-century Dutch culture.⁵⁵ Not surprisingly, this new taste for wilderness seems to have contributed to van Everdingen’s successful career as an artist. After his return from Scandinavia in early 1645 he soon exhibited his full repertoire of Nordic motifs, and his work sold well.⁵⁶ In 1652 he set up shop in Amsterdam and stayed there until his death in 1675, steadily supplying the art market with paintings, etchings and drawings of gnarled oak trees, pines and spruces, rock formations and steep cliffs, rapids and waterfalls, rickety bridges and sawmills, forest huts and log cabins—a wilderness in contrast to the highly cultivated and flat Dutch landscape.

Rock, wood, and water

So, what could have been new, unfamiliar and strange to the eyes of van Everdingen? Browsing through his Scandinavian depictions it is impossible to not recognize the prominent place of stone. The encounter with the rocky landscape must have been striking, since there are hardly any pictures without rock formations and boulders of different sorts. Quite often these weighted elements dominate the compositions, which generate the sensation of both closeness and a landscape full of obstacles. (Fig. 2–3) In his book on picturing, Karel van Mander took for granted that a close composition suited northern sceneries best, while southern landscapes were better in a transparent style.⁵⁷ It could be that van Everdingen followed this advice, or perhaps the encounter with the rocky environment inspired a certain way of seeing.⁵⁸ How do you move, visually and physically, in this landscape, when sight and light are hindered by rocks? What bearings are possible?⁵⁹ In the representations you catch the sight

Fig. 2. Rocky landscape (Rotslandschap). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

Fig. 3. Big rock formation by river (*Grote rotspartij bij rivier*). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

of huts and cabins, hidden behind the rocks. As a traveller, unfamiliar with the landscape, you would have to look carefully to find your way. Some depictions give the impression that the large and solid stone formations, like old giants, are moving with the landscape. Leaning heavily, ready to take a step, yet firmly rooted in their gneiss and granite identity. This is not a nature to be cultivated, for how could you order such a landscape? The human figures in the pictures are small and placed in the background, or in the corner of the composition, as to indicate their subordination to the stone. This impression of burdensome weight in motion also comes through in the way van Everdingen makes use of the slanting Nordic light, assuming his drawings were made during summer and early autumn. The late light hits the rocks, casting long shades and covering the nature in darkness. These are dramatic settings. Still, and strangely enough, the landscape does not convey a sense of danger in the way that van Everdingen's earlier marine drawings of ships in stormy weather did. The stone

Fig. 4. Landscape with riders close to hamlet (Landschap met ruiter nabij behucht). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

communicates something soothing in its massive presence.⁶⁰ In the depictions a group of three travellers are often seen as staffage with walking sticks in hands. They are small and difficult to approach, but they give the impression of tranquillity in the sparse and barren landscape. No doubt, the travellers could be seen as a sort of autobiographical testimony, even if we do not know if van Everdingen travelled in a group or alone.⁶¹ (Fig. 4) The figures do not reveal their mission, but they do not look as though they are searching for natural resources to exploit, as would the Dutch industrialists. Rather, they look as though they are exploring views to aesthetically contemplate—streams, waterfalls and especially the open landscape sceneries after having climbed a rock—to draw after life and on the spot.

The natural landscape might have surprised van Everdingen in another way, in particular its Nordic vegetation. In some of the works, trees are seen growing on bare stone, against all odds. The roots are visible, clutching along the boulder's surface. Twisted trunks and distorted branches bear witness to harsh weather conditions. The Scandinavian trees that van Everdingen depicts are thus seldom the tall trees Olaus Magnus spoke about, the trees destined for mast timber, but rather those that set root in the crevices of exposed rock. The trees look very much like the sessile oaks (*Quercus petraea*) that are still common along the Bohuslän coastline

Fig. 5. Landscape with hunter by big tree (Landschap met jager bij grote boom). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

that van Everdingen visited. Other species are pines (*Pinus sylvestris*) and spruces (*Picea abies*) that pop straight up or crooked from the rock, sometimes alone as to mirror the sturdiness of the landscape against persistent winds, rain and freezing temperatures. The woods, with their mixture of spontaneous and dispersed growth of mostly conifers and weather-beaten deciduous trees, do not dominate the compositions as the rock formations do, but they add an uncultivated impression of the landscape where people and their dwellings are secondary. In some drawings, the trees appear to camouflage huts, so as to show the power relations between human and nature. Compared to the stone, the gnarled sessile oaks seem to come alive. The twisted forms of this type of wood generates an imaginative impulse, as in the landscape with hunter, where the tree leads the hunter's way among boulders and coastal forests. (Fig. 5)

The third type of depicted nature is water, the favourite element of the baroque with its "ambivalent materiality [...] its mutability, its movement, its transparency, and its reflective quality", as Stephanie Hanke writes in "Water in the baroque garden" (2019).⁶² Thus water became the

Fig. 6. Mölndal close to Gothenburg after life (“molendael buyten gothenburgh na t’leven”). Mölndal’s city hall, by permission of Mölndal city.

leading dramatic element in the gardens of the age, where carefully placed fountains and ponds created amazing jets and mirrors which evoked contrast, surprise, and dissolution of form and boundaries. Water was of course not new to van Everdingen; as a marine painter he had depicted it in different conditions. The Nordic waterfalls were new to his eyes, however, and they became the most popular motif in his paintings—a motif that appealed greatly to art buyers in the Netherlands. In contrast to the artificial effect of giant pumps in baroque gardens, van Everdingen visualized water that dropped rapidly from a high altitude by its own accord. If the stone and trees were depicted with a touch of domesticity, the rushing water had a more sublime quality. In the fine drawing of Mölndal’s waterfall, for instance, the drop is near and the water could crush the artist if he were not protected by the rock in front. (Fig. 6) The human constructions nearby look fragile and on the verge of breaking. In another drawing of a

Fig. 7. Mölndal's water-
fall, etching by Johannes
van den Aveelen (1703)
for *Suecia antiqua et hodie-
na*. Kungliga biblioteket,
Public domain.

MOENDAHL'S FALL

J. G.

Fig. 8. Landscape with four spruces by a cabin (Landschap met vier sparren bij een hut). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

waterfall, a big spruce keeps the painter safe from the cascade. And, in a drawing of what is supposed to be the Trollhättan waterfalls, human figures are handling some kind of mill mechanism, but they are just staffage at the margin. The rushing water is in focus, and you can almost hear the ear-splitting noise. It is as if, using Hanke's words, van Everdingen wanted to communicate the sensual close-up experience of "this ambivalent [natural] element which can be a life-giving source or menacing deluge".⁶³ Drawing these falls the artist does not provide overviews or topographical illustrations that would meet the demands of political or industrial interests. In comparison to Johannes van den Aveloen's depiction of the Mölndal falls in Erik Dahlbergh's *Suecia antiqua et hodierna* (1703), van Everdingen says nothing of the capacity and grandeur of the place. (Fig. 7) His portrait of Swedish nature obviously does not manifest the magnificence and power of the Swedish state in the way that David Klöcker Ehrenstrahl did in the painting *Black grouse courting* from 1675.⁶⁴ But, perhaps, as a parallel to the different functions of water in the baroque garden, Nordic wilderness had its natural *parterres d'eau* with the potential to reflect the grandeur of its landscape.⁶⁵ (Fig. 8) Considering the supposedly windy and unsteady northern weather, this may have been something van Everdingen had in mind when he let the northern seaside, the ponds and the rivers show unusually calm water, and thereby open up the rendering of northern nature by reflecting the sky and landscape.

Wonder, vanitas, and ways of seeing —the wilderness of Allaert van Everdingen

In the age of the baroque, the matter of newness, unfamiliarity and strangeness was approached with a novel interest. Allaert van Everdingen's experience and representations of northern nature tap into this tendency. Supported by it, he could build a career as an artist by developing an experience of the landscape that was unfamiliar and strange to his contemporaries in the Netherlands and in other parts of Europe. In a way, he was presenting exotic things, just as the popular baroque "rooms of wonders" (*Wunderkammer*) displayed all sorts of exotic and strange artefacts and natural specimens. Van Everdingen's Scandinavian depictions, marked by rocks and boulders, vegetation on bare stone and natural cascades, appealed to the curiosity of his countrymen and to a new sublime sensitivity, using the phrasing of Jan Blanc, that could be related to a feeling of vertigo in the face of an expanding world. His discoveries were not made from far away, but could still be considered as occurring at the margins of civilization—a notion that seventeenth-century Dutch men and women were becoming used to as a nation of global traders, colonialists and in-

Fig. 9. Seascape through the opening in the rocks (*Zeesicht door een opening in de rotsen*). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

dustrialists.⁶⁶ These and other pictures of wonder from the north complemented those from the far east and west.

In this world of new riches and changing social orders, the importance of life's transience and fragility were reflected in the popularity of *vanitas* in still life and other genre paintings of the baroque. Does a *vanitas* motif shine through in the representations of northern nature that van Everdingen encountered on his trip? The art historian Wolfgang Stechow was sceptical toward such an interpretation. In regard to Dutch landscape painting in general, he wrote: "To think of nature as a realm reflecting the inconstancy of human life and endeavour was utterly outside the scope of Dutch thought."⁶⁷ Considering that van Everdingen gave the human figures in his depictions insignificant roles in relation to the dominance of the weight of rock and the force of rushing water, I would nevertheless argue that there are elements of *vanitas* in the artist's conception of northern nature that the public would have deciphered in his times.

Allaert van Everdingen was the first artist who depicted northern wilderness with an aesthetic ambition. Typical baroque stylistic features challenge geometrical forms, point to the dynamics of matter, and intro-

Fig. 10. Big boulder in the forest (Grote Kei in het woud). Rijksmuseum, Amsterdam, Public domain.

duce the unavoidability of illusion. In this sense, van Everdingen's wilderness is baroque. In his conception of Nordic nature, the orientation is not clear and the perspectives are not given, he introduces new ways of seeing and knowing the world. The interconnections between feeling and knowing, seeing and understanding are thus active in his pictures. New visions can emerge from alternative perspectives, like lying in the grass and drawing a glade in the Nordic woods, or peeping through an opening of a rock by the sea. (Fig. 9–10) By changing perspectives he incorporates the experience of the observation, and in a baroque gesture shows that we can “truly know only what we feel”.⁶⁸

Noter

1. Here and elsewhere in this article, I rely on the biographical information from the books by Alice I. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen. A complete catalogue, including the studies for Reynard the Fox* (Doornspijk, 2007); *Allart van Everdingen, 1621–1675, first painter of Scandinavian landscape* (Doornspijk, 2001); *Allart Van Everdingen* (New York & London, 1978). I have also consulted the RKD–Netherlands Institute for Art History website <https://rkd.nl/explore/artists/26851> (May 11, 2020). I would like to thank Dr. Christi M. Klinkert, curator at Stedelijk Museum Alkmaar,

for her generosity in sharing her knowledge and thoughts about van Everdingen. I am also thankful to all the critical and fruitful comments on my presentation of the topic at the Swedish Baroque Academy's symposium at RKD in the Hague, 22 November 2019.

2. Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 26 f.; Anders Hedvall: *Bohuslän i konsten. Från Allaert van Everdingen till Carl Wilhelmsson. En översikt* (Stockholm, 1956), 14. In the literature there are still conflicting opinions upon when, how and where he travelled in Scandinavia. I have looked into the Gothenburg city archive material from 1644–1645 at Riksarkivet (Landsarkivet in Gothenburg), without finding any trace of the Dutch artist by the name van Everdingen.

3. There were plenty of opportunities to board the traders to Scandinavia, often empty on their way to the North, see: Jaap R. Bruijn: “The timbertrade. The case of Dutch-Norwegian relations in the 17th century” in Arne Bang-Andersen et al. (eds.): *The North Sea. A highway of economic and cultural exchange. Character-history* (Stavanger-Oslo-Bergen-Tromsø, 1985), 127 ff.; R. Th. H. Willemsen, “Dutch sea trade with Norway in the seventeenth century” in W. G. Heeres et al. (eds.): *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850* (Hilversum, 1988), 471 f.

4. Olof Granberg: *Allart van Everdingen och hans ”norska” landskap. Det gamla Julita och Wurmbrandts kanoner. Ett par undersökningar* (Stockholm, 1902), 46: ”le SALVATOR ROSA Du Nord’, som man kallat honom – förstått att med färger tolka vår storslagna, för den holländske slättbon främmande natur.” On Granberg, see Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 163–168.

5. Gunnar Berefelt: *Svensk landskapskonst, från renässans till romantik* (Stockholm, 1965), 65: ”I stort sett måste man emellertid säga, att tiden [1600-talet] inte dokumenterat någon påtaglig vilja att vare sig förstå eller återge den svenska naturens särdrag. Tvärtom tycker man sig i mångt och mycket ana ett visst förakt för det svenska landskapet; med tillfredsställelse konstaterar Spegel, att där ’fordom tall och gran på skarpa bergen vuxo, där är organgerie...’” For a similar opinion, see the chapter “Upptäckten av den nordiska naturen” (The discovery of the Nordic nature) in Erik Steneberg: *Kristinatidens måleri* (Malmö, 1955), 117–125.

6. “orangery, n.”. OED Online. June 2020. Oxford University Press. <https://www.oed.com.ezproxy.ub.gu.se/view/Entry/132176> (accessed August 2, 2020).

7. Berefelt: *Svensk landskapskonst*, 66.

8. Karin Sidén: “Dutch art in seventeenth-century Sweden. A history of Dutch industrialists, travelling artists and collectors” in *Geest en gratie. Essays presented to Ildikó Ember on her seventieth birthday* (Budapest, 2012), 94–110; Karin Sidén: “Kulturförbindelser mellan Holland och Sverige” and “Bilderna av den svenska naturen – från exotism till realism”, in Görel Cavallini-Björkman, Karin Sidén & Mårten Snickare (eds.): *Holländsk guldålder. Rembrandt, Frans Hals och deras samtida* (Stockholm, 2005), 235–241; Mikael Ahlund: “The wilderness inside Drottningholm. David Klöcker Ehrenstrahl and the northern nature at the court of Hedwig Eleonora” in Kristoffer Neville & Lisa Skogh (eds.): *Queen Hedwig Eleonora and the arts. Court culture in the seventeenth-century Northern Europe* (London & New York, 2017), 94 f.

9. Jan Blanc: “Sensible natures. Allart Van Everdingen and the tradition of sublime landscape in seventeenth-century Dutch painting” in *Journal of Historians of Netherlandish Art* 8:2 (2016), 2.

10. See footnote 1 for full references to Davies's work.

11. Blanc: "Sensible natures", 2.
12. Blanc: "Sensible natures", 16.
13. John D. Lyons: "Introduction. The crisis of the baroque" in John D. Lyons (ed.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford, 2019), 1.
14. Peter Burke: "The crisis in the arts of the seventeenth century: a crisis of representation?" in *The Journal of Interdisciplinary History* 40:2 (2009), 250.
15. Lyons: "Introduction. The crisis of the baroque", 3.
16. René Descartes: *Les Passions de l'âme* (Paris: Librairie Générale Française, 1990 [1649]), 78.
17. The phrasing "Scandinavian reports" comes from Wolfgang Stechow: *Dutch landscape painting of the seventeenth century* (London, 1966), 145.
18. Peter Foote: "Introduction" in Olaus Magnus: *A description of the Nordic peoples, 1555*, vol. I (London, 1996), lxxi.
19. Olaus Magnus: *A description of the Nordic peoples, 1555*, vol. II (London, 1998), 585 (12:1 "On stonemasons and the variety and shapes of stones"), and 589 (12:4 "On the very large number and size of trees in the northern countries"); Olaus Magnus: *A description of the Nordic peoples, 1555*, vol. I, 114 (1:18 "On the overflowing and assault of waters"). Furious speeds of water, treacherous coastlines and strange rock formations are also highlighted in other chapters (for example in 2:28 "On the narrow in rock-bound ports"; 2:30 "On swift torrents"; 2:31 "On the various shapes of rocks along the shore"). The terrifying aspects of nature are enhanced here.
20. I am of course aware that this specific combination of nature structures Simon Schama's book *Landscape and memory* (London, 1995). Schama reflects upon the fact that the specific concept of landscape and the representations it developed in early modern Dutch culture were "site[s] of formidable human engineering" (10).
21. Helen Hills: "Introduction. Rethinking the baroque" in Helen Hills (ed.): *Rethinking the baroque* (Farnham & Burlington, 2011), 4.
22. Anthony J. Cascardi: "Experience and knowledge in the baroque" in Lyons (ed.): *The Oxford handbook of the baroque*, 450.
23. Lyckle de Vries: "The changing face of realism" in David Freedberg & Jan de Vries (eds.): *Art in history/History in art. Studies in seventeenth-century Dutch culture* (Chicago IL, 1991), 231; Seymore Slive: *Dutch painting 1600–1800* (New Haven CT & London, 1995), 177 ff.; Wolfgang Stechow: *Dutch landscape painting of the seventeenth century* (London, 1966), 143 f.
24. Svetlana Alpers: *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (Chicago IL, 1983), 40 f., 139; Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 79.
25. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 63, 48. About the Mölndal drawing, see also Julius S. Held: "Ett bidrag till kännedomen om Everdingens skandinaviska resa" in *Konsthistorisk tidskrift* (Stockholm, 1937), 41: "Teckningen är signerad med konstnärens bekanta monogram vilket tyvärr av en främmande hand blivit ifyllt med rödkrita. Viktigare är emellertid inskriften på baksidan, vilket i 1600-talets karakteristiska stil meddelar oss följande: 'molendael buyten gothenburgh na t'leven'. Eftersatsen 'na t'leven', som är så bekant från Brueghels bondestudier, låter förmoda, att vi ha att göra med en anteckning av konstnären, som han själv kanske redan på ort och ställe skrivit på bladet."
26. Davies: *The Drawings of Allart van Everdingen*, 17. "Everdingen produced paintings, etchings and drawings with Scandinavian subjects from the time of his trip to the end of his career. It is more difficult to determine the chronology of the works on

paper than the painted ones. The largest distinct group of Scandinavian landscapes extant—twenty or so brown ink drawings [cat. 254–285], fairly close in size to the grey ink ones done on the spot—are more certainly reminiscences of his trademark subject. Broader in handling and more decorative than the trip sketches, they date after his move to Amsterdam but it is impossible to know how long he continued to produce them.” (16). Davies states that a catalogue of the drawings in chronological order is not possible to create (15). She maintains that the drawings are all authentic and whole compositions, and not sketches of details for later work.

27. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 10. Davies notes that more drawings exist, not yet reproduced.

28. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 15.

29. Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 76.

30. Alpers: *The art of describing*, 40.

31. Alpers: *The art of describing*, 40.

32. Alpers: *The art of describing*, 26 ff.

33. Stechow: *Dutch landscape painting*, 144–145. Stechow who is not convinced by the aesthetic quality of van Everdingen’s landscapes (he prefers Jacob van Ruisdael), still says that his “Scandinavian ‘reports’” are handled “with considerable skill and a good deal of ‘local colour’, geographically speaking”.

34. Lorraine Daston & Peter Galison: *Objectivity* (New York, 2007), 98.

35. Alpers: *The art of describing*, 35.

36. Daston & Galison: *Objectivity*, 104.

37. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 48.

38. Davies cites Granberg on the matter, who from an early twentieth-century Nordic perspective said: “We do not find anything immediately real in his art, but we Northerners recognize the *spirit* in it as our own and as something dear to us.” Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 167.

39. Christopher D. Johnson: “Baroque discourse” in Lyons (ed.): *The Oxford handbook of the baroque*, 563.

40. Karin Johannisson: “Det sköna i det vilda. En aspekt på naturen som mänsklig resurs” in Tore Frängsmyr (ed.): *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna* (Stockholm, 1984), 15–18.

41. Ola Nylander: “Hur byggde man staden?” in Bo Lindberg (ed.): *Göteborg de första 100 åren* (Göteborg, 2018), 34. The Dutch was Johan van Lingen, first citizen of Gothenburg, 13 June 1621.

42. Slive: *Dutch painting 1600–1800*, 192 f. Slive makes a connection between Post’s experience and representation of foreign nature and that of van Everdingen, but he does not develop the comparison.

43. Sidén, “Dutch art in seventeenth-century Sweden”, 97 f.

44. For the painting and the description, see the Rijksmuseum in Amsterdam website: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.7406>.

45. Sidén: “Dutch art in seventeenth-century Sweden”, 97; Sidén: “Kulturförbindelser mellan Holland och Sverige”, 235.

46. Blanc: “Sensible natures”, 16.

47. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 10.

48. On the work of Savery see for example Stechow: *Dutch landscape painting*, 142 f.; Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 78 f. For the connection Savery and Porcelli, see Blanc: “Sensible natures”, 11–17.

49. Blanc: "Sensible natures", 13.

50. Andrea Lutz: "Die Alpen durch die Augen der Niederländer. Landschaftlicher Realismus im Barock als Vorbild für Schweizer Künstler" in *Dutch Mountains. Vom holländischen Flachland in die Alpen* (München, 2018), 21: "Wie kein Künstler vor ihm [Savery] stieß er in die Wildnis der alpinen Bergwelt vor und bezeugte mit der Figur des Zeichners vor dem Wasserfall oder mit rückseitigem Vermerk 'nach dem Leben' auf den Blättern, dass die Ansichten getraut nach der Natur festhalten war er selbst sah."

51. Görel Cavalli-Björkman: *Nationalmuseum Catalogue*, Allaert van Everdingen (NM 421, NM 2087, NM4495), 185–189, quote from 187; Blanc: "Sensible natures", 36. Blanc talks about "the visual grammar of his Scandinavian landscapes upon the models of his predecessors."

52. Davies: *The drawings of Allart van Everdingen*, 12.

53. Margaretha Rossholm Lagerlöf: *Ideal landscape. Annibale Carracci, Nicolas Poussin and Claude Lorrain* (New Haven CT & London, 1990), 29.

54. Wybe Kuitert: "Spruces, pines, and the picturesque in seventeenth-century Netherlands" in *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 38:1 (2018), 75 ff.

55. Kuitert: "Spruces, pines, and the picturesque in seventeenth-century Netherlands", 73.

56. Blanc: "Sensible natures", 31; Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 37.

57. Ahlund: "The wilderness inside Drottningholm", 84.

58. Allan Ellenius: "Exploring the Country. Visual Imaginary as a Patriotic Resource" in Allan Ellenius (ed.): *Baroque dreams. Art and vision in Sweden in the era of greatness* (Uppsala, 2003), 20: "Everdingen remained faithful to the methods of composition he had learned in the Netherlands; the basically realistic approach was conditioned, in the same way as the landscape paintings in his native country."

59. Anyone who has walked the rocky islands of Bohuslän will recognize the feeling of getting lost.

60. This is something Davies also notes about his earliest Scandinavian oil painting, that despite "foaming falls and precipitous drop into dark pines [it] exudes domesticity." Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 80.

61. Here again there are pictorial conventions that van Everdingen might have followed, since the motif of allegorical pilgrimage was a reoccurring element in previous landscape painting. Davies stresses however that van Everdingen actually was a traveller himself and that he probably was more inclined to follow van Mander's more secular advice to show the world as it appears, with people working the lands and walking the paths. Davies: *Allart van Everdingen, 1621–1675*, 84.

62. Stephanie Hanke: "Water in the baroque garden" in Lyons (ed.): *The Oxford handbook of the baroque*, 88, 96 f.

63. Hanke: "Water in the baroque garden", 98.

64. See Ahlund, "The wilderness inside Drottningholm", for a fascinating account on the promotion of northern nature by the Swedish royalty, by the means of David Klöcker Ehrenstrahl's painting. Ahlund points out that Ehrenstrahl choose a more open model for his Swedish landscape, that related more to Italian and French baroque, than van Everdingen's close composition, and thereby giving the Swedish nature a more elegant and sophisticated status.

65. Hanke: "Water in the baroque garden", 94 f.

66. Benjamin Schmidt: *Inventing exoticism. Geography, globalism, and Europe's early modern world* (Philadelphia PA, 2015).
67. Stechow: *Dutch landscape painting*, 139.
68. Cascardi: "Experience and knowledge in the baroque", 459.

Abstract

The wilderness of Allaert van Everdingen: experience and representation of the north in the age of the baroque. Cecilia Rosengren, Associate professor in History of ideas, Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg, cecilia.rosengren@lir.gu.se

In 1644, a young Dutch artist, Allaert van Everdingen, was traveling parts of Scandinavia, which by that time was generally considered wild and on the border of the civilized world. His encounter with the nature in southern Norway and western Sweden was pivotal for his coming career as a popular painter of Nordic wilderness. A wilderness rendered more exotic as time went by, his perceived trustworthiness of its depiction came from his own concrete encounter with northern nature, which guaranteed a picture *naer het leven* (after life). This article takes a closer look at the drawings related to the actual trip. As a newcomer to the North, what did he see? The artist is usually considered in relation to the new realistic Dutch landscape painting, but could van Everdingen's encounter with northern nature also be positioned within a context seldom mentioned in the literature—the baroque worldview? The argument is guided by the idea that the baroque points to the diverse expressions of an ongoing cultural crisis that challenged traditional views of reality, which include both artistic and philosophical articulations, as well as geographical and scientific discoveries. In hindsight certain traits stand out, such as a fascination for transience of life, dynamism of nature, unavoidability of illusion, performativity of society, and not least the willingness to see the qualities of newness and the strange. The baroque is the encounter with the strange, with the unknown. In this way, van Everdingen's experience and representation of northern nature, especially in relation to rock, wood, and water, could be an early intervention in the slowly changing attitudes towards the wilderness, not least towards the barren nature of the north, which sublime romantic values were not generally perceived of until late eighteenth century.

Key words: Allaert van Everdingen, Nordic nature, wilderness, baroque, sublime, realism, perception, experience, knowledge

Fig. 1. Pendang från sent 1500-tal i form av en salamander med en oregelbunden pärla, som kropp. Källa: Victoria & Albert Museum.

Barock zoologi

Ktonisk distansering i Haquin Spegels
Guds werk och hwila

RIKARD WINGÅRD*

I sin klassiska studie ”The concept of baroque in literary scholarship” (1946) konstaterade René Wellek att uppfattningen att ursprunget till själva begreppet barock står att finna i det spanska *barrueco*, en oregelbundet, skevt formad pärla, måste överges för det troligare alternativet att det skulle kunna härledas från en särskild typ av skolastisk syllogism, med namnet *baroco*.¹ Frågan är väl ännu långt senare inte avgjord och behöver kanske inte heller avgöras till någons fördel, men det kan ändå vara intressant att titta på hur dessa irreguljära pärlor användes framförallt under sent 1500-tal och tidigt 1600-tal. Trots att namnet antyder att det skulle vara något fel på dem betingade sådana pärlor oftast ett lika högt pris som runda. De var inte minst eftertraktade, då de kunde infattas i pendanger, det vill säga hängande halssmycken, där de integrerades som delar i fint cicelerade figuriner av olika slag. Inte sällan representerade dessa figuriner olika monster, drakar, sjöjungfrur, sirener, och andra fabeldjur, som genom sina groteska och heterogena naturer kom att signalera en manieristisk estetik.² Det kunde också röra sig om verkliga djur, en del som också kunde hänföras till denna kategori av varelser i marginalen, till exempel salamandrar (fig. 1), ödlor och skorpioner, men som nu med hjälp av den oregelbundna pärlan flyttats till centrum, det mänskliga bröstet, att hänga där för att föras in i furstliga salar och kulturella salonger. Dessa barocka pärlor fångar således på ett upplysande sätt in hur det låga kunde bli det höga, det perifera det centrala i tidens kultur. Ja, själva pärlan i sig, oavsett form, skvallrar om detta förhållande. Skapad av den i dy och slam levande, primitiva musslan var den ett bevis på hur i skapelsen det högsta kunde utgå ur det lägsta.

*Universitetslektor i litteraturvetenskap, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, rikard.wingard@lir.gu.se

Musslan, salamandern, ödlan, alla tillhörde de under 1500-talet och 1600-talet en diffus grupp av djur, som genom sitt utseende, sitt levnads-sätt, sin ibland giftiga, ofta slemmiga, alltid kalla natur skapade vämjelse i lika mån som de kunde locka till fascination. Om det finns en särskild klass av djur som kan sägas vara barocka, ur flertalet av de aspekter som har lagts i definitionen av detta begrepp, så torde det vara dessa så kallade lägre livsformer, arter vilka vi i dag klassificerar som mollusker, amfibier, reptiler, insekter med flera. I såväl det idéinnehåll som de stilistiska perspektiv vilka nedlades i och förknippades med dessa varelser tycks de på många sätt kunna härbärgera många av de kulturella uttryck och symbolvärden, som vi förknippar med det barocka, till exempel det ambivalenta, paradoxala, groteska och mirakulösa. I det följande ämnar jag närmare undersöka vad denna barocka potential – för att använda ett aristoteliskt begrepp – bestod i, vad den innebar för de konstnärer och författare, som på ett eller annat sätt inkorporerade dessa typer av djur i sina verk och vad djuren kan bidra med till tolkningen av dessa verk när denna potential uppmärksammas. Genom att ställa frågan om de låga organismernas funktion kan både det barocka och kampen mot det barocka belysas ur nya perspektiv. Efter en kort översikt över de lägre djurens position i den för- och tidigmoderna naturalhistorien och den konstnärliga genre kallad *sottobosco*, i vilken varelserna fick sitt tydligaste barocka uttryck, övergår studien i en närmare analys av ärkebiskopen och diktaren Haquin Spegels (1645–1714) epos om de sju skapelsedagarna, *Guds verk och hwila* (1685).³

Skapelsens nedersta pinnhål

Den antika föreställningen om en varats stora kedja, en *catena creationis*, var fortfarande högst levande under 1600-talet.⁴ Världens materia och organismer hade skapats enligt en fast hierarkisk struktur, vilken under medeltiden tog formen av en steg upp till Gud, *scala naturae*. Ju närmare en organism på stegen befann sig jorden, de döda mineralernas domän, desto längre var denna ifrån Gud och därmed också desto mindre perfekt till sin skapnad. I aristotelisk mening hade olika organismer mer eller mindre utvecklad själ eller form. Växterna ägde en endast vegetativ själ, kapabel till reproduktion och tillväxt. Djuren ägde också dessa egenskaper men var i tillägg berikade med en sinnlig själ, vilken tillät dem rörelse och sinnesförmåelser. Människan, ensam, ägde ytterligare en själ, den rationella, vilken möjliggjorde tankeförmåga. Detta i sig behöver inte föranleda en normativ skala, och det var inte heller Aristoteles intention, Men till läran om själarna lades idén, sprungen ur Aristoteles metafysik, att alla varelser har potentialer som de endast kan utveckla till en viss

gräns, de är i så måtto mer eller mindre berövade den fullständighet som står att finna hos Gud.

Genom framförallt senantikens nyplatonism fastslogs även att det inom varje grupp fanns en intern gradation, med övergångsformer emellan, så att hela skapelsen bildade en enda lång sammanhängande kedja eller steg av kontinuerlig själsutveckling. Växterna stod i detta avseende närmast mineralerna med fuktiga, lågt växande svampar och mossor på den allra nedersta stegpinnen, medan större, blommande buskar och träd gränsade till djuren. Bland djuren var de till växterna och jorden närmst hörande de i denna artikels inledning nämnda grupperna, reptiler, amfibier, insekter och så vidare. Som Arthur Lovejoy skriver blev resultatet

the conception of the plan and structure of the world which, through the Middle Ages and down to the late eighteenth century, many philosophers, most men of science, and, indeed, most educated men, were to accept without question – the conception of the universe as a “Great Chain of Being,” composed of an immense, or – by the strict but seldom rigorously applied logic of the principle of continuity of an infinite, number of links ranging in hierarchical order from the meagerest kind of existents, which barely escape nonexistence, through “every possible” grade up to the *ens perfectissimum* [...].⁵

Vad som främst kännetecknade de mer ofullkomliga djuren var deras relativa brist på själ eller form, vars förhållande till materien, dess potentialitet, Aristoteles, som sagt, uppsatt som det avgörande kriteriet för en arts vitalitet och därmed för dess plats i varats stora kedja. Materien bestod av de grundläggande fyra elementen: jord, som är torrt och kallt, vatten, som är fuktigt och kallt, luft, som är fuktigt och varmt, och eld, som är torrt och varmt. De lägre, formlösa djuren bestod i korresponderande grad av de lägre och tyngre elementen, jord och vatten, och ansågs på grund av detta ha endast en låg intern värme, som upprätthöll dem. Detta gjorde i sin tur att de lätt förlorade sin form och återgick till ursprungsmaterien. För vissa lärde var det inte ens helt klart hur de skulle klassificeras, eftersom många av dessa djur tycktes vara levande under vissa perioder och döda under andra (till exempel under vintervila, eller i transformation från larv till insekt). Härav kallades de stundom för *ephemera* eller *temporariae*, då deras anknytning till det levande tycktes ytterligt svag.⁶

De ofullkomliga djurens närhet till materien kom också till uttryck i att många av dem hölls för att genereras direkt ur denna, att så att säga erhålla sin form inte från en föräldrageneration utan från ett formlost, dött substrat. Maskar, larver, bin, getingar, sniglar, ormar, grodor, paddor, musslor, sjöstjärnor, till och med ålar, möss och mullvadar ansågs uppstå spontant ur jorden, ur ekskrementer, ur trä, ur päls och hår, ur ruttnande

kadaver, ur surnad mjölk, ruten halm, ur havsskum och andra ämnen. Denna uralstringsteori, också den stammande från Aristoteles, omformades och diversifierades under seklens gång men stod i princip ohotad till andra hälften av 1600-talet, när den experimentella vetenskapen och mikroskopet gjorde det möjligt att mer i detalj kunna observera mindre arters fortplantning.⁷ Det tog dock lång tid att fullständigt göra slut på föreställningen. Så sent som 1871 ansåg William Thompson och Thomas Henry Huxley det påkallat att motbevisa uralstringsteorin, då de menade att många naturforskare fortfarande höll fast vid den.⁸

På skogsgolvet

Det kanske tydligaste exemplet på hur de mindre perfekta djuren och de idéer som var associerade med dem kunde iscensättas i en barock estetik finner vi i den konstgenre som går under namnet *sottobosco* eller *bosstilleven*. Som namnen antyder rör det sig om konstnärligt arrangerade motiv från skogens undervegetation, oftast framställda som mörka, fuktiga miljöer, där reptiler, amfibier, insekter, svampar och andra lägre livsformer, inte sällan inbegripna i kamp med varandra, utgör bildens fokalpunkter (fig. 2). Utvecklad under 1650-talet av holländaren Otto Marseus van Schrieck (1613–1678) blev den snabbt populär bland konstsamlare och lockade flera konstnärer att följa van Schriecks exempel. Bland dem finner vi till exempel Willem van Aelst (1627–1683), Matthias Withoos (1627–1703), Elias van der Broeck (1649–1708) och Rachel Ruysch (1664–1750).⁹ I Sverige tycks genrens ende representant ha varit den från Kiel bördige Johan Johnsen (1653–1708), som utförde en del *sottobosco*-inspirerade målningar – förmodligen efter att han gått i lära hos van Aelst – under sin tid vid Forsmarks bruk, där han stod under beskydd av brukets ägare Georg de Besche (1641–1704).¹⁰

Sottoboscokonstnären använde sig av de låga djuren (och växterna) för att skapa effekter och förse målningen med ett idéinnehåll som vi ofta förknippar med barocken. Eftersom djurens former var så instabila, skriver Karin Leonhard, blev de intressanta för den sena renässansen, då de kunde uppvisa ”a great variety of shapes, textures and colors”.¹¹ Dessa extravaganta varelser utgjorde anomalier i skapelsen, men manifesterade också just därför, i en barock anda av *merveilleux*, desto bättre Guds allmakt och härlighet. Om vi med barocken vidare menar ”a display of ambiguity, change, uncertainty, and abundance”,¹² tjänade de lägre varelserna i undervegetationsstillebenen som utmärkta förmedlare av en sådan estetik. Det barocka ”vecket”, för att tala med Gilles Deleuze, vilket omöjliggör varje gränsdragning och upplöser alla dikotomier, finner sitt materiella uttryck hos dessa varelser.¹³ De är varken riktigt levande eller döda. De är både

skapade av Gud och inte. De har själ men förlorar den ständigt för att på nytt återfå den. De tycks ena stunden inte existera, men i nästa, genom sin snabba reproduktion, myllra i oräkneliga antal. De står längst ned i skapelsekedjan men demonstrerar samtidigt Guds sinnrikhet i de under detta tidevarv ofta citerade formlerna ”natura nusquam magis quam in minimis tota sit” (ingenstans uppvisar naturen en sådan perfektion som i sina minsta varelser) och ”ex minimis patet ipse deus” (Gud uppenbaras i de minsta ting).¹⁴

De barocka djuren skapar på dessa sätt en paradoxalitet, som gör sottobosco till en notoriskt svårtolkad genre. För lika gärna som den kan sägas hylla Guds skapelse representerar fortfarande de avbildade djuren ”everything standing in contradiction to God’s Creation, everything that is necessarily disgusting and dangerous to mankind. Such creatures [that] were not taken up into the ark”.¹⁵ Denna antitetiska spänning gjorde målningarna inte bara rent visuellt utan även bildligt dunkla.

van Schrieck och övriga sottoboscomålare var dock inte de enda eller första som intresserade sig för lågt stående organismer. Det fanns föregångare, exempelvis Bernard Palissy (cirka 1510–cirka 1589) och Joris Hoefnagel (1542–1601), som redan ett århundrade tidigare börjat utforska sådana varelser som naturalhistoriska och konstnärliga objekt. Vi finner vidare ormar, paddor och insekter inte bara representerade i konsten utan även i tidens litteratur. Med tanke på djurens starka barocka anknytning i konsten önskar jag pröva huruvida en fokusering på lägre stående varelser skulle kunna illuminera eller komplettera diskussionen kring litterär barock, och då främst ur ett svenskt perspektiv.

Det första man kan konstatera utifrån en sådan utgångspunkt är att i det poetiska menageri som framträder i det svenska 1600-talets diktning – insekter, reptiler, amfibier, blötdjur med flera – för en ganska blygsam tillvaro. Henrik Hildén nämner i sin studie över naturskildringar i 1600-talets Sverige att ”stormaktstiden gärna smusslar bort naturens mindre angenäma sidor”.¹⁶ Hildén vill hålla detta för troligt i avseende på rovdjuren, men situationen kan nog sägas vara än mer prekär för de varelser vi sysslar med här. Bland Hildéns exempel återfinns förvisso en igelkott hos Lucidor, en orm och en mullvad hos Urban Hiärne, en ”skogsråtta” hos Frese och därtill en myra, som också dyker upp i Columbus *Den bibliske Werlden*. Hos Skogekär Bärgebo och Israel Holmström finner vi flugor. Och bin surrar, genom sin domesticerade natur och långa antika tradition i poetiska sammanhang, förstås lite varstans, men i övrigt rör det sig till övervägande delen om de större, mer karismatiska inhemska och exotiska vilda djuren, vargar, björnar, elefanter, lejon, diverse fåglar, fiskar (som sällan artbestäms och uppträder i kollektiv form) och förstås också om en versifierad hjord av olika tamdjur, inte minst manifesterad i djurgravs-

Fig. 2. Otto Marseus van Schrieck, skogsstilleben med insekter, reptiler och padda (1662). Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig. Källa: Wikimedia Commons.

poesin.¹⁷ Till de lägre litterära djuren skulle man i och för sig kunna lägga ett försvarligt antal maskar i begravningspoem och dylika betraktelser över livets förgänglighet, men någon riktigt central plats i framställningen ges dessa och andra lägre livsformer sällan.¹⁸ Hildén framhåller följaktligen att ”markens anspråkslösa varelser” är ”[b]agateller, liksom förläget instuckna i den sedvanliga ståtligheten”.¹⁹

Pest i paradiset? Haquin Spegel och de ”liderliga” djuren

Man letar således förgäves i den svenska 1600-talspoesin efter några litterära motsvarigheter till sottoboscons koncentrerade intresse för det förment låga, kalla, slemmiga, giftiga och abjektiva i naturen. Det närmaste man kommer en längre beskrivning av dessa varelser torde vara i Haquin Spegels genomgång av djurrikets olika nivåer i *Guds verk och hwila* (1685), där framförallt reptilerna (företrädesvis kameleonten, krokodilen och ormarna) ägnas en del utrymme.²⁰ Spegel framhåller härvidlag uralstringens princip, men det är tydligt hur lite han har till övers för dessa djur som inte tycks framkalla någon form av fascination utan endast vämjelse: ”The fula Ödlars Art, the faseliga Grodor, / Til hwilka snöda Diur then wakkra Jord är Moder [...]”.²¹

Den barocka, ambivalenta potentialen utnyttjas således inte nämnvärt av Spegel när det gäller amfibier och reptiler. De förblir ensidigt representerade som elaka, stygga och rysansvärda. Inte minst gav ormen i paradiset (1 Mos. 3:1), grodorna som den andra farsot som hemsöker Egypten (2 Mos. 8:6) och de tre oreana andarna som utgår från den falske profetens mun, vilka liknar paddor (16:13), starkt stöd för en sådan uppfattning.²² Men både ormar och grodor hade i den barocka emblematiken, som *Guds verk och hwila* använder sig friskt av i andra sammanhang och i mycket högre grad än sina föregångare inom genren,²³ fått en mer positiv symbol-laddning. Ormen kunde genom sin skinnömsning få representera hur den kristne genom botgöring kunde avlägga sina syndakläder.²⁴ Plinius den äldre hade hävdad att grodorna dog under vintern och föddes på nytt till våren, vilket gav upphov till en tolkningstradition vid sidan av Bibelns negativa syn, där grodan blev en symbol för Kristus och de dödas återuppståndelse. Denna positiva version blev under renässansen ett vanligt emblemiskt inslag.²⁵ Grodan kunde också få representera makten att härska över både land och vatten och i den för emblematiken mycket inflytelserika *Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum litteris commentarii* (1556) av Giovanni Valeriano finner man, bland flera mindre smickrande egenskaper associerade med grodor, även deras förmenta representation av en passande och diskret tystnad och en sinnebild för poeten och dennes

dunkla tal, begripligt endast för de invigda.²⁶ Spegel framhåller dock inga sådana mer försonande analogier utan frågar sig i stället varför dessa ”skade-diur, med Ormar, matkar, kloßar [grodor och paddor] / Som kråla här och ther och samla sig i Droßar” överhuvudtaget har skapats. Svaret, som Spegel ger, ligger i syndafallet, som vänt djuren mot människorna och mot sig själva, varför de väpnat sig på olika vis.²⁷

Vad gäller insekterna så behandlas de av Spegel på ett mera tillvänt sätt än reptilerna och amfibierna, med undantag för den giftiga *Tarantula* (spindlarna hör förvisso i dag till klassen spindeldjur, men räknades under tidigmodern tid till insekterna), som tas upp tillsammans med ormarna. Efter att under den femte skapelsedagen ha gått igenom de vattenlevande djuren och fåglarna kommer Spegel till sist fram till (de flygande) insekterna. Här framhåller han traditionen från Plinius att se det stora i det lilla: ”Men största Under är at Gud i minsta Diuren, / Haar nederlagt it Weet som öfvergåår Naturen”.²⁸ Men om de berömvärda insekterna blir det dock inte så mycket sagt. Spegel skyller på att han är trött och att natten randas. Annars hade han talat om flugor, myggor, getingar, bromsar, tordyvlar och annat, men nu finns det inte tid. Den enda han vill dröja vid är det dygdiga biet, men inte ens här blir det till någon utförligare utläggning. Allt han har att säga är att biet har en liten kropp och stora gåvor – ospecificerat vilka. Spegel tillgriper på slutet även en ödmjukhetstopos. Om han hade varit en Vergilius eller Horatius skulle han med glädje lagt ut texten mer kring biet, och även kring silkesmaskarna, men detta får bättre krafter ta sig an vid annat tillfälle. Spegel erkänner sina begränsningar.²⁹

Varför finner vi denna ovilja hos Spegel att beskriva insekterna?³⁰ Medan fiskarna och deras arter får cirka 380 verser till sitt förfogande, fåglarna cirka 590 och däggdjuren cirka 730, upptar talet om ormarna och dylika djur endast cirka 100 (med undantag för diskussionen om varför de skapats) och det om insekterna, vilket som sagt mest uppehåller sig vid svårigheterna att skriva om dem, knappt 30 verser. Spegel sällar sig härvidlag till en lång medeltida tradition, som vad gäller representationer av skapelsen i regel försökt att undvika att befatta sig med insekter och andra *vermes*. De krälade djuren utgjorde ett återkommande problem för teologerna i det att Gud, enligt Bibeln, upplåtit både den femte och den sjätte dagen åt skapandet av dessa. Fåglarna och fiskarna hade endast blivit beskärda den femte och fyrfotadjuret och människan den sjätte. Den önskade, prydliga skapelselogiken med först mineraler, sedan växter och vidare upp i varandekedjan bröts således på ett bekymmersamt sätt av de krälade djuren, som på detta vis, som i så många andra sammanhang, tenderade att inte låta sig lätt inrangeras i något fack och att ständigt framstå som malplacerade. Augustinus hade till och med föreslagit att Gud i jorden inplanterat vissa av de allra minsta insekterna redan under

den tredje dagen och att de sålunda föregick till och med växterna. Snarare än att bebo jorden var de ett komplement till denna, menade Augustinus.³¹ Spegel verkar själv smått osäker på hur och var han ska inordna insekterna. Angående biet tvekar han till exempel om det är en fågel eller inte.³²

Uralstringen ställde ur denna aspekt upp ett ytterligare problem. I och med att de oformliga organismerna antogs skapas av materia som är under någon form av nedbrytande process, det vill säga i en situation av oordning, kaos, kunde de svårigen ha uppstått före syndafallet, då allt fortfarande var jungfruligt, ordnat och fulländat.³³ Resultatet av denna osäkerhet och förvirring blev att de lägre livsformerna oftast ignorerades i avbildningar av skapelsen, med undantag förstås för ormen och i vissa fall av andra djur, till exempel den mytiska basiliken, som tänktes födas ur ägg och inte genom uralstring.³⁴ Oavsett huruvida djuren uralstrades eller inte ifrågasattes också hur det kunde ha funnits några skadedjur överhuvudtaget i detta harmoniska urtillstånd. Jacob Cats (1577–1660), den store emblematikern, skriver till exempel i en dikt om det första bröllopet i Paradiset hur ingen ohyra existerade där:

Där fanns inga vita spindelnät hängande i träden,
 Där fanns inga smutsiga spindlar vävande sina nät överallt,
 Där fanns ingen långsam snäcka [el. snigel] krälände över örterna,
 Ingen tjockmagad padda spottande slem.
 Där fanns ingen bleksiktig mullvad bökande runt bland blommorna
 Där fanns ingen ondskefull ohyra med hundra elaka fötter,
 Där fanns ingen svart fluga, som satt bland blomstren;
 Här fanns ingen skadlig larv ätande av de unga frukterna.³⁵

Samtidigt kunde det ju inte förnekas, lika litet som om utgångspunkten var uralstringsprincipen, att Gud skapat alla organismer på jorden. Denna ambivalens blir tydlig inte minst i relationen mellan nyss citerade passage och den illustration som ackompanjerar Cats beskrivning av Paradiset i samma verk. I kopparsticket ser vi Adam och Eva i sin nakenhet omgivna inte bara av de vanliga kaninerna, elefanten, fåglarna och så vidare utan även av ett par ”trage” (långsamma) snäckor, en ödla, en gräshoppa och något som liknar en groda eller padda (fig. 3).³⁶

Ovanstående kan tjäna som en teologisk förklaring till Spegels styvmoderliga behandling av de lägre stående varelserna. Risker att tvingas in i alltför komplicerade och svårlösta teologiska problem var alltför stora. Men man kan också tänka sig mer retoriska motiv för hans agerande. Som vi sett åberopar Spegel sin bristande poetiska förmåga när det gäller att beskriva insekterna. Intressant nog återkommer denna *topos* när han ska ta sig an ”ormarna”: ”Jag haar wäl ej thet Mood at iag tor dristigt spierna

Fig. 3. Adam och Eva i Paradiset. Gravyr av Crispijn van den Queborn, efter Adriaen Pietersz. van de Venne. I Jacob Cats 's *Werelts begin, midden, eynde, besloten inden Trou-Ringh met den Proef-Steen an den selven* (Dordrecht, 1637), 7. Källa: Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL).

/ Moot *Hydrum* eller slå thet grymma *Diuret Lerna*, / Som *Hercules* haar gjort, dock wil iag ljtet fresta / Och hoppas Ursäkt få när som iag gör mit besta".³⁷ Spegels vapen i detta fall är hans penna, som är "it *Gewär*", med vilket man kan våga möta vilka monster som helst. Det har Ovidius gjort när han "med sin Höglärde Penna" vågade beskriva Medusa med sitt hår av etterspottande ormar, framhåller Spegel. Här tycks således också ett försvar från Spegels sida vara inbyggt kring rätten att i poesi framställa monster och andra odjur. Mer subtilt indikerar Spegel detta även genom att efter Ovidius påminna om Apollon, som dödade den väldiga Python. Även om Apollon som poesins gud och myten, i vilken han kämpar mot Python, inte har med varandra att göra, bör Apollon nog i detta sammanhang, i likhet med Ovidius, sägas symbolisera dikten, som tar sig an ett bestialiskt ämne. Likaledes ska Herkules i utdraget inte bara ses som den muskulöse hjälten utan också den retoriskt skicklige Herkules, han som bekämpade gallerna inte med våld utan med ord.³⁸

Ett sätt att förstå dessa förbehåll kring poetisk förmåga och försvar för ämnesvalet är genom det ”liderliga” språk vars föreställningskomplex i det svenska 1600-talet Mats Malm har utrett. Det liderliga språket representerar den ena sidan av en dikotomi inom retoriken, som sedan antiken gjorde boskillnad mellan en manlig, intellektuell och moralisk stil och en feminin, sinnlig och omoralisk. Framförallt handlade det om en fruktan för ett alltför ornerat språk, som dolde ett verkligt innehåll under en sminkad yta. Den manliga och ideala stilen präglades av tydlighet, ärlighet, klarhet och måttlighet och präglades i grunden av en rädsla för att i en platonisk och senare kristen verklighet fastna i det materiellas bländverk – det som döljer de högre sanningarna för människan. Att hänge sig åt ett liderligt språk var inte bara estetiskt fel utan direkt kopplat till personlig dygd och moral. Språket sågs på detta vis som ett tveeggat svärd, som kunde leda människan på avvägar såväl som frälsa henne. Stilhistoriskt har vi förstås kommit att förknippa det förra med det barocka och det senare med en mer klassicistisk strävan.³⁹

Malm fokuserar främst på konnotationerna mellan liderligt språk, femininitet, sydländska språk och kulturer, katolicism och materialitet mot vilka står dygdigt språk, maskulinitet, det nordiska/götiska/germanska, protestantism och ande. Angående det materiella och naturen skriver Malm:

Dikotomin ande-materia har förstås givit en grundläggande styrning inte bara av hur man såg på naturen utan också hur man såg på konstnärlig framställning i relation till högre sanningar. Materian i sig är enligt nyplatonisk uppfattning kvinnlig, men naturen kan och måste ju ändå gestaltas. Reglerna för detta förefaller ha betingats enligt ytterligare några föreställningar, såväl profana som kristna. Den goda naturen återfinns inom den kristna traditionen främst i lustgården, där naturen är oskuldsfullt god tills kvinnan drar in synden. Mer bekönad är naturen i sig själv i den klassiska traditionen. Växtlighetens givmilda gudinna Flora beskrivs av Lactantius som en sköka som genomgått en apoteos. Hos Ovidius och Boccaccio finns både oskuldens Flora primavera och lastbarhetens Flora meretrix.⁴⁰

För att återvända till Spegel kan vi där utläsa hur till detta associationskomplex också en naturalhistorisk aspekt kan läggas, där varats stora kedja spelar en bestämmande roll för hur olika naturobjekt ska handskas med retoriskt och poetiskt. Genom sin brevkorrespondens har Spegel lämnat en ganska klar bild över sin inställning till det liderliga språket. Det materiella språket ska i mesta möjliga mån brukas för att förmedla det immateriella, annars riskerar denna materialitet, sinnlighet och lastbarhet att falla tillbaka på författaren själv och även kontaminera hans läsare.⁴¹ Det är ur en sådan synvinkel lätt att inse det dilemma Spegel står inför när det gäller att beskriva de mest materiella djuren. I fallet med

insekterna försöker han gå runt problemet genom att ge dem så lite uppmärksamhet som möjligt, men när det kommer till reptilerna och deras anhang är strategin något annorlunda. Det är för det första att notera vilken vikt Spegel lägger vid att utmåla vilka manliga dygder som krävs för att befatta sig med ämnet. Man behöver vara en vältalig Herkules, en diktande Apollon eller en med ett kraftfullt vapen, en ”höglärd penna”, som Ovidius för att kunna återge sådana av materialen besudlade motiv i en stil som inte själv riskerar att smittas av denna materialitet. För det andra ställs dessa manliga hjältar i kontrast till feminiteten hos ormsläktet. I Medusas gestalt, den första bland ”ormar” som Spegel nämner, är denna förening mellan kvinna och orm konkret och direkt.⁴² Hon inte bara står för det materiella, hon kan också genom sin blick förvandla alla som skådar henne till sten, mineral, ren materialitet. Poetens uppgift är att oskadliggöra henne, beskriva henne med sin penna på ett sådant sätt att läsaren kan se eller läsa framställningen utan fara.

Spegels knapphet kan således ses som ett sätt att undvika en alltför stor åskådlighet, som riskerar att binda läsaren (och honom själv) vid det materiella och så att säga förgifta henne genom att uppdriva alltför stor affekt på bekostnad av förnuftet. För även om det liderliga språket oftast framställs som farligt på grund av den njutning och det behag det skänker åhöraren, kan det likaväl ge upphov till fasa, oro och andra svårkontrollerbara känslor. Att just appellera till åhörarnas känslor, *pathos*, är för Quintilianus ett av de kraftfullaste sätten att övertyga på, och att använda sig av *evidentia* är ett av de effektivaste.⁴³ Det handlar om att framställa ett ting för åhöraren så att denne ser det som med egna ögon, *sub oculos subiectio*. Detta kan enligt Quintilianus göras så länge det syftar till *perspicuitas*, klarhet, men när den går utöver det och åskådligheten liksom tränger sig på, bemäktigar sig publiken, sätter dem i affekt, så att de inte längre kan hålla distansen mellan sig och det som framställs, då blir det retoriska greppet också farligt och betänkligt att använda.⁴⁴

Som karakteristiskt för bildspråket i *Guds verk och hwila* nämner Bernt Olsson ”viljan att konkretisera, att skapa liv och närhet”. Spegel använder sig också av det ”sökta, lärda och sinnrika”, vilket bryter mot *perspicuitas*, men han räddar allt som oftast situation genom efterföljande förklaringar.⁴⁵ Spegel tycks således i dessa avseenden, oaktat vad han i teorin önskade uppnå, tillgripa affektalstrande verktyg ur den retoriska verktygslådan, som ligger på gränsen mot ”det liderliga”.⁴⁶ Hur potent materiella ormarna är blir tydligt när man konstaterar att beskrivningen av dem i princip är renos på metaforer eller andra liknande figurer (de emblematiske liknelserna finns dock fortfarande) och att det är deras beteende som står i fokus. Vi får faktiskt inte en enda konkret beskrivning av någon av dem – mer än att de är fasansfulla – med undantag för passagen om

Medusa och att det på slutet uppges att taranteln är ”it ljtet Diur beprydt med Stierna-flecker”.⁴⁷ Detta kan kontrasteras mot till exempel elefanten, som nämns som de främsta bland fyrfotadjure. Om dennas utseende får vi en betydligt mer ingående beskrivning, och till och med höjden specificeras: åtta alnar.⁴⁸

Även om Spegel överhuvudtaget inte använder *evidentia* utöver vad *perspicuitas* kräver är det ändå tydligt hur han i fråga om ormarna försöker hålla den konkreta representationen av dem till ett minimum. Han ser sig förvisso föranledd att beskriva hur odjuret biter, skadar och dödar, men hur detta ser ut får läsaren själv försöka föreställa sig. Ormarnas förmåga att i sig själva uppröra känslorna verkar för Spegel utesluta all form av åskådliggörande, som riskerar att öka dessa affekter. Han snuddar själv på ett ställe vid detta faktum: ”Thet är ej mykken Lust at läsa många Rader / Om Ormens Häslighet som skrämer Folk och skadar, / Thet meer een Fasa är än Nöye at wij höra / Hwad *Chencres* [huggormen] kan för Såår och dödlig Skada giöra [. . .]”.⁴⁹ Jämfört med *sottoboscon*, där åskådligheten, om än ej realismen,⁵⁰ sätts i första rummet, visar Spegel således inte heller ur denna aspekt några barocka tendenser.

Att detta är Spegels individuella inklinasjon blir än mer tydligt vid en jämförelse med de verk han närmast imiterar, Anders Christensen Arrebos *Hexaëmeron* (1661) och Guillaume de Salluste Du Bartas’ *La Sepmaine ou, Creation du monde* (1578), som Arrebo för övrigt också bygger på.⁵¹ Arrebo ursäktar sig visserligen för att han upptar sidorna med att tala om så obetydliga ting som insekter och framhåller, liksom Spegel, att han håller biet högre än alla fåglar (dock utan att som Spegel tveka huruvida biet skulle vara en fågel eller inte), men han säger ingenting om att han inte har tid att skriva om dem, vilket inte heller Du Bartas gör.⁵² Tvärt emot får biets dygdiga egenskaper hos Arrebo en ordentlig utläggning (tolv verser), vilket även är längre än Du Bartas tillåter, innan även Arrebo (och Du Bartas också för den delen) tillstår att hans konst icke kan mäta sig med Vergilius.⁵³

Spegel nämner i sammanhanget, som vi sett, även Horatius och sin oförmåga att skriva om silkesmaskar. Anknytningen till Horatius finns inte hos hans båda föregångare, men silkesmaskarna är med största säkerhet en lämning från Du Bartas, som efter biet har en någorlunda utförlig hyllning – sexton verser – till denna lilla varelse och dess värdefulla produkt (Arrebo förbigår däremot silkesmasken med total tystnad).⁵⁴ Både Arrebo och Du Bartas ägnar således insekterna, främst i form av biet och silkesmasken, mer uppmärksamhet än vad Spegel gör och de hänvisar inte som han till att det börjar skymma och att de därför inte orkar skriva om dem. Ingen av dem avslutar heller den femte dagens skapelse med beskrivningen av insekterna. Du Bartas fortsätter med örnen, den främsta bland

fåglarna, och Arrebo med fågel Fenix innan han sluter kapitlet.⁵⁵ Även om vi kanske inte skulle kalla Du Bartas och Arrebo för barocka, är det tydligt hur Spegel uppenbarligen i detta fall strävat efter en klarare logisk ordning i sin framställning än dessa, enligt hierarkin i *scala naturae* och ett mera klassicistiskt ideal.

Övergår vi till en jämförelse av passagen om ormarna finns även där intressanta iakttagelser att göra. Här har visserligen Spegel i motsats till talet om insekterna lagt till ett par djur, som varken finns hos Arrebo eller Du Bartas, nämligen salamandern och taranteln, men ifråga om den meta-literära kommentaren är mönstret detsamma. Både Arrebo och Du Bartas skildrar, likt Spegel, hur de blir knäsvaga och ryser vid tanken på de giftiga djur de nu är i färd med att skildra, men vi finner ingen ödmjukhetstopos, att de inte skulle ha kraft nog till uppgiften. Passagen om Medusa och Ovidius finns heller inte med, vilken hos Spegel fungerar som ett försvar för ämnet. Apollon och Herkules behandlas också på ett helt annat sätt av Spegel än av de båda föregångarna. Arrebo och Du Bartas menar att hjälrtarna skulle bäva av fruktan om de mötte dessa varelser, trots att de tidigare dräpt Python respektive det nemeiska lejonet och det erymantiska vildsvinet (den lerniska hydran nämns inte).⁵⁶ I *Hexaëmeron* och *La Sepmaine* fungerar de antika myterna således snarast som en förstärkning av det fasansfulla hos ormarna, ett sätt att öka affekten, i stället för att verka som ett argument för att det endast går att närma sig dem, både i konkret handling och dikt, med en stor portion manligt mod och språk.

Spegel försöker, sammanfattningsvis, på olika sätt hålla en distans till de insekter, reptiler och amfibier han måste avbilda. Han marginaliserar genom att inte omnämna eller förklara sig oförmögen att dikta om ämnet, och när han väl gör det är han noga med att hålla en svärds- eller pennlängds avstånd mellan sig och de vederstygliga varelserna. Hans representation döljer specifika teologiska, retoriska och poetiska idéer, där tanken om ”det liderliga språket” spelar en avgörande roll. Det verkligt värdefulla i Spegels framställning av de lägre djuren är hur han, som i någon mån ändå klassicistiskt inriktad diktare, genom sitt ämnesval, skapelseberättelsen, blir tvingad att brottas med barocka, materiella entiteter, som han helt och hållet inte kan gå runt – även om han gör sitt bästa. I det motstånd som Spegel, inför öppen ridå, gör mot dessa varelser framträder i blyxtbelysning det kraftfulla estetiska och idémässiga innehåll som ackompanjerar dem: materia kontra ande, känsla kontra förnuft, femininitet kontra maskulinitet. Inte minst i jämförelse med fransmannen Du Bartas och dansken Arrebo blir detta tydligt.

Den svenska stormaktstidens poesi är inte känd för några barocka excesser. Författarna är oftast måna om att hålla sig inom *decorum* för de genrer de arbetar inom.⁵⁷ Analysen av Spegel har i det föregående inte

visat något som tyder på att den bilden bör revideras, men det är tydligt att när element med barock potential, som en insekt eller ett kräldjur, skall representeras krävs vissa försiktighetsåtgärder för att förhindra att den barocka potentialiteten i djuren blir till aktualitet.⁵⁸ Spegel säger i inledningen av *Guds verk och hwila* att visheten i poesin är som ”Perlan uthi Perlemoor”, men det är tydligt att när pärlan är skev måste den infattas i en lämplig form, liksom i en pendang, som tillåter att den kan visas fram inför en offentlighet.⁵⁹

Noter

1. René Wellek: ”The concept of baroque in literary scholarship” i *The journal of aesthetics & art criticism* 5:2 (1946), 77.
2. Dona M. Dirlam, Elise B. Misiorowski & Sally A. Thomas: ”Pearl fashion through the ages” i *Gems and gemology* 21: Summer (1985), 69 f.; Elizabeth Rodini: ”Baroque pearls” i *Art institute of Chicago museum studies* 25:2 (2000), 68–71. För fler exempel på pendanger med barocka pärlor, t.ex. i form av en sköldpadda, en fjäril och en ödla se Anna Maria Massinelli & Filippo Tuena: *Treasures of the Medici* (London, 1992), 226–228.
3. Detta är första delen i en serie om två artiklar. Den andra analyserar utifrån samma perspektiv Georg Stiernhielms dikt ”Emblema authoris” och kommer att publiceras i *Sammlaren* 141 (2020).
4. Standardverket om skapelsekedjan, som den följande framställningen bygger på, är Arthur O. Lovejoy: *The great chain of being. A Study of a history of an idea* (Cambridge MA & London, 2001 [1936]); för en kortare sammanfattning se t.ex. Gabriel Egan: ”Gaia and the Great Chain of Being” i Lynne Bruckner & Dan Brayton (red.): *Eco-critical Shakespeare* (Farnham & Burlington, 2011), 57–63.
5. Lovejoy: *The great chain*, 59.
6. Eugene S. McCartney: ”Spontaneous generation and kindred notions in antiquity” i *Transactions and proceedings of the American philological association* 51 (1920), 110.
7. Sten Lindroth: ”Uralstringen. Ett kapitel ur biologiens äldre historia” i *Lychnos* (1939), 159–192; Daryn Lehoux: *Creatures born of mud and slime. The wonder and complexity of spontaneous generation* (Baltimore MD, 2017).
8. McCartney: ”Spontaneous generation”, 101; William Thomson, *Presidential address to the British society for the advancement of science, Edinburgh meeting* (London, 1871).
9. Om Marseus van Schieck och *sottobosco* se Susanna Steensma: *Otto Marseus van Schrieck. Leben und Werk* (Hildesheim, 1999); Douglas R. Hildebrecht: *Otto Marseus van Schrieck (1619/20–1678) and the nature piece. Art, science religion and the seventeenth-century pursuit of natural knowledge* (Ann Arbor MI, 2005); Karin Leonhard: ”Pictura’s fertile field. Otto Marseus van Schrieck and the genre of sottobosco painting” i *Simiolus. Netherlands quarterly for the history of art* 34:2 (2009/2010), 95–118.
10. Se vidare Bertil Rapp: *Djur och stilleben i karolinskt måleri* (Stockholm, 1951), 152–190.
11. Leonhard: ”Pictura’s fertile field”, 97.
12. Cynthia Osowiec Ruoff: ”Baroque and classical aesthetic visions” i Anna-Teresa Tymieniecka (red.): *The aesthetic discourse of the arts. Breaking the barriers* (Dordrecht, Boston MA & London, 2000), 181.

13. Gilles Deleuze: *Le pli. Leibniz et le Baroque* (Paris, 1988).
14. Under tidigmodern tid byttes "naturen" i den förra devisen inte sällan ut mot "Gud". Citatet hämtades ur Plinius, *Naturalis historia*, XI.4. Plinius hänvisar härvidlag specifikt till insekterna. För det senare citatet se vidare Sara Stebbins: *Maxima in minimis. Zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung* (Frankfurt am Main, 1980).
15. Gero Seelig: "Otto Marseus van Schrieck. Reflections of art, nature, and science" i idem (red.): *Medusa's menagerie. Otto Marseus van Schrieck and the scholars* (München, 2017), 14.
16. Henrik Hildén: *Studier af naturen i stormaktstidens verklighet och dikt* (Helsingfors, 1920), 165–180.
17. För den senare kategorin se även Daniel Möller: *Fänad i helgade grifter. Svensk djurgravpoesi 1670–1760* (Lund, 2011).
18. I det svenska 1600-talets prosa kan man förstås också lokalisera flera av dessa varelser, t.ex. i fabelsamlingar och folkböcker. Hur insekter, ofta i tradition från antika fabler, användes för att illustrera mänskliga egenskaper, framgår också i David Dunér, "Dygdernas entomologi" i Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.): *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund, 2010), 284–305. Företrädesvis hämtas dock exemplen här från 1700-talets svenska litteratur.
19. Hildén: *Studier af naturen*, 168.
20. Haquin Spegel: *Samlade skrifter* I:1, red. Bernt Olsson & Barbro Nilsson (Stockholm, 1998), 302–308.
21. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 304.
22. Om den negativa synen på grodor och paddor se även Doris Adler: "Imaginary toads in real gardens" i *English Literary Renaissance* 11:3 (1981), 237–239.
23. Bernt Olsson: *Spejls Guds Werk och Hwila. Tillkomsthistoria, världsbild, gestaltning* (Stockholm, 1963), 432.
24. Se t.ex. emblem till den första söndagen i advent i Johann Michael Dilherr: *Heilig-Epistolischer Bericht* I (Nürnberg, 1663). En ännu mer utvecklad betraktelse över hur den botfärdige kristne bör likna ormen för att frigöra sig från synd finner man i olika varianter av det senantika och medeltida bestiariet *Physiologus*, t.ex. i biskop Theobalds latinska version från början av 1000-talet, tryckt första gången i Köln 1492. Theobald: *Physiologus. A metrical bestiary of twelve chapters*, övers. Alan Wood Rendell (London, 1928), 63–68. Se även Epiphanius av Salamis' (315–403) *physiologus*, t.ex. i den emblematiskt uppställda och illustrerade utgåvan *Sancti Patris Nostri Epiphanii, Episcopi Constantiae Cypri, ad Physiologum* (Antwerpen, 1588), 50 f., som också (65) innehåller en i andra sammanhang vanligt förekommande liknelse: Precis som ormen, som attackerad rullar ihop sig för att skydda sitt huvud och låter kroppen ta emot slagen, ska den kristne låta kroppen utstå martyrdöden för att skydda huvudet, d.v.s. den kristna tron.
25. Simona Cohen: *Animals as disguised symbols in Renaissance art* (Leiden, 2008), 77 f.; för ytterligare ett exempel på sådana emblem se Mathias Holtzwardt: *Emblematum Tyrocinia sive Picta poesis latinogermanica. Das ist eingeblümete Zierwerck, oder Gemäldepoesy* (Strassburg, 1581), bl. K6^r.
26. Alder: "Imaginary toads", 239 f.
27. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 305 f.
28. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 271.
29. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 271 f.

30. Han behandlar visserligen den ”*Jindianske Myra*” på ett annat ställe, i talet om gripen (ibid., 261), och spindeln och myran förekommer i sjunde dagens avslutande reflektioner kring djur som kan tas som dygdiga exempel (ibid., 365), men dessa passager är sidospår eller tillfälliga argument och kan inte sägas ingå som integrerade delar i den sammanhängande berättelse om skapelseveckan som Spegel vill teckna.

31. Augustinus: *The literal meaning of Genesis I*, övers. John Hammond (New York, 1982), 90.

32. ”Ty samma litzla Diur [biet] haar fram för Foglar alla / Stoor Dygd, om elliest iag må thet een Fogel kalla [...]” Spegel: *Samlade skrifter I:1*, 271. Spegel tvekar nog i detta fall åt, i vårt moderna perspektiv, rätt håll, d.v.s. han är tveksam till den tradition som håller bina för fåglar. Denna ifrågasättande attityd till mer eller mindre mytiska traditioner går igen hos Spegel på andra ställen. Se Olsson: *Spegels Guds Werk*, 161–163. Idén om biet som en fågel tycks åtminstone härstamma från den senantika physiologus-traditionen. Se t.ex. Eiphanius av Salamis: *Sancti Patris Nostri Epiphani*, 89: ”Parua inter aues est apis [...]”. Plinius förde däremot biet till insekterna, *Historia naturalis*, bok XI. Om svårigheten att klassificera insekter se även John Bernström: *Bernströms bestiarium. En djurens nordiska kulturhistoria*, red. Henrik Otterberg (Stockholm, 2008), 419 f. Osäkerheten rörde inte heller bara insekter. Grodan, som Spegel upptar under ”ormarna” återfinns t.ex. under ”fiskar” i Robert Lovell: *Panzootykologia. Sive Panzooticomineralogia. Or a compleat history of animals and minerals* (Oxford, 1661), 202.

33. Augustinus tar även upp detta problem och försöker sig på den förklaringen att Gud nedlagt en naturlig kraft, en potential till uralstring i de kroppar som efter syndafallet blev dödliga och kunde brytas ned. På så sätt var Gud upphov till dessa uralstringsvarelser, trots att de inte existerade i Edens lustgård. Augustinus: *The literal meaning*, 90.

34. Karl Steel: ”Creeping things. Spontaneous generation and material creativity” i Jeffrey Jerome Cohen & Lowell Duckert (red.): *Elemental ecocriticism. Thinking with earth, air, water, and fire* (Minneapolis MN & London, 2015), 217–221.

35. ”Daer quam geen witte raegh ontrent de boomen sweven, / Daer quam geen vuyle spin haer netten over weven, / Daer quam geen trage sleck gekropen op het kruyt, / Geen dick-gebuyckte pat en spooger swadder uit. / Daer quam geen vale mol ontrent de bloemen wroeten / Daer quam geen boos gerut met hondert slimme voeten, / Daer quam geen swarte vliegh, die in het bloyesel sat; / Hier quam geen boose rups die jonge vruchten at.” Min övers. Jacob Cats: ’s *Werelts begin, midden, eynde, besloten inden Trou-Ringh met den Proef-Steen an den selven* (Dordrecht, 1637), 9; se också Johan Koppenol: ”Noah’s ark disembarked in Holland. Animals in Dutch poetry, 1550–1700” i Karl A. E. Enenkel & Paul J. Smith (red.): *Early modern zoology. The construction of animals in science, literature and the visual arts II* (Leiden & Boston MA, 2007), 515 f.

36. Cats: ’s *Werelts begin*, 7.

37. Spegel: *Samlade skrifter I:1*, 302.

38. Om Herkules som retoriker se Heinrich F. Plett: *Rhetoric and Renaissance culture* (Berlin, 2004), 72–77, 419–423, 535–539.

39. Mats Malm: *Det liderliga språket. Poetisk ambivalens i svensk ”barock”* (Stockholm & Stehag, 2004), 11–63.

40. Ibid., 61.

41. Ibid., 40–46, 63.

42. Det kan också noteras hur Python enligt myten var satt att vakta jordens

centrum eller navel vid Delphi, vilket utgjorde fokalpunkten för Pythons mor, gudinnan Gaia, jorden. Kopplingen mellan moder jord, det mest materiella av de fyra elementen, kvinnan och materialiteten avslöjar sig också i etymologin: mater (mamma) och materia.

43. För ett exempel från Quintilianus hur skräck framkallas se *Institutio oratoria*, VI:2.32.

44. Malm: *Det liderliga språket*, 27–30.

45. Olsson: *Spegels Guds Werk*, 441 f.

46. Spegels starka ställningstagande mot liderligt språk och för en mer klassicistisk stil ligger också kronologiskt efter författande av *Guds Werk och Hwila*. Ibid., 294 f.

47. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 302–305.

48. Ibid., 278.

49. Ibid., 304. ”Lust” och ”Nöje” ska väl här inte läsas som vällust och affektiv underhållning utan som den synnerligen modesta form av nöje som Spegel i sitt förord tycks vilja göra anspråk på med sin dikt. Olsson: *Spegels Guds Werk*, 282–284.

50. Seelig: ”Otto Marseus van Schrieck”, 21.

51. Olsson: *Spegels Guds Werk*, 31.

52. Anders Arrebo: *Samlede skrifter* I, red. Vagn Lundgaard Simonsen & Jørgen Glahder (Köpenhamn, 1965), 214. Du Bartas säger sig tvärtom vara en sådan beundrare av binas samhälle att han måste försöka hålla sina känslor i schack för att inte skriva för mycket om dem. Guillaume de Salluste Du Bartas: *La Sepmaine ou, Creation du monde* (s.l., 1578), 161.

53. Arrebo: *Samlede skrifter* I, 215; Du Bartas: *La Sepmaine*, 162.

54. Du Bartas: *La Sepmaine*, 162 f.

55. Det är Arrebos avslutande två verser som Spegel byggt ut och använt sig av ifråga om insekterna: ”Men Dagen runden er, See! Flaggermuusen fløjer, Far vel min Dicter-pen, til Roo-sted jeg mig føjer.” Arrebo: *Samlede skrifter* I, 216.

56. Ibid., 236; Du Bartas: *La Sepmaine*, 173.

57. Kurt Johannesson: ”Renässans och barock – två diskutabla begrepp” i Kurt Johannesson et al. (red.): *Mimesis förvandlingar. Tradition och förnyelse i renässansens och barockens litteratur* (Stockholm, 2002), 15–28; Stina Hansson: ”Så skev är ingen brukbar pärla! Det omöjliga barockbegreppet” i Lars Elleström, Peter Luthersson & Anders Mortensen (red.): *I diktens spegel. Nitton essäer tillägnade Bernt Olsson* (Lund, 1994), 83–90.

58. Detta visas ytterligare med Georg Stiernhielms ”Emblema Authoris”, som exempel, i del två av denna artikelserie, se not 3.

59. Spegel: *Samlade skrifter* I:1, 5.

Abstract

Baroque zoology: chthonic dissociation in Haquin Spegel's Guds werk och hwila. Rikard Wingård, Senior lecturer in comparative literature, Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg, rikard.wingard@lir.gu.se

By looking at scientific, religious, and aesthetic ideas concerning animals that were regarded as occupying a low position in ‘the great chain of being’ in early modernity, the article analyses how, and for what reasons, the Swedish poet Haquin Spegel

(1645–1714) treats these kind of animals in his work on the seven days of creation, *Guds verk och hvila* (The work and rest of God, 1685). Since Aristotle, these creatures—e.g., different reptiles, amphibians, and insects—had been connected to the element of the earth and, as such, had become associated with materiality, chaos, and, in a later Christian context, immorality and sin. The article shows how their ambivalent and paradoxical nature during the seventeenth century on the one hand was used to convey baroque aesthetics and ideas, but on the other hand could be very problematic in a more classicist perspective. In the cultural milieu of Sweden, to associate oneself with these animals could present a liability to both authors and readers alike. Thus, when forced to deal with them as parts of the creation, Spegel employs several rhetorical and poetic strategies to weaken their baroque ‘power’. This to a large extent confirms the resistance to baroque expressions among Swedish seventeenth-century authors, noted by earlier scholars, but also shows how ‘the baroque’ in the guise of material animals, was not always possible to avoid, and had to be addressed in each text.

Key words: Haquin Spegel; Swedish baroque; Insects; Reptiles; Amphibians; Great chain of being; Scala naturae

Den obarocka fabeln – eller den barocka?

*Några turer kring en genre
och ett litteraturhistoriskt begrepp*

ERIK ZILLÉN*

Inom europeisk litteraturforskning har barocken alltid varit ett omstritt begrepp. Ett första steg mot en vetenskaplig tillämpning av barockbegreppet på litteraturens historia togs redan av Heinrich Wölfflin, som på ett par sidor i sitt konsthistoriska arbete *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (1888) låter två diktverk, Ludovico Ariostos *Orlando furioso* (1516) och Torquato Tassos *Gerusalemme liberata* (1584), illustrera stilkontrasten mellan renässans och barock.¹ Under 1920-talet kom begreppet barock mer systematiskt att implementeras i det litteraturhistoriska studiet, framför allt inom tysk 1600-talsforskning. Ganska snabbt anammades begreppet också inom andra språk- och kulturområden, i synnerhet inom det spanska och det italienska, medan ett markant motstånd manifesterade sig på andra håll i Europa, särskilt i Frankrike.² Med viss fördröjning vann det litteraturhistoriska barockbegreppet terräng även på nordliga breddgrader. Som en milstolpe i begreppets etablering inom svensk litteraturhistorieskrivning utpekas gärna Carl Fehrmans kapitel ”Karolinsk barock och klassicism” i andra bandet av *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (1956).³ Dock råder knappast någon konsensus kring barockbegreppets användbarhet för förståelsen av den svenska litteraturens förflutna. Snarare har frågan utlöst ovanligt starka meningsskiljaktigheter inom litteraturforskarnas skrå. När *Tidskrift för litteraturvetenskap* ställde samman ett temanummer om barocken 2006, angavs som en viktig anledning just ”barockbegreppets notoriskt tvetydiga ställning i svensk litteraturhistorieskrivning”. Femtio år efter Fehrmans plädering för barockbegreppets relevans summerar

*Docent och universitetslektor i litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, erik.zillen@litt.lu.se

temanumrets redaktör Nils Ekedahl med blicken riktad både bakåt och mot nuet att ”begreppet har haft – och fortfarande har – svårigheter att vinna hemortsrätt” i svenska sammanhang.⁴ Ingen omfattande granskning av de senaste femton årens forskning om svensk 1600- och 1700-talslitteratur behövs för att inse att den diagnosen allttjämt äger giltighet.⁵

Följande bidrag till diskussionen har formen av en experimentell fallstudie. Min idé är att undersöka det litteraturhistoriska barockbegreppets epistemologiska potential genom att testa det på en enskild genre: den aisopiska fabeln. Mitt perspektiv är i första hand fabelforskarens. Som jag kommer att redogöra för var fabelgenren starkt närvarande i Sveriges tidigmoderna kultur. Ändå har fabelns svenska historia i mycket begränsad utsträckning uppmärksamats av litteraturforskare – och i än mindre grad av litteraturforskare med fokus på barocken. En fallstudie av detta slag borde kunna ge en första värdefull respons på frågan om barockbegreppets relevans för svensk fabelhistorieskrivning och kanske också vissa nya insikter om barockens konceptuella relevans för svensk litteraturhistorieskrivning i stort.

Kayser, fabeln och den tyska barocken

Europeiska barockforskare har inte heller ägnat den aisopiska fabeln något nämnvärt intresse. Till undantagen hör Wolfgang Kayser, som i uppsatsen ”Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung des 16. und 18. Jahrhunderts” (1931) belyser förhållandet mellan barocken och fabeln. För svenska humanister är Kayser främst känd som författare till den mycket spridda handboken *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft* (1948). Redan på 1920-talet tillhörde Kayser den krets tyska forskare som introducerade studiet av barockens litteratur. Som student i germanistik vid universitetet i Berlin hade han följt Julius Petersens nystartade barockseminarium och 1930 disputerade han på en undersökning av Georg Philipp Harsdörffers barockpoesi: *Die Klangmalerei bei Harsdörffer. Ein Beitrag zur Geschichte der Literatur, Poetik und Sprachgeschichte der Barockzeit* (tryckt 1932). Kaysers avhandling granskar specifika stildrag i Harsdörffers dikter och räknas allmänt ”zu den grundlegenden Arbeiten der damals erst einsetzenden Barockforschung”.⁶ När Bernt Olsson, en av de litteraturvetare som mest energiskt verkat för barocken som stil- och epokbegrepp i svensk litteraturhistorieskrivning,⁷ i översiktsartikeln ”Den nya tyska barockforskningen” (1968) presenterar några av de senaste årens arbeten om barockens litteratur, relaterar han dem inledningsvis till 1920- och 30-talets banbrytande barockforskning i Tyskland. Han framhåller att de insatser från mellankrigstiden som framför allt haft betydelse för 1960-talets nya våg av barockstudier inte är ”de stora synteserna utan

detaljundersökningarna av starkt empirisk karaktär, såsom Kayzers *Die Klangmalerei bei Harsdörffer (1932)*.⁸ Att Kayzers avhandling ”kommit ut i nytryck” 1962 betraktar Olsson som ”ett tecken” på dess fortsatt vitala ställning i tysk barockforskning.⁹ I en ämneshistorisk karakteristik från 2000 understryker germanisten Wilhelm Vosskamp att Kayser i sin avhandling tog avstånd både från de kriterier som kännetecknade den mot Goetheepoken orienterade upplevelsedikten och från ohistoriska typkonstruktioner för att i stället frilägga ”die Eigenart der rhetorischen Grundstruktur und Gattungsgebundenheit barocker Texte”.¹⁰ Kayser var alltså en forskare som tidigt pekade framåt mot ett mer genreorienterat och textnära barockstudium.

Kayzers fabeluppsats, som fick förnyad aktualitet genom att inkluderas i den forskningshistoriskt kanonformerande volymen *Fabelforschung* (1983),¹¹ är på ett generellt plan relevant för ett resonemang om barocken och svensk fabelhistoria av den självklara anledningen att fabelns tidigmoderna historia i Sverige – jag syftar här i grova drag på tidsspännet från 1500 till 1800 – uppvisade många paralleller till genrens tyska historia och i åtskilliga avseenden var direkt influerad av den, så även under 1700-talet, då annars inflytandet från fransk fabellitteratur tilltog. Men också för en diskussion specifikt inriktad på barockbegreppets potentiella roll i svensk fabelhistoriskrivning är uppsatsen högtintressant, eftersom Kayser så eftertryckligt hävdar att den tyska barockkulturen ställde sig avfärdande till och i grunden var främmande för den aisopiska fabeln.

Den tes Kayser driver är att tysk fabeldiktning upplevde en blomstringstid under både 1500-talet och 1700-talet men att den var obefintlig under 1600-talet, i hans uppsats ekvivalent med barockepoken (”die Barockzeit”).¹² Med fabeldiktning (”Fabeldichtung”) avser Kayser en sådan nyskapande hantering av den aisopiska genren som företrädesvis manifesterade sig i tryckta samlingar på folkspråket. Till de enskilda tyska fabelförfattare och fabelbearbetare han lyfter fram hör för 1500-talets del Johannes Mathesius, Erasmus Alberus, Burkard Waldis och Nathan Chytraeus, för 1700-talets del Friedrich von Hagedorn, Christian Fürchtegott Gellert, Magnus Gottfried Lichtwer, Gottlieb Konrad Pfeffel och Gotthold Ephraim Lessing. Att den tyska barockepoken saknar en motsvarande folkspråklig fabeldiktning – den renodlade översättningslitteraturen faller utanför hans resonemang – vill Kayser förklara kultur- och socialhistoriskt.

Bärande i Kayzers argumentation är tre fasta karakteristika som han tillskriver den aisopiska genren: att fabeln rymmer en moralisk lärdom, att fabelns lärdom åskådliggörs i en konkret berättelse och att fabeln vänder sig med sin lärdom till en större publik. I korthet menar han att dessa generiska särdrag samspelade med 1500-talets reformationskultur

och 1700-talets upplysningskultur på ett sådant sätt att en rikhaltig tyskspråkig fabellitteratur kunde växa fram. Kayser anför ett antal historiska omständigheter för att förklara samspelet mellan genre och epok. För det första gynnade en enhetlig auktoritet i form av den heliga skriften respektive det mänskliga förnuftet en litterär genre som lät en moralisk lärdom bilda kärna i den enskilda texten. För det andra överensstämde lärdomens inklädnad i en berättelse, oftast med djur som aktörer, såväl med de figurativa uttryckssätten i Bibeln och lutherdomens teologiska skrifter som med förnuftskulturens pedagogiska metoder för borgerlig bildning och etisk fostran. För det tredje kännetecknade viljan att undervisa och nå ut till breda folklager respektive till alla tänkande samhällsmedborgare i lika hög grad de protestantiska reformatörerna – 1500-talets tyska fabellitteratur hör enligt Kayser hemma i det lutherska lägret – som upplysningens förkämpar.

På samtliga dessa tre punkter, hävdar nu Kayser, uppvisade den tyska barockepoken en annan bild. *Pro primo*: till följd av 1600-talets tilltagande religiösa ortodoxi utgjorde den kristna tron inte som under det föregående seklet en levande auktoritet, som litteraturen villigt agerade språkrör för; reformationskulturens belärande ("lehrhafte") drag ersattes under barocken av en lust att själv lära sig ("Lernbegierde") och visa sig lärd.¹³ *Pro secundo*: den konkret utarbetade berättelsen, som under 1500-talet haft till syfte att för mottagaren tydliggöra fabelns lärdom, kom under retorikens och poetikens inflytande, fortsätter Kayser, att i 1600-talets barockkultur föras samman med gåtan, sinnebilden och emblemet, som i stället för att ge entydig vägledning krävde att läsaren gissade sig till deras innebörd. *Pro tertio*: som en konsekvens av den tilltagande absolutismen och av furstehovens allt starkare position som kulturcentra utvecklades under barockepoken ett ointresse för de litterära former som kommunicerade med en bredare folklig publik, de samhällsgrupper som Martin Opitz, "Vater der Barockdichtung", avspisade som, påminner Kayser, gemen pöbel ("der gemeine Pöbel").¹⁴ Under 1600-talet saknades således, summerar Kayser, förutsättningar för en fabellitteratur.¹⁵ För tyskt vidkommande finns enligt denna argumentation ingen förbindelse mellan barocken och fabeln.

Kayser, fabeln och den svenska barocken

Skulle vi överföra Kaysers resonemang på svenska förhållanden och hålla fast vid dels att barockepoken sammanfaller med 1600-talet, den kronologiska bestämning av perioden som exempelvis Magnus von Platen förordar i sin avhandling *Johan Runius – en biografi* (1954),¹⁶ dels att en fabeldiktning innebär en självständig hantering av genren i form av inhemskt

skapade samlingar på folkspråket som respekterar de tre generiska särdragen, kan vi snabbt fastställa att det saknas en svensk fabellitteratur från barocken. Seklets enda svenskspråkiga fabeledition, *Hundrade Esopi fabler* (1603), är ett renodlat översättningsarbete och ett arv från det tyska 1500-talets reformationskultur: till alla delar utgör samlingen en följsam försvenskning av Nathan Chytraeus Rostockutgåva *Hundert Fabeln aus Esopo* i dess andrapplaga från 1574.¹⁷ Alla övriga fabelsamlingar som gavs ut i 1600-talets Sverige, den östra rikshalvan inräknad, var avsedda för skolornas – i ett fall troligen för universitetets – språkundervisning och hade avfattats på latin eller, i ett fall, på både grekiska och latin eller, lika så i ett fall, på latin med ordagrann svensk översättning.¹⁸ Om slutsatsen att det saknas en inhemskt producerad folkspråklig fabellitteratur från svensk barock ligger i linje med det saklige Kayser påvisar för tysk del, bör man tillägga att inte heller det svenska 1500-talet lämnar några prov på den sorts fabeldiktning som uppfyller hans krav. Först från andra halvan av 1700-talet kan man notera svenskspråkiga fabelsamlingar som är något mer än regelrätta översättningar: Olof von Dalins *Sedolärande fabler* (1752), Carl Johan Brunjeanssons *Fabler och sagor* (1764), Bengt Lidners *Fabler* (1779), Nils Georgii *Något med swaga färgor, eller, uti prosa skrefne målningar och fabler* (1787) samt fabelavdelningen i Gustaf Fredrik Gyllenborgs *Sednare vittnerhetsarbeten. Oder. Inträdes-Tal. Fabler* (1795). Utifrån Kaysers kriterier finns i svensk litteraturhistoria inga kopplingar eller överlappningar mellan barocken och den aisopiska genren.

Kaysers genrehistoriska argumentation är emellertid långt ifrån invändningsfri. Hans centrala slutsats bygger på premisser och definitioner som i princip gör fabeln och barocken immuna mot varandra. Å ena sidan ringar han in genren via tre särdrag – på ett sätt typiskt för hans samtids essentialistiska genretänkande hänvisar Kayser till fabelns väsen (”das Wesen der Fabel”)¹⁹ – som begränsar fabeln till en narrativ paketering av moralläror avsedda för breda mottagargrupper. Å andra sidan bestämmer han barockepoken som en aristokratiskt orienterad tidsperiod med minimalt intresse för didaktisk kommunikation med samhällets mindre bildade skikt. Om de två begreppen, fabeln och barocken, definierades annorlunda, skulle förmodligen beröringsytan och kanske rent av något som lät sig beskrivas som en barockfabel kunna träda fram. Låt oss se vad som händer om vi reviderar Kaysers bestämningar av begreppen.

Fabelns svenska barock

Kayser arbetar med en snäv och moralpedagogiskt starkt determinerad definition av fabeln – som om han aldrig hade hört tals om Jean de La Fontaines estetiska modernisering av genren i *Fables choisies, mises en vers*

(1668). En friare bestämning av fabeln skulle vidga det aisopiska genrefältet och kunna öppna förbindelser mot barocken. Kayser är på det klara med att de tyska 1600-talsförfattarna var förtroagna med fabelgenren. Men när de närmade sig fabeln, gjorde de det, kungör han, utan förståelse och respekt för det som enligt hans analys utgör genrens tre definierande drag. En barockpoet som Harsdörffer hanterade fabeln enbart som ett ”intellektuelles Spiel”, en intellektuell lek, en stilistisk strategi Kayser menar strider mot genrens ”Wesen”.²⁰ Är man däremot villig att bejaka det lekfulla umgänget med fabeln som ett fullt legitimt inslag i genrens historia, erbjuder sig en chans att etablera en koppling till barocken som stilfenomen. Att barockstilen uppvisar en förkärlek för lekfulla manövrer är inte bara Kaysers bedömning utan får numera betraktas som en standarduppfattning.²¹ Så meddelar exempelvis artikeln ”Baroque” i *The Princeton encyclopedia of poetry and poetics* (2012): ”Baroque literary style is generally marked by rhetorical sophistication, excess, and play”.²² Ytterligare ett villkor för detta steg i den experimentella fallstudien är en beredskap att frikoppla barocken som stilbegrepp från 1600-talet.

Vi förflyttar oss till 1700-talets senare del. Då upplevde fabeln i Sverige en högkonjunktur, som yttrade sig i både att en rad nyskrivna fabelsamlingar gavs ut och att mängder av enstaka fabler offentliggjordes i tidningar och tidskrifter. Närmast parallellt med denna starka expansion låter sig en tydlig tendens att driva och leka med genren registreras. Det avsatte effekter i barockstilens anda.²³ Några slående exempel på intellektualistiskt präglad lek med genrens konventioner kan anföras. Att fabelns berättarröst sakligt och auktoritativt sammanfattar berättelsens moralinstruerande innehåll i en generell och på nya situationer applicerbar slutsats, ett *epimythion*, var en av de konventioner som blev föremål för lekfull behandling. Tillämpningen kunde uttryckligen delegeras till mottagaren. Den ”Fabel om lambet och wargen” som 1780 stod införd i *Nyköpings Weckoblad* avslutas med en metakommentar som ger läsaren det fulla ansvaret för att tyda och tillämpa berättelsen: ”Application lemnas hwar ock en”.²⁴ En direkt parodierande hållning till genrekonventionen demonstrerar Dalin, när han låter en fabel redan i sin titel påstå att den inte går att applicera: ”Fabel utan tillämpning” (1767).²⁵ Fabeltexternas explicita genreetikettering, en annan aisopisk konvention, verkställs normalt paratextuellt genom att texterna ingår i en samling som, om vi begränsar oss till material på svenska, i sin titel innehåller ordet *fabler* eller genom att de, vid separatpublicering, i sin titel eller undertitel rymmer ordet *fabel*. Också ur den genrekonventionen utvann gustavianska författare lekfullt mervärde. Det kunde ske genom ett inskärpande av att fabeln verkligen var en fabel, som i Johan Henrik Kellgrens versfabel om fåglarnas skaldekonst, tryckt i *Stockholms Posten* 1783: ”Fogelarnes witterhets

academi. Fabel, om någon ting är fabel”.²⁶ Också ett motsatt förfarande förekom, nämligen att i en undertitel påstå att en text som möjligen påminde om en fabel inte var någon fabel. Som illustration anmäler sig ett prosabidrag i *Dag-Bladet: Wälsignade Tryck-Friheten* 1783: ”Dygden och ryggtet. Jngen *fabel*”.²⁷

Också i sin helhet kunde en fabel under sent 1700-tal utformas i driftens och lekens register. Lidners *Fabler* (1779) inrymmer en text rubricerad ”Hieltinnan”, som med sin anhopning av kulturhistoriska referenser och sin handlingslinjes antiklimax framstår som en parodi på en moralinstruerande fabel:

Jag siunger om en stor Hieltinna,
 En Amazon med Cesars mod,
 Som för at hielte namnet vinna,
 Ej häpnat vid at giuta blod.
 Må Guden Mars min pensel föra
 Och samma anda leda mig,
 Som fått Homeri känslor röra
 At siunga om Achillis krig.
 Ack! himla eld, min skaldmö lifva:
 Dig Tasso och en Milton haft.
 Du hulpit Voltairs snille skrifva
 Och gifvit Klopstocks anda kraft!
 Apollo, med din hela skara,
 Som faklan för Minerva tänt,
 Hielp mig den barda-lek förklara,
 Som klockan et om natten hänt!
 Et Leyon lik, som vilsint rasar,
 När det sit rof på afstånd ser;
 Den skrämde hiorden flyr och fasar:
 Det ryter, dödar, bryter ner:
 Så syntes hon ur sängen hoppa,
 Europa, hör! jag sägat skal:
 Hon tog utur sin barm en Loppa
 Och dräpte den, så at den small.

* *

”Jag siunger Hieltens verk, som modigt frelste Norden.”
 Den skalden lofvar stort! Man undrar vid de orden.
 Man vänder bladet om, man kastar ögat kring,
 Och finner ———ingen ting.²⁸

Medan Lidners ”Hieltinnan” är en nykonstruerad fabel, som gjorts till bärare av litterär kritik med Eric Skjöldebrands hjältepos *Gustaviade* (1768) som måltavla, är Kellgrens ”Paddan”, tryckt i *Samlade skrifter* (1796), en lekfullt formgiven variant av en välkänd fabeltyp. Den klas-

siska berättelsen om grodan eller paddan som blåser upp sig för att bli lika stor som oxen eller tjuren har i Kellgrens händer fått en högst oväntad final:

- 5 En padda såg en Tjur: hvad hände?
 En hemlig afvunds eld des stolta hjerta tände:
 Hvad? – är jag ej så hög, så stor som denna tjur?
 Skrek detta plattaste bland alla kreatur.
 Hon sen sit gap mot vädret vände,
 10 Sig spände och sig åter spände,
 Till des hon sprack, det arma djur!
 Och så tog både hon och denna Fabel ände.²⁹

Genom slutradens metakommentar, som upprättar en parallell mellan paddan och fabeltexten, ter sig Kellgrens variant symptomatisk för hanteringen av den aisopiska genren i sent svenskt 1700-tal: fabeln ställde inte längre sin moraliska lärdom självklart i centrum utan fokuserade i lika hög grad sig själv som litterär artefakt. Här närmar vi oss något det kunde vara befogat att beteckna som barockfabel.

Som stilbegrepp med en metareflekterande lekfullhet som sin dominant tycks således barocken få gensvar från den svenska fabelhistoriens empiriska textmaterial. Något överraskande leder det oss till konklusionen att barocken i fabelns svenska historia gjorde sig gällande under 1700-talets senare del, ungefär mellan 1770 och 1800. Om begreppet barock därigenom lyckas bidra till att frilägga ett obeaktat mönster i fabelgenrens svenska historia, är onekligen något väsentligt vunnet. Men samtidigt avviker en barockfas förlagd till det sena 1700-talet så markant från gängse litteraturhistorieskrivning, hur stora variationer den än kan tillåta sig, att barockbegreppets epistemologiska relevans för förståelsen av den fabelhistoriska stilutvecklingen ter sig tvivelaktig. Den överdrivna metarefleksion och den parodiska dragning som utmärker fabeln både i Sverige och på andra håll i Europa under slutet av 1700-talet beskrivs rimligen bättre med andra konceptuella verktyg. Den sorts litteraturhistoriska process som bygger på en dialektik mellan automatisering och avautomatisering är i hög grad aktuell här. Till följd av att fabeln som normförmedlande genre överexploaterades i upplysningskulturen kom dess grundläggande formgrepp att automatiseras. För att tillföra fabeln ny konstnärlig energi vidtog författare allt djärvare åtgärder. En metod var att radikalt förnya genrens gestaltgalleri; i fabler från gustaviansk tid kan läsaren ta del av samtal mellan såväl en penna och en pennkniv, en spik och en skinnlapp som en kakelugn och en solhatt.³⁰ En annan metod var att, som vi just sett, narcissistiskt rikta blicken mot fabeln som litterär form. En genrehistorisk kris präglad av estetisk utmattning och självbespeglning samt förstärkt av att

det dygdetiska tänkandet gradvis fick ge vika för modernare moralfilosofiska teorier tedde sig mot seklets slut oundviklig. I takt med att fabelns litterära attraktionskraft minskade och dess moraldidaktiska funktionsduglighet reducerades, öppnade sig i stället, konstaterar den tyske fabelforskaren Christian Hartwig Wilke, andra möjligheter: ”Man kann mit der Fabel spielen”.³¹

Fabeln i den svenska barocken

Om vi återvänder till barocken som epokbegrepp och till det svenska 1600-talet, skulle vi i ett nytt försök att revidera Kaysers fabeldefinition kunna ifrågasätta kravet att en fabeldiktning värd namnet måste föreligga i skepnad av en nyproducerad bokutgåva. Det är en verkorienterad syn på litteraturen som hör hemma i ett senare historiskt skede och som inte beaktar den aisopiska genrens mer pragmatiskt inriktade manifestationsformer under barockens århundrade.³² I 1600-talets Sverige var fabeln nämligen i eminent grad present men inte som en genre primärt ämnad för prestationer på diktkonstens slagfält; i den första svenskspråkiga poetiken, Andreas Arvidis *Manuductio ad poesin svecanam* (1651), nämns ordet *fabel* enbart en enda gång i fjärde kapitlets rimlexikon: ”Abel / Babel / Fabel / Kabel / Sabel”.³³ I svenskt 1600-tal var fabeln i stället en genre som på en rad skilda sätt togs i bruk.³⁴ Det utbredda fabelbruket, som hade sina självklara motsvarigheter i tyskt 1600-tal men som Kayser tycks ointresserad av, ägde rum inom huvudsakligen tre områden. För ett första användningsområde stod skolornas språkundervisning. I rikets samtliga skolordningar med giltighet under någon period av 1600-talet föreskrivs läsning av aisopiska fabler i det grundläggande språkstudiet. I 1571 och 1611 års skolordningar stadgas att fabler ska läsas på latin i andra klassen, i 1649 års skollag att fabler ska läsas i fjärde klassens grekiskundervisning, i 1693 års skolordning att fabler ska läsas på latin i både andra och fjärde klassen.³⁵ Förmodligen utnyttjades fabler i latinstudiet under hela århundradet, även om skollagen från 1649 inte uttryckligen föreskriver att så ska ske, och troligen lästes fabler i grekiskundervisningen både före 1649 och efter 1693, även om det inte explicit stadgas i aktuella skolordningar. Fabelns centrala roll i skolväsendets språkdidaktik innebar att i princip alla svenskar som på 1600-talet bibringades elementär undervisning blev förtrogna med de aisopiska berättelserna och i sin minnesbank rimligen bar med sig åtskilliga in i vuxenlivet.

Fabelns andra användningsområde var som moraluppfostrande genre på folkspråket. Här hade den försvenskade samlingsvolymen avgörande betydelse för genrebruket: att fablerna presenterades på det inhemska språket gjorde det möjligt att nå stora grupper i samhället och att en

ansenlig mängd fabler förts samman i en bokvolym gjorde det möjligt att förmedla ett fylligt och differentierat utbud av moraliska normer. Den första svenskspråkiga samlingen, *Hundrade Esopi fabler*, som genom att vara en renodlad översättningsvolym alltså inte lever upp till Kaysers kriterier för en fabeldiktning, publicerades i Stockholm 1603. Det var med andra ord under tidigt 1600-tal som den moralinstruerande fabelsamlingen på folkspråket gjorde sin entré i Sverige: ett genrehistoriskt signifikant faktum. *Hundrade Esopi fabler* förblev under resten av århundradet den enda enspråkiga fabelsamlingen på svenska.³⁶ Förutom att inskräpa en dygdetisk grundsyn på människans handlingsliv – dygder prisas, laster fördöms – har utgåvan en tydligt luthersk tendens. Det betyder att fabelgenren togs i bruk för både social och religiös disciplinering. Ytterst var den svenskspråkiga samlingens mål att fostra lojala undersåtar i den lutherska enhetsstatens tjänst.

Fabelns tredje användningsområde var som retoriskt *exemplum* i andra, muntliga eller skriftliga, framställningar. Exemplumpraktiken utgjorde en kvarleva från en oralt dominerad kultur men fick förnyat stöd av seklets retorikintresse. Aisopiska berättelser dyker upp som exemplar i ett brett spektrum av texter från svenskt 1600-tal, alltifrån, låt oss säga, Johannes Rudbeckius tal vid öppnandet av *collegium privatum* i Uppsala 1610 via en politisk pamflett skriven efter ståndsstriderna på riksdagen 1650 till Olof Rudbecks *Atlantica* III (1698).³⁷ I en gravdikt författad 1671 anför Lucidor fabeln om fågeln som smyckar sig med andra fåglars fjädrar som exemplum: tillfällespoeten hyllar den avlidnes ”Dygd/ som aldrig än mäd län-te Fiädrar pråhla/ | *Æsopi* Skata Lijk”.³⁸ Om ett aisopiskt exemplum i regel hade till uppgift att förtydliga ett tankeled i värdtexten, kunde det också ha en pauserande, underhållande eller, särskilt i långa muntliga framställningar, direkt uppiggande effekt. I värdtexterna anges ibland att fabelberättelsen hämtats fram ur minnet, ibland att den stått att läsa i en bok. I båda fallen torde grunden för det exemplumretoriska bruket ha lagts av skolundervisningens fabelläsning.

Ett intressant prov på fabelns starka förankring som pedagogiskt redskap i det karolinska Sverige tillhandahåller ett i skrift bevarat samtal från 1689 mellan den sjåurige kronprinsen och hans informator Anders Nordenhielm. Med utgångspunkt i fabeln om hur åsnan delar jaktbytet i tre lika delar mellan lejonet, räven och sig själv och för detta straffas med döden av lejonet resonerar lärare och elev kring begreppen arbete, rättvisa och makt. Fabeltexten hade de antagligen inhämtat från någon 1600-talsupplaga av Joachim Camerarius fabeledition för skolbruk, där ”Leo, asinus et vulpes” står som nummer 73.³⁹ I samtalet bekräftar informatorn med en sokratisk dialogteknik den unge Karls slutsatser att åsnan med hänsyn till sin underordnade insats vid jakten delade bytet felaktigt men att – detta

trots att kronprinsen ”tycker mäst om Lejonetz sysla” – det hårda straffet var onödigt.⁴⁰

I den mån vi är redo att beskriva det svenska 1600-talet som barockens århundrade – och även om barockepoken, som i Kurt Johannessons *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (1968),⁴¹ kronologiskt avgränsas till den karolinska perioden – kan vi utifrån en genredefinition som också inkluderar textuella brukspraktiker följaktligen betrakta den aisopiska fabeln som ett högst levande inslag i barockens litterära kultur i Sverige. Att en professionell författare som Lucidor, i Anders Cullheds studie ”Barockpoeten Lucidor” (1993) lovordad som barockskald av europeiska mått,⁴² i sin poesi gärna tog fabler i bruk vittnar om att den aisopiska genren under svenskt 1600-tal hade en given plats även i de konstnärligt mest avancerade diktarnas materialförråd. Men en kritisk fråga inställer sig likafullt: Ger barocken som epokbegrepp någon specifik draghjälp åt vår förståelse av seklets utbredda fabelbruk på det språkdidaktiska, det moralpedagogiska och det exemplumretoriska området? Det ter sig tveksamt. Bruket av fabler anknöt varken till den stil präglad av retorisk överdrift och lekfullhet eller till den mentalitet genomsyrad av krismedvetande som blivit handbokskunskap om barockepoken.⁴³ För den fabelhistoriska periodiseringens del torde barocken här utan större meningsförluster kunna ersättas med någon annan kronologisk beteckning, kanske rätt och slätt: 1600-talet.

Nya barockperspektiv och fabeln i svenskt 1600-tal

Om mina förslag till öppnare fabeldefinitioner inte med någon självklarhet lyckats göra barocken konceptuellt mer relevant för genrens svenska historia, vore ett alternativ att pröva några radikalt andra bestämningar av barockbegreppet än den traditionella, huvudsakligen epok- och stilcentrerade syn på barocken som Kayser företräder. Om något kännetecknat de senaste decenniernas internationella barockforskning, måste det sägas vara de många försöken att omdefiniera begreppet barock. Just den oklarhet och mångtydighet som utlöst så starka protester har för en rad forskare fungerat som incitament till att omarbota barocken till ett begrepp som står för något annat, ibland mer specifikt, ibland mer generellt, än en epok eller en stil. Som ett sista steg i denna fallstudie ska jag pröva om några av de nya innebörder barockbegreppet laddats med kan bidra till att nyansera beskrivningen av fabelgenrens svenska förflutna. Jag har hämtat tre konceptuella uppslag från olika håll i den numera överrika barockforskningen: en sociopolitisk analys av barockkulturen, en studie över ett barockt tankemönster och en diskussion om barockens antropo-

logi. I samtliga fall placerar oss resonemangen inom det långa 1600-talets kronologiska ram. Tilläggas bör att mitt syfte alltså inte är att kritiskt granska dessa tre förslag till begreppsbestämning utan att testa i vilken mån de skulle kunna motivera en svensk fabelhistorieskrivning i barock-termer.

I den inflytelserika studien *La cultura del barroco. Análisis de una estructura histórica* (1975) undersöker historikern José Antonio Maravall en rad sociopolitiska aspekter av den spanska barockkulturen, som, menar han, är representativ för barockkulturen i stora delar av Europa. En av de viktigaste aspekterna är enligt Maravall barockens konservatism.⁴⁴ Som kulturellt system inom en absolutistisk monarki sökte barocken inte förändring och förnyelse utan strävade efter att bibehålla etablerade strukturer och ordningar. Med en referens till 1600-talsförfattaren Cristóbal Suárez de Figueroas summerar Maravall tidens övergripande ambition (här i den engelska översättningen från 1986): ”the sum of virtues for each and every politician and moralist of the epoch, and to their minds equal to reason itself, those who possessed it were the ’preservation of the world’”.⁴⁵ Att barockkulturen och dess makthavare var så angelägna om att bevara det bestående härleder Maravall dels ur den utbredda övertygelsen om livets korthet och allts förgänglighet, villkor som drabbade stater likaväl som individer, dels ur det intresse för allt nytt som till följd av epokens snabba utveckling inom handel, teknik och vetenskap spreds i den växande och politiskt oroliga stadsbefolkningen. Ett utslag av barockkulturens konservatism i 1600-talets Spanien var, förklarar Maravall, de åtgärder kungamakten vidtog för att begränsa skolundervisningen på mindre orter för att på så vis minska möjligheterna för social dynamik och ståndscirkulation: ”One must endeavor, it was said, to have everyone continue in the position that an inherited and traditional order had assigned”.⁴⁶

En kardinaltanke i den aisopiska traditionen är just att var och en ska veta sin plats i naturens ordning och inte försöka ändra sin lott. Detta basala direktiv varierar i en lång rad klassiska fabler som under 1600-talet lästes i Sveriges skolor och spreds i svensk översättning via *Hundrade Esopi fabler*. Föreställningen om tillvarons oföränderliga hierarki inskärps särskilt tydligt i en grupp motiviskt besläktade fabler, som låter ett enskilt djur av en viss art vända sig till en gudom med en bön om att erhålla en egenskap eller förmåga som djur av andra arter äger – en önskan guden alltid avvisar. En fabel med detta motiv, ”Camelus”, ingår i Camerarius utgåva *Fabellæ æsopicæ quædam notiores*, under hela 1600-talet obligatorisk läsning i svenska klassrum. Fabeln skildrar hur kamelen ber Jupiter om horn men som svar på sin begäran i stället får sina öron stympade. Lärdomen lyder: ”Monet fabula ineptis precibus Deos non esse fatigandos” (Fabeln påminner om att gudarna inte ska tröttnas med dåraktiga

böner).⁴⁷ Också andra fabelmotiv togs i bruk för att fördöma varje tanke på socialt avancemang. I ”Om een gammul grodha och hennes vngar” i *Hundrade Esopi fabler* berättas den välkända historien om grodan som blåser upp sig för att bli lika stor som oxen men spricker. Epimythiet deklarerar i direkt analogi med Maravalls analys av barockkulturens sociala konservatism: ”Halt tigh/ effter som titt standh kräffuer/ och stå icke effter nogot ther til tu icke är född/ boren/ eller kallat”.⁴⁸ Fabeltraditionens förståelse av naturen – och i förlängningen: samhället – som ett fast hierarkiskt system hade redan under tidig medeltid integrerats i den kristna synen på skapelsens gudomliga ordning och är en av förklaringarna till att genren under svenskt 1600-tal med institutionellt stöd kunde utnyttjas i politiskt konserverande och socialt disciplinerande syften.

Mitt andra uppslag hämtar jag från en tysk habilitationsavhandling i germanistik: *Epigrammatisches Barock* (1996). Thomas Althaus studerar här epigrammets roll i den tyska barocken. Hans intresse gäller inte enbart den litterära genren, populär även på nordiska breddgrader under sent 1600-tal,⁴⁹ utan minst lika mycket det han beskriver som epokens epigrammatiska tänkande. I det instabila epistemologiska läge som präglade barockperioden – 1620 till 1700 är den tidsrymd som anges – förlorade de generaliserande tankemodellerna sin giltighet till förmån för varseblivningsformer förankrade i det partikulära och det enskilda. Det ledde enligt Althaus till en uppvärdering av de små formaten och de korta texterna: ”Kürze”, *brevitas*, blev ett kriterium på sanning.⁵⁰ Epigrammet kom därför att fylla en viktig funktion. Barockens epigram och epigrammatisering av vetandet tillskriver Althaus ”epochale Bedeutung”, eftersom de, hävdar han, helt enkelt avspeglar det barocka sättet att tänka (”die ’barocke Denkweise”).⁵¹ Det partikulära och det enskilda, som har en ”kasuistisch” karaktär,⁵² ville inte inordna sig i något filosofiskt system; i stället kom helhetsförståelsen att underordnas enskildheterna i kraft av deras stora mängd. I det epigrammatiska tänkandet går alltså korthet hand i hand med kvantitet. De bokprodukter från tyskt 1600-tal som Althaus i första rummet uppmärksammar är följaktligen också samlingar, antologier och florilegier. Den kunskap som litterära alster av det snittet förmedlade låter sig enligt Althaus definieras ”epigrammatisch” och bestod – med en idé som ju ofta återkommer i barockforskningen – i perspektivomkastningar (”Wechsel der Perspektiven”).⁵³

Till den typ av bokutgåvor Althaus valt att fokusera skulle också fabelsamlingen kunna fogas. Dels är fabeln en genre i det lilla formatet. Camerarius variant av fabeln om kamelen spänner i sin narration över inte mer än 26 ord och begränsar sitt epimythion till åtta ord. Phaedrus, vars versfabler, tryckta i en *editio princeps* 1596, snabbt spreds i europeiskt 1600-tal och av Johannes Schefferus publicerades i en textkritisk utgåva i Uppsala

1663, stoltserar just med sina fablers korthet, *brevitas*:⁵⁴ en central genrenorm. Dels inrymmer fabelsamlingen i regel ett stort antal fabler. Camerarius fabelutgåva för skolbruk härbärgerar 289 fabler. Schefferus Phaedrusutgåva räknar till 93 fabler. Och *Hundrade Esopi fabler* gör sin titel till trots ett avsteg från *centuria*-principen och inkluderar förutom sina 100 numrerade fabelposter ytterligare sex fabler i två appendix, införda i den tyska förlagans andraupplaga. Dessa tillägg är symptomatiska för hur en fabelsamling designades. Oberoende av om den avfattats på klassiskt språk eller folkspråk, byggde den på samordning och addition, kompositoriska grepp som gjorde det möjligt att ständigt utvidga samlingen genom att öka mängden fabler. Betraktad som en primärt moralfilosofiskt orienterad bokprodukt stod fabelsamlingen med sitt myller av korta berättelser och ännu kortare lärdomar för en atomisering – kanske till och med en epigrammatisering – av det dygdetiska tänkandet. Flödet av fabler ställde läsaren inför en rad schematiskt tecknade episoder, där enskilda dygder och laster aktualiserades. De moraliska normerna kom således att förmedlas pointillistiskt via en serie typsituationer eller konkreta fall, *casus*. Inte sällan åskådliggjordes samma dygder och laster i flera fabler; som helhet tillät samlingen att de etiska reglerna belystes ur varierande synvinklar, som sällan uteslöt motsägelser. Denna kasuistiska ”Darstellungsintention”⁵⁵ delade den aisopiska traditionen med det Althaus beskriver som barockens epigrammatiska tänkande.

Det tredje uppslaget har jag plockat upp från den amerikanske franskprofessorn John D. Lyons ”Introduction. The crisis of the baroque” i *The Oxford handbook of the baroque* (2019).⁵⁶ En bärande tanke i Lyons barockförståelse, centrerad kring en ”experience of shock”,⁵⁷ gäller de förändrade erfarenheterna av storlek och rumslighet. En global dimension öppnades genom européernas kolonialisering av andra världsdelar; en makrokosmisk dimension trädde fram genom de astronomiska observationer som teleskopet möjliggjorde; en mikrokosmisk dimension uppenbarades genom den kartläggning av levande organismer som kunde ske tack vare mikroskopet. Plötsligt existerade ett universum med nya skalor och relativiteter, som tvingade individer och samhällen till spatials omorienteringar men som också, framhåller Lyons, avkastade en mer komplex syn på människan. Liksom man med mikroskopets hjälp förstod att det fanns något annat under den synliga ytan, uppfattade man nu med större skärpa att människan hade både en utsida och en insida, som kunde skilja sig avsevärt åt. Utifrån sin semiotiserande metodologi argumenterar Lyons för att ”duplicity” – dubbelhet och dubbelspel – kännetecknade barocken på en mängd nivåer.⁵⁸ Dupliciteten medförde att den enskilda människan kunde odla sitt yttre och sitt inre separat: på olika sätt, med olika syften, för olika publik. Hennes utsida – gester, uppförande, kläder – tilldrog

sig omgivningens intresse, skriver Lyons, ”not because outward appearance was a clear sign of a person’s essential, permanent being but precisely because of the understanding that it was not”.⁵⁹ Människans dubbelhet och dubbelspel bildade, betonar han, ett led i barockkulturens teatralitet, som bars upp av en fascination för spänningen mellan det som syntes vara och det som var. Denna dubbelhetens antropologi sträcker ut en hand till den aisopiska traditionen.

Som allegoriskt konstruerad genre opererar fabeln med en dubbel semantik. Normalt finns båda betydelseplanen, som fallet ”Camelus” visat, explicit utskrivna i fabeltexten i form av en konkret berättelse och en generell lärdom. En fabel med agerande djur, den avgjort vanligaste gestalttypen, förutsätter alltså en översättning av de animala aktörerna till mänskliga individer, som det moraldidaktiska budskapet ska tillämpas på. Så långt fungerar fabelgenren enligt en ganska enkel allegorimodell. Men till saken hör att den människa som avtäcks bakom berättelsens djurgestalt i sin tur uppfattades ha en dubbelnatur och under sitt humana yttre dölja en animalitet. Med sina talande djurgestalter aktualiserar den aisopiska genren just det gemensamma snittet av *ratio* och *corpus*, av förnuft och begär, som enligt en för- och tidigmodern antropologi utmärker den mänskliga naturen. Inom det dygdetiska normsystemet kopplades förnuftet till dygden och det kroppsstyrda begäret till lasten. Fabeltraditionens övergripande agenda var att få människan att följa dygdens väg och på så vis göra henne – för att citera mottot i John Ogilbys *The fables of Æsop* (1651) – till ”lesser Beast”.⁶⁰ Att kamelen med sin begäran om horn representerar en människa med orimliga önskemål som genom sitt agerande avslöjar sitt oförnuft och därmed sin animalitet illustrerar den duplicitet som präglar den aisopiska människosynen. En kristallisationspunkt för fabelgenrens dubbelheter bildar Aisopos själv, såsom vi känner honom från Aisoposbiografen, *Βίος Αἰσώπου*.⁶¹ Aisopos beskrivs här som en exceptionellt vis man med ett osedvanligt motbjudande utseende. Den gestalt som betraktas som genrens upphovsman formar därmed ett tecken möjligt att läsa som en analogi till djurfabeln: Aisopos animala kropp motsvarar berättelsen, hans skarpa intellekt fabelns lärdom. Många folkspråkliga fabelsamlingar i det tidigmoderna Europa inleddes med en översättning av *Βίος Αἰσώπου*, så även *Hundrade Æsopi fabler*. Den narrativa kraften i biografen om fabelns urfader alstras i hög grad ur spelet med Aisoposgestaltens duplicitet: hans frånstötande utsida, hans briljanta insida. Aisopos, om någon, borde ha stimulerat barockens sensibilitet för kontrasten mellan det som syntes vara och det som var.

De tre konceptuella uppslag som jag här hastigt skisserat bidrar ur var sitt perspektiv onekligen till att berika förståelsen av fabelns och fabelbrukets vitalitet i europeisk och svensk 1600-talskultur: på en rad punkter

tycks den aisopiska genren ha korrelerat med en för barocken typisk maktordning och föreställningsvärld. Men överensstämmelserna gäller de facto fabelgenren och fabeltraditionen generellt och låter inte någon barockspecifik fabelmodell träda fram. Det samhällsbevarande draget, den kasuistiska metodiken och den dualistiska människosynen har satt sin prägel på den aisopiska traditionen både före och efter 1600-talet.

Och vad säger oss resultatet om barockbegreppet? Att samtliga tre uppslag, trots att de härrör från olika humanistiska discipliner och från vitt skilda konstruktioner av barocken, lyckas upprätta en aktiv dialog med det empiriska fabelmaterialet indikerar två saker: för det första att utslaget förmodligen betingas av faktorer som inte med nödvändighet behöver benämnas barocka och för det andra att barocken som konceptuell skapelse är exceptionellt rymlig, för att inte säga disparat. Som uppslagens tydligaste gemensamma nämnare framstår den kronologiska situeringen av barocken i det långa 1600-talet. Förvisso är det betydligt svårare att falsifiera än att verifiera relevansen hos ett historiskt begrepp som barocken: en enda instans där begreppet ter sig produktivt räcker i princip för att bekräfta dess berättigande. Men om man via en ockhamsk manöver nöjde sig med att förklara den aisopiska genrens kongenialitet med 1600-talets värld genom att åberopa seklets socialpolitiska konservatism, dess epigrammatiska tänkande och dess antropologiska duplicitet, skulle barocken för svensk del kunna avskrivas som fabelhistoriskt begrepp.

Noter

1. Heinrich Wölfflin: *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (München, 1888), 69–70.

2. En detaljerad redogörelse för litteraturforskningens reception av barockbegreppet fram till 1945 ges i René Wellek: "The concept of baroque in literary scholarship" i *The journal of aesthetics and art criticism* 5:2 (1946), 77–109.

3. Carl Fehrman: "Karolinsk barock och klassicism" i E. N. Tigerstedt (red.): *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria 2. Karolinska tiden. Frihetstiden. Gustavianska tiden* (Stockholm, 1956), 3–81. Ang. kapitlets banbrytande roll jfr t.ex. Stina Hansson: "Så skev är ingen brukbar pärla! Det omöjliga barockbegreppet" i Lars Elleström m.fl. (red.): *Idiktens spegel. Nitton essäer tillägnade Bernt Olsson* (Lund, 1994), 84; Nils Ekedahl: "Barocken – än en gång. Inledning" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 35:1 (2006), 4.

4. Ekedahl: "Barocken – än en gång", 3.

5. Jag nöjer mig med att anföra två arbeten som båda avstår från att använda barocken som operativt begrepp: Stina Hanssons stora studie *Svensk bröllopsdikning under 1600- och 1700-talen. Renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång* (Göteborg, 2011), där ordet *barock* nämns enbart två gånger, i bägge fallen placerat inom citattecken (104, 334), och Valborg Lindgärdes 50-sidiga periodavschnitt "Skrifter för tillfället och evigheten 1520–1720" i Margareta Petersson & Rikard Schönström (red.): *Nordens litteratur* (Lund, 2017), 71–120, där termen *barock* blott tillgrips *en passant* i tre punktuella karakteriseringar (98, 108, 112).

6. Ingeborg Ackermann: "Kayser, Wolfgang" i *Neue Deutsche Biographie* 11 (Berlin, 1977), 384.

7. Jfr särsk. hans handboks-kapitel "Barocken. Från Lucidor till Lohman" i Bernt Olsson & Ingemar Algulin: *Litteraturens historia i Sverige* (Stockholm, 1987), 90–100, och "Barockens diktning 1670–1730" i Johan Wrede (red.): *Finlands svenska litteraturhistoria I. Åren 1400–1900* (Helsingfors & Stockholm, 1999), 67–79.

8. Bernt Olsson: "Den nya tyska barockforskningen" i *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 89 (1968), 93.

9. Olsson: "Den nya tyska barockforskningen", 93.

10. Wilhelm Vosskamp: "Wolfgang Kayser (1906–1960)" i Christoph König m.fl. (red.): *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik in Porträts* (Berlin & New York, 2000), 235.

11. Wolfgang Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung des 16. und 18. Jahrhunderts" (1931) i Peter Hasubek (red.): *Fabelforschung* (Darmstadt, 1983), 79–96.

12. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 91.

13. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 89.

14. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 91.

15. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 91 ("fehlen die Voraussetzungen für eine Fabeldichtung").

16. Magnus von Platen: *Johan Runius – en biografi* (Stockholm, 1954), 302.

17. *Hundrade Esopi fabler/ någre aff D. M: Luthero/ somblighe aff Mathesio/ och en deel aff Nathanaele Chytraeo/ på thet tyska språket tilhopadragne. Jthem Esopi leffuarne/ aff Erasmo albero beskriffuit. Sampt D. M: Lutheri förspråk om thenne lille boks nytto/ och hennes rätta bruk. Vngdomen vthi vårt kära fädernesland Swerige til öppning/ rättelse och lärdom*, övers. Nicolaus Balk (Stockholm, 1603); Nathan Chytraeus: *Hundert Fabeln aus Esopo/ etliche von D. Martin Luther vnd herren Mathesio/ etliche von andern verdeudschet. Jtem/ das leben Esopi von Erasmo Albero beschriben. Sampt einer schönen Vorrede Marth. Luth. von rechtem nutz vnd brauch desselben buchs. Auch einer schönen Historia/ woher die Edelleut vnd Bawren jren vrsprung haben. Alles auffz new vbersehen vnd gebessert*, 2:a utök. uppl. (Rostock, 1574). Ang. översättningen jfr min uppsats "Den första svenskspråkiga fabelsamlingen som konfessionaliseringsprojekt" i *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 126 (2005), 9–13.

18. Jag anför tre viktiga utgåvor i kronologisk ordning: *Nonnullae fabulae ex latino in svecum sermonem translatae, ferme verbum de verbo, ut latina lingua inde facilius discatur / Någre fabuler aff latin på thet svenske tungomålet förwende/ nästan ord ifrån ord/ at thet latinske språket ther aff lätteligare kan läras. Til Stockholms scholes nytto* (Stockholm, 1631); *Phedri Aug. lib. fabularum aepiolarum libri quinque. Cum annotationibus Joannis Schefferi Argentoratensis. Accedunt V. C. Francisci Guyeti Andegavensis notae nunquam antea publicatae*, utg. Johannes Schefferus (Uppsala, 1663); ΜΥΘΟΙ ΤΟΥ ΑΙΣΩΠΟΥ ΕΚΛΕΚΤΟΙ, Ἑλληνιστὶ καὶ Ῥωμαϊστὶ. *Fabulae Aesopi selectae graecè & latinè. In usum scholarum trivialium, magni ducatus Finlandiae editae*, utg. Johannes Gezelius (Åbo, 1669).

19. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 90.

20. Kayser: "Die Grundlagen der deutschen Fabeldichtung", 90.

21. I Harsdörfferavhandling, där Kayser studerar klangeffekter i författarskapet, utgör fenomen som "Wortspiel", "Klangspielerei" och "Buchstaben-Spielerei" återkommande hållpunkter. *Die Klangmalerei bei Harsdörffer. Ein Beitrag zur Geschichte der Literatur, Poetik und Sprachgeschichte der Barockzeit*, 2:a oföränd. uppl. (Göttingen, 1962),

t.ex. 76, 84, 226. Jfr äv. t.ex. Rosmarie Zellers specialstudie *Spiel und Konversation im Barock. Untersuchungen zu Harsdörffers "Gesprächspielen"* (Berlin & New York, 1974).

22. Christopher Johnson: "Baroque" i Roland Greene (red.): *The Princeton encyclopedia of poetry and poetics*, 4:e uppl. (Princeton NJ & Oxford, 2012), 122.

23. Walter Moser lyfter fram "das spilerische und respektlose Umgehen mit vorgegebenen kulturellen Materialien" som kännetecknande för barocken. "Barock" i Karlheinz Barck m.fl. (red.): *Ästhetische Grundbegriffe I* (Stuttgart & Weimar, 2000), 585.

24. "Fabel om lambet och wargen" i *Nyköpings Weckoblad* 13/10 1780, nr 42.

25. Olof von Dalin: *Witterhets-arbeten, i bunden och obunden skrif-art IV* (Stockholm, 1767), 44-45.

26. Johan Henrik Kellgren: "Foglarnes witterhets academi. Fabel, om någon ting är fabel" i *Stockholms Posten* 2/1 1783, nr 1.

27. "Dygden och rygten. Jungen fabel" i *Dag-Bladet. Wälsignade Tryck-Friheten* 31/3 1783, nr III:54.

28. Bengt Lidner: *Fabler. Första boken* (Stockholm, 1779), 29-30.

29. Johan Henrik Kellgren: *Samlade skrifter II* (Stockholm, 1796), 183.

30. Nils Georgii: *Något med swaga färgor, eller, uti prosa skrefne målningar och fabler* (Stockholm, 1787), 71-72; Lidner: *Fabler*, 7-8; Georgii: *Något med swaga färgor*, 54-55.

31. Christian Hartwig Wilke: "Fabel als Instrument der Aufklärung. Untersuchung der Leistungsfähigkeit eines literarischen Typus" i *Basis. Jahrbuch für deutsche Gegenwartsliteratur* 2 (1971), 93. En likartad bedömning gör Uwe-K. Ketelsen: när de normer fabeln förmedlade inte längre räckte till som svar på samtidens frågor, förvandlades genren "zur amüsierenden Form, in der das *delectare* auch mit dem *prodesse* spielt". "Vom Siege der natürlichen Vernunft. Einige Bemerkungen zu einer sozialgeschichtlichen Interpretation der Geschichte der Fabel in der deutschen Aufklärung" i *Seminar. A Journal of Germanic Studies* 16:4 (1980), 216.

32. Ang. hur verdiktningen först runt sekelskiftet 1800 ersatte repertoardiktningen jfr t.ex. Stina Hansson: *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar* (Göteborg, 2000), särsk. 94-100.

33. Andreas Arvidi: *Manuductio ad poesin svecanam, thet är/en kort handledning til thet swenske poeterij/ versf- eller rijm-konsten* (Strängnäs, 1651), 39.

34. För en utförlig redovisning av hur fabelgenren togs i bruk i 1600-talets Sverige hänvisar jag till min monografi *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie* (Göteborg & Stockholm, 2020).

35. *Then swenska kyrkeordningen* (Stockholm, 1571), 88v; *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905 I-III. 1561, 1611 och 1649 års skolordningar*, utg. B. Rudolf Hall (Lund, 1921), 28, 30, 68; *Kongl. may:tz nådige förordning/ angående gymnasier och scholar i riket* (Stockholm, 1693), B1v, B2r.

36. Andraupplagan av *Hundrade Esopi fabler* från 1608 förtecknas såväl 1680 som 1698 i Johannes Schefferus nationalbibliografiska arbete *Svecia literata*, en indikation på att samlingen behöll sin aktualitet till seklets slut. Johannes Schefferus: *Svecia literata seu de scriptis & scriptoribus gentis Sveciae. Opus postumum* (Stockholm, 1680), 48. Uppgifterna om fabelutgåvan reproduceras i andraupplagan: Johannes Schefferus: *Svecia literata seu de scriptis et scriptoribus gentis Sveciae. Opus postumum, Holmiae initio anno MDCLXXX. excusum, nunc autem denuo emendatius editum*, utg. Johannes Moller (Hamburg, 1698), 48.

37. Johannes Rudbeckius: *Oratio de officio docentium et discentium in scholis* (Västerås,

1625), A4v–B1r; Bengt Holmén (utg.): *II. Samling af curieuse samtal/ politiske anedoter gamla sagor och forn-tidens hemligheter* (Uppsala, 1768), 51–53; Olof Rudbeck: *Atlants eller Manheims tridie del/ vthi hwilcken beskrifwes våra faders äldsta skrifter på stenar/ böök och näfwer/ och när de detta begynt att giöra* (Uppsala, 1698), 161.

38. Lars Johanson: *Äminnes-steen/ till ytterste ähre-berömm/ när fordomb kongl. may.^{tz} troo mann ok öfwerste til foot ädl ok wälborne herrn herr Erik Slatte til Huußby/ Steensholm/ ok Hoffby: som på sitt sätherij Steensholm anno 1673 dem 27 April i heranom saligen affsommade/ samma ähr then [...] octob. mäd kristhederlig lijk-prydnad opbars til Jönköpings stads kyrckia/ sedermera i sine förfaders graff på Öfwer-Sela jordsattes. Effter begäran i eenfaldig hast opreest aff Lucidor then olycklige* (Stockholm, 1673), opag.

39. Joachim Camerarius: *Fabellæ æsopicæ quædam notiores et in scholis usitatae, partim excerptæ de priore editione, partim post compositæ à Joachimo Camerario* (Leipzig, 1679), 36.

40. *Konung Karl XII:s egenhändiga bref*, utg. Ernst Carlson (Stockholm, 1893), 452–454.

41. Kurt Johannesson: *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (Uppsala, 1968), t.ex. 10.

42. Anders Cullhed: ”Barockpoeten Lucidor” i förf:s: *Solens flykt. Från barocken till Octavio Paz. Litteraturhistoriska studier* (Stockholm, 1993), 37–58.

43. Jfr t.ex. Johnson: ”Baroque”, 121–122.

44. José Antonio Maravall: *Culture of the baroque. Analysis of a historical structure*, övers. Terry Cochran, (Minneapolis MN, 1986), 126–145.

45. Maravall: *Culture of the baroque*, 129.

46. Maravall: *Culture of the baroque*, 131.

47. Camerarius: *Fabellæ æsopicæ quædam notiores*, 43.

48. *Hundrade Esopi fabler*, 163.

49. Jfr t.ex. Olsson: ”Barockens diktning 1670–1730”, 73–74.

50. Thomas Althaus: *Epigrammatisches Barock* (Berlin & New York, 1996), 42.

51. Althaus: *Epigrammatisches Barock*, 47.

52. Althaus: *Epigrammatisches Barock*, 16.

53. Althaus: *Epigrammatisches Barock*, 349.

54. B. E. Perry (utg. & övers.): *Babrius and Phaedrus* (Cambridge MA & London, 1965), 292, 346.

55. Althaus: *Epigrammatisches Barock*, 27.

56. John D. Lyons: ”Introduction. The crisis of the baroque” i John D. Lyons (red.): *The Oxford handbook of the baroque* (Oxford & New York, 2019), 1–23.

57. Lyons: ”Introduction”, 6.

58. Lyons: ”Introduction”, 6.

59. Lyons: ”Introduction”, 7.

60. John Ogilby: *The fables of Æsop paraphras'd in verse, and adorn'd with sculpture* (London, 1651), frontispis (opag.).

61. Jfr t.ex. den danska utgåvan *Æsopromanen*, övers. Carsten Weber-Nielsen (Köpenhamn, 2003).

Abstract

The unbaroque fable – or the baroque? Some strolls around a genre and a literary-historical concept. Erik Zillén, Associate Professor in Comparative Literature, Centre for Languages and Literature, Lund University, erik.zillen@litt.lu.se

As a contribution to the discussion on the relevance of the baroque concept in Swedish literary history, the article conducts a case study by testing the concept on the history of a specific genre: the Aesopic fable. The argument takes its starting point in the analysis of German fable history by the pioneering baroque scholar Wolfgang Kayser who asserted a lack of German fable writing during the baroque era of the seventeenth century. Applying Kayser's rather narrow criteria of fable writing and the baroque to Swedish conditions, and, subsequently, altering some of them, the article reaches three conclusions: firstly, fable writing was absent also during the baroque epoch in Sweden; secondly, a baroque period in Swedish fable history could be uncovered, somewhat questionably, during the late eighteenth century; and, thirdly, an extensive, pragmatically aiming fable literature was, in fact, in circulation in seventeenth-century Sweden, though it is doubtful whether it should be termed 'baroque'. In a second move, the case study tries out three more recent definitions of the baroque. Apparent correspondences are shown between on the one hand fable literature of the Swedish seventeenth century, and on the other hand, José Antonio Maravall's view of the baroque as a conservative culture, Thomas Althaus's conception of epigrammatic thought during the baroque, and John D. Lyons's idea of a baroque anthropology of duplicity. However, the article concludes, none of these correspondences—all of which indicate a high functionality of the fable in a seventeenth century context—have to be explained with reference to the concept of the baroque.

Key words: Aesopic fable, baroque, genre, literary history, seventeenth-century Sweden

Miscellanea

Olaus Petri och Niccolò Machiavelli

*Angående frågan om renässanshumanismens
inflytande på Olaus Petris verk*
En svensk krönika

ANDREJ SCHEGLOV*

I vilken grad var svensk historieskrivning från Gustav Vasas tid präglad av renässanshumanismen? I dag är forskarna ense om att åtminstone två framstående svenska historieskrivare från den nämnda tiden, Olaus Magnus och Johannes Magnus, bör betraktas som renässanshistoriker. Det råder emellertid olika uppfattningar i frågan om huruvida ännu en ledande historiker från denna tid – reformatorn Olaus Petri – influerades av renässanshumanismen i sin egenskap av historiker. I detta sammanhang är det intressant att ägna uppmärksamhet åt följande fråga: Var Olaus Petris historiska verk *En svensk krönika* påverkat av Niccolò Machiavellis skrift *Il principe (Fursten)*? Antagandet att det kunde finnas något samband mellan *En svensk krönika* och *Il principe* har förkastats i tidigare forskning. Emellertid kommer jag att presentera argument i enlighet med den uppfattning att Olaus Petri kände till några viktiga tankar som finns i *Il principe* och förmodligen var bekant med detta verk i någon form.

Tidigare forskning om Olaus Petris krönika

I inledningen till sin krönika redogör Olaus Petri för sina principer som krönikeskrivare. Han hävdar att en historikers mål är människans nytta; därför måste en historiker vara opartisk och sträva efter sanningen.¹ Dessa principer var nya för svensk historieskrivning under Olaus Petris tid. Olaus Petris strävan efter opartiskhet och sanning har uppskattats av moderna forskare som har studerat hans krönika. Ludvig Stavenow konstaterade att Olaus Petris krönika är objektiv och tolerant till skillnad från en rad

*Filosofie doktor i historia, Rysslands vetenskapsakademi, ascheglov@mail.ru

samtida och äldre svenska historiska skrifter.² Enligt Gustav Löw bestod Olaus Petris insats i svensk historieskrivning i hans strävan efter opartiskhet, sannfärdighet och nytta.³ Gunnar T. Westin undersökte Olaus Petris metoder som historiker och klargjorde vilka källor han använde sig av. Westin visade att Olaus framför allt utgick från ett tidigare historiskt verk, Ericus Olais *Chronica regni Gothorum*, men att han korrigerade, berikade och utvidgade denna berättelse med hjälp av flera andra krönikor och talrika arkivdokument.⁴ Olle Ferm har ägnat sig åt frågan om krönikans genre. Ferm drar slutsatsen att den tillhör den så kallade pragmatiska historieskrivningen, och han finner paralleller mellan Olaus Petri och en rad äldre historieskrivare, bland annat Polybius.⁵

Några viktiga frågor rörande Olaus Petris krönika är emellertid fortfarande öppna för diskussion. Till dem hör frågan om krönikans förhållande till renässanshumanismen. Westin menade att Olaus Petris krönika var influerad av renässanshumanismen.⁶ Denna uppfattningen delas inte av Olle Ferm. Författaren till den här artikeln har emellertid tidigare kunna visa att Olaus Petris syn på krig och fred samt hans uppfattningar om regenternas plikter mot folket har präglats av humanistiska idéer i Erasmus anda. I föreliggande artikel klarläggs huruvida historikern Olaus var bekant med Machiavellis tankar.

Olaus Petris resonemang beträffande krigsövningar i fredstid

En tydlig likhet med Machiavellis verk *Il principe* finns i det avsnitt i *En svensk krönika* där Olaus Petri berättar om hur kung Magnus Ladulås tränade sina tjänare i stridskonst under fredstid. Uppgifterna om detta lånade Olaus ur svenska medeltida krönikor, men han infogade även en egen kommentar där han förklarar att en rättsinnig furste måste öva sina tjänare i stridskonst:

Ja thet hörer och en rettsinnog första til, at så öffua och temia sina tienare medhan fridh är, at the weta huru the skola skicka sich thå örligh kommer [...] Och giffua Crönekerne noogh tilkenna, huru herrar och förstar öffuade och brukade theres tienare i fortijdhen, Och ther studerade the dagliga vppå, huru the skulle möta theres fiender i markenne, Somblige finnas så flijtige haffua varit at ää hwarest the ridho eller wandrade, thå beskodhade the jw alla belegligheeter i markenne, med bergh, dalar och sletter, Och haffua strax besinnat och öffuertenkt, huru the skulle bära sich åat, om theres fiender hade sådana, bergh, daal, eller sletmark inne, Eller och huru the skulle forswara sich om the sielffue sådana platzer inne hade, aff hwilkin dagligh betenkning och offuerweghning, the wordo så skickelige, at ää hurudana plaan thet war som the kommo med theres fiender til slaghs

vppå, thå hade the jw til förenne offuertenkt, hwad the göra skulle, Och aff sådana öffning och brukning, bliffuer en ey aleenast skickelig til at weta hwad han göra skal, vtan han bliffuer ther och dristogh vthaff [...].⁷

Gunnar T. Westin har anmärkt att det tema som Olaus behandlar i det citerade avsnittet berörs även i *Il principe*, men han noterar också att den latinska översättningen av *Il principe* publicerades först år 1560.⁸ Därför kan Olaus inte ha använt sig av *Il principe* enligt Westin.⁹ I detta sammanhang ställer Westin frågan om huruvida Olaus kunde ha influerats av de antika skrifter som Machiavelli använt sig av: Titus Livius *Ab urbe condita* och Plutarchus *Vitae parallelae*. Westin drar slutsatsen att Olaus Petri förmodligen byggde sitt resonemang på *Ab urbe condita*.¹⁰

Enligt min mening är parallellerna mellan Olaus Petri och Machiavelli i vissa fall tydligare än de mellan Olaus och de nämnda antika författarna. Genom att jämföra Olaus Petris resonemang beträffande krigsövningar med de avsnitt i *Vitae parallelae* och *Ab urbe condita* där samma tema berörs kan man finna såväl likheter som skiljaktigheter dem emellan. De drag som är gemensamma för Olaus Petris resonemang och respektive avsnitt i Plutarchus skrift beror på det faktum att de behandlar samma ämne: Båda författarna berättar om krigsövningar i fredstid och om vikten av att studera marken och omgivningarna. Det förekommer emellertid även betydande skillnader: 1) Plutarchus berättar om en konkret kung och krigsledare, Philopoemenus, medan Olaus talar om regenterna i allmänhet; 2) Plutarchus anför exemplet med Philopoemenus som negativt snarare än positivt och menar att Philopoemenus ägnade alltför mycket tid åt krigsövningarna, medan Olaus understryker att sådana krigsövningar är nödvändiga; 3) Plutarchus berättar även om andra sysslor som Philopoemenus ägnade sig åt – exempelvis jordbruk, jakt och läsning av filosofiska skrifter – medan Olaus inte tar upp den här typen av frågor i sitt avsnitt om nödvändigheten av krigsövningar.

Vad gäller det avsnitt hos Titus Livius där samma frågor behandlas kan följande konstateras: Liksom Plutarchus berättar Livius om en konkret furste – i det här fallet Philopoemenus – och inte om furstar i allmänhet; även han skiljer sig alltså från Olaus Petri i detta avseende. Emellertid kritiserar han inte Philopoemenus. Det framgår av hans krönika att han åtminstone har förståelse för hans krigsövningar. Livius varken kritiserar eller lovprisar Philopoemenus i detta sammanhang; han förhåller sig så att säga neutral.

Olaus Petris krönika kan jämföras med Machiavellis *Il principe* där det står:

Hvad som tillkommer en furste i afseende på krigsväsendet

En furste bör således icke rikta sina tankar på något annat eller till yrke välja något annat än kriget, krigslagarna, krigstukten, ty detta är det enda, som tillkommer herrskaren [...] Han bör således aldrig vända sina tankar från dessa krigiska öfningar, och han bör under freden öfva sig mer deri, än i krig, och detta kan han göra på två sätt: dels genom handling och dels genom själsöfning. Hvad handling beträffar bör han, utom att han håller sina soldater väl ordnade och öfvade, ständigt vara på jagt och dymedelst vänja sin kropp vid vedermödor och dessutom lära känna traktens beskaffenhet, bergens höjd, dalarnas in- och utgångar, slätternas utbredning, aktgifva på flodernas och träskens beskaffenhet, och derpå använda den största omsorg.

En sådan kunskap är nyttig på två sätt. Först lär han att känna sitt land och kan bättre förstå sätten att försvara det; vidare förstår han genom sin kännedom om och erfarenhet af dessa trakter med lätthet beskaffenheten af hvarje annan ny post, som han kan behöfva utforska; [...] Bland annat beröm, som af författarne tilldelats Achæernas furste Philopoemen, är äfven det, att han i fredstider aldrig tänkte på annat än sätten att föra krig, och då han var på fria fältet med sina vänner, plögade han ofta stadna och rådslå med dem: »om fienderna voro på denna kulle och vi befunne oss här med vår här, hvilkendera af oss skulle ha fördelen? huru skulle man säkert kunna gå dem till mötes med bibehållande af ordningen i lederna? om vi ville draga oss tillbaka, huru skulle vi gå till väga? om de drogo sig tillbaka, huru skulle vi förfölja dem?» Han visade dem under vägen alla de fall, som kunna inträffa i krig, hörde deras åsigt, sade sin, och understödde den med sina skäl; på detta sätt kunde, till följd af detta ständiga eftersinnande, vid krigshärens förande aldrig någon (oförutsedd) händelse inträffa, utan att han skulle haft medel deremot.¹¹

De båda författarna – Machiavelli och Olaus – uppfattar således krigsövningarna positivt och anser dem vara en viktig plikt för en furste. Såväl Machiavelli som Olaus berättar om regenter i allmänhet snarare än om en enskild härskare. De använder konkreta historiska exempel för generaliserande anmärkningar – ett viktigt drag inom renässanshumanistisk historieskrivning, vilket också har noterats i forskningslitteraturen.¹² Olaus Petri följer samma plan som Machiavelli och han förmedlar samma tankar, fast inte lika utförligt. Vi kan konstatera att det finns tydliga likheter mellan resonemangen beträffande krigsövningar hos Olaus Petri och Niccolò Machiavelli, och att Machiavelli i vissa avseenden står Olaus Petri närmare än Livius och Plutarchus.

Tankar om slott

Förutom episoden om krigsövningar finns det ännu ett avsnitt i *En svensk krönika* där Olaus Petri anger resonemang som för tankarna till *Il principe*.

Denna likhet har inte diskuterats i tidigare forskning rörande Olaus Petris krönika.

Under senmedeltiden och tidigmodern tid revs många slott i Europa. Detta hängde samman med militärväsendets utveckling samt politiska och administrativa förändringar. Tankar om huruvida slott var nödvändiga eller onödiga intar en viktig plats i *Il principe* och andra verk av Machiavelli, och även Olaus Petri tar upp den här typen av idéer i sin krönika. Under Engelbrektupproret (ca 1434–1436) förstördes en stor del av de svenska slotten av upprorsmännen. Olaus Petri kommenterar denna händelse utförligt, och hans kommentar börjar så här:

Så hade Engelbrecht nw fått mesta parten in aff slotten i Swerige, och största deelen aff them hade han nidherbrutit och vpbrendt, Ther somblige prijsade och somblige lastade honom före, såsom ther om noogh pläghar disputeras, huilkit rijkena skal Nyttoghara wara, haffua mongh sloott eller få slott, Somblige giffua thet så före, at thet är icke gott haffua mong slott, och tesso saker geffua the före, Ther mong slott äre warder almoghen förmykit betungat, Och the som slotten innehaffua fördrijsta sich ther vppå, och göra mykin oret och öffuerwold, settia sich och offta vpp emoot theras herra och konung, huilkit the icke gjorde om the icke hade feste ther the kunde förlåta sich vppå, Och om rikesens fiendar få landet in, så äro the teste bätter befestadhe, at the haffua mong slott, och ära icke sedhan så godhe til at vthdriffua, Tessa och flere sådana saker giffua the före som seya icke gott wara haffua mong slott, Men then andre parten haffuer tessa saker för sich, Ther få slott äro ther kunna fienderna som falla in i landet snart haffua framgong, Ey kan heller en olydigh almoghe som til rumoor och vplop benäghen är, wel hållas i twång, och lydachtigheet med mindre öffuerheeten haffuer mong feste, Och ther öffuerheeten haffuer få slott och feste, ther är hon snart aff seet, hwilkit rijkena pläghar wara en dråpeligh skada, ath offta skeer herra skiffte, Ther före på thet man må behalla itt stadight regement, är aff nödhenne haffua mong slott och feste, Tessa stycker och flere sådana haffua the före sich som seya rikena nyttigt wara haffua mong slott och feste. Doch ware med slott och feste huru thet kan, then herre är wel befestat både för gudh och Menniskior som sina vnder-såter haller widh lagh och retth, och låter them inthet öffuerwold eller orett skee, En weluiliogh Almoghe är bättre än mong slott och feste, Om almoghen är weluiliogh thå är thet herrenom inghen skade at han haffuer få slott, Men ther herren skickar sich så, at han haffuer en owiliogh och ogönstogh almoghe, ther hielper honom icke mykit at han haffuer mong slott och feste [...].¹³

Olaus Petris resonemang om slott har tydliga paralleller med Machiavellis tankar beträffande samma ämne:

Huruvida fästningar och mycket annat, som furstar ofta företaga, äro nyttiga eller skadliga.

Några furstar hafva, för att i trygghet kunna bibehålla sitt välde, afväpnat sina undersåtar; [...] andra hafva uppbyggt fästningar; andra hafva nedrifvit och förstört dem. Ehuru ett bestämdt omdöme icke kan uttalas om allt detta, om man icke ingår i de särskilda förhållandena i de stater, i hvilka något dylikt beslut kunde vara att fatta, skall jag dock tala derom så vidlyftigt, som ämnet i sig sjelf medgifver. [...] Det har varit furstarnes vana att, för att med större säkerhet kunna bevara sitt välde, bygga fästningar, såsom de der skulle vara en tygel på dem, som skulle kunna företaga sig att motsätta sig dem, och för att ega en säker tillflykt vid ett första anfall. Jag berömmar detta sätt, ty det har af ålder varit brukadt. [...] Den furste, som mera fruktar folket än utländingar, bör bygga fästningar, men den, som mera fruktar utländingar än folket, bör vara dem förutan. [...] Den bästa fästning, som finnes, är derföre att icke vara hatad af folket; Sålunda skulle det både då och förut varit tryggare för henne att icke vara hatad af folket, än att hafva fästningar. Om då dessa saker tagas i öfvervägande, skall jag berömma både den, som bygger fästningar och som icke bygger, och tadla enhvar, som i förlitande på dessa föga frågor efter, om han hatas af folket.

Ännu ett gemensamt drag består i att både Olaus och Machiavelli i samband med sina resonemang om slott lyfter fram frågan om hur en regent bör förhålla sig till sina utländska undersåtar. Olaus tar nämligen upp frågan om kung Erik av Pommerns attityd till svenskarna:

Konung Eric sade sich icke wilia wara theras Ja herre, Doch haffuer Man ingen herra hördt fara ther illa wthöffuer, at han haffuer så giffuit swijgha för sina vndersåter, at the haffua Elskat honom, och så warit en Ja herre [...] Konung Eric wille haffua stoor troheet aff the Swenska, och han wille doch ingen trooheet holla them i gen. Han wille inthit besinna hwad thet inbära haffuer, at itt land eller rijke setter sich en herra eller konung öffuer huffuudit, Ther thet skeer ther setter then menige Man stoor tro och lijtt til honom som vpsatter warder, och setter al sin welfärdh i hans händer, och så är han konung för theras skull och icke för sina skull, Ther före är han them en stoor trooheet plichtig, Doch sådana achtade han fögho [...].¹⁴

Vilket kan jämföras med Machiavellis *Il principe*:

Eftersom ämnet fordrar det, vill jag här icke underlåta att påminna en furste, som nyligen intagit ett rike genom invånarnes ynnest, att noga öfverväga, hvilken orsak föranledt dem, hvilka gynnat honom, att göra det; och om den icke är en naturlig böjelse för honom, utan blott missnöje med det förra statsskicket, skall han med stor möda och svårighet kunna bibehålla deras vänskap, ty det blir omöjligt för honom att kunna förnöja dem.

Ännu ett drag som är gemensamt för Olaus Petris och Niccolò Machiavellis resonemang om slott är att de använder talrika historiska exempel för att illustrera sina tankar. Machiavelli skriver:

Våra förfäder och de, som ansågos visa, plögade säga, att man måste bibehålla (väldet öfver) Pistoja genom partier, och Pisa genom fästningar [...] Icke desto mindre har man sett Herr Niccolò Vitelli i våra dagar förstöra två fästningar i Città di Castello, för att bibehålla detta välde. Guid'Ubaldo, hertig af Urbino, nedref, sedan han återvändt till sitt välde, derifrån han blifvit förjagad af Cesar Borgia, i grund alla fästningar i denna provins och ansåg sig utan dem med större svårighet kunna ånyo förlora denna stat. Bentivoglierna förforo på samma sätt, sedan de återvändt till Bologna Fästningar äro således nyttiga eller icke, efter tidsomständigheterna, och om de gagna i ett afseende, skada de i ett annat [...] Om du också har fästningar, och folket hatar dig, frälsa de dig icke, emedan det aldrig fattas folket utländingars hjälp, då det gripit till vapen. I våra dagar ser man icke, att de i något afseende gagnat någon furste, om icke grefvinnan af Furli, död; ty derigenom kunde hon undgå folkets anfall och vänta hjälp från Milano och återvinna sitt välde [...] Men sedermera hjälpte fästningar äfven henne icke mycket, då Cesar Borgia anföll henne, och folket, hennes ovän, förenade sig med utländingen [...] Slottet i Milano, som Francesco Sforza uppbyggde, har ådragit och skall ådraga huset Sforza flera krig, än någon annan ordning i denna stat [...].

Olaus Petri i sin tur förklarar:

[...] och thet seer man här med konung Eric, Honom kunde jw inthit hielpa at han hade mong slott och feste, och ingen hyllest, Thet skal konungen rekna för thet starkesta slottet att han gör rätt och skääl, ty thå haffuer han bådhe gudh och Menniskior med sich, Men gör han öffuerwold och orett thå haffuer han både gudh och Menniskior emoot sich, och hielper så hwarken borgh eller feste, Så är och inthet twifflandes at thet stoora öffuerwold och orätt som skedde i landet, och i long tijdh skedt hade, både i konung Alb-ricitz, Drötning Margaretes och thenna konung Erics tijd, haffuer warit retta orsaken hwi bönderna haffua brutit så mong slott nidh, Swäricge är itt sådana land som med Mosar bergh och skoghar så befestat är, at almoghen icke lenge kan med twång och macht vnderkuuffuas, Ty the haffua stoor tilfelle at settia sig vp emoot theras herra, Ther före regeras Swericge myckit bätter med weluiliogheet, en med mykin strengheet, Och om konung Eric hade thet besinnat, hade thet icke så gått med honom som thet gick [...].¹⁵

Efter Machiavelli uttryckte även den store filosofen och vetenskapsmannen Giordano Bruno tanken att regenterna bör lita på undersåtarnas välvilja i stället för att slösa bort pengar på att underhålla fästningar. Men Olaus Petris resonemang om slott är mer detaljerade och ligger närmare Machiavelli än Bruno. Sannolikt använde han sig av just Machiavellis *Il principe*.

Avslutande anmärkningar

Sammanfattningsvis kan konstateras att det finns tydliga paralleller mellan Olaus Petris skrift *En svensk krönika* och Machiavellis verk *Il principe*, och det är således sannolikt att han kände till detta verk. Hur kan man förklara detta? Det finns inga källor som vittnar om att Olaus Petri behärskade italienska, men vi kan inte utesluta möjligheten att han hade kunskaper även i detta språk. Det är också möjligt att han hade läst någon otryckt översättning av *Il principe* till latin, tyska eller något nordiskt språk. En tänkbar förklaring skulle kunna vara att Olaus var bekant med humanisten Agostino Nifos verk *De regnandi peritia* (Om konsten att regera, 1523), som byggde sig på Machiavellis *Il principe*. Verket innehåller beskrivningar av krigsövningar och slott som i stor grad har lånats från Machiavelli.¹⁶ Kanske var det Nifos skrift som förmedlade Machiavellis idéer till Olaus Petri? Ännu en förklaring är möjlig: Machiavellis tankar kan ha förmedlats till Olaus under ett samtal med någon annan lärd person. Under renässansen och reformationen var det vanligt att välutbildade människor förde informella lärda samtal med varandra beträffande filosofi, vetenskap och politik, och under ett sådant samtal kan Olaus ha fått höra om Machiavellis idéer.

Frågan om sambandet mellan Olaus Petris krönika och renässanshumanismen är inte bara intressant som ett konkret idéhistoriskt problem, utan är även viktig för diskussionen om Olaus Petri som historiker. Enligt Gunnar T. Westin var Olaus Petri i sin egenskap av historiker påverkad av renässanshumanismen. Men som jag har anmärkt ovan delas denna uppfattning inte av Olle Ferm: ”Westins slutsats att Olaus Petri för sitt historiska värv emottagit avgörande impulser från tysk reformation och humanism bör tills vidare modifieras. [...] Det är förvisso riktigt att han var påverkad av sin tid, men allt det han tog intryck av var inte humanistiskt till ursprung eller innebörd”.¹⁷ Enligt min uppfattning har Olaus Petris syn på samhället och på regenternas plikter gentemot sina undersåtar mycket gemensamt med de idéer som kom till uttryck i Erasmus skrifter. Även i sina tankar om krig och fred står han Erasmus och flera andra humanister nära.¹⁸ Det att Olaus Petri förmodligen var bekant med Machiavellis idéer beträffande krigsövningar och slott bekräftar uppfattningen att *En svensk krönika* är en skrift som präglades av renässanshumanismen.

Noter

1. Se Olaus Petri, *En Svensk cröneka* (utg. Jöran Sahlgren), i Olaus Petri: *Samlade skrifter* (Uppsala, 1917), bd IV (vidare OPSS IV), 1–17.
2. Ludvig Stavenow: *Olaus Petri som historieskrivare* (Göteborg, 1898).
3. Gustav Löw: *Sveriges forntid i svensk historieskrivning* (Stockholm, 1908).

4. Gunnar T. Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri. Svenska krönikans källor och krönikeförfattarens metod* (Lund, 1946).
5. Olle Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta. Synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige* (Stockholm, 2007).
6. Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta*, 151.
7. OPSS IV, 70.
8. Det vill säga cirka åtta år efter Olaus Petris död (författarens anmärkning).
9. ”Olaus Petri torde dock icke ha influerats av *Il Principe*, tryckt 1532, men i latinsk översättning först 1560”. Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri*, 170.
10. Se Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri*, 170–172.
11. Den svenska översättningen av *Il principe* citeras efter följande utgåva: Machiavelli, *Fursten* (övers. Rudolf Afzelius) <https://web.archive.org/web/20160331090713/http://kunskap.org/machiavelli/fursten/kap14.html>
12. Se följande anmärkning av Ronald Witt: ”Italian humanists too had their exemplars of conduct, the great writers and heroes of ancient pagan Greece and Rome, but at the same time they had a scholarly interest in the ancient world apart from its usefulness to the present. In the long run, the clarity with which they came to grasp the nature of ancient society gave them a sense of historical perspective that led them (1) to an understanding of the past as a time-differentiated series of social, political, religious, and intellectual changes, and (2) against that backdrop, to objectify the present with a view to the reform of contemporary society and politics.” Ronald Witt: ”Francesco Petrarca and the parameters of historical research”, *Religions* 3 (2012), 699–700.
13. OPSS IV, 156–157.
14. OPSS IV, 163
15. OPSS IV, 157.
16. Augustinus Niphus: *De regnandi peritia* (Neapolis, 1523), fol. 12–13, 15–16.
17. Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta*, 151.
18. Se Andrej Scheglov, ”’Then fridh man fåår vtan örligh...’ Tankar om krig och fred i Olaus Petris verk *En svensk krönika*” i *Historisk tidskrift* 139:3 (2019), 553–566; Idem, ”Olaus Petris verk ’Domarregler’. Bidrag till diskussionen om författarskap” i *Refserd* 3 & 4 (2019), 91–98; Idem, ”’Men om Finland är clart noogh...’ Erik den helige och hans korståg till Finland i Olaus Petris krönika” i *Finsk tidskrift* 5 (2019).

Litterära krigsbyten i Uppsala och deras användning

En kontroversteologi

PETER SJÖKVIST*

De många krigen i Europa under 1600-talet inbegrep vanligen religion, och det trettioåriga kriget var i stor utsträckning en konflikt mellan protestantiska och katolska kombattanter, även om samarbetet ibland också överskred de konfessionella gränserna. Protestantiska Sverige ingick ju som bekant exempelvis i en allians med katolska Frankrike. Kriget mellan Polen och Sverige vid tiden hade dock i princip andra orsaker. Den katolske polske kungen Sigismund och hans efterföljare på tronen gjorde anspråk på den svenska kronan allt sedan 1599, när Sigismund avsatts i Sverige och förlorat kungamakten, och de gjorde så ända fram till fredsfördraget i Oliwa 1660. Men de konfessionella skillnaderna mellan länderna var också betydande, och de ökade incitamenten till krig. Att strida mot polackerna innebar för de svenska även att bekämpa katolikerna och motreformationen, och från det perspektivet var bibliotek av stort intresse.

Att ta litterära krigsbyten från katolska institutioner var i själva verket ett medvetet sätt för svenskarna under 1600-talet att försvaga fiendens intellektuella arsenal.¹ Och de hårda religiösa konflikterna mellan katoliker och protestanter ägde inte bara rum på slagfältet, utan i alla sammanhang: i kyrkan, givetvis, samt i propagandan och i den akademiska diskursen. I den latinska litteraturen från Sverige vid tiden, både i litterära och vetenskapliga texter, talade man om den romerske påven som antikrist, och den katolska kyrkan som den babyloniska skökan. Jesuiter beskrevs såsom särskilt beräknande och onda.² När katolska bibliotek hade tagits som krigsbyten och sänts till Sverige, vidarebefordrades de plundrade samlingarna vid flera tillfällen slutligen till Uppsala universitetsbibliotek. Denna institution hade grundats 1620, men ägde bara små bestånd

*Filosofie doktor och docent i latin, Uppsala universitet, bibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek, peter.sjokvist@ub.uu.se

och behövde verkligen utöka dessa. När biblioteket från jesuitkollegiet i Riga hade konfiskerats 1621, sändes det således till Uppsala året därpå. Det samma hände bland annat med biblioteket från jesuitkollegiet från Braniewo 1627, kapitelbiblioteket från Frombork samma år, och det bibliotek som tidigare ägts av Julius Echter von Mespelbrunn (1545–1617), furstbiskop av Würzburg, under 1630-talet.³

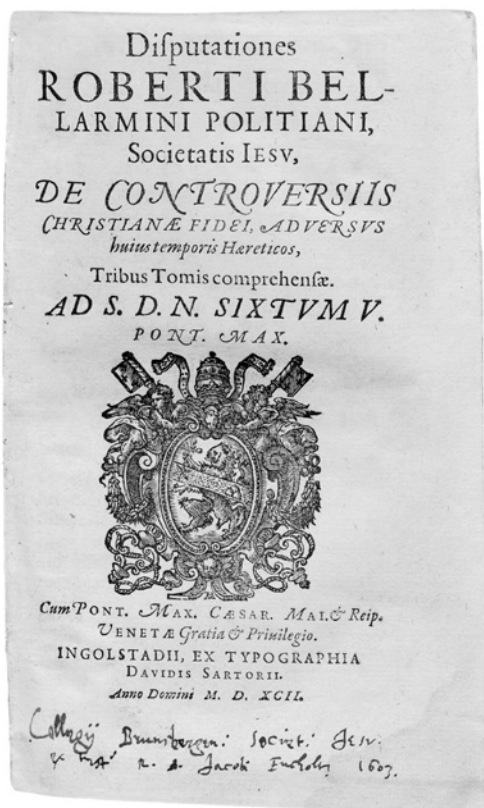
Häri ser vi mycket lätt själva problemet. Huvuduppgiften för Uppsala universitet under denna konfessionaliserade period, då teologiska diskussioner alltid också hade politiska dimensioner och konsekvenser, var att utbilda präster för den svenska lutherska kyrkan och civila ämbetsmän lojala mot staten,⁴ och nu kom alltså böcker som tidigare hade ägts och ofta även skrivits av ärkefienden dit i ett stort antal. Behovet av nya böcker vid ett lutherskt universitet stillas helt enkelt inte av stora bibliotek från jesuitkollegier. Som krigsbyten var de tagna samlingarna i teorin givetvis troféer som skulle firas, och de innebar ett viktigt tillskott av kulturellt kapital för en fattig stat och ett nysatsande universitet.⁵ Men praktiken var nödvändigtvis en helt annan. En dikt skriven av professorn i poesi och musik i Uppsala, Jonas Columbus (1586–1663), vid slutet av 1620-talet fångar problematiken. När han firar segern vid Braniewo och det erövrade jesuitkollegiebiblioteket, konstaterar han i en del av dikten att antalet böcker i Uppsala nu har fördubblats, men även att de skabbiga och besmittade katolska böckerna från Braniewo hålls separerade från de sunda och renläriga lutherska i den nya biblioteksbyggnaden i Uppsala:

Hic ubi nubiferas alte est educta sub auras
ingentis precii libros quae continet aedes,
et duplex ample librorum conficitur grex.
Dividuis paries omnes qui ponitur inter
foetibus a sanis scabiosa peculia nobis
plurima quae data sunt abs te Brunsberga repellit.⁶

Vad som hände var i själva verket att de tagna böckerna med katolskt innehåll i den nya biblioteksbyggnaden i två våningar placerades i den nedre våningen, vilken mer fungerade som ett slags förråd, där hylluppställningen och böckernas ordning från Braniewo fortfarande bevarades i de sektioner som omfattade teologi, medan de för närvarande relevanta och användbara böckerna plockades ut från de plundrade samlingarna och placerades på övre plan, där det egentliga universitetsbiblioteket var uppställt och ordnat efter tidens fyra fakulteter.⁷ Användbara och relevanta var exempelvis de antika klassikerna, kyrkofäderna och böcker skrivna av protestantiska författare som Luther, Chytraeus och Melanchthon, vilka också var en del av bytet. Men några av de böcker som författats av katoliker (det vill säga av katoliker efter reformationen) räknades likväl till de

användbara och relevanta skrifterna vid universitetet, och exemplar av dessa valdes således ut och flyttades till övre plan. Universitetets konstitutioner från 1626 slog uttryckligen fast att den rena läran och teologin inte fick förvrängas av någon metafysisk och skolastisk argumentation, så vi skall inte ta miste här och se denna omständighet som ett slags tecken på tolerans, såsom har gjorts ibland i tidigare forskning.⁸ När vi alltså exempelvis finner den spanske jesuiten Francisco Suarez (1548–1617) metafysiska avhandlingar på övre plan, händer detta *trots* ämnet och författarens religiösa tillhörighet, och det visar snarare hur ofrånkomlig hans behandling av ämnet var också i en luthersk kontext, särskilt för den gren inom den protestantiska teologin som har fått beteckningen luthersk skolastik.⁹ Följaktligen anklagades hans läsare i Sverige ibland för att vara kryptokatoliker. De böcker med katolskt innehåll som flyttades till övre våningen var dock ofta av det slag som kunde användas när katolska idéer och trosuppfattningar skulle vederläggas. En av de fyra teologiprofessorerna vid universitetet vid tiden ansvarade för dogmatik och religiös polemik. Trosfienderna skulle inte bara flyttas undan till källaren och tystas, utan de skulle bemötas och besegras med argument, logik och syllogismer, enligt den kontroverteologi som alltid hade funnits inom olika delar av kristendomen, men som hade nått nya nivåer med stolen i kontroverteologi vid det jesuitiska Collegium Romanum i Rom, när Roberto Bellarmini (1542–1621) innehade den mellan 1576 och 1587. Då jesuitkollegiebiblioteken från Riga och Braniewo kom till Uppsala, kom dit även flera verk av Bellarmini, bland andra exemplar av hans stora arbete *Disputationes de controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*.¹⁰ Dessa hade publicerats i Ingolstadt mellan 1586 och 1593 såsom det hittills främsta katolska försvaret mot de protestantiska lärorna. De hade ett enormt inflytande och en bred spridning. Följaktligen kom de även till Uppsala med de erövrade biblioteken. De var en del både av de samlingar som konfiskerades från jesuitkollegiet i Riga 1621,¹¹ av det byte som togs från Braniewo 1626, och senare även av det byte som togs från Poznań under 1650-talet. Braniewo och Poznań-exemplaren finns fortfarande kvar i Uppsala, medan de från Riga måste ha gallrats eller sålts vid något tillfälle.¹²

Vad som är slående att notera är att jesuitkollegiebiblioteken från Riga och Braniewo när de kommit till Uppsala genast påverkade inriktningen på undervisningen i dogmatik och polemik vid universitetet. Plötsligt var möjligheterna att lära sig hur trosfienderna tänkte och argumenterade betydligt förbättrade. Den teologiprofessor som det rörde främst av allt var den illa beryktade Laurentius Olai Wallius (1588–1638), som för eftervärlden är mest känd för att ha varit fiende till nästan alla andra professorer vid universitetet. I en serie av mer än 30 dissertationer försvarade

Titelsidan av Braniewo-exemplaret av Roberto Bellarminis *Disputationes de controversiis Christianae fidei* (Ingolstadt, 1592). Signum: Obr. 68.502. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

med Wallius som praeses under den första halvan av 1620-talet diskuterades den lutherske Matthias Hafenreffers *loci theologici*. Från 1628 och framåt, efter att böckerna från Riga och Braniewo hade anlänt till Uppsala och den nya biblioteksbyggnaden uppförts, blev dock ämnena för dissertationerna försvarade under Wallius presidium den katolska lärans, påvens och jesuiternas villfarelser.¹³ Och den omständigheten att böcker av Roberto Bellarmini anlänt till universitetet föranledde inom ett antal år ett påtagligt fokus just på honom. Efter en serie dissertationer om påven som antikrist och om jesuiternas bedräglighet mellan 1628 och 1630, riktades uppmärksamheten mot Bellarmini 1635. I åtminstone åtta dissertationer försvarade av olika respondenter under Wallius presidium – troligen var han också författare till skrifterna – attackerades och förkastades olika aspekter av Bellarminis idéer.¹⁴ Denne berömde och frade jesuitiska teolog personifierade tydligen de falska katolska lärorna för lutherska Uppsala vid tiden, och framstår som den främste dogmatiska fienden. Vi ser att detta uttryckligen formuleras i flera av de gratulationsdikter som Wallius själv skrev till respondenterna och bifogade till dissertationerna. Dessa riktar sig direkt mot Bellarmini. I en skiljer Wallius

exempelvis ut denna lärde jesuits karaktär med hjälp av principen *nomen est omen*, där han menar att namnet säger något grundläggande om personen:

Fortis es Andrea si nomen vertis in omen,
 ut Bellarmini vertere Papa solet.
 Insunt BELLA modo huic nec, at ARMA MINAEQUE, Jacobus
 Gretserus doctum quem super omne locat.¹⁵

Precis som påven brukar tolka Bellarminis namn som 'krig' (*bella*), 'vapen' (*arma*) och 'hot' (*minae*), hävdar Wallius, bör respondenten förstå sitt eget förnamn som ett tecken på manlig tapperhet, eftersom namnet Andreas kommer från det grekiska ordet för man, άνήρ. Det krävs mod att bekämpa Bellarmini. I en gratulationsdikt i en följande dissertation läser vi på liknande sätt:

Laudibus in coelum Papistae tollere norunt
 Bellarminum, nos quando ferire volunt:
 Ille, Lutherani, stat formidabilis orco,
 Certamen, dicunt, quando subire velit.¹⁶

Här skiljer Wallius uttryckligen ut Bellarmini som den främste fienden bland papisterna, även om han representerar djävulens läror för lutheranerna. I en senare gratulationsdikt bifogad till en dissertation skriver Wallius sedan:

Bellarmine, minae nomen tibi forte dedere,
 Nomine nos veluti Papa minatur eo.
 Hic Bellarminus scripsit quia contra Lutherum
 Inque libris papae triste secutus iter:
 Bellarmini papa putat metuendos
 Libros, hos neque nos contra referre pedem.¹⁷

Ytterligare en gång nämner Wallius det faktum att *minae* ('hot') innefattas i Bellarminis namn, men här betonas snarare att detta bara har blivit så av en slump, och att det bara speglar vad katolikerna tror, alltmedan lutheranerna inte fruktar honom alls.

Några böcker skrivna av denne väldige motståndare ansågs likväl så användbara och relevanta i lutherska Uppsala att de valdes ut och placerades på övre våningen i biblioteket, bland de användbara och relevanta böckerna. Vi finner där exempelvis första delen av hans *Disputationes de controversiis*, den om *De verbo Dei*, hans förklaringar av psaltarpsalmerna, och en tysk översättning av hans bedömning av konkordieboken, *Iudicium de libro, quem Lutherani vocant concordiae*.¹⁸ De flesta böckerna av honom

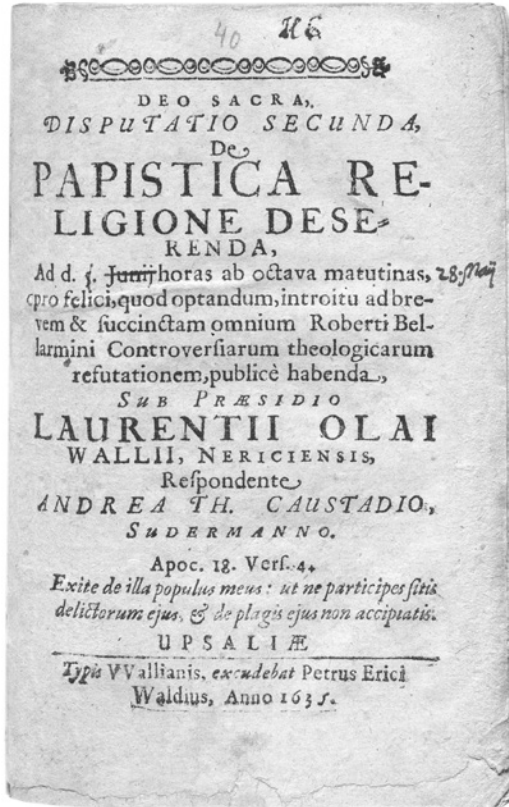
förblev dock på nedre plan, där det fanns ett särskilt hyllsignum för katolska kontroversteologer (*Controvertistae Catholici*).¹⁹ Just professorn i dogmatik och polemik i Uppsala kunde ha anledning att gå till denna avdelning då och då.

I de ovannämnda dissertationerna kan vi också se helt klart att Bellarminis böcker, men också andra katolska teologers, vilka hade kommit till Uppsala med de litterära krigsbytena, verkligen har använts i praktiken. Den med titeln *De papistica religione deserenda*, försvarad 1635, var avsedd att vara en kort och koncis vederläggning av Bellarminis idéer, enligt dess titel, och där finner vi explicita referenser till verk av tre katolska teologer. Förutom en till en del av Bellarminis *Disputationes de controversiis*, finns en till Alfonso de Castros *Adversus omnes haereses* (vilken hade kommit till Uppsala både med Riga- och med Braniewo-samlingarna, och som nu fanns både på övre och nedre våningen)²⁰, och en till Leonhard Lessius *Consultatio, quae fides et religio capessenda*.

Tre dissertationer försvarade alldeles under slutet av 1635, och under den första halvan av 1636, behandlade sedan den första delen av Roberto Bellarminis *Disputationes de controversiis*, vilken handlade om Guds ord. Värt att notera, som sades ovan, så hade bara denna del flyttats till Uppsala universitetsbiblioteks övre plan, enligt de äldsta bibliotekskatalogerna från 1638–1641, och det är förstås frestande att anta att den hade flyttats dit i samband med att dissertationerna skrevs bara några år tidigare.²¹ Wallius dissertationer innehåller en noggrann vederläggning på 167 sidor i oktavformat av de tre första kapitlen i Bellarminis skrift om Guds ord, nämligen vilka de kanoniska och apokryfiska böckerna är, om bibeltexter på olika språk och om bibeltolkning. Argumentationen förs enligt den traditionella lutherska synen på ämnet, och med hjälp av en syllogistisk metod.

Under höstterminen 1637 försvarades dock några dissertationer med Wallius som praeses på ett ämne som verkar ha varit särskilt anstötligt inte bara för honom, utan för protestantiska teologer generellt. Dessa hade titeln *De miaephonia Papistica in genere, ad publice ostendendum falsam et impiam esse Papistarum sententiam, statuentium omnes eos homines jure esse interficiendos, qui se incorrigibiliter Papae religioni vel, quod minus est, voluntati opponunt, aut in omnibus non favent*.²² Om inte genast, så inser vi efter de första sidorna att detta är ett direkt svar på en berömd och mycket brutal passage i Bellarminis *Disputationes de controversiis*, från slutet av kapitel 21 av bok 3 av *De laicis*, vilken sammanfattar författarens föregående argumentation och slår fast att det faktiskt är en god sak (*beneficium*) för alla, både för dem själva och för andra, om heretikerna avlägsnas bort från detta liv, så att de inte kan orsaka ännu mer fara och förbannelse:

Titelsidan av dissertationen *De Papistica religione deserenda* (Uppsala, 1635). Signum: Dis. Ups. 8:o pr. Wallius. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Haereticis obstinatis beneficium est, quod de hac vita tollantur. Nam quo diutius vivunt, eo plures errores excogitant, plures pervertunt, et maiorem sibi damnationem acquirunt.²³

För att förkasta denna idé samlar Wallius egentligen argument från tre olika källor: Bibeln, kyrkofäderna och de lutherska författarna, men det finns även gott om referenser till andra katolska skribenter som följer Bellarminis sätt att tänka och som används som bevis på de felaktiga idéerna. Den första dissertationen slutar också med ett fastslående av författarens uppenbara utgångspunkt, att den egna lutherska synen är den rätta. Detta görs med ett citat från Luther: ”Man sol ja einen jeden gleuben lassen, was er wolle, gleubt er unrecht, so hat er genug Straffe am ewigen Fewr in der Helle.”²⁴

Lutheranerna menar alltså att heretiker förtjänar förbarmande, enligt författaren, eftersom de vanligen tar miste på grund av okunnighet och inte frivilligt. Förförarna, vilka orsakar att de falska idéerna får fäste, måste straffas, men inte med döden. Diskussionen varar i 126 sidor i kvartofor- mat och argumenterar genomgående mot Bellarmini, med vissa referenser

även till andra katolska författare. I boken *De rege et regis institutione*, skriven av den spanske jesuiten Juan de Mariana (1536–1624), har exempelvis idén att det är rätt för katolska undersåtar att mörda en kung som är heretiker noterats, och som Wallius hävdar uttrycker Bellarmini samma idé i sina *Disputationes de controversiis*. Senare redogör författaren för flera riktiga, som det hävdas, försök av katoliker att mörda sina härskare. Han använder och stöder sig här på klart antijesuitiska böcker såsom *Relatio Jesuitarum* av den lutherske författaren Andreas Lonner (1585–1621). Wallius avslutar den sista dissertationen i serien med att slå fast att inga undersåtar, utan bara Gud, som har givit makten, kan stoppa en dålig härskares raseri.

Det är välbekant att argumentationen mellan lutheraner och katoliker var väldigt skarp under 1500- och 1600-talen, från båda sidor av konflikten, och givetvis är inte Wallius dissertationer speciella i det avseendet. Det intressanta är att de är så tätt förknippade med Riga- och Braniewo-bibliotekens ankomst till Uppsala, och att undervisningen i polemisk teologi drastiskt ändrar karaktär då, vilket speglas i de dissertationer som lades fram i ämnet. Värt att notera är också att detta skifte ägde rum innan Sverige gick in i trettioåriga kriget 1629, då de konfessionella stridigheterna blev än mer påtagliga. Dessa jesuitkollegiebiblioteks ankomst verkar således ha haft en direkt påverkan på undervisningen i polemisk teologi vid universitetet, och ankomsten var inte oproblematiserad, som Jonas Columbus dikt har visat. Det fanns verkligen anledningar att förvara de böcker som spred lutherska idéer åtskilda från de falska katolska skrifterna. Som här har visats användes dock till och med litteratur av de mest renläriga katolska dogmatikerna vid detta bibliotek, men ofta enbart för att attackeras och vederläggas. Att prata om mottagandet av sådana litterära krigsbyten från ett kulturtransfer-perspektiv, som ibland har föreslagits, skulle således leda fel.²⁵ Deras närvaro vid biblioteket var missänt och problematisk, men all litteratur kunde inte desto mindre visa sig användbar. En god sak för det lutherska Uppsala under kontorversteologins era var att det nu fanns gott om möjligheter att lära sig trosfiendernas argument.

Noter

1. Otto Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 1 (Uppsala, 1916), 344–346.
2. Hans Helander: *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720. Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala, 2004), 321–336.
3. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 43–137.
4. Jfr Erland Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt* (Stockholm, 2010), 370–371. Ett exempel från tiden är påståendet i Laurentius Olai Wallius program *Decretum super vexationes humanitatis fere omnis*

expertes, daterat den 11 augusti 1633 i Uppsala: ”subolem . . . literis et virtute erudientiam committunt, ut post parentis sui obitum Dei cultor existat, et patriae servitor.”

5. Jag har nyligen behandlat Uppsala universitetsbiblioteks första byggnad och böckernas ordning där i artikeln ”On the order of the books in the first Uppsala University Library building” i *Journal of Jesuit Studies* 6 (2019), 315–326.

6. ”Här, där en byggnad har uppförts högt upp bland molnbärande skyar, vilken rymmer böcker av väldigt värde, och hjorden av böcker i ymnighet fördubblas. En delande vägg som sätts mellan dem alla håller den skabbiga boskapen, som har givits av dig, o Braunsberg, i stort antal, borta från vår friska avkomma.” Handskrift vid Linköpings stiftsbibliotek, W 28. Avskrift vid Uppsala universitetsbibliotek (UUB), R 383.

7. Jfr Claes Annerstedt: *Upsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702* (Stockholm, 1894), 11–12.

8. *Noverint vero theologiae professores, hac constitutione sibi severe esse prohibitum, ne metaphysicarum et scholasticarum disputationum, unde pontificiae tenebrae et abominationes olim exortae sunt, commistione doctrinam suam, scripta adeoque theologiam ipsam deformant.* Citerad från *Upsala universitets historia. Bihang I. Handlingar 1477–1654*, red. Claes Annerstedt (Uppsala, 1877), 276. Exempelvis i Gert Hornwall: ”Uppsala universitetsbiblioteks äldsta uppställnings- och klassifikationssystem” i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 56 (1969), 187.

9. Jfr Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 70–71.

10. I översättning: ”Avhandlingar rörande kontroverser inom den kristna tron, mot heretiker under denna tid.”

11. Detta kan man se i den förteckning som gjordes av Johannes Botvidi 1622, vilken finns vid UUB, U 271, 16. En digitaliserad version finns tillgänglig i Alvin (www.alvinportal.org).

12. UUB, Obr. 68: 502–510. Jfr Józef Trypućko: *The catalogue of the book collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala = Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, red. Michał Spandowski & Sławomir Szyller (Uppsala/Warszawa, 2007), vol. 2, 70–71. Den omständighet att flera jesuitkollegiebibliotek tagna som krigsbyte, vilka ofta hade samma slags eller liknande litteratur i sina bestånd, slutligen hamnade vid Uppsala universitetsbibliotek resulterade där i ett stort antal dubletter. Många av dessa såldes på dubblettauktioner under 1700- och 1800-talen. Se vidare Peter Sjökvist, ”Litterära krigsbytenas öden i Sverige”, i *Biblis* 89 (Våren 2020), 20–26.

13. *Disputatio de Antichristo magno, qui est Romanus pontifex . . .* (Uppsala, 1628); *Disputatio de aequivocatione Jesuitica . . .* (Uppsala, 1629); *Disputatio prima, de nominali definitione antichristi magni, qui est papa Romanus . . .* (Uppsala, 1629); *Disputatio prior, de aequivocis Iesuitarum juramentis . . .* (Uppsala 1630); *Disputatio prior [–posterior] de aequivocatione Jesuitica in specie . . .* (Uppsala, 1630).

14. Fenomenet att praeses skrev dissertationerna var vanligt förekommande vid tiden, och vi vet att Wallius förfor på detta sätt i andra fall. Se exempelvis de första orden i *Disputatio prima, de nominali definitione Antichristi magni . . .* (Uppsala, 1629): ”Certis et gravibus de causis proposui mihi necessario, et in aliquot disputationes, ad praesertim discipulorum meorum captum instituendas, sese diffundendo . . .”. Vad gäller frågan om författarskapet i tidigmoderna dissertationer, se Peter Sjökvist: *The music theory of Harald Vallerius. Three dissertations from 17-th century Sweden* (Uppsala, 2012), 22–25; *Disputatio secunda, de Papistica religione deserenda . . .* (Uppsala, 1635);

Disputatio prima [-tertia], Roberti Bellarmini libro 1 [-3] de verbo Dei, opposita ... (Uppsala, 1635 [-1636]); *Miaephoniae Papisticae disputatio prima [-quarta] ...* (Uppsala, 1637).

15. ”Du är tapper, Andreas, om du gör namnet till ett förebud, precis som påven brukar göra med Bellarmini. Inte bara krig finns i hans namn, utan vapen och hot, vilken Jacob Gretser håller som den mest lärde mannen av alla.” *Disputatio secunda, de Papistica religione deserenda ...* (Uppsala, 1635), [20].

16. ”Papisterna vet att lyfta Bellarmini till skyarna med lov och pris, när han vill tillfoga oss skada. Han står fruktansvärd i dödsriket, när han vill inleda en konflikt, säger lutheranerna.” *Disputatio prima, Roberti Bellarmini libro 1 de verbo Dei, opposita ...* (Uppsala, 1635), [20].

17. ”O Bellarmini, av en slump har hot givit dig ditt namn, precis som påven hotar oss med detta namn, eftersom denne Bellarmini har attackerat Luther i skrift, och följt påvens sorgliga väg i bokform. Påven tycker att Bellarminis böcker måste fruktas, och att de inte går till reträtt när de möter oss.” *Disputatio tertia, Roberti Bellarmini libro 3 de verbo Dei, opposita ...* (Uppsala, 1636), [169].

18. UUB Bibl. Arkiv K3, 16–18.

19. UUB Bibl. Arkiv K2, 16–28.

20. UUB Symbolik och polemik, fol. (72.17); UUB Bibl. Arkiv. K2, 17; och K3, 12.

21. Eftersom Bellarminis verk var en del av bytet från både Riga och Braniewo, kan vi dock inte säga helt säkert vilket exemplar som har använts under arbetet. Vad vi vet är att Braniewo-exemplaret inte innehåller några spår av användning.

22. ”Om papisternas blodtörst i allmänhet, för att visa att papisternas syn är falsk och ogudaktig, när de hävdar att alla de människor rätteligen skall dödas, som sätter sig emot påvens religion eller, ännu mindre, hans vilja, eller som inte stöder den i alla avseenden.”

23. ”För de heretiker som ihärdar är det en välgärning att de tas bort från detta liv. För ju längre de lever, desto fler villfarelser tänker de ut, de fördärvar fler människor och drar på sig mer förbannelse för sig själva.” Roberto Bellarmini: *De controversiis Christianae fidei ...* 1:5 (Ingolstadt, 1587), 505.

24. ”Man bör låta var och en tro vad han vill. Om han tror orätt, får han straff nog i den eviga elden i helvetet.” Martin Luther: *Von der Widdertauffe an zween Pfarherrn, ein Brieff ...* (Wittenberg, 1528), [2v].

25. Se vidare Peter Sjökvist & Krister Östlund: ”Bokliga krigsbyten som kulturtransfer?” i Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvsperspektiv. Texter från en seminariereserie om special-samlingar i Sverige* (Uppsala, 2018), 141–148.

Avhandlingsrecensioner
Dissertation Reviews

Kastreringens uppgång och fall i prostatabehandlingens medicinshistoria

Elin Björk: *Att bota en prostata. Kastrering som behandlingsmetod för prostatahypertrofi 1893–1910*. Linköping Studies in Arts and Sciences No. 774. Linköping: Linköpings universitet, 2019. 315 s. ISBN 9789176850015, hft.

Den här doktorsavhandlingen är framlagd i ämnet Teknik och social förändring vid Linköpings universitet och utgör även en delstudie inom det tvärvetenskapliga forskningsprojektet ”Det ständiga gisslet. Diskursiva konturer av den åldrade prostatan”, som genomförts vid nämnda universitet. Avhandlingen kan enklast kategoriseras som en STS-inspirerad medicin- och vetenskapshistorisk undersökning. Den hör på det viset utan tvekan till *Lychnos* intresseområde.

Som framgår av titeln handlar avhandlingen om en metod för att behandla *prostatahypertrofi*. Hypertrofi betyder kort och gott förstoring och diagnosen som står i centrum är alltså förstörd prostata (och inte prostatacancer, som visserligen också kan medföra en förstoring men som då kallas *prostata-neoplasi*). Prostatan är en knöl, normalt liten som en valnöt, som sitter placerad direkt under urinblåsan hos män. Den gör i regel inte mycket väsen av sig, men den kan ge upphov till mer eller mindre allvarliga medicinska komplikationer och har därför i medicinsk litteratur länge omtalats som ett ”gissel”. Det vanligaste problemet hänger samman med att prostatan börjar växa. En sådan godartad prostatatillväxt kan inledas redan i trettioårsåldern men börjar inte märkas förrän ett par decennier senare. Konsekvensen blir då att urinröret successivt kläms åt. Om än inte direkt livshotande, som elakartad cancer, kan förstörd prostata därigenom ge upphov till smärta, oro, ständig kissnödighet och samtidigt svårighet att kissa, sömnlösa nätter och annat elände som ”makes strong, clear-minded sensible men long for death” (1), som det står i avhandlingens inledande citat från 1896.

Genom historien har olika metoder använts för att hantera och behandla prostatahypertrofi. Standardlösningen har varit att använda kateter, det vill säga ett rörformat instrument som förs in i urinröret för att öppna upp den förträngda förbindelsen till urinblåsan. Det kan underlätta för stunden men ger ingen varaktig lösning. Dessutom var de tidiga katetrarna styva rör av metall som kunde orsaka smärta och ge inre skador, som i sin tur kunde leda

till allvarliga infektioner när röret inte var ordentligt steriliserat. Behovet av andra behandlingar uppfattades med tiden som akut och som Elin Björk demonstrerar i sin avhandling prövades under några år kring sekelskiftet 1900 kastrering som metod för att komma till rätta med problemet. Den radikala metoden innebar att patienternas testiklar helt enkelt avlägsnades, något som av lätt insedda skäl gav upphov till andra problem. Kastrering av män (liksom av husdjur) är som bekant en praktik som brukats under lång tid i olika delar av världen men då med andra syften än rent medicinska. Att män – liksom kvinnor – kastrerades på medicinska grunder är däremot inte lika känt. Men varför i all världen trodde läkarna att en sjuk prostata skulle botas om patientens förmodat friska testiklar togs bort?

Syftet med avhandlingen, så som det beskrivs i inledningen, är att undersöka ”debatten om och beskrivningarna av praktiken kring kastrering för prostatahypertrofi under perioden 1893–1910. I fokus står hur den manliga prostatan skapades som ett kunskapsobjekt och hur kunskapsproduktionen kring manlig kastrering som behandlingsmetod såg ut inom medicinen” (2). I ett framför allt svenskt, norskt och angloamerikanskt sammanhang, kan tilläggas. De övergripande frågorna lyder: Hur skapades prostatan som ett vetenskapligt kunskapsobjekt som kunde bli föremål för studier och behandling och vilka kunskapsproducerande processer låg bakom att kastrering kunde föreslås som en behandling vid prostatahypertrofi? Andra frågor som guidat studien är: Vilken roll spelade icke-manliga, avvikande manliga och icke-mänskliga kroppar för produktionen av kunskap kring prostatahypertrofi och kastrering? Vilka kliniska erfarenheter gjordes och hur kom dessa att påverka, legitimera och avlegitimera behandlingen? Vad var det som gjorde att kastrering under 1900-talets första decennium övergavs till förmån för andra behandlingsmetoder?

Avhandlingen driver på sätt och vis också en tes. Som det står vill den ”bidra till den forskning som visat hur den medicin som rört mäns kroppar varit minst lika påverkad av samhället runtomkring, som den som rört kvinnors” (26). Att åtskilliga kvinnor i USA och Europa under 1800-talet inte bara fick sina sjuka utan ibland även friska äggstockar bortopererade – så kallade ovarietomi – på grund av diverse diagnoser har tidigare fått stor uppmärksamhet inom den medicin- och genushistoriska forskningen, medan motsvarande ingrepp i mäns reproduktionsorgan inte alls varit lika kända och omdiskuterade. Snarare har det hävdats att mäns testiklar, av kulturella skäl som förknippats med idéer om manlighet, varit förskonade från medicinska ingrepp. Detta missförstånd vill avhandlingen bidra till att korrigera. Elin Björk skriver: ”den politiska fokuseringen på att kritisera hur kvinnor behandlats inom medicinen har gjort att manliga patienter många gånger glömts bort. Min avhandling är ett försök att lyfta fram en grupp manliga patienter och studera ett exempel på hur den manliga kroppen behandlats.” (276)

Kunskapsobjekt och kunskapsproducerande processer är nyckelord som signalerar att det är själva forskningen om prostatahypertrofi och dess behandling som är avhandlingens huvudsakliga studieobjekt. Flera närallgande analytiska perspektiv apostroferas men det är Karen Barads så kallade agentielle realism som utgör studiens främsta teoretiska utgångspunkt. Agentiell realism innebär ett försök att ta ett ontologiskt och epistemologiskt helhetsgrepp, där den fysiska världen och utforskandet av densamma antas hänga samman, men där helheten kan delas upp och analyseras i form av "agentiella snitt". Intra-aktion, så kallas på baradska det ömsesidiga "materiellt-diskursiva" samspelet som då äger rum; i avhandlingen konkretiserat som en intra-aktion mellan forskande subjekt, fysiska apparater och studerade objekt. Mer prosaiskt uttryckt handlar det om att bena ut de ömsesidiga relationerna mellan teori, experiment och klinisk praktik. Denna analytiska begreppsapparat appliceras på ett källmaterial som i allt väsentligt består av publicerade medicinvetenskapliga skrifter och tidskriftsartiklar.

Utöver fyra inledande avsnitt och en avslutande del där resultaten sammanfattas består avhandlingen av sju empiriska kapitel. "Prostatan, prostatahypertrofi och dess etiologi" introducerar prostatan och de prostatarelaterade sjukdomarnas vetenskaps- och medicinhistoria, från renässansen och framåt. Det illustrerar hur kunskapen om dessa fenomen förändrades och etablerades på ett nytt sätt under 1800-talet, framför allt genom obduktioner men också genom embryologiska studier, vävnadsanalyser av preparat från människor och djur samt i viss utsträckning kliniska undersökningar. En intrikat fråga gällde om prostatan hos människan bestod av en, två eller kanske tre komponenter (lobber); en annan handlade om prostatans uppgift och funktion i förhållande till urinflöde och reproduktion. Ännu öppen var också frågan om vad knölen egentligen var för något i fysiologisk mening: en muskel eller en körtel, eller kanske både och?

Vad beträffar sjukdomen prostatahypertrofi, eller prostatism som den ibland också kallades, var den uppenbarligen välkänd för läkarna under 1800-talet. Den uppfattades redan då vara särskilt vanlig förekommande bland män över sextio år, om än inte alltid särskilt svårartad. Kunskapsbilden om sjukdomens orsak och natur var dock ännu grumlig och var så genom hela avhandlingens undersökningsperiod. Var förstoringen ett tecken på allmänt åldrande? Kunde åderförkalkning ha med saken att göra? Var det godartade tumörer (adenom) som var orsak? Eller låg något helt annat bakom? Kanske hade den kroppsliga förändringen i själva verket att göra med "vissa från testiklarna utgående impulser", som en av avhandlingens portalfigurer, den svenske kirurgen Jacques Borelius, uttryckte det 1897. Till problembilden hörde också att sjukdomen var svårdiagnosticerad; symptomen, som urinretention men också förstora prostata, förekom även vid andra diagnoser. Att skilja hypertrofi från cancer var däremot möjligt.

Följande kapitel, "Behandlingsmetoder för prostatahypertrofi i slutet av 1800-talet", ger en översikt över de olika metoder som förekom och prövades för att lindra och i bästa fall bota prostatarelaterade sjukdomar under avhandlingens undersökningsperiod. Det mest nyttjade sättet att lindra urineringsproblem var som sagt att använda kateter, det var en beprövad teknik med tusenåriga anor. Via en kateter kunde också andra små instrument användas i syfte att direkt påverka eller rent av förminska prostatan. I samband med kirurgins frammarsch i takt med urologins etablering som klinisk disciplin började även regelrätta operationsmetoder utvecklas. I vissa fall, och då kanske särskilt vid cancer, skars hela prostatan bort genom så kallad prostataektomi. Ingreppen var riskfyllda och sannolikt mycket smärtsamma. Dödligheten i infektioner var inledningsvis skrämmande hög, något som också hängde samman med att prostatapatienterna i allmänhet var gamla och sköra. De var, med Jacques Borelius krassa ord, "orkeslösa gubbar med liten motståndskraft."

Detta speciella förhållande var av stor betydelse för kastreringens lansering som behandlingsmetod i början av 1890-talet. "Problemen med patienternas dåliga allmäntillstånd var en av de mest drivande faktorerna bakom att kastrering föreslogs och att den fick ett snabbt genomslag bland vissa kirurger" (85), menar Elin Björk. En annan betydande faktor var att ingreppet var relativt enkelt att genomföra; tydligen behövde patienterna inte ens vara nedsövda. Grundläggande på det teoretiska planet var samtidigt uppfattningen att testiklarna på något vis påverkade prostatan. Att kastration hade effekter på prostatan var känt sedan länge. När testikeloperationen började göras mer frekvent under 1890-talet framstod den till att börja med också som framgångsrik, såtillvida att prostatan hos patienterna tycktes krympa och problemen lindras. Men så var fallet långt ifrån alltid, vilket gav upphov till debatter och utredningar. Dessutom började snart negativa bieffekter av ingreppen rapporteras, inte minst psykiska problem.

Efter dessa översikter följer en serie kapitel som mer ingående analyserar idéer och praktiker av betydelse för lanseringen och bruket av kastrering som behandlingsmetod. "Till kvinnans avbild" undersöker hur kastrering av män kunde motiveras utifrån en empiriskt sett ganska svajig analogi med den kastrering av kvinnor som samtidigt praktiserades inom gynekologin. Tanken var kort sagt att det fanns en koppling mellan testiklar och prostata, som motsvarade den som ansågs finnas mellan äggstockar och livmoder, liksom en slags överensstämmelse mellan sjukdomar i livmodern och sjukdomar i prostatan. Det gällde kanske i första hand tillväxten av godartade tumörer i dessa organ: myom respektive adenom, där de senare, enligt somliga läkare, ansågs leda till hypertrofi. En annan tänkt analogi gjordes mellan kvinnligt och manligt klimakterium. Kanske uppstod tumörer som en följd av att könskörtlarna degenererade? Meningarna om dessa tänkta

överensstämmelser mellan den kvinnliga och den manliga kroppen var i hög grad delade, både på embryologiska, histologiska och andra grunder, men de hade avgjort betydelse för den medicinska praktiken. Elin Björk slår fast: ”Idén att kastrera män med prostatahypertrofi kom från praktiken att kastrera kvinnor med uterusmyom” (213). Inspiration från gynekologi till urologi, således.

Men de kunskapsproducerande processerna rymde också andra aspekter. I kapitlet ”Prostatan hos avvikande män” visas hur män som kastrerats – eunucker – eller som av fysiologiska orsaker saknade en eller båda testiklar, nyttjades för att nå kunskap om testiklarnas betydelse för kroppen, inklusive prostatan. Även den kunskapen användes för att motivera kastration som metod. På motsvarande vis tar kapitlet ”Prostatan hos djur” upp den betydelse som diverse djurförsök hade för kunskapen om prostatan och dess relation till testiklarna och i förlängningen kastreringsfrågan (vare sig djuren själva uppvisade några tecken på hypertrofi eller inte). Här förs också ett intressant resonemang om vilka djurarter som inte bara var fysiologiskt och praktiskt användbara att experimentera på utan som också ansågs vara moraliskt lämpliga att avliva. Hundar och även igelkottar (!) framstod därvidlag som acceptabla, däremot inte primater.

Komparationen mellan ovariectomi och kastration fördjupas ytterligare i kapitlet ”Kastrering av kvinnor och män”, som backar tillbaka i kronologin för att visa hur inställningen till de båda ingreppen förändrades över tid. Kapitlet tar särskilt upp den växande oro som uttrycktes rörande kastreringens negativa biverkningar, både på kropp (sterilitet, impotens, i värsta fall död) och psyke. Här framkommer det till synes paradoxala förhållandet att vissa kvinnor fick sina friska äggstockar bortopererade som en åtgärd för psykiatriska diagnoser, medan vissa män drabbades av psykiska problem – ibland omtalade som psykos eller akut mani – efter att de hade fått testiklarna bortopererade. Liksom det fanns en oro för att kvinnor som kastrerades skulle ”maskuliniseras”, fanns det därtill en oro för att de kastrerade männen skulle ”feminiseras”. I anslutning till diskussionen om kastreringens inverkan kommer kapitlet också in på den framväxande läran om inre sekretion och de tidiga försöken med organterapi, där testikelextrakt prövades bland annat i syfte att vitalisera kastrerade män. Denna lära skulle senare konceptualiseras som endokrinologi, och den inre sekretionen som hormoner.

Det sista empiriska kapitlet behandlar ”Kastreringens fall”. Här redogörs för de omständigheter som bidrog till att kastrering efter bara några år upphörde att vara en tänkbar och medicinskt rimlig behandling av prostatahypertrofi. Dels handlade det om att allt fler läkare fann operationen ”frånstötande, stympande och farlig”, som Elin Björk uttrycker det (239). Mortaliteten var trots allt bortåt tjugo procent. Även somliga patienter var

som det verkar tveksamma till ingreppet och några vägrade helt enkelt lägga sig under kniven. Dels handlade det om att resultaten var om inte helt nedslående så i alla fall utomordentligt svåra att korrekt bedöma, även om åtskillig statistik sammanställdes, såväl nationellt som internationellt. Dessutom utvecklades andra konkurrerande metoder, däribland bukkirurgin, som möjliggjorde operationer av själva prostatan, samtidigt som hygienien förbättrades, vilket också gjorde bruket av kateter säkrare.

Sammantaget är detta en inträngande historisk studie om utvecklingen och bruket av en radikal medicinsk behandlingsmetod, som under några år för ett drygt sekel sedan väckte stora förhoppningar men som snart övergavs och i dag är närmast bortglömd (låt vara att kastrering av män senare återkommit i form av hormonell behandling vid cancer). Vi får lära oss mycket om prostatans idé- och vetenskapshistoria och även en hel del om testiklarnas. Studien är teoretiskt medveten, väl förankrad i internationell forskning på berörda områden och överlag välskriven. Citaten innehåller en del felaktigheter men inga som påverkar innebörden. Några starka invändningar mot avhandlingens resultatet har jag inte, syftet är uppfyllt och frågorna besvarade med råge. Men det finns saker som kan diskuteras.

Det empiriska materialet som avhandlingen bygger på är rikt men ganska snävt. Som sagt utgörs det i stort sett uteslutande av publicerade medicinvetenskapliga texter samt i viss mån illustrationer. Andra källor – kliniska protokoll, patientbrev, dagböcker, dagspress, populärvetenskapliga skildringar, fysiska instrument – hade rimligen också varit tänkbara, om inte annat som komplement, för att utröna hur de kunskapsproducerande processerna (inklusive själva kastreringarna) gick till i praktiken, liksom hur de uppfattades utanför den närmaste medicinska sfären. Gav tekniken upphov till någon social förändring, till exempel såtillvida att fler eller färre patienter än tidigare sökte hjälp för sina problem?

Vi får vidare veta en del om den oro som läkarna kände och de tvivel på kastreringsmetoden som de gav uttryck för, men det nyttjade materialet räcker inte långt när det gäller insikter i patienternas egna upplevelser och eventuella bidrag till kunskapsutvecklingen. Hänsyn till patienternas perspektiv ingår förvisso inte uttryckligen i avhandlingens syfte men det tangerar en intressant fråga som artikuleras *en passant*: huruvida ingreppen sammantagna ska betraktas som ”ett enda stort experiment”, med i detta fall en skara äldre män som utsatta försöksobjekt, eller snarare som en – under rådande omständigheter – medicinskt välmotiverad behandlingsform, som tillämpades för de berörda patienternas bästa och byggde på frivillighet och informerat samtycke.

Till skillnad från mycken idé- och kulturhistoriskt inriktad medicinhistoria betonas inte heller något behov av att analysera de kunskapsproducerande processerna mot bakgrund av, eller som en del av, institutionella samman-

hang och en bredare kulturell och samhällelig kontext. I linje med syftet och det teoretiska ramverket är det genomgående det interna förhållandet mellan teori, experiment och klinisk praktik som står i fokus för analysen. Elin Björk motiverar sin metod med argumentet att ”inommedicinska studier” av detta slag är ett fruktbart sätt att upptäcka sådant som bredare studier riskerar att missa, och något som kan ge en mer precis kunskap om historisk förändring inom en starkt avgränsad undersökningsperiod. ”Den generella bilden av mäns och kvinnors roll i samhället under en period säger inte alltid så mycket om hur de medicinska praktikerna såg ut [...]” (271). Det har hon rätt i, även om det ena angreppssättet inte nödvändigtvis behöver utesluta det andra. För visst kan även skilda lokala sammanhang, på de olika klinikerna i de olika länderna, ha spelat roll för kunskapsprocessen?

Den inommedicinska inriktningen kan förvåna läsaren givet att avhandlingens ambition också är att bidra till den forskning som visat ”hur den medicin som rört mäns kroppar varit minst lika påverkad av samhället runtomkring”, som den som rört kvinnors. Huruvida de läkare som valde att kastrera sina patienter var påverkade av specifika attityder och normer i samhället rörande kön, eller inte, är nu svårt att säga. Den slutsats vi i alla händelser kan dra är att de åtminstone inte lät sig stoppas, vilket tidigare forskning antytt. Under 1800-talet blev de manliga reproduktionsorganen, liksom de kvinnliga reproduktionsorganen, tveklöst ett vetenskapligt objekt för medicinsk intervention: testiklarna var inte ”heliga”. I alla fall inte testiklarna hos män som så att säga passerat sin reproduktiva fas i livet. Tack vare Elin Björks avhandling vet vi mer om hur det gick till. *Att bota en prostata* utgör därigenom ett väsentligt medicinhistoriskt bidrag. Den är väl värd Bengt Lindskogs pris.

Christer Nordlund
Umeå universitet

Må de härskande klasserna darra

John Björkman: *”Må de herrskande klasserna darra”. Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2020. 376 s. ISBN 9789178444236, hft.

Någon vecka innan julafton 1848 dök det upp en ny titel i de stockholmska boklådorna. Det var en fyrtiofyrasidig broschyr med den suggestiva titeln *Kommunismens röst*. På framsidan till det lilla häftet där ingen författare var angiven stod att läsa: ”Förklaring af det Kommunistiska Partiet, offentliggjord i Februari 1848”. Den som började bläddra i broschyren möttes först

av en kort ingress som inleds med orden ”Det går ett spöke omkring i Europa – detta spöke är kommunismen.” Mot spöket sägs de gamla makterna ha förenats i en hetsjakt. Överallt anklagas oppositionella partier för att vara kommunistiska, oavsett om de egentligen är det eller inte. Det är mot denna bakgrund, framhålls det vidare, som kommunister från olika länder samlats i London för att skriva och offentliggöra det manifest som förklarar grunddragen i den teori och rörelse som alla talar om men väldigt få har någon korrekt uppfattning av.

I *Kommunismens röst*, som alltså utgör den första svenska översättningen av Karl Marx och Friedrich Engels *Das Kommunistische Manifest*, framställs kommunismen som en ny, omvälvande politisk kraft som de gamla europeiska makterna inte bara förhåller sig till utan också fruktar. Det var säkert en överdrift, men genom den beskrivningen konstituerade kommunisterna sig i hög grad som ett kollektivt politiskt subjekt. Genom att hävda att de utgjorde ett hot blev de ett hot. Genom att säga att alla talade om dem började kanske inte alla men ändå betydligt fler att göra det. Manifestets författare gjorde sig till språkrör för en snabbt växande rörelse som var antagonistiskt riktad mot hela den etablerade samhällsordningen. ”Dess undergång och Proletariatets seger äro lika oundvikliga”, som det uttrycks längre fram i broschyren.

Något som ytterligare bidrog till etablerandet av den auktoritet med vilken författarna uttalade sig är påpekandet att Manifestet utkom samtidigt på en mängd olika språk. Sist i ingressen anges det att skriften har blivit offentliggjord på engelska, franska, tyska, italienska, flamländska, danska och nu också svenska. I det tyska originalet står detsamma, frånsatt att den svenska versionen inte nämns där. Det är onekligen en respektingivande uppräknings som styrker det verkligt hotfulla i kommunismen betraktat utifrån det ekonomiska och politiska etablissemangets perspektiv. Då spelade det mindre roll att uppgiften faktiskt inte stämmer. Förutom den svenska versionen utkom det nämligen inte någon översättning alls av *Das Kommunistische Manifest* under 1848. Den engelska översättningen kom först 1850 och sedan dröjde det till senare delen av 1860-talet innan det blev möjligt att ta del av skriften på andra språk. Det var först då som Manifestet började få den enorma spridning som kom att göra den till en av de mest lästa politiska texterna från 1800-talet överhuvudtaget.

Att en översättning av Manifestet publicerades på svenska redan 1848 är kort sagt uppseendeväckande i sig. Vi vet inte exakt vem eller vilka som översatte texten, men av allt att döma gjordes det av någon eller några som hörde till den närmaste kretsen kring bokhandlaren Per Götrek i Stockholm. Det var ett tiotal personer som kallade sig själva kommunister, men de var inte nödvändigtvis kommunister i samma betydelse som Marx och Engels. Det är talande att Manifestets motto ”Proletärer i alla länder, förena er” i

den svenska översättningen byttes ut till det mer kristligt försonliga ”Folkets röst är Guds röst.”

Fastän Götrekkretsen var rätt liten var de som radikaler långt ifrån ensamma. Politiskt och ideologiskt utgjorde senare delen av 1840-talet en exceptionellt energisk period även i Sverige. Där fanns politiskt medvetna arbetare och hantverkare men också utmanande författare och journalister som aktivt deltog i det livaktiga offentliga samtalet. Förutom böcker, pamfletter och broschyrer utgavs flera tidskrifter och tidningar av vilka vissa explicit utgav sig för att i socialismens namn försvara arbetarnas och hantverkarnas intressen.

Det är detta idéhistoriskt högtintressanta sammanhang som John Björkman tar sig an i sin avhandling *”Må de herrskande klasserna darra”. Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851*. Huvudtiteln utgör ett citat från just *Kommunismens röst*. Den är kanske inte riktigt lika slagkraftig som titeln på Marshall Bermans klassiska bok *Allt som är fast förflyktigas* – som likaså är ett citat från Manifestet – men visar ändå på ett centralt tema i avhandlingen: hur arbetarklassens konstituering som ett kollektivt politiskt subjekt även i Sverige kom att uppfattas som ett hot utifrån de härskande klassernas sätt att se på saken. Underrubriken ringar ytterligare in vad det handlar om. Tidsmässigt är studien fokuserad på den politiskt omtumlande perioden under och strax efter den franska februarirevolutionen, en händelse som var en del av en bredare revolutionär våg som från början av 1848 fram till sommaren 1849 svepte över stora delar av Europa, med koncentration på stora städer som Berlin, Budapest, Wien men också den svenska huvudstaden. Vidare tydliggör underrubriken att undersökningen även tar upp den därpå följande politiska reaktionen kring 1850 liksom att det är Stockholmspressen som står i centrum.

Utifrån detta tämligen begränsade empiriska material – de stockholmska tidningarna under tre, fyra år vid mitten av 1800-talet – skriver Björkman fram en bred berättelse om tidig svensk arbetarradikalism med vida internationella utblickar. Det handlar inte bara om hur de nya socialistiska och kommunistiska idéerna för första gången artikulerades i den svenska offentligheten och hur detta innebar att arbetare och hantverkare tillskrevs en ny politisk agens, utan också om hur andra sedan tidigare etablerade aktörer reagerade på detta framträdande. Det gäller hovet kring Oscar I och olika monarkiska tidningar, men också den liberala pressen med företrädare som Lars Johan Hiertas *Aftonbladet* och Elof Lindmans *Dagligt Allehanda*.

Förutom en inledning består avhandlingen av fem empiriska kapitel samt en avslutning. Att dispositionen inte är helt ideal antyds redan av det faktum att det kortaste kapitlet är på bara drygt tjugo sidor medan det längsta är på nästan hundra. Det första av de kronologiskt ordnade kapitlen, ”De arbetade klasserna som hot, 1830–1845”, skisserar den sociohistoriska bakgrunden.

Här berörs den utbredda fattigdomen och det som i samtiden kallades den sociala frågan som utgjorde en grund till olika krisföreställningar i tiden. Dessutom behandlas själva klasstrukturen i 1830- och 1840-talets Sverige med spänningar mellan den gamla överklassen, den ekonomiskt allt starkare och politiskt mer anspråksfulla medelklassen, hantverkarna som inte sällan var missnöjda med de näringsfrihetsreformer som successivt genomfördes och undergrävde det gamla skråsamhället, och slutligen arbetarna som ofta hade anledning att vara ännu mer missnöjda över sakernas tillstånd. Utifrån både överklassens och medelklassens perspektiv rymde missnöjet hos hantverkarna och arbetarna någonting riskfyllt. Björkman uppmärksammar särskilt två delvis överlappande hotbilder: dels en bild av arbetarna som moraliskt bristfälliga och socialt korrosiva, dels en bild av dem som farliga, irrationella upprosmakare och våldsverkare.

Kapitlet "Arbetarradikalismens Stockholmsmiljöer, 1845–1848" tar sin utgångspunkt i Stockholms bildningscirkel som grundades hösten 1845. Den var en del av tidens populära associationsväsende som ofta var liberalt präglad men inte alls uteslöt mer radikala initiativ. I januari 1847 höll prästen Nils Ignell ett föredrag i bildningscirkeln, "Om kommunismen och dess förhållande till christendomen" som avvisade de nya kommunistiska idéerna. På det följande mötet replikerade gesällen Carl Fredrik Forssell med föredraget "Kommunismen och kristendomen", som senare trycktes och var den första svenska skriften som försvarade kommunismen. Forssell hörde till Göttekkretsen, som även den presenteras i kapitlet, liksom Skandinaviska sällskapet som i början av 1847 bildades som en radikalare utbrytargrupp ur bildningscirkeln och hörde till samma internationella nätverk av arbetarassociationer som Kommunisternas förbund i London. Hösten samma år publicerade Göttekkretsen en liten skrift med titeln *Om proletariet och dess befrielse genom den sanna kommunismen* och året efter utkom den svenska versionen av *Kommunistiska manifestet*. Björkman visar hur olika politiska tendenser kommer till uttryck i båda dessa skrifter, liksom i Göttekkirkeln i stort, mellan å ena sidan en mer försonlig och fredlig kommunism i den franske utopisten Étienne Cabet's mening och å andra sidan Marx och Engels mer militanta och historiematerialistiska kommunism.

Det följande kapitlet, "Revolt och reaktion, 1848–1849", är inte bara det tyngsta utan också det längsta i avhandlingen; då det även är mer spretigt än de övriga hade det med fördel kunnat delas upp i två kapitel. Det handlar om uppkomsten av hantverkarnas och arbetarnas nya position som ett självständigt politiskt subjekt, eller rättare sagt uppfattningen att de utgjorde ett sådant subjekt. I tidningarna skrevs denna subjektfigur först fram utifrån det som skedde i Frankrike i samband med februarirevolutionen, men snart blev det möjligt att applicera den också på svenska förhållanden i samband med de så kallade marsoroligheterna i Stockholm 1848. Till

bakgrunden hörde Reformvännernas sällskap som i början av 1848 bildades i huvudstaden i syftet att verka för en representationsreform, som var en av tidens mest diskuterade politiska frågor. Sällskapet växte snabbt och anordnade bland annat reformbanketter. Det var i anslutning till en sådan bankett den 18 mars 1848 som oroligheter bröt ut på Stockholms gator, med stenkastning, fönsterkrossning och andra missnöjesyttringar. Runt om i staden sattes det upp affischer med revolutionära budskap om republik, frihet, jämlikhet och broderskap. Men efter ett par dagars oroligheter slogs det spirande upproret ner och ordningen återställdes.

I Frankrike fortsatte däremot det revolutionära förloppet. Under sommaren 1848 inträffade det så kallade juniupproret, då arbetare våldsamt revolterade mot den nyinrättade republikanska men i grunden liberala regeringen. Under några få dagar dödades tusentals arbetare. Även detta uppror slogs på så sätt ner, men händelsen har av marxistiskt orienterade historiker ofta lyfts fram som det ögonblick då arbetarklassen för första gången trädde fram som ett revolutionärt politiskt subjekt. Det var en bedömning som gjordes redan av Marx i hans skrift om klasstriderna i Frankrike 1848–1850.

Björkman analyserar hur Stockholmspressen reagerade på dessa skeenden. De konservativa tidningarna tog bestämt avstånd från alltihop, medan liberala tidningar försvarade februarirevolutionen men däremot svängde efter juniupproret. Den enda tidning som inte drog sig för att försvara den parisiska arbetarrevolten var Edvard Sjöbergs *Söndagsbladet* som gjorde sig till språkrör för det revolutionära arbetarsubjektet. Samtidigt poängterar Björkman att arbetarna tillskrevs politisk agens över hela det politiska spektrumet. Det var således här och nu som de för första gången tillerkändes status av att vara ett kollektivt politiskt subjekt.

Det följande kapitlet, ”Socialistisk mobilisering, 1849–1850”, handlar i mångt och mycket om två nya socialistiska tidningar som uppstod under senare delen av 1849, dels *Folkets röst* för vilken Franz Sjöberg var redaktör, dels *Reform* som gavs ut av Fredrik Borg och Nils Persson med aktivt stöd av Carl Wilhelm Bergman, som var en av tidens mest intressanta tänkare. *Reform* var en upplagemässigt liten men teoretisk avancerad tidning, till skillnad från den mer spridda *Folkets röst* som var inriktad på dagsaktuella politiska frågor. Men de var i hög grad två allierade socialistiska organ som stod för någonting nytt i det stockholmska presslandskapet. Som *Reform* beskrev det hade de ett gemensamt mål: ”den arbetande klassens upplysning och förskaffandet af politiska rättigheter åt alla”.

Borg och Persson var även drivande i Stockholms arbetarförening som grundades i februari 1850 med syftet att förbättra arbetarnas villkor, att stärka deras politiska ställning och att förbättra samarbetet arbetare emellan. Såväl i de båda tidningarna som i föreningen fanns det en tydlig arbetarposition: vi mot de andra. Samtidigt var de fyllda av framtidstro och fram-

ställde socialismens seger som ofrånkomlig. Proletariatet hade rest sig och skulle nu befrias och komma till makten, med eller utan en revolution.

Likheterna mellan *Reform* och *Folkets röst* kom att betonas ytterligare under våren 1850 då den lite äldre arbetartidningen *Söndagsbladet* gjorde en politisk helomvändning. Tidigare hade tidningen försvarat arbetarnas intressen, men nu började den plötsligt hylla kungamakten, varefter *Reform* och *Folkets röst* bland Stockholmstidningarna blev ensamma om att föra den socialistiska kampen. Snart uppstod det emellertid vissa spänningar även mellan dem, vilket delvis kom sig av att Sjöberg var mycket fränare, affektivare och aggressivare i sin retorik och att hans texter inte sällan hade tydliga antisemitiska inslag, medan Borg var en varm vän av religionsfrihet.

Det sista empiriska kapitlet, "Monarkisk offensiv och arbetarradikalismens slut, 1850–1851", undersöker den politiska reaktionen, som var lika påtaglig i Sverige som på andra håll i Europa. Oscar I och hovet kom nu att driva en offensiv konservativ linje även inom tidningsoffentligheten. Redan 1848 hade den monarkiska dagstidningen *Stockholms Aftonpost* startats och året efter tillkom två nya högersinnade veckotidningar, *Synglaslet* och *Folkbladet*. Sedan tidigare fanns också adels- och ämbetsmannatidningen *Tiden*. Medan de konservativa flyttade fram sina positioner inom offentligheten gick det betydligt sämre för de liberala och radikala tidningarna, som på olika sätt motarbetades från högre ort. *Dagligt Allehanda* lades ner 1849 i samband med att dess redaktör Lindman på grund av ekonomiska oegentligheter gick i landsflykt. Något år senare sålde Hierta *Aftonbladet*, efter att blivit utsatt för en hetsig smutskastningskampanj.

Borg blev åtalad för hädelse med anledning av ett föredrag han i maj 1850 höll i arbetarföreningen där han hävdade att himmelriket kan realiseras redan på jorden och att människan är sin egen frälsning. Det blev en långdragen rättsprocess som slutade först ett och ett halvt år senare med att han friades. Vid den tiden hade arbetarföreningen redan förlorat många av sina medlemmar och *Reform* hade upphört, och det hade också en annan tidning som Borg hann starta, *Demokratien*. Vid slutet av 1851 var det överhuvudtaget tydligt att den politiska reaktionen hade segrat. Revolutionens tidsålder var förbi, åtminstone för den här gången.

När Björkman i slutdiskussionen tematiserar undersökningens viktigaste resultat understryker han på vilket sätt arbetarna kring 1848 började tillskrivas en politisk agens som de tidigare inte hade haft, liksom hur de olika tidningarna beskrev, åberopade och interPELLERADE denna nya revolutionära arbetarfigur. Det som grundlades här var den moderna klassberättelsen. Den kunde dock tolkas på lite olika sätt och avslutningsvis urskiljs fyra sådana narrativ: två emancipatoriska, en katastrofinriktad och en försoningssyftande.

Den första emancipatoriska varianten företrädde av Götreckretsen, det tidiga *Söndagsbladet*, *Folkets röst* och *Reform*. Här utgjordes den kollektiva

huvudpersonen av arbetarna. Det var ett subjekt som kunde beskrivas ömsom som revolutionärt sinnat, ömsom som mer reforminriktat, men genomgående uppfattades det som den kraft som kunde öppna upp för ett mer jämlikt samhälle. Det andra emancipatoriska narrativet fördes fram av *Aftonbladet* och *Dagligt Allehanda*. De menade att arbetarnas motståndare förvisso utgjordes av den konservativa överklassen och den rådande hierarkiska samhällsordningen, men att även socialisterna och kommunisterna hörde till arbetarnas fiender. I stället borde de förena sig med medelklassen i den liberala kampen för ett friare samhälle.

Katastrofnarrativet fördes fram av de båda konservativa, monarkistiska tidningarna *Tiden* och *Morgonbladet*. Även de tillskrev arbetarna en omvälvande betydelse, men då inte som ett löfte om en ny, bättre värld utan som ett hot mot hela den givna ordningen. Det försoningsorienterade narrativet, slutligen, representerades av *Folkbladet* och det sena *Söndagsbladet*. De betonade vikten av att arbetarna skulle sluta sig bakom den rådande samhällsordningens grundläggande värden, mot vilka socialismen och kommunismen framställdes som ett utifrån kommande hot. De svenska arbetarna och hantverkarna, hette det, har det mycket bättre än arbetarna i till exempel England och borde inte låta sig förledas av radikala ledare som bara förstör eller tänker på sin egen vinning. Den avgörande poängen är dock att arbetarna i alla fyra narrativen tillskrevs en hög grad av politisk agens. På så sätt fick de svenska arbetarna och hantverkarna under åren kring 1848 status av att vara det politiska subjekt som många senare historiker och samhällsteoretiker har utgått från.

Som framkommer av denna sammanfattning är det en rik men samtidigt påfallande koncentrerad avhandling. Det bör också framhållas att den är ovanligt välskriven, även om språket på vissa ställen kan vara rätt tillkrånglat. Det gäller i synnerhet för inledningen och kommer bland annan till uttryck i syftesformuleringen. ”Syftet med avhandlingen”, skriver Björkman, ”är att undersöka tillhörighetsskapande och mobiliserande anspråk och retoriska strategier utgångna från olika läger i den lokala pressdebatten i Stockholm under de turbulenta revolutionsåren 1848–51 – detta i förhållande till människor som gavs en underordnad position som arbetare. Mer precis, hur och med vilka rivaliserande ambitioner och skönjbara konsekvenser ett tidigare i huvudsak förbiset befolkningssegment kom att tillskrivas politisk agens och göras till mottagare av budskap med bäring på deras kollektiva handlingsförmåga.” Detta framstår som onödigt svårförståeligt. Det hade varit lämpligare med ett enklare formulerat syfte följt av mer preciserade frågor. För även forskningsfrågorna är nu rätt otydliga. Här hade man kunnat tänka sig en fråga riktad till vart och ett av de fem empiriska kapitlen, alternativt mer tematiska frågor som sedan kunde följas upp tydligare.

Valet att materialmässigt koncentrera sig på ett antal Stockholmstidningar framstår däremot som välmotiverat och konsekvent genomfört. Särskilt värdefullt är det att undersökningen inkluderar den monarkiska, konservativa pressen som tidigare inte rönt samma uppmärksamhet som till exempel *Aftonbladet*. Samtidigt kan det noteras att avhandlingen knappast alls bygger på några övriga arkivstudier. Detta leder till att författaren tvingas förlita sig på arkivundersökningar som gjorts av tidigare forskare, bland annat rörande marsoroligheterna 1848 där den viktigaste tidigare litteraturen nu är påfallande gammal. Det finns säkert skäl till varför Björkman valt att göra så, men det är ingenting som diskuteras. Den typen av metodiska metaresonemang hade jag överhuvudtaget velat se mycket mer av i avhandlingen.

När Björkman i avslutningen anger vad han betraktar som avhandlingens specifika kunskapsbidrag framhåller han att det är att utifrån ett konstruktivistiskt perspektiv inte tolka Götrekkretsen och den socialistiska pressen som enbart arbetarrörelsens brådmogna pionjärer, utan att de också var medskapande till den sociopolitiska tolkningshorisont som många senare arbetarhistoriker har utgått från. Detta ska de förra bland annat ha gjort genom att introducera vad han kallar ”de grundläggande konflikt- och frigörelsekoordinater som sedermera har övertagits och kommit att definiera det arbetarhistoriska området”. Även om det är uppenbart att avhandlingen gör mycket mer än detta – vilket gärna också hade fått lyftas fram – måste det sägas vara ett viktigt, substantiellt bidrag. Sällan har det gjorts så klart som här att den radikala perioden kring 1848 förtjänar att förstås i sin egen rätt och inte bara som en förhistoria till det som sedan kom.

Samtidigt är det möjligt att problematisera påståendet om att Götrekkretsen, *Söndagsbladet*, *Reform* och *Folkets röst* introducerade ett nytt binärt konflikt- och frigörelsemönster. Att de stod för ett sådant antitetiskt och antagonistiskt tänkande visas övertygande, men däremot kan det ifrågasättas om detta tänkande verkligen var helt nytt. Hur förhåller det sig till exempelvis Carl Jonas Love Almqvists tidigare retorik som var uppbyggd på ett liknande dissensuellt och dikotomt sätt: vi mot de andra? Det stämmer säkert att Götrek, Borg och de andra stod för någonting nytt även i förhållande till detta, men givet de ramar som Björkman utgår från har han svårt att med säkerhet besvara en sådan invändning.

Utifrån exemplet med Almqvist är det också möjligt att göra en annan kritisk reflektion. När den beryktade författaren och journalisten i början av 1840-talet befann sig i Paris och London skrev han flera artiklar om både de franska och de engelska arbetarna, inte minst om chartismen, som kan utnämnas till den första socialistiska arbetarrörelsen. Inte utan skäl skulle man kunna hävda att Almqvist där och då tillskrev arbetarna en hög grad av politisk agens. Någonting liknande skulle kunna sägas utifrån andra

tidigare händelser, som till exempel de så kallade crusenstolpska kravallerna i Stockholm 1838. Hur skilde de sig – och rapporteringen om dem i pressen – från marsdagarna tio år senare? Den avgörande frågan är alltså hur författaren – när han enbart fokuserar på tiden kring 1848 – kan vara så säker på att det var just då som arbetarna först började betraktas som ett politiskt subjekt, och att det inte skedde redan tidigare i samband med skrivelser om exempelvis chartismen eller Crusenstolpekravallerna. Finns det inte här en risk att avhandlingen snarast bidrar till att reproducera den klassberättelse som den på ett plan kritiserar genom att i grund och botten hålla sig inom samma ramar som redan Marx ringade in i *Klasstriderna i Frankrike 1848–1850*?

Allt som allt kunde man således önska att vissa påståenden som görs i avhandlingen hade problematiserats ännu mer, däribland den centrala om synen på arbetarsubjektets konstituering kring 1848. Samtidigt framstår författaren i vissa andra tolkningar som onödigt försiktig. Det hade inte gjort något om han hade tagit ut svängarna lite mer och låtit sin egen röst – den björkmanska rösten – komma fram tydligare. Det hindrar inte att det är fråga om en gedigen och genomarbetad avhandling om ett intressant källmaterial som analyseras på ett lika övertygande som fruktbart sätt. Ja, när allt kommer omkring tyder det mesta på att ”*Må de herrskande klasserna darra*” kommer att bli ett nytt standardverk om den politiska radikaliserings- och reaktionen åren kring 1848.

Anders Burman

Södertörns högskola

Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais

Annika Windahl Pontén: *Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*. Uppsala Studies in History of Ideas 52. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2020. 254 s. ISBN 9789151309163, hft.

I en av sina egenhändiga levnadsteckningar berättar Carl von Linné att han bor tillsammans med sin kära hustru och sina vackra barn i ett palats (*palais*) omgiven av en trädgård. Vad hade Carl von Linné varit utan sitt hem och hushåll? Vilken roll spelade hushållet för Linnés identitet och självframställning som akademisk ståndsperson? Det är frågor som står i centrum för Annika Windahl Ponténs doktorsavhandling *Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*. Undersökningens syfte är att reda ut ”hur identitet formeras och uttrycks i hushållet von Linné” (19). Hushållet omfattar Carl von Linné och hustrun Sara Elisabeth med

deras barn och tjänstefolk, som följs från mitten av 1730-talet då Linné gifter sig till sonen Carl von Linné den yngres död 1783.

Studiens syfte sönderfaller i två delsyften. För det första skall Carl von Linné den äldre (i fortsättningen kallad Linné) situeras i den rumsliga och materiella miljö, där hans vetenskapliga verksamhet ägde rum. För eftervärlden är Linné känd som en framstående vetenskapsidkare, men samtidigt var han också föreståndare för ett stort hushåll. Trots att forskningen om Linné är massiv, har denna aspekt hitintills försumrats. Om vi vill förstå vilken slags aktör Linné var i sin samtid måste den saknade pusselbiten letas fram och sättas på sin rätta plats. För det andra syftar avhandlingen till att kartlägga Linnés *persona*, som skapas genom olika slags performativa praktiker, och visa hur han manifesterar sin identitet genom föreläsningar, texter och levd praktik. Som en vetenskapsutövande akademisk ståndsperson förkroppsligade Linné en ny typ av aktör och en *persona* som kom att influera kommande generationer av vetenskapsidkare.

I motsats till vad man skulle förvänta sig i en avhandling om Linné behandlas här inte hans berömda botaniska arbeten eller andra naturvetenskapliga skrifter. I stället riktas blicken mot vardagslivets dokument och föremål: brev, kvitton, mantalslängder, bouppteckningar, oljemålningar, planritningar över hus och trädgårdar, kläder, porslin och andra konsumtionsvaror. Utgångspunkten är ”att en analys av hushållet von Linnés sidenkläder, kattuntäcken, porslinskoppar eller arkitektonisk inramning utgör en viktig grund för förståelse av Carl von Linnés gärning och den genomslagskraft den haft” (44). Först i sista kapitlet finner vi det mer traditionella idé- och lärdomshistoriska källmaterialet i form av dissertationer och föreläsningssanteckningar.

Avhandlingen består av fyra kapitel: efter inledningen följer tre tematiska studier. Den första, ”Professorshushållet – identitet och materialitet i praktiken” (kap. 2) granskar hushållets materiella kontext. Med inspiration från Giorgio Riellos *history and things* undersöks här hushållets rumsliga och materiella enskildheter: hur byggnader, inredning, möbler, husgeråd och kläder såg ut och användes. Här diskuteras också hushållets storlek, status och interaktion med omvärlden, bjudningar och besökare.

När hushållet var som störst bestod det av 12 personer. Läsaren ges en initerad inblick i hushållets vardagliga praktiker, vilka tillskrivs en performativ funktion: hustruns och hushållsmedlemmarnas arbete var en nödvändig förutsättning för att Carl von Linné skulle kunna iscensätta sig som vetenskapsman och professor. ”Utan anskaffning av kläder, eller andra hushållssysslor, hade det varit omöjligt för Linné att bygga upp bilden av sig själv.” (119) Identitetsformering påverkade anskaffning av varor och genom familjens inköp kan vi följa hur hushållets medlemmar ville manifestera sin *persona*. Ett talande exempel är Linnés berömda kinesiska servis med

linnearankor, vilken också återges på en av avhandlingens många färgillustrationer. Linné hade beställt servisen från Kina men var missnöjd med resultatet, då den rosa färgen på blommorna inte stämde med den botaniska verkligheten och bladen dessutom hade fel form. En ny beställning skickades till Kina.

Avhandlingen nyanserar och korrigerar den tidigare forskningens syn på det linneanska hushållet på flera viktiga punkter. Exempelvis har det antagits att det endast var hustrun Sara Elisabeth von Linné som var intresserad av allt som rörde kläder, medan Carl von Linné själv ansett sådant vara en onödig lyx. Men även han var väl medveten om de yttre attributens betydelse, visar Windahl Pontén. Tillsammans med hustrun strävade Linné efter att utrusta hushållet. Ett sådan omsorg om det materiella var även sanktionerad av universitetet som betraktade den ståndsmässiga konsumtionen som en naturlig del av en professors ämbetsutövning. Då lyxvaror var belagda med överflödsskatter betalade universitetet skatter för professorernas peruker, puder, tobak, choklad, kaffe, te och husbehovsbränning.

Kapitlet "Självpresentation i hushållet von Linné" (kap. 3) ägnas åt presentationer och representationer av *persona* i text och bild. Windahl Pontén ansluter sig till Steven Shapins analys av hur den ideala identiteten för en vetenskapsman omformades under tiden mellan 1750 och 1850 då en ny typ av lärde växte fram. I den äldre traditionen var den lärde idealt sett en ganska tillbakadragen figur: världsfrånvärd, ensam och inte sällan melankolisk, excentrisk och svår att ha göra med. Det nya idealet som representeras av Linné är däremot en världstillvärd och socialt skicklig gentleman.

Hur Linné och hushållets andra medlemmar framställer sig själva är en delvis medveten performativ handling, påpekar författaren. Texterna och porträtten är medel för att etablera och forma Linnés persona. I sina egenhändiga levnadsteckningar relaterar han sig själv till ett vittförgrenat nätverk av patroner, kollegor, klienter och släktingar för att ge sammanhang och legitimitet till sin egen verksamhet. Gång på gång understryker Linné vikten av sin familj och sitt hushåll. Han beskriver också sitt utseende och sin personlighet. Texterna återspeglar delvis ett äldre dygdeideal, men det går också att följa hur duglighet och merit lyfts fram i enlighet med vad som kommit fram inom forskningen om akademisk kultur: Linné lever i en tid då personlig merit kom att bli allt viktigare för att skaffa kontakter och göra karriär.

En parallell utveckling kan avläsas ur visuella framställningar. Porträtt av vetenskapsmän blir mer och mer formella under 1700-talets gång, något som även återspeglas i Linnés val av klädsel och attribut. Windahl Pontén visar att attributen på porträtten används systematiskt: den lilla linneabloman och böckerna förekommer på tidiga porträtt, efter 1753 tillkommer Nordstjärneorden.

Kapitlet "Medicin, moral, mode – vetenskapsidkarens formering av persona" (kap. 4) bygger på dissertationer och föreläsningsanteckningar, framför allt sådana som handlar om dietetik. Här studeras även skrifter av Carl von Linné den yngre. Då texterna är fulla av normativa utsagor om hur man bör klä sig samt vad man bör äta och dricka, kan de betraktas som teoretiska aspekter av de praktiker som återfanns i det linneanska hushållet. I centrum står den samtida debatten om lyx och överflöd. Om tidigare forskning ofta analyserat lyxdebatten i termer av moral och konsumtionsmönster, betraktar Windahl Pontén lyxdebatten ur en medicinsk synvinkel. Lyxföremålen, som peruker, snörliv, korsetter och annat klädmode hotar hälsan. Kaffet orsakar "dålig aptit, gasbildning, dålig sömn och sura svettningar" och dämpar könsdriften (186).

Windahl Pontén pekar på samband mellan medicinska förklaringar och vad som anses socialt passande, anständigt eller ståndsmissigt. Både Linné den äldre och Linné den yngre rättfärdigar synliga statuskillnader på medicinsk grund och ger en förklaring till varför det är nödvändigt att skillnader finns. Här synliggörs äldre adliga ideal som gör gällande att statuskillnader bör märkas och synas. En akademisk ståndsperson kan i likhet med adeln leva ett relativt förfinat liv. Samtidigt finns här också ett nyare och mer meritokratiskt ideal. Far och son Linné uppvisar båda en mer komplex attityd till lyx och överflöd än vad som framkommit i tidigare forskning.

Kan kvitton och klädesplagg verkligen vara intressantare källmaterial än *Systema naturae*? Är kaffedrickandet verkligen väsentligt i ett vetenskapshistoriskt perspektiv? Windahl Pontén argumenterar övertygande för att så faktiskt är fallet. Hur kläder, kaffe, te eller andra konsumtionsvaror brukas är en del av personaformering. Greppet är originellt och också djärvt då analysen av materiella föremål kräver en kompetens utöver det idéhistoriska. Windahl Pontén är väl förtrogen med tidens klädesskick, inredning och sättet att bruka föremålen. På ett facinerande sätt synliggörs det vardagligt självklara och osynliga som meningsbärande. En av avhandlingens höjdpunkter är analysen av porträtten i kapitel 2.

Avhandlingens fokus ligger på artefakter. Men med tanke på att Linné var naturforskare förblir naturföremålen förvånansvärt osynliga i avhandlingen. Som bekant hade hushållet Linné även husdjur, däribland även exotiska sådana, exempelvis en tam aguti som Linné fått i present. En för Linné mycket betydelsefull miljö var trädgården, vars exotiska växter också kan tänkas ha burit på sociala betydelser. Uteslutningen av trädgården och växterna beror på att tolkningen av dem skulle kräva en djupdykning i de botaniska skrifterna, vilket skulle innebära en mycket omfattande arbetsinsats som skulle spränga avhandlingens ramar, förklarar författaren.

Det måste tillstås att materialet onekligen är digert som det är. En stor del av källorna är handskrivna och svårtillgängliga. Bakom de många nya basala

empiriska fakta som avhandlingen tillgängliggör döljer sig ett stort arbete. Likväl kan man fråga sig vad en mer inkluderande läsning av Linnés tryckta skrifter hade kunnat ge. Bland de skrifter som inte tas upp till diskussion, men som kunnat bidra till undersökningen bör nämnas *Nemesis divina*, vilken rymmer en rad iakttagelser kring moral och materialitet. Även naturvetenskapliga skrifter som *Systema naturae* kan innehålla referenser till moral, som när Linné påtalar oskicket att vanställa midjan med korsett. Bland andrahandskällor hade de samtida vittnesmålen av Johann Christian Fabricius och Johann Beckmann, två tyskar på besök hos Linné, sannolikt kunnat bidra med kompletterande information om det linneanska hushållet.

På många punkter bekräftar Windahl Pontén vad som framkommit i tidigare forskning om 1700-talets vetenskapliga och materiella kultur. Denna harmonierande strävan har emellertid en baksida: författaren har en tendens att lägga fram sina insikter som bekräftelse på andra forskares resultat, vilket gör att framställningen får en refererande och bekräftande karaktär. Opponenten hade önskat att författaren intagit en mindre ödmjuk hållning, att hon artikulerat sin egen egen röst tydligare och självständigare, och mera stringent fokuserat på de originella spår som hon själv utstakat.

En annan aspekt som med fördel hade kunnat lyftas fram och formuleras tydligare är undersökningens relevanssammanhang och betydelse för historievetenskapen. En studie som fördjupar kunskapen om Carl von Linné har utan tvekan ett egenvärde inom idé- och lärdoms historia. Författaren förklarar inledningsvis att studien syftar till att kartlägga hushållet Linné först och främst på individnivå. Därför är jämförelser med andra samtida akademikerhem relativt begränsade. På denna punkt rymmer studien en outnyttjad potential – genom att tydligare visa på hur typisk Linné var i sin samtid, genom nationella och internationella jämförelser, skulle resultaten kunna ges en bredare historisk bärkraft.

När allt kommer omkring står det dock klart att Windahl Ponténs avhandling är en originell undersökning som vittnar om djupa insikter i tidens materiella kultur och Linnés författarskap. Genom att relatera text och föremål till varandra inordnas små till synes triviala detaljer i ett större mönster av mening som blottar en komplicerad social dynamik som format Linnés och andra samtida aktörers uppfattningar om hur en vetenskapsidkare agerar i sin sociala miljö. Även användningen av *persona*-begreppet framstår som lyckad då den frigör diskussionen från de klassiska dikotomiernas järngrepp – gränsdragningen mellan yta och innehåll, privat och offentligt, det autentiska jaget och rollerna, bild och text. I stället tar författaren här ett helhetsgrepp om Linnés tillvaro och lägger fram ett innovativt bidrag till Linnéforskningen.

Kristiina Savin

Lunds universitet

Essärecensioner
Essay Reviews

*Radicality and culturalism:
first approximation to the true dialectics
of the Enlightenment*

Jonathan Irvine Israel: *The Enlightenment that failed. Ideas, revolution, and democratic defeat, 1748–1830*. Oxford: Oxford University Press, 2019. ix+1070 pp. ISBN 9780198738404, hbk.

Antoine Lilti: *L'héritage des lumières*. Paris: EHESS, Gallimard & Seuil, 2019. 405 pp. ISBN 9782021427899, pbk.

Jonathan Israel is at present—at the acme of a long career of writing voluminous and learned books on the Enlightenment—a celebrated authority on that period, in spite of also being a highly controversial scholar, less because of any specific factual claims than because of the scheme of interpretation which he applies to the period, separating its exponents into neat categories such as Moderate Enlightenment, Radical Enlightenment, and Counter-Enlightenment. Although two of his earlier books have already been translated into English, Antoine Lilti is no doubt much less known to a non-francophone scholarly audience, but he must nevertheless be considered one of the foremost contemporary experts on the Enlightenment, and although his writings are less prolific than those of Israel, there can be no doubt about his erudition. In Israel's new book there are at least 24 pages, distributed all over the volume, where he turns critically on Lilti as the foremost representative of what he calls “the negative critique,” often accompanying his reference to Lilti with the term “postmodernist,” which is clearly an invective to his mind. Lilti's take on Israel is more clearly circumscribed (223–268), because it almost exclusively appears in a chapter adapted from an earlier critical review of Israel's work.

For anybody reading these two books, there can be no doubt that the animosity apparent between these two authors has a deeper source. For Jonathan Israel, the history of Enlightenment ideas constitutes a formative leverage in the creation of modern society. While he claims that, after 1830, socialism came to occupy the position of a radical critique until then held by Radical Enlightenment, one cannot help thinking that his sympathy is not with that development (898 ff.). Antoine Lilti perceives the Enlightenment as representing a much more heterogenous assortment of ideas than Israel does, and

also has more mixed feelings about the benefits it has brought. Nonetheless he must think that, for better or worse, the Enlightenment heritage (as his title reads) is still with us today. It would be simplistic to claim that the difference between Israel and Lilti is purely ideological, but it can certainly not be reduced to a disagreement about facts. But before engaging with the nature of their antagonism, we have to consider the content of the books separately.

Jonathan Israel's new book is a sequel, albeit a physically and intellectually weightier one, to the grand fresco of the Enlightenment and the revolutions which he has been in the business of painting in a series of books for the last two decades. There are two ways, equally valid, to conceive this book in relation to the earlier ones. In the first instance, it is a supplement: in historical time, it starts earlier than the other books—indeed, even before the years indicated in the subtitle, taking into account the relation of (Radical) Enlightenment to trends in the Renaissance and the Reformation—and it ends later, pursuing the survival of Enlightenment ideas until 1830 and beyond. The geographical scope of this volume is also wider than earlier volumes, including, in Early Enlightenment, not only English Deism, but political developments in Denmark and Sweden; considering what happened in Belgium, Switzerland, Germany, Britain, the US, Spain, and the West Indies, more or less contemporary with the French Revolution; and accounting for post-revolutionary times in Europe, which also happened to be the time of the revolutions in Latin America.

The other way of looking at Israel's new book is as a response to his critics. In fact, the introduction (1–27) as well as the conclusion (923–942) are dedicated to this purpose, and there are numerous other occasions in the running text where Israel addresses some of his critics. The critique to Israel's version of the Enlightenment has two essential points: the question of whether the (Radical) Enlightenment as a whole burst forth fully armed out of the head of Spinoza; and the question of whether Israel's distinction between a Moderate and a Radical Enlightenment is true to historical facts.

Israel starts out denying that he has ever claimed that Spinoza was the originator of the entire (Radical) Enlightenment (3). As somebody who has read all of Israel's earlier books, I must confess that even if this was not what Israel wanted to say I doubt that any reader comes out of their reading experience without having the conviction that Spinoza was wholly responsible for the ideas present during the Enlightenment. Now Israel certainly goes a long way to qualify this impression: he presents “the *cercle spinoziste*” as a debating ground for radical thinkers in the Netherlands (14 f., 116 f.), he admits that Franciscus van den Enden may have been the one influencing Spinoza, rather than the other way round (56 ff.), and that, in any case, the real initiators of the Radical Enlightenment were the De la Court brothers

(59 ff.). Why not then talk about the van Enden circle, or the De la Court circle? Although Israel does not say so, it is clear that, already at the time, radical ideas were generally blamed on Spinoza. It is significant that the famous book on “the three impostors,” i.e. Jesus, Moses, and Muhammad, was often published with Spinoza’s name in the title (“L’esprit de Spinoza”).

With regard to the question of Moderate and Radical Enlightenment, Israel manages the distinction in a much more subtle way in the present book than in his previous work. To begin with, he now offers a definition of Radical Enlightenment, which, as far as I can tell, in his earlier books has only been a category implied by the thinkers included in it. In his new book, he repeatedly observes that Radical Enlightenment consists of the combination of one-substance metaphysics and the plea for (representative) democracy. Moderate Enlightenment is not explicitly defined, but can at least now be understood as the rejection of either (representative) democracy in favour of its direct form, or the dismissal of all kinds of democracy, and/or the absence of one-substance metaphysics. On Israel’s reading, the Radical Enlighteners pursued representative democracy, which means, on one hand, that it should not be direct, but, on the other hand, that all members of the population should be able to vote. In one way or other, Israel’s moderate Enlighteners were not in favour of this option.

It is neither theoretically nor historically obvious that one-substance metaphysics and democracy have to go together. In the present book, Israel observes that the necessary relation he has often claimed between one-substance metaphysics and adopting a democratizing programme should not be understood as a mutual relation, but merely as democracy becoming possible only after adopting one-substance metaphysics (i.e., in his interpretation, materialism) (924 f.). Even if this implication—which is not at all obvious—is accepted, it is difficult to understand how Spinozian one-substance metaphysics, given its determinism, could allow for any kind of political choice between democracy or any other regime, let alone ethics, in spite of what Spinoza manifestly thought. But, clearly, d’Holbach, Hélietius, and even, at least at times, Diderot, were not troubled by this paradox.

Israel admits that some of his heroes do not quite fit into the frame of reference opposing Radical to Moderate Enlighteners. Not even Israel can avoid describing Rousseau as a “radical,” because he was clearly perceived, at the time, both by the establishment and the *philosophes*, as being “the odd man out,” breaking at times with what was taken for granted by one or the other quarter. This is not to deny that Rousseau’s work could be used, thanks to its ambiguities, by Robespierre, in order to propagate Counter-Enlightenment politics, as Israel claims (190, 457 ff.), and it is difficult to understand how anybody, including Lilti can entertain a different view on Robespierre, given the historical record, no matter to what extent Robespierre was justified in

referring to Rousseau (227, 457 ff.). Israel even seems to entertain the idea of a possible “Christian Radical Enlightenment” (197 ff.). In the case of Condorcet, who in most respects seems to be the embodiment of Radical Enlightenment, Israel admits that he does not conform to the pattern of ideas that Israel expects him to follow from believing in one-substance metaphysics and defending representative democracy.

As Vincenzo Ferrone observes in his recent book, *The Enlightenment and the rights of man* (2019), “talking of generic and sometimes anachronistic categories such as radical or moderate Enlightenment does not really take us very far” (94 f.). Nevertheless, the distinction between Radical and Moderate Enlightenment could make sense, if they were conceived of as being ideal types, in the sense of Max Weber: that is if, like Eleanor Rosch’s prototypes, they serve to bring together everything which is characteristic of the category, allowing for all kinds of marginal cases, while, in addition, admitting contradictions which may result from historical development (see Göran Sonesson: *Pictorial concepts*, 1989, 65 ff.).

The title of Israel’s book, and of the fourth concluding part of it, is “The Enlightenment that failed” (771 ff.). A more adequate title would perhaps have been “The Restoration that failed.” Because Israel goes on to show that, in spite of the retreat of Enlightenment ideas during Napoleon’s reign and during that of Louis XVIII, essential parts of Enlightenment reforms were *not* curtailed. So why does Israel think that the Radical Enlightenment failed? Although this is never made explicit, the final chapter before the conclusion presents a clue (898 ff.): Israel claims that Karl Marx, along with many other Young Hegelians, who were from the start fundamentally inspired by Enlightenment ideas, discovered Socialism in the early 1840s, and on this basis elaborated a new framework for the critical stance on society, in terms of class war, which has since remained the only respectable position from which society could be reprovved.

In the conclusion to his book, Israel quotes one of his critics as stating that the aims that Radical Enlightenment failed to realize through revolutions were eventually brought about peacefully by the Moderate Enlightenment (932 f.). Israel rightly objects that his Radical Enlighteners did not plan for any revolution, in spite of inspiring one. Nevertheless, he fails to observe that, according to his definition of the Radical Enlightenment—as involving representative democracy (forgetting about one-substance metaphysics)—it is the former, and not the Moderate Enlightenment, which had no such ambition, which has prevailed in much of contemporary society, at least in Europe.

Throughout his book, Israel never loses an occasion to denounce the “post-modernist” Antoine Lilti. As someone who has read and appreciated Lilti’s earlier work about French saloon culture (*Le monde des salons: sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*, 2005), I was surprised by Israel’s use of this

invective (which it clearly is to him). Lilti's earlier book no doubt was provocative in disrupting the consensus (as manifested, for instance, in the work of Dena Goodman), according to which women held a leading role in saloon life and aristocrats and *hommes de lettres* met each other continually in the saloons. But Lilti disrupted only by offering uncontroversial facts, showing, notably, that the women holding saloons played a very passive part, and that nobles and intellectuals were generally invited on different weekdays. This, however, is not what bothers Israel, who has never shown any interest in issues pertaining to the everyday life of people at the time, not even those of intellectuals and nobles.

Although Lilti in his new book is more interested than in earlier works to take an ideological stand, to label this stand "postmodernism" seems to me a misnomer. Postmodernism is, admittedly, a very fuzzy notion, but, if we take our cues from the work of Derrida, Lyotard, and the late Foucault (including their followers in the study of literature and art), it amounts to a kind of relativism. Lilti's qualms cannot be understood as a straightforward relativism. Rather, his point of view might be "culturalism," as defined by Frederik Stjernfelt ("What is Culturalism?" in *Lexia: Rivista Semiotica*, 5–6, 2011, 369–400): it consists in "claiming cultural rights against the Enlightenment tradition for universal, individual rights."

Lilti rightly insists on the heterogeneity of the Enlightenment, not easily amenable to a simple opposition between a moderate and a radical branch, as becomes apparent when trying to make sense of Israel's work. However, if not all representatives of the Enlightenment opposed slavery and colonialism and argued for the equality of all human beings, of whatever sex, class, and race, they still inaugurated the critical spirit which permitted such critique, including postcolonialism. Indeed, Lilti proceeds to demonstrate that Postcolonialist critique in its simplest form is unjustified, Enlighteners having on the whole been remarkable for denouncing slavery, colonialism and European abuse of other countries, as well as having shown an authentic curiosity about other cultures (47 ff.). Nevertheless, Lilti then goes on to present a more damaging version of the Postcolonialist critique, according to which the very universalism of the values postulated by Enlightenment thinkers amounts to a neglect of the "position of enunciation" of these values, situated in the small part of the world called Europe (45). He does not really address this theme further, because he soon discovers that less superficial thinkers within Postcolonialism, such as Dipesh Chakrabarty and Leela Gandhi readily admit that Enlightenment values are indispensable for their form of critique (60). Why they also think that these values are, at the same time, inadequate is less clear from Lilti's text.

Lilti then proceeds to demonstrate the ambiguities and contradictions of *Histoire des deux Indes* (1770–1780), epitomized by the repeated denouncements

of slavery and colonialism on the one hand, and the disdain expressed for people on the American continent on the other. One would have liked to resolve the issue by attributing the former to Diderot, and the latter to Raynal, but Lilti shows that the latter kind of remarks are also present in the parts which we know were written by Diderot (60 ff.). But is this not expecting too much from “the maturity of the human species,” considered as an operation recently set in motion? Raynal, Diderot, and their collaborators were human beings living in a particular culture at a particular time. They could still be the initiators of a new process of human understanding which is still ongoing, though it may never be complete.

This brings us back to the question of whether universal values can emerge from, in Chakrabarty’s terms, a provincial situation. It seems to me that if universal values cannot be discovered and/or constructed from within a provincial situation, they can never arise. Like it or not, we are always in a provincial situation. Perhaps this is exactly what Lilti wants to say, but this poses the question of which “position of enunciation” is occupied by Lilti and other culturalists.

Lilti returns to the question on a superficial level, when reproaching Voltaire for using the pronoun “we” to talk about the Europeans (and sometimes only parts of them), in spite of his ambitions to write a global history, in direct opposition to Bossuet (92 ff.). He addresses more or less the same reproach to Volney, using the latter’s post-Revolution writings to demonstrate the contradictions (115 ff.). But Volney had the bad fortune, from the point of view of his later reputation, of trying to make a living several decades after the failed Revolution. Voltaire and Volney are necessarily ethnocentric, or, in terms of the semiotics of culture (see Dunér & Sonesson (eds.): *Human Lifeworlds: The Cognitive Semiotics of Cultural Evolution*, 2016), *Ego-centric*, but so are the representatives of all other cultures. Before the Enlightenment, to all appearance, nobody, and in particular nobody outside Europe, with few exceptions, was ever able to go beyond such Ego-centricity, which posits the other as an *Alius*; they could therefore not start treating the other as an *Alter*. This is what I view as the exceptionality of European history: thanks to human rights, tolerance, and critical spirit, Europe is the first culture to be able to see other cultures as, at least in some ways, better than their own. In fact, the Enlightenment invented the critique of imperialism, colonialism and orientalism, as demonstrated by Jürgen Osterhammel (*Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*, 1998) and Sankar Muthu (*Enlightenment against empire*, 2003). As Osterhammel notes, the complacent arrogance of Europe is a creation of the nineteenth century.

Lilti’s book is a collection of papers published in different journals, slightly recast to conform to the division of the book into the three topics of universality, modernity, and politics. All these papers address cases highly

interesting in themselves. Within the limits of the present review it will only be possible to consider two issues, because of their relevance to the other book reviewed. Although Lilti does not connect them, these issues are somewhat interrelated.

In one of the chapters, Lilti tells the story of the impact of Habermas' notion of "public sphere" on the scholars involved with the history of the Enlightenment, which first served as an inspiration but was later abandoned (167 ff.). Habermas, it will be remembered, first wrote a kind of historicocritical book about the emergence of the public sphere during the Enlightenment, much thanks to the abundance of journals, pamphlets and other printing matters, and also the ensuing discussions in the coffee houses. Habermas then generalised this to the idea of a space in which free exchange of rational argument became (potentially) possible as a result of the Enlightenment heritage, which, nevertheless, has continued to be endangered until this day. Lilti does not tell us whether Habermas' paradigm simply went out of fashion, or whether it was shown to be inadequate, but the rest of his chapter adduces excellent reasons for thinking the latter is the case (182 ff.). Enlightenment public space was not very much about the free exchange of rational arguments, no matter how much that was desired by many of the Enlightenment thinkers, but about the extension of the cosmopolitan—but still very much limited—"republic of letters" to include a much broader audience, on the favour of which the authors were dependent for their outcome.

Another chapter in the book contains a version of Lilti's critique of Israel, which is repeatedly referred to in Israel's book (223 ff.). The essential points of Lilti's critique are the obvious ones, which I referred to above: that it is not plausible that the whole of (Radical) Enlightenment was inspired by Spinoza's work, and that the distinction between Moderate and Radical Enlightenment is too crude to account for the complexity of Enlightenment ideas, in time and space, and also within the lifetime of different representatives of the Enlightenment. In his new book Israel, without explicitly acknowledging his errors, goes a long way to temper his earlier claims. Another classical point of critique of Israel's work consists in saying, as Lilti does, that ideas alone cannot have produced such an event as the French Revolution. My impression is that Israel has answered this charge in earlier publications, but in his new book he does so very explicitly: there have been many revolts throughout history, and some of those occurred at the time of the French Revolution, but the reason that the latter turned out to be more than just another revolt is that a group of intellectuals grasped the occasion to try to realize their utopian idea of a just society (927 ff.).

Lilti makes one original point, which has not been answered by Israel in his new book, and it is clearly connected to his critique of the Habermas

paradigm. No matter how much Israel, in earlier books, talks about “a history of controversies” he does not bring this point of view to his description of the Enlightenment, except in the rather rigid form of the opposition between Moderate and Radical Enlightenment. Thus, he misses, as Lilti makes clear in his critique of Habermas, what is original to the Enlightenment: the setting of issues onto debate, not necessarily in any rational format. In fact, as Lilti intimates, the rules were basically set by the new extension of the public to the increasing number of those who could read. This goes a long way to confirm my suggestion that the part of the reproaches addressed to the Enlightenment by Horkheimer and Adorno that is correct is its being at the origin of the cultural industry (Sonesson: “Three visits to the earthly city of the Enlightenment philosophers” in *Lychmos* 2019, 247–255).

As Lilti observes at the very beginning of his book, the critique of the Enlightenment has gone through three phases: that of the Counter-Enlightenment, become, after the Revolution, the Conservative Establishment; that of the Frankfurt School; and that of the so-called Post-Colonialist Critique (37 f.). While it is easy to understand the conservative opposition to Enlightenment values, it is more complicated to make sense of the other two phases. If Adorno and Horkheimer had been orthodox Marxists, what Israel tells us about socialism taking over the radical stance from the Enlightenment could have helped explaining the position of the Frankfurt School: as it is, however, this will hardly do (see further Sonesson in *Lychmos* 2019). Nowadays only historians of ideas (and intellectuals with an interest in history) are interested in the Enlightenment critique formulated by the Frankfurt School. What Lilti terms the Post-Colonialist Critique is much more relevant today, and it clearly accounts for a large part of the different stands on the Enlightenment found in the books by Lilti and Israel.

Although none of them would readily admit it, I think that Israel’s and Lilti’s arguments stem from the same ground. Just like other manifestations of Radical Critique (Marxism, Anarchism, etc.), Post-Colonialist Critique and any other versions of Culturalism, are impossible to imagine except as part of the Enlightenment heritage. The fundamental contribution of the Enlightenment was the idea of human rights (see Ferrone: *The Enlightenment and the rights of man*, 2019). The best of the Enlightenment thinkers, in their best moments, wanted all human beings to enjoy the same rights. Although they were very much aware of the plights of different human groups, they thought the best that could be offered to them was the exercise of the same rights. What the Enlighteners neglected, in Lilti’s terms, was the “position of enunciation,” i.e. the specific perspective on human rights of excluded groups wanting to gain, not universal rights, but the right to be different. In this sense, political correctness/culturalism is an exacerbation of Enlight-

enment values, attributing specific rights, including tolerance, to ethnic groups which themselves have never entertained any such values or which may continue to show intolerance vis-à-vis all other groups. It retains the universalism of Enlightenment values within each culture, while relativising the value relation between different cultures. This, not what Horkheimer and Adorno claimed, is the real dialectics of the Enlightenment.

Göran Sonesson

Lund University

*Rationality and rights: second approximation
to the true dialectics of the Enlightenment*

Vincenzo Ferrone: *The Enlightenment and the rights of man*. Translated by Elisabetta Tarantino. Liverpool: Liverpool University Press, 2019. xii+564 pp. ISBN 9781789620368, pbk.

Margaret C. Jacob: *The secular enlightenment*. Princeton NJ: Princeton University Press, 2019. xi+339 pp. ISBN 9780691161327, hbk.

It is a truth universally acknowledged that the Enlightenment is more than a label for a particular period in history; it also designates an array of ideas that continue to be relevant. Margaret Jacob ends her book expressing her hope that we will be able “to bring the best of the secular Enlightenment with us into the future” (264). From the very start, Vincenzo Ferrone presents his history of “the rights of man” within the framework of twentieth century politics, notably that of the United Nations, in order to show that, in this precise sense, these rights were discovered by Enlightenment thinkers (19 ff.). None of them, however, dote on the classical picture of the Enlightenment as being “The age of reason,” except, of course, in the rather dated sense in which rationality is another name for secularity. The big rational systems of thinking were really products of the seventeenth century, as seems rather well established by now, and these were constantly rejected by the Enlighteners, who held a much more practical and situated notion of reason, not deprived of emotionality, than is their reputation (see references in Sonesson: “Three visits to the earthly city of the Enlightenment philosophers” in *Lychnos* 2019, 247–255). The Enlightenment heritage that Jacob hopes to preserve is the possibility of leading a worldly life, which she believes nowadays has become pervasive even in the United States. Ferrone is less optimistic about the future of “the rights of man” as he understands them: At the very last page of his book he muses over the mystery of “the ‘halt’ in the Enlightenment programme” (497).

Jacob's new book mostly reads as an introductory account directed at somebody who has hardly heard of the Enlightenment before, citing all the well-known peoples and anecdotes. It is true that she has more to say about the Italian Enlightenment (204 ff.) than is customary (except, of course, in the writings of Venturi and Ferrone) and that she spends an appreciable amount of time taking note of the reactions to the French Revolution, in Britain and the United States, and more briefly in other parts of the world, particularly in the case of those who at first welcomed it enthusiastically as being the fulfilment of the Enlightenment and then, with the occurrence of the Terror, rejected it as the Enlightenment gone awry (233 ff.). In several passages of the book, however, she puts a special emphasis, as promised in the title, on secularity being a cause or a result, or perhaps both, of the Enlightenment, where secularity should be understood not as atheism or lack of faith, but as a renewed interest in this world, of living your life as if the Bible and afterlife did not matter (much). To this purpose, she follows the life stories of a few individuals whose names have not been familiar to posterity, but who have left some traces of their life and opinions in diaries or some other documents (66 ff.). Of particular interest, I believe, is her study of the changes occurring in what was at the time a prototypical mass-market publications, the annual almanacs, showing that as we get further into the eighteenth century, mentions of Biblical time and astrology tend to disappear, being replaced by more worldly business (11 ff., 35–42, 57).

The recent book by Ferrone could also be said to be about secularity, although the word is not often mentioned. This immense work (quantitatively no less than qualitatively) is concerned to recount the convoluted narrative about the secularization of natural rights into political rights. The main thesis of Ferrone's book is that "the rights of man" (not "human rights," for reasons we will come to below) were discovered during the Enlightenment, at least in the sense of being political rights. It is indeed a tortuous story that Ferrone relates, because it comprises several moments of rupture, and they are not recorded in historical order, which makes it especially difficult to keep up the count. Ferrone shows how the notion of the rights of man emerges from a series of displacements of earlier notions, such as the Greek "nomos," as well as mediaeval natural law as conceived by Aquinas and reconceived by Grotius and Pufendorf (29 ff.). As far as I am able to follow the story, however, it is made up of a series of peripeties, and it goes more or less like this: the Greek and Roman philosophers who talked about rights did so laying much more emphasis on the duties of individuals to the state than on their rights (29 ff.). This is equally true of the School of Salamanca, in spite of its defence of the humanity of the peoples of the New World (50 ff.), and also of the notion of natural rights as defended by, notably, Grotius and Pufendorf (53 ff.). The latter did extend the attribution of

rights to all Christians, no matter whether Catholic or Protestant, but no further, that is, not to those holding any other religious belief. Moreover, like all earlier thinkers, Pufendorf postulated that by some kind of implicit contract the individuals had given away their rights to the person in power, that is, the monarch, which it to say that they could have enjoyed those rights only in some kind of mythical past (73 ff.). Barbeyrac and Burlamanque, who in other versions of the story are often presented as precursors to the Enlightenment thinkers, here appear as essentially conveying the message of Grotius and Pufendorf, while introducing slight modifications (83 ff., 132 ff.).

In Ferrone's story, the first hero is Locke, who conceived of each individual as being autonomous and conscious of himself (111 ff.). More generally, however, the Enlightenment introduced the idea of the natural right of each person to the pursuit of happiness (123 ff.). Ferrone goes on to consider the contributions of Diderot and Hume (139 ff.) as well as Rousseau (159 ff.), which, in the end, he finds wanting. Interestingly, he declares Vico—usually famous for his contribution to quite different domains of ideas—to be a precursor to the idea of the rights of man, later on made more concrete in legal terms by Genovesi, Verri, Beccaria, and Filangeri (273 ff., 228 ff., 230 ff., 307 ff.). All along, Ferrone completely avoids relating this process to the declaration of the rights of man occurring at an early stage of the French Revolution.

Ferrone is very clear about one thing: d'Holbach is not a defender of the rights of man, because he wants to reserve power to some kind of social elite (196 ff.), and he thinks, like Pufendorf, that once individuals have implicitly entered the social contract, they have given up all their rights in favour of the state (335 ff.). This presentation of d'Holbach's conception seems very much contrary to even a layman's impression. In Jonathan Israel's recent book, *The Enlightenment that failed* (2019), d'Holbach receives a very different treatment, as one of the foremost representatives of Radical Enlightenment, and thus, among other things, of democracy (178 ff.). Israel's abundant quotations from d'Holbach's works would seem to prove that his interpretation is, historically, the more correct one. But there is more to it. Ferrone and Israel have very different ideas of what forms the basis of the idea of human rights/the rights of man. Ferrone considers the rights as a thing acquired by any person from his/her birth, a fact outside of history, despite his book being all about the recognition of these rights *in* history. According to Israel, d'Holbach, when commenting on Rousseau's conception, admits that human rights may, in a sense, accrue to any individual once born, but still maintains that they can only be realized in the state of society, that is, according to the idea of cultural evolution current at the time, at a time in history when people are living in a more or less organized way together (187 ff.). If so, this goes against the tradition pursued by Ferrone, but, unfortunately, Israel is not always as clear about this interpretation.

Another reason for the different evaluations of key Enlightenment figures by Ferrone and Israel no doubt has to do with their idea of democracy. Israel associates (Radical) Enlightenment with the notion of *representative* democracy. In his new book, Israel defines Radical Enlightenment as the combination of one-substance metaphysics and the plea for (representative) democracy; but in his earlier books, it is safer to say that it is a label for the way of doing Enlightenment characteristic of d'Holbach, Helvétius, Diderot, Condorcet, and a few others, not including Locke and Voltaire, nor Rousseau. It follows that representative democracy is an important feature of Radical Enlightenment, as conceived by Israel. Both those defending enlightened despotism, such as Voltaire, and those in favour of direct voting (in the sense of a referendum), such as (sometimes) Rousseau, are thus excluded. Ferrone is not, as far I can tell, against representative democracy, which is after all our common-sense idea of democracy at present. However, he clearly takes the critics of direct democracy at the time to have been in favour of the rule by an elite. He is right in that respect, but he is wrong if he thinks this elite was supposed to consist of any pre-existing social group (e.g. aristocrats, or people earning a certain amount of money, as was later stipulated during the Revolution). In fact, leading Enlightenment thinkers considered most people to be too ignorant, and thus too easily swayed by populist rhetoric (as later instantiated by Robespierre's Counter-revolution), to be able to take their stand directly on politically important issues. But they also believed that this situation would change, once people were receiving an adequate education, and they also took steps to organize such a system of education (a process excellently recounted by Israel, 563–594) in the all too short time between the overturn of Robespierre's dictatorship, and that of Napoleon. Even Israel cannot avoid commenting that d'Holbach was very optimistic in thinking that the ignorant masses, unable to decide any matter directly, would yet be capable of choosing the right persons to represent them in Parliament (178 ff.).

Jacob's book is interesting for telling us something about the general change of values of society during the period of the Enlightenment, while Ferrone's book traces in detail the history of "human rights" until their coming into their own during the same period. In Ferrone's terms, as well as those of Israel, the French Revolution, not to mention the American one, was certainly a case of failed Enlightenment. But what these books suggest, taken together, is that the Enlightenment really did constitute a process in which ideas were exchanged (not necessarily on very rational terms) with the purpose of creating a better way of living together for human beings. Even if some of the aims of the Enlightenment, such as representative democracy, have been realized, the process itself was halted, as Ferrone specifically observes. All along, however, it has remained an undercurrent of social critique and utopian ideas in the contemporary world.

In this respect, Ferrone may have diagnosed a more serious liability of Enlightenment values in our time than the turn to socialism, referred to by Israel in his new book. In the preface to the English translation, Ferrone insists on retaining in translation the term “rights of man,” which is a literal translation of the term used at the time, opposing it to the contemporary term “human rights,” which, unlike the attempt by the Enlightenment thinkers to transform rights into political instruments, has become “the battle-cry [...] [of] apolitical universalism” (xii). His intention is easier to grasp at the end of the introduction, where he refers to the claim being made by many contemporary thinkers of there being distinct “Asian values” which should be taken into account, in competition with the customary rights of man, which, in their view, merely are “Western values.” As Ferrone says, such a view is “a betrayal of Enlightenment values,” since it denies the universalist claim of “the rights of man.” Ferrone goes on to explain that, “In this sense [...] ‘man’ denoted an individual without gender specification (the use of the masculine pronoun notwithstanding), who was universally the holder of rights. And this applied to all his *variétés*, this being the actual term used by Buffon, all over the world. This is why it is necessary to keep these two terms – the rights of man and human rights – quite distinct from each other” (xii). While Ferrone does not use the nowadays common term “political correctness,” it is clear from context that this is what he is thinking of. *Britannica* (<https://www.britannica.com/topic/political-correctness>; consulted on September 9, 2020) defines “political correctness” as “language that seems intended to give the least amount of offense, especially when describing groups identified by external markers such as race, gender, culture, or sexual orientation.” What is really at stake here is of course the ideological standpoint behind such language, from the point of view of which there are such things as Asian values, Muslim values, Black values, Female values, and so on. To the extent that “political correctness” is still felt to be a pejorative term (many classifications started out that way, such as, for instance, “impressionism”), we should perhaps instead talk of “culturalism,” which, according to Frederik Stjernfelt (“What is Culturalism?” in *Lexia: Rivista Semiotica*, 5–6, 2011, 369–400), consists in “claiming cultural rights against the Enlightenment tradition for universal, individual rights,” whether this is done from supposedly left-wing and right-wing positions.

Although such a position can certainly be described as a betrayal of Enlightenment values, I believe it is also a result of them. In his book, Ferrone shows how the notion of the rights of man emerges from a series of wide-ranging displacements of earlier notions (29 ff.). Just as these notions, which are in many ways in opposition to the Enlightenment notion of “rights of man,” serve as the basis for the latter, the “politically correct” notion of human rights clearly would be impossible without its basis in the Enlightenment

notion. In fact, Enlightenment thinkers, as in particular Jürgen Osterhammel (*Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*, 1998) and Sankar Muthu (*Enlightenment against empire*, 2003) have shown, already mounted a defence of many minorities and ethnic groups. But their ambition was for all these groups to be able to enjoy the same rights, not for each group to have specific rights as members of their group. Between the final, belated triumph of the notion of human rights at the beginning of the last century, and the emergence of the culturist notion of rights, there is clearly not a sufficient historical depth to document the changes, in the way Ferrone has realised this for earlier centuries. But contemporary ethnography will no doubt confirm that there are no manifestations of “political correctness” in any of the countries where Enlightenment values have not prevailed beforehand. This is certainly a clue that it is not in the notion of reason, as claimed by the Frankfurt School, but in that of rights, that the intrinsic contradictions are found which give rise to the dialectics of the Enlightenment.

Göran Sonesson
Lund University

De mänskliga rättigheternas möjligheter och begränsningar som politiskt ideal

Justine Lacroix & Jean-Yves Pranchère: *Le procès des droits de l'homme. Généalogie du scepticisme démocratique*. Paris: Seuil, 2016. 352 s. ISBN 9782021181005, hft.

Justine Lacroix & Jean-Yves Pranchère: *Les droits de l'homme rendent-ils idiot*. Paris: Seuil, 2019. 98 s. ISBN 9782021384178, hft.

Alltsedan de mänskliga rättigheterna deklarerades 1789 har de utsatts för hård kritik. Edmund Burke, Jeremy Bentham och Karl Marx var oeniga om mycket, men samtliga var de kritiska mot mänskliga rättigheter som en strukturerande princip för politiskt handlande. Lika mångfacetterad är dagens kritik, vilket är särskilt tydligt i den franskspråkiga debatten. Flera av Frankrikes mest inflytelserika intellektuella, såsom filosofen och den före detta chefredaktören för tidskriften *Le Débat* Marcel Gauchet och filosofen Pierre Manent, har kritiserat det starka inflytande som mänskliga rättigheter har över dagens politiska liv. Det är med siktet inställt på dessa kritiker – från det förflutna såväl som i samtiden – som filosofen Jean-Yves Pranchère och den politiska teoretikern Justine Lacroix, båda två från Belgien, formulerat ett försvar för de mänskliga rättigheterna i de nyligen publicerade

Le procès des droits de l'homme (2016) samt *Les droits de l'homme rendent-ils idiot* (2019).

Den första delen i studien från 2016 utgörs av en överblick över den samtida kritiken av de mänskliga rättigheterna, vilken indelas i tre övergripande strömningar. Den första benämner författarna den antimoderna. Inom ramen för denna ryms dels en strömning som går ut på att den moderna individcentrerade rättighetstraditionen underminerar politikens specificitet, dels en teologiskt grundad kritik mot den moderna idén om mänskliga rättigheter. Av dessa är det framförallt på den sistnämnda som författarna fokuserar. De mänskliga rättigheterna uppfattas här som en förlängning av den nominalistiska tanketradition som växte fram ur högmedeltidens universalistrid. Enligt nominalisterna är våra begrepp mänskliga konstruktioner och inte, vilket begreppsrealister som Thomas av Aquino hävdade, uttryck för av människan oberoende entiteter. Härigenom upprättade nominalisterna en åtskillnad mellan objekt i världen och de separat existerande entiteter som realisterna antog att de korresponderade mot. Objektens namn betraktas i stället som godtyckliga och resultatet av vår vilja, som likt Guds vilja är obunden. Denna förskjutning spelade senare en central roll vid utvecklandet av den moderna kontraktsteorin hos tänkare som Thomas Hobbes, vilken vände sig emot metafysiska "absurditeter" som att människan skulle ha ett högre *telos* att sträva mot, vilket realisten Thomas av Aquino hade hävdad. Frihet är att följa sin obundna vilja, och människans primära skyldighet är att efterleva den naturlag som kräver att människan ska göra vad som står i hennes makt för att skydda sitt liv. Enligt kritikerna av denna idé, bland vilka vi till exempel återfinner den brittiske teologen John Milbank, är den alltmer nihilistiska samhällsordning som vi i dag lever i – konstituerad av en global varumarknad i kombination med stater som syftar till att skydda invånarnas mänskliga rättigheter och tillgodose individernas behov som konsumenter – en effekt av denna successiva förskjutning från en ändamålsstrukturerad till en viljebaserad samhällsordning.

Den andra övergripande strömningen skiljer sig från den förstnämnda genom att de mänskliga rättigheternas starka ställning här primärt betraktas som ett hot mot demokratin. Tonvikten vilar på en kritik av den abstrakta föreställning om individen som postuleras i åberopandet av de mänskliga rättigheterna i det samtida politiska livet. Genom att reproducera en snedvriden uppfattning om relationen mellan individ och samhälle, bidrar den starka ställning som mänskliga rättigheter i dag har till att underminera de institutionella villkor som ligger till grund för den särställning som individen har i dagens västerländska demokratier.

Den tredje kategorin som identifieras är det som författarna benämner den "radikala" kritiken. Enligt företrädarna för denna position fungerar mänskliga rättigheter som en ideologisk kraft vilken underblåser den nylibe-

rala samhällsordningen. Genom att betona individens fri- och rättigheter förflyttas fokus från de socialt specifika och strukturella problem som begränsar människor, till att handla om en relation mellan stat och individ. Mänskliga rättigheter genererar på så vis en typ av offermentalitet, där rättigheter blir ett medel för att skydda utsatta individer, snarare än att inspirera dem till politiskt agentskap.

Som författarna påpekar delar dessa i grunden väldigt olika kritiska strömningar samtliga en föreställning om att de mänskliga rättigheterna har bistått statens och marknadens parallella expansion och härigenom underminerat förutsättningarna för kollektivt självbestämmande. I en ömsesidig växelverkan har de båda – mänskliga rättigheter och varusfärens expansion – på så vis fungerat som en central drivkraft bakom den nyliberala samhällsordning som tagit form de senaste decennierna.

I del två av *Le procès des droits de l'homme* följer sedan sju fallstudier av historiska kritiker av de mänskliga rättigheterna, från Burke via Bentham, Auguste Comte, Louis de Bonald, Joseph de Maistre och Marx fram till Carl Schmitt. Att gå in på hur deras olika former av kritik ser ut finns det inte utrymme för här. Men då författarna gör anspråk på att säga någonting nytt om Marx är det motiverat att säga något om denna läsning. Med en metod som författarna lånar från den norske samhällsfilosofen Jon Elster och benämner den överlagda anakronismen, tar de avstamp i spänningarna i Marx verk och försöker överskrida dessa genom att argumentera för hur hans emancipatoriska idéer kan skrivas in i den moderna traditionen om mänskliga rättigheter – trots att Marx själv vid ett flertal tillfällen avfärdade dem som ett symptom på den förvridna föreställning om individen som kapitalismen ger upphov till. Lacroix och Pranchère ställer denna explicita kritik mot hans återkommande återopande av en mer komplex idé om individuell frihet, och argumenterar för att denna är oskiljaktig från den politiska förståelse av de mänskliga rättigheterna som Marx kritik öppnar upp för. Läsningen av Marx återkommer även och sätts i spel när författarna i de två avslutande kapitlen försöker skriva fram sin egen förståelse av och försvar av mänskliga rättigheter via Arendts idé om rätten till rättigheter.

I denna tredje och syntetiserande del av boken lyckas författarna på ett förtjänstfullt sätt visa hur Arendts idé om rätten till rättigheter är relaterad till hennes betonande av begreppet jämlikhet som en politisk kategori snarare än som en rättvisepincip för fördelning av resurser. Deras angreppssätt kan därmed även förstås som ett försök att överskrida den skarpa åtskillnad som vissa formuleringar hos Arendt bjuder in till mellan det politiska och det sociala. Det politiska, beskrivet som ett slags idealiserat praktiserande av frihet, kontrasterar Arendt ibland mot vad hon benämner det sociala, vilket beskrivs som sådant som egentligen hör den privata sfären till, men som i det moderna samhället gjorts till offentliga angelägenheter. Av flera

uttolkare har detta uppfattats som att Arendt menar att till exempel fördelningsfrågor inte skulle vara av en politisk karaktär, ja, att hela välfärdsstaten till sin natur skulle vara anti-politisk. Lacroix och Pranchère visar emellertid, väl förankrade i hennes rika och ibland motsägelsefulla *oeuvre*, hur distinktionen mellan det politiska och det sociala kan aktiveras för att belysa hur det sätt genom vilket välfärdspolitik och våra fri- och rättigheter artikuleras och praktiseras på har givit upphov till olika problem, snarare än att tala om det politiska och det sociala som två av varandra oberoende monoliter.

En annan styrka med deras argumentation – i enlighet med idén om rätten till rättigheter – är deras betoning av de institutionella villkoren för realiserandet av demokratin som ett politiskt projekt. I öppen polemik mot de teoretiker som definierar politiskt handlande som något per definition gränsöverskridande (såsom exempelvis den samtida filosofen Jacques Rancière), där politik reduceras till de handlingar som ifrågasätter den rådande ordningen i sin helhet, betonar författarna den fundamentala betydelsen av ett institutionellt ramverk inom vilket rätten till rättigheter kan praktiseras.

Betraktade var och en för sig är de tre delarna väl sammanhållna och rymmer flera klagörande distinktioner. Det är därför synd att författarna inte lyckats att bättre integrera dem. De fina läsningar och teoretiska resonemang som de separata delarna rymmer förtjänar bättre. Deras historiska läsningar försvinner i princip helt, sånär som på Marx, genom vilken de, vid sidan av Arendt, på ett effektivt sätt lyckas skriva fram sin egen position.

I kraft av det stora utrymme som de ägnar åt Arendt och Marx väcker boken även vissa frågor kring en annan, minst lika central men mindre uttalad, inspirationskälla för författarna: den franske filosofen Claude Lefort (1924–2010). Att de är djupt beroende av honom framgår tydligt. Men med hänsyn tagen till den framskjutna ställning som hans resonemang kring mänskliga rättigheter intar i boken, undrar man som läsare varför inte han också har tilldelats ett eget kapitel, precis som Arendt och Marx. På så vis hade de kunnat tydliggöra på vilket sätt de vidareutvecklar – vilket de onekligen gör – även hans reflektioner när de, i synnerhet i bokens två avslutande kapitel, går i dialog med andra tänkare. Samtidigt som denna närkamp med ett antal teoretiker – utöver de redan nämnda kan även framhållas Étienne Balibar, Étienne Tassin med flera – är ett bidrag i sig till diskussionen, lämnas mycket lite utrymme åt de många kritiker som de presenterat i bokens två första delar. Det är i ljuset av denna brist som vi ska förstå deras uppföljande bok från hösten 2019, där fokus ligger på att bemöta kritiken av de mänskliga rättigheternas starka ställning i den samtida franskspråkiga debatten.

I *Les droits de l'homme rendent-ils idiot?* riktar författarna in sig på kritiker i den franska samtida debatten som i princip samtliga sorterar under den andra strömningen i boken från 2016. Det blir nu även ännu tydligare att den underrubrik som de i boken från 2016 lånat från titeln på en av Gauchets

publikationer, *La démocratie contre elle-même* (2002) inte är en slump; betydande delar är ägnade åt att försöka besvara hans kritik av de mänskliga rättigheternas ställning i det senmoderna samhället.

Boken är indelad i fyra tematiska kapitel varav samtliga, liksom inledningen och slutsatsen, fokuserar på invändningar som Gauchet formulerat. Utöver de aspekter som redan framhållits – att det sätt som mänskliga rättigheter aktiveras på i dag går hand i hand med en ohämmad marknads-expansion samt underminerar förutsättningarna för kollektivt mobiliserande projekt genom att de tar avstamp i individens fri- och rättigheter – lyfter de i denna bok även den något mer specifika franska debatten där det sätt som mänskliga rättigheter aktiveras på i dag anses bidra till ett underminerande av det sociala livets koder och allmän hövlighet i samhället.

Kärnan i denna inte för alla kanske helt intuitiva kritik går ut på att de mänskliga rättigheterna är ett led i en juridifieringsprocess av samhälleliga normer och vanor, vilken har som effekt att det som inte är kodifierat betraktas som legitimt. De oskrivna regler och koder som människor tidigare agerat utifrån skulle enligt dessa kritiker ha dukat under för en skock knölar som först och sist har sina rättigheter för ögonen. Lacroix och Pranchère identifierar framförallt två problem med denna kritik.

För det första betonar de att processen av juridiskt kodifierande av mellanmänskliga relationer inte är ny, utan tvärtom är intimt sammanflätad med det moderna samhället, och att flera av kritikernas positioner går tillbaka till en reaktionär kritik av det moderna samhället som sådant. Det är förvisso sant, skriver Lacroix och Pranchère, att rättslig kodifiering bryter upp vissa kollektiva band, men så som denna kritik formulerats skiljer den sig inte nämnvärt från hur kontrarevolutionära tänkare som Louis de Bonald resonerade, som år 1816 fick igenom det som kom att kallas *La loi Bonald*, vilken på nytt olagligförklarade skilsmässan efter 1792 års radikala skilsmässolag.

Deras andra argumentationslinje går ut på att inflationen i formuleringen ”rätt till” förvisso är ett symptom på en bekymmersam tendens i vår samtid, men att denna utveckling inte springer ur de mänskliga rättigheternas förmenta ideologiska dominans. Tvärtom, menar författarna i Claude Leforts efterföljd, skapar mänskliga rättigheter förutsättningar för att motverka den privatisering av den offentliga sfären som formuleringen ”rätt till” är ett uttryck för.

Kombinationen av det starka inflytande som Leforts tänkande utövar på författarna och att Gauchet utgör deras primära måltavla, gör att böckerna, i synnerhet den från 2019, kan läsas som en förlängning av det meningsutbyte kring de mänskliga rättigheternas funktion i det moderna samhället som Gauchet och hans före detta läromästare Lefort initierade 1980. I essän ”Droits de l’homme et politique” från 1980 (omtryckt i essäsamlingen

L'invention politique 1981), formulerar Lefort ett försvar för de mänskliga rättigheterna rotat i en idé om politisk frihet. Han ville visa på vilket sätt mänskliga rättigheter hade spelat och alltjämt spelade en fundamental roll för en vital demokrati. Udden var riktad mot två positioner: dels mot de medialt mycket uppmärksammade så kallade ”nya filosoferna”, vilka såg mänskliga rättigheter som ett ramverk för att skydda sig dels mot politiken och staten; dels mot det marxistiskt inspirerade avfärdandet av mänskliga rättigheter som en ideologisk dimridå vilken döljer det borgerliga samhällets reella ojämlikheter.

Mot dessa uppfattningar artikulerade Lefort en tolkning av de mänskliga rättigheterna där han betonade hur de alltsedan de först proklamerades under 1700-talets andra hälft aldrig har fixerats, och att det är just denna rörlighet – att ständigt vara under diskussion – som ger dem deras specifikt politiska karaktär. I kraft av att vara under kontinuerlig omförhandling, pådriven av att etablerade tolkningar ifrågasätts på nytt och att tidigare exkluderade grupper reser nya anspråk, genererar de en politisk aktivitet och tvingar härigenom individerna att som politiska subjekt konfrontera varandra kring olika tolkningsfrågor. Diskussionerna kring deras innebörd har bidragit och bidrar alltjämt till att ge det moderna samhället sin karaktär av historisk föränderlighet. Hans försvar bottnar således inte primärt i det innehåll som de för tillfället är fyllda med, utan snarare i den politiska aktivitet och medborgaranda som diskussionerna om dem ger upphov till. Det är denna idé som utgör kärnan i Lacroix och Pranchères försvar av de mänskliga rättigheterna som själva navet i demokratin, här uppfattad som den politiska regim genom vilken människor kan åberopa sin, som Arendt formulerade det, ”rätt till rättigheter”. Det är också utifrån denna idé som de kritiserar Gauchet.

Det var med udden riktad mot Leforts idé som Gauchet först artikulerade sin kritik av de mänskliga rättigheternas nya ställning i det politiska livet år 1980 i uppsatsen ”Les droits de l’homme ne sont pas une politique”, i *La démocratie contre elle même* (2002). Gauchet skiljer här mellan mänskliga rättigheter som ett slags minimalt ramverk för det politiska handlandet och den ”maximalistiska” förståelse som han såg växa sig allt starkare mot slutet av 1970-talet, där politik reduceras till ett försvar av individens fri- och rättigheter. Det var mot den sistnämnda som han riktade sin kritik; genom att låta individens fri- och rättigheter tjäna som utgångspunkt för politisk mobilisering underminerar de förutsättningarna för såväl politiskt handlande som för de institutionella ramverk som på längre sikt borgar för individens fri- och rättigheter.

En annan aspekt av förskjutningen mot mänskliga rättigheter som övergripande politiskt mål som Gauchet vände sig emot, är att det både är ett symptom på och bidrar till vår växande oförmåga att orientera oss historiskt

och att föreställa oss framtiden som något annorlunda än det rådande. Den ”maximalistiska” förståelsen av mänskliga rättigheter länkas härigenom samman med nuets allt större betydelse på bekostnad av det förflutna och framtiden. Som Gauchet inskräper i den fjärde och sista delen i sin svit om demokratins tillkomst och utveckling, *L'avènement de la démocratie. IV, Le nouveau monde* (2017), är detta en dynamik som drivs på från två fronter: där vänstern värnar om att befria individen från olika strukturella hinder, försvarar högern en fri marknad. Libertariansk individualism, en stat vars yttersta syfte det är att skydda människors rättigheter samt en disciplinerande marknad kompletterar härigenom varandra. Territorialstatens försvagade ställning i kombination med söndervittrandet av socialismen som ett mot framtiden orienterat politiskt projekt har tillsammans möjliggjort framväxten av en nyliberal ordning. I kontrast till de visionära föresatser som beledsagade de moderna politiska rörelserna, har nyliberalismen vunnit terräng genom att successivt transformera samhällets olika sfärer i enlighet med marknadsprinciper för att sedan, med skenbart modest pragmatism, följa den riktning som summan av vår individuella valfrihet stakar ut. I dynamiken som underhåller denna illusion stärker den rättighetsskyddande staten och den disciplinerande marknaden varandra: båda bidrar de till att underminera förutsättningarna för framväxten av historiskt förankrade politiska subjekt som vill och kan ge den politiska gemenskap de tillhör en riktning in i framtiden.

Lacroix och Pranchères försök att vidareutveckla Leforts försvar av de mänskliga rättigheterna genom att sätta det i spel mot Arendt och ett flertal andra inflytelserika tänkare är mycket övertygande, särskilt i den första publikationen från 2016. I sin strävan att vederlägga Gauchets kritik är de emellertid inte lika framgångsrika. Även om de lyfter fram flera relevanta invändningar mot hur han argumenterat i vissa enskilda frågor och formuleringar, lyckas de inte på ett tillfredsställande sätt svara på två av de centrala utmaningarna i Gauchets argumentation.

För det första lyckas de inte visa vilka faktiska skillnader och likheter vi kan urskilja mellan hans position och de olika former av antimodern kritik som de redogör för i boken från 2016. Det hade till exempel varit intressant att pröva hur Gauchets position kan förstås i relation till de direkt modernitetskritiska invändningar mot de mänskliga rättigheternas sätt att verka i det moderna samhället, såsom de formulerats av exempelvis hans före detta kollega Manent i *La loi naturelle et les droits de l'homme* (2018), eller hos den brittiske teologen John Milbank. Båda två riktar in sig på de mänskliga rättigheternas oförmåga att inspirera till ändamål bortom försvaret för individens positiva såväl som negativa rättigheter och självbestämmanderätt. Hur kan vi förstå Gauchets kritik i relation till dessa invändningar? Har han svar på de svåra frågor om det moderna samhällets inre spänningar som

såväl Manent som Milbank formulerat? Detta får vi inget tydligt svar på i någon av böckerna.

Det andra problemet med Gauchets tänkande som de inte adresserar på ett adekvat sätt är hur, mera precist, vi bör förstå den idé om autonomi utifrån vilken han kritiserar den ”maximalistiska” ställning som de mänskliga rättigheternas fått i dagens liberala demokratier. Såväl författarna som Gauchet, och många andra med dem, se till exempel Samuel Moyns senaste bok *Not Enough. Human Rights in an Unequal World* (2018), är överens om att mänskliga rättigheter inte är tillräckliga för att skapandet av ett vitalt politiskt liv. Den intressanta frågan blir därför hur de själva relaterar till Gauchets svar på denna fråga. Den autonomiidé som han formulerat går ut på att skapa institutionella förutsättningar för formerandet av ett i historien förankrat politiskt subjekt som vill och kan ge en politisk gemenskap en riktning in i framtiden. Givet hur nära de trots allt ligger varandra i flera nyckelformuleringar är det synd att de inte ägnar mer energi åt att mer omsorgsfullt skriva fram på vilket sätt de vänder sig emot Gauchets förståelse.

Trots att de alltså finns punkter där författarna hade kunnat bli mer utförliga är Justine Lacroix och Jean-Yves Pranchères försök att formulera ett försvar av mänskliga rättigheter mycket läsvärt för alla med ett intresse både för rättighetsfrågor och för politisk teori i allmänhet. Särskilt intressanta är deras reflektioner eftersom de både försöker bemöta kritikerna av mänskliga rättigheter och skriva fram en egen position i närkamp med ett antal samtida till de mänskliga rättigheterna mer positivt inställda tänkare. På ett föredömligt vis praktiserar författarna precis det meningsutbyte som de, i Leforts efterföljd, föreställer sig att diskussionen kring mänskliga rättigheter ska generera.

Tomas Wedin

Göteborgs universitet

Where have you gone, Heinrich Wölfflin?

John D. Lyons (ed.): *The Oxford handbook of the Baroque*. New York: Oxford University Press, 2019. xvii + 888 pp. ISBN 9780190678449, hbk.

Like true love and chronic back pain, some discussions in the historiography of science never go away entirely. Two decades ago in this journal, the intellectual historian Gunnar Eriksson published a learned, thought-provoking, and occasionally combative article which argued that the science of the seventeenth century should be understood as an integral component of what historians of the arts had long designated Baroque culture (“Begreppet barockvetenskap” in *Lychnos* 1999). In many ways, the argument was a

product of its time. The still young but already orthodox notion of the Scientific Revolution had come under increasingly heavy fire (e.g. Lindberg & Westman, eds., *Reappraisals of the Scientific Revolution*, 1990). The ongoing dissemination of Isaac Newton's unpublished writings on alchemy, biblical hermeneutics, and ancient wisdom spawned bold and innovative reinterpretations of the origins of modern science. The broad influence of Frances Yates' works served to make "Renaissance Science" a seductive and subversive watchword at graduate seminars from Berkeley to Uppsala. These works portrayed how scientific advancement had hinged on the contributions of figures formerly deemed peripheral or irrelevant, how modes of thought long disregarded as superstitious and irrational had laid the groundwork for modern intellectual culture, and more generally, demonstrated through their particular brand of Warburgian interdisciplinarity that the history of thought could be approached not only through the study of texts but through the interpretation of contemporary visual media, not least enigmatic imagery in the form of symbols, emblems, *imprese*, etc.

Inspired by these developments, and recognizing that the Yates Thesis had little meaningful to say about scientific activity after the disappearance of the Renaissance Magus, Eriksson argued for a "synchronic" approach to the history of seventeenth-century science, one that would redress the trail of anachronistic evaluations left in the wake of a teleologically-directed Whig history by viewing scientific thought and practice as the expressions of a more extensive contemporary cultural milieu. "Baroque Science" sought to investigate the ways in which once renowned and later derided figures such as Athanasius Kircher and Olof Rudbeck not only reflected but in some respects exemplified a scientific and scholarly space cohabited by Galileo, Descartes, and Boyle.

Eriksson's article was written in response to the Danish historian of science Jens Høyrup's critical review (*Physis* 24, 1997) of *The Atlantic Vision* (1994), the work in which Eriksson had introduced the concept "Baroque Science" to an international audience through a study of Rudbeck's infamous antiquarian opus *Atlantica* (1679–1702). In Høyrup's assessment, Eriksson's argument was "less than convincing" because despite his detailed presentation of Rudbeck's aims and methods, his discussion of the Baroque culture they represented rested on little more than subjective evaluations, fortuitous comparisons, and vague generalizations. This was a problem precisely because the status of the "Baroque" itself was a problem. Historians of the visual arts had a functional if contentious concept of Baroque culture to work with; historians of literature had another; historians of music a third. Overlap was partial and superficial. A convincing application of the "Baroque" to the history of science would have to do more than navigate through these discrepancies; it would have to begin by categorically defining the features

capable of allowing a work like Rudbeck's to be viewed as a characteristic expression of the culture of its time. Viewed in retrospect, the critique remains pertinent. To cite the "striking baroque character" of Newton's grave monument in Westminster Abbey without explaining the features that make the piece Baroque was ambiguous at best and misleading at worst, particularly when the monument in question, designed by the Palladianist William Kent in 1730, has at times been described as Neoclassical in style for similar purposes of contextual illustration (e.g. recently in Mordechai Feingold's *The Newtonian Moment*).

For Høyrup, in the end, the problem was not that there had been no Baroque science, but rather that Baroque science had not been a monolithic phenomenon, an ideal type against which particular instances of scientific thought and practice were to be evaluated. He characterized the seventeenth century as a period of transition marked by the uneasy coexistence of three scientific "orientations": on the one side, Renaissance holdovers unwilling to abandon the Neoplatonic view of an ensouled, magically infused cosmos governed by symbols; on the other, the forward-looking heralds of the classical science of the eighteenth and nineteenth centuries; and situated between the two, like living specimens of Haeckel's hapless *Pithecanthropus*, "Baroque" muddleheads like Rudbeck and Kircher who had managed to assimilate some of the tools of the new science without understanding how to wield them consistently. The long histories of the Renaissance and the Enlightenment overlapped in the seventeenth-century, and the occasionally paradoxical nature of the period's science could be viewed as the symptom of an evolutionary schizophrenia that would only be resolved with the eventual triumph of the bourgeois public sphere of argumentation—*sensu* Habermas—in the later eighteenth century.

In his response, Eriksson was correct to note that Høyrup's depiction of vanguards and standpatters represented precisely the kind of whiggish retro-assessment that the concept "Baroque science" sought to remedy, yet he neglected to address the review's justified call for a categorical definition comprised of a coherent set of cultural values, social attitudes, stylistic features, and conceptual markers that together could be recognized as constituting the spirit of the age. If a common *Zeitgeist* lay behind the appearance of the façade of San Carlo alle Quattro Fontane, Lully's motets, Milton's paradise, Vermeer's milkmaid, Vossius' natural law, and Huygens' pendulum, it remained frustratingly elusive.

Two decades later, one might expect a nearly nine-hundred-page volume entitled *The Oxford Handbook of the Baroque* to bring some clarity to the question. Not only does it pick up the thread left dangling after the Eriksson-Høyrup exchange in its promise to explore the Baroque "as a historical, cultural, and intellectual concept," its broad interdisciplinary scope serves

to extend the discussion beyond the purview of “science” proper, covering many of the historical subfields that have become increasingly vital to intellectual history in the decades since, including the histories of sexuality, identity, legislation, technology, rituals, institutions, and emotions. Yet whether despite or owing to this welcome breadth, the picture of the Baroque that emerges is that of a contradictory, contentious, and ultimately elusive concept whose status as a viable epochal marker has never been more uncertain. In the introductory chapter, “The Crisis of the Baroque,” John D. Lyons contends that not only was the historical period designated by the term “Baroque” characterized by an array of overlapping crises (spiritual, intellectual, political, etc.), the status of the term itself in scholarly discussions remains in “a perpetual crisis, a constant questioning of the meaning of this term and what purpose it serves” (1). In the following pages, which are not intended to serve as a review in the strict sense, I offer some reflections on the anthology’s presentation of this crisis of the term and its continued historical utility.

One of the less compelling facets of Eriksson’s thesis was his inability to clearly differentiate Baroque from Renaissance science. To his credit, he was conscious of the problem, and argued that despite the many continuities and correspondences that connected the two periods, the Baroque nevertheless possessed an unspecified scientific “spirit” (*anda*) of its own. However true this may be, it was not the kind of insight that could set the foundation for a research program, and the generation of intellectual historians he addressed skirted the problem of periodization, with more sense and less courage, by grouping the Renaissance and Baroque together as the “early modern” era. Lyons’ introductory sketch of Baroque culture is marked by a similar failure to clearly demarcate the general characteristics of the epoch (generously defined here as “roughly 1550 to 1750”) from those of its predecessor. Many if not all the themes and attributes he lists as characteristic of this culture (*admiratio*, exploration and discovery, “organization and display,” crises of faith, the figure of the *theatrum mundi*, the recognition of a duplicity between inward experience and outward appearance) would appear on the surface to stem from the traditionally designated Renaissance, if not earlier. In this rendering, as in Eriksson’s, the Baroque becomes a series of extensions of the Renaissance, a matter of degree rather than type.

While a difference of degree remains a difference, in the case of the historiographical viability of the Baroque as a period marker, the identification of a unique and unifying set of normative attributes seems particularly imperative. The notion of a “Baroque science” was and remains compelling because it seeks to situate scientific and scholarly thought and practice (formerly viewed as existing in an ideal space beyond historical contingency) squarely in the context of contemporary culture and society. It promises the kind of

deep contextualization provided by Science Studies without the latter's tendency to regress into sociological anonymity and hollow structuralism. Yet when the "Baroque" is translated across disciplinary boundaries, as it is in the thirty-eight chapters of the anthology, it is crucial that a recognizable interpretation of what it means to be Baroque survives the journey. In some respects, the viability of the Baroque is contingent on our ability to draw boundaries around it, to rein it in, to show the ways it can be understood as a unified whole, independent of the cultural epochs that preceded and followed it.

As it stands, Lyons' "rough" boundaries are permeable. He presents Loyola's *Exercitia spiritualia* (composed 1522–1524) as a kind of honorary Baroque work given both its theme and the circumstance that its author was canonized in 1622 (6). While the reasoning behind this association is appreciated (Høyrup, it can be noted, drew a similar parallel), chronological shuffling of this sort threatens to cause the already loose definition of the Baroque to unravel completely. If Loyola can meaningfully be viewed as Baroque due to his advocacy of "inward cultivation," then why not earlier Renaissance theoreticians of the *vita contemplativa* such as Petrarch and Ficino? I have little doubt that Lyons could supply a convincing answer. The issue is that the answer is not apparent here. The qualification that would allow us to recognize a distinction between Renaissance and Baroque debates on the "duplicity" of inwardness and outwardness needs to be proposed as an argument; a position needs to be taken. Without it, the "Baroque" serves as little more than a chronological specification within the vague expanse of the "early modern." If the Baroque is capable of bearing the heavy conceptual load Eriksson envisioned for it (and I share his optimism), then it continues to need its irritable border guards, like Erwin Panofsky, who nearly a century ago could berate the "misguided characters" who foolishly applied the term to Tintoretto and El Greco ("What is Baroque," 1934).

Naturally, the editorial introduction to a multiauthored anthology on a contested topic is not the place to draw rigid conceptual boundaries. Yet Lyons goes further in suggesting that the attempt to locate the Baroque in a collection of norms is a misguided enterprise from the outset, given that "What is baroque is irregular. It is problematic [...] something unsettled, something not normal, because the norms were themselves drastically contested" (17–18). This observation serves as something of a leitmotif for the anthology, where the Baroque is at times portrayed as a kind of anti-concept that can only be approached apophatically. It is thus "everything that Classicism is not," according to Hélène Merlin-Kajman (582). For Larry Norman, it gave "French Classicism a critical counterweight worthy of its prestige, an antithesis that dynamized its position in historical dialects, an Other against which to affirm its identity" (625). In some respects, this mode of

interpretation represents an evolution of the comparative formalism that characterized art historical discussions of the Baroque around the turn of the last century, where the formal features of Baroque art and architecture were conceived in relation to the more established historical categories “Renaissance” and “Neoclassicism.” Baroque “painterliness,” for example, was difficult to conceptualize without reference to Renaissance “linearity.” Yet while Heinrich Wölfflin and other early theoreticians of the Baroque sought to locate the identity of the period in a cluster of normative forms, several of the authors in this volume lay emphasis on the essential formlessness of the Baroque. Katherine Ibbett and Anna More locate the constitutive feature of the Baroque in its ability to explode historical contextualization altogether: “As opposed to period styles that seem to seek stability, the baroque has most often been understood to be a style that produces, or expresses, contextual crises. The baroque thus, inherently, creates the possibility of critique of tradition, including periodization itself” (542).

To attempt to fix the Baroque as a normative standard is thus to misunderstand it. The Baroque emerges as the friction between the two poles of a pandemic crisis, oppositions variously defined throughout the book as “contradictions,” “duplicities,” “paradoxes,” “antinomies.” For Lyons, the Baroque is a dialectic movement fundamentally characterized by the “tension between irregularity and regularity, between the weight of the past and the free and energetic newness of the present, between the limitless and the limiting, between madness and reason” (17). “Baroque discourse,” according to Christopher Johnson, “encompassed retrospective and prospective, deductive and inductive modes of thought, modes that in formal and stylistic terms could be pointed, elliptical, perspicacious, obscure, ornate, syncretic, digressive, and/or encyclopedic” (560). The plasticity of what counts as Baroque in this view appears to lead at times to the position that “anything goes.” Remarking on the Neobaroque of the twentieth and twenty-first centuries, Monika Kaup asserts that “baroque expression can no longer be limited to a historical period or to the identitarian framework of a national literature: the baroque is resolutely cosmopolitan, polyglot, and transcultural [...] radically heterogenous and uncompromisingly pluralistic” (149).

At their best, statements such as these read as welcome reevaluations of a historical category that has traditionally been insensitive to diversity, whether in terms of race, religion, culture, class, or gender. We are reminded that the tradition of nineteenth-century *Kulturgeschichte* from which many of our epochal concepts derive coexisted with a chauvinistic worldview that played a significant role in the formation of those concepts. Moreover, such statements help to highlight the cultural dynamism at the heart of all historical eras, a dynamism that eludes categorical definition. Baroque culture was not something resolved, but always caught up in the process of resolving itself.

Yet just as often, these statements read as frustrating circumventions that leave little room for critical discussion. Periodization works by fixing boundaries. That these boundaries are artificial does not prevent them from being meaningful, even if that meaning is always a compromise. It can be recalled here that this process of finding order in disorder became a widespread compulsion during the Baroque. As Wölfflin showed, the complex, often disorienting dynamism of Baroque composition was staged precisely so that it could be resolved by a unifying element, in painting often in the form of strong, focused light. Unity (*Einheit*) was thus the necessary end of Baroque plurality. In the history of science, we see it in the development of universally binding laws of motion that replaced the Aristotelian dualism between the celestial and sublunary spheres. In the history of scholarship, we find it in those numerous attempts to uncover the primordial *Ursprache*, or to construct an artificial universal language, as a remedy for post-Babelian linguistic diversity. To our twenty-first century sensibility, the Baroque preoccupation with unity and order is often unsympathetic. The Baroque is, for political history, the Age of Absolutism. It is the era of witch-hunts, slave ships, the rise of biblical literalism, the codification of accepted knowledge through the publication of the *Ratio studiorum* (1599), the burning of Giordano Bruno. If one were to attempt to place a date on the commencement of the Baroque in Sweden, one could do worse than 1593, when the secular and ecclesiastical attendees of the Uppsala Synod established fixed and narrow boundaries for what counted as acceptable belief and practice. In many respects, “baroque expression” was radically homogenous and uncompromisingly dictatorial.

While thoughtful and informed, the discussion of the interdisciplinary viability of the Baroque as a period descriptor that runs throughout the chapters of this book reads as series of asterisks to a definition that is never given coherently. Here the Baroque is a problem with no postulate. Lyons’ diplomatically inclusive presentation is certainly appropriate for an introduction to an anthology authored by forty scholars from a wide range of disciplines. But it does not satisfy the need for a common point of orientation on which a meaningful interdisciplinary dialogue could be grounded. This is often a problem for broadly thematic anthologies of this sort, though it is particularly pronounced here. Viewed in isolation, the chapters can be appreciated as learned and original contributions to scholarship on the period. But their discussions are for the most part self-contained, and when they do broach the more general “problem of the Baroque” they tend to speak past each other. Much of the benefit of bringing them together in an interdisciplinary volume is left unrealized.

One potential remedy would have been to include a chapter giving an interdisciplinary overview of the conceptual history of the “Baroque,” from

its original formulation by the precocious Wölfflin, a student of Burckhardt, through its early expansions and revisions by Alois Riegl, August Schmarsow, and others, the challenge posed to it by “Mannerism,” by “Rococo,” its application to the histories of music and literature, its inclusions and exclusions in the more broadly defined “Age of Reason,” its uneasy coexistence with the “Scientific Revolution,” the “Radical Enlightenment,” and so on. In *Lychmos* I am no doubt preaching to the choir when I suggest that any attempt to establish what the Baroque means for us today has to begin by taking into account what it has meant for others in the past. If Lyons and Co. are justified in questioning the viability of the Baroque as a platonic category, there is no challenging its status as a historical category.

It is clear that such a conceptual history of the Baroque would not follow an undivided and unswerving course. Kaup marvels at the “extraordinary flexibility of the baroque throughout its wayward history” (176). Yet what she looks on approvingly as a kind of democratic adaptability can equally be interpreted as reparable confusion. In an early attempt to account for historical inconsistencies in the use of the term (“Definitions of the Baroque in the Visual Arts,” 1946), the art historian Wolfgang Stechow began by acknowledging the culpability of his own discipline in producing the confusion: “We [art historians] were the first to use the term, but we were also the first to make a mess of it.” And yet he was confident that the continued use of the term in scholarship could be justified “provided an agreement on terminology can be reached, not only among art historians (which is no mean task), but among all of us.” Stechow was not calling for the formation of a Signoria of elders elected from the various humanistic guilds to formulate a canonical definition of the Baroque. Rather, he was making the modest and still valid point that a certain degree of terminological clarity, precision, and consistency is necessary in order for meaningful and productive scholarly exchanges to occur, particularly at an interdisciplinary level. Eriksson was thinking along similar lines when he acknowledged that the ideal type is always by nature *overklig*, a kind of indispensable fiction against which *verkliga* historical actors and phenomena can be usefully compared and contrasted. Unlike a Platonic Idea, the epochal concept does not exist prior to experience, but rather emerges alongside empirical research in the form of a synthetic interpretation. For Stechow, it is thus always a working hypothesis, a provisional unity that evolves in response to the accumulation of evidence. Chronoscapes, like landscapes, mutate in response to human intervention.

While Stechow’s call for a general conception of the Baroque comprised of positive attributes may have resounded with his mid-twentieth-century audience, the *Handbook* paints a gloomier picture of the potential for consensus in the present. As Merlin-Kajman observes, both correctly and regret-

tably, “Contemporary cultural history seems to have doubt as its primary spirit” (585). Yet alongside this skepticism something vital to historical scholarship is lost. As Wallace Ferguson put it in a similar context: “Even for specialists, some general notion of the character of the age they deal with, and of the relation of their own field of interest to the total complex of its civilization, seems to me essential. Without some such general conception, the specialist may well find himself operating in an historical vacuum, in which the gravity of all objects seems equal” (“The Interpretation of the Renaissance: Suggestions for a Synthesis,” 1950). One can debate the extent to which the void Ferguson warned of has been realized, but it is clear that the image of the Baroque that emerges from the book is the product of a scholarly culture inherently suspicious of the “general conception.” Certainly the spirit of critical engagement underlying this suspicion continues to serve as a vital channel connecting scholarship and society. Yet every now and then, I believe, we need a Wölfflin to come along to explain what matters most and why.

Matthew Norris

Lund University

Bokrecensioner
Book Reviews

Kant's conception of freedom

Henry E. Allison: *Kant's conception of freedom. A developmental and critical analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. xxiii+531 s. ISBN 9781107145115, inb.

Emeritus professor Henry E. Allison, koryfé inom den nordamerikanska Kant-forskningen, lägger härmed fram sitt tionde verk om Kant och sin andra bok om frihetsidén hos Kant. Allison tävlar med en annan amerikansk filosof, Paul Guyer, om att vara den som gett ut flest böcker om den pedantiske preussaren. Bokens baksidestext påstår att det ”inte har funnits något seriöst försök att i detalj undersöka utvecklingen av hans åsikter [om den fria viljan]”. Detta är oriktigt.

Ett försök gjordes av Dietrich Schönecker med *Kants Begriff transzendentaler und praktischer Freiheit. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie* (2005). Med utgångspunkt i det så kallade ”Kanonproblemet” instämde författaren i Hans Vaihingers slutsats att *Kritik der reinen Vernunft* var ett lapptäcke av svår-förenliga argument från olika tidsperioder och att det fanns en motsägelse hos Kant som inte kunde upplösas genom en närmare analys. Denna visade tvärtom att Kant både före och under den kritiska perioden använde begreppet praktisk frihet (”Freiheit im praktischen Verstande”) i tre olika betydelser. Schöneckers välfokuserade studie var explicit riktad till en läsekrets av specialister och betonade att läsningen enbart borde ske tillsammans med Kants egna texter. Allison's undersökning är annorlunda beskaffad. Boken från universitetsförlaget i Cambridge tycks ibland, med sina utförliga referat och långa citat, vända sig till en större publik av studenter men kan för den skull inte kallas pedagogisk.

Som framgår av baksidestexten är titeln vilseledande, ämnet är enbart den fria viljan (*Wille, Willkür, arbitrium*) eller den ”inre” friheten, medan Kants åsikter om den ”yttre” friheten: den juridiska friheten, tankefriheten med mera är viktiga för den politiska teorin, men däremot enligt Allison inte relevanta för denna studie. Den fria viljan hänger samman med möjligheten (Guds och människans) att alls kunna handla i världen och med förnuftets förmåga att göra sig gällande inom ett mekanistiskt uppfattat natursammanhang. Frågan om den fria viljan berör alltså både kosmologin och etikens fundament. Vikten av detta begrepp bekräftas för övrigt i företalet till *Kritik der praktischen Vernunft*, där vi kan läsa att frihetsbegreppet utgör ”slutstenen” i hela systembyggnaden.

Boken är dels en ”kritisk analys”, det vill säga en redovisning och diskussion av de ställen i Kants verk som tar upp den fria viljan; dessutom av ställen vars behandling Allison motiverar med att de har indirekt bäring på problemet. Materialet består av de publicerade texterna, ”reflexionerna” – sammanställda anteckningar – och åhörarppteckningar av föreläsningar. Allison gör emellertid inget försök att såsom Lewis White Beck systematiskt redogöra för Kants frihetsbegrepp. Den senare fann fem olika begrepp. Becks resultat nämns givetvis, men diskuteras inte.

Vilket är egentligen motivet för den nya boken? Författaren säger sig dels vilja bemöta den kritik som hans *Kant's theory of freedom* (1990) utsattes för. Bland kritikerna återfanns den redan nämnde Schönecker, som ansåg att Allison var ute i ogjort väder när han ville visa att frihetsbegreppen i Den rena förnuftets kanon respektive i Den transcendentala dialektiken (”Upplösningen av tredje antinomin”), alltså olika delar av *Kritik der reinen Vernunft*, var konsistenta med varandra. Problemet, i största korthet, är att Kant i Kanon hävdar att den praktiska friheten är ”bevisbar genom erfarenheten”, men inte i Dialektiken. Vidare är den transcendentala friheten irrelevant för den praktiska i Kanon, medan det är tvärtom i Dialektiken. Allison besvarar Schönecker i det att han vänder sig mot en ”patchwork reading” av *Kritik der reinen Vernunft*. Han insisterar på delarnas förenlighet, utifrån en något ansträngd tolkning av vad Kant kan ha betraktat som empiriskt bevisbart i Kanon-texten.

Boken skiljer sig från Allison's föregående om frihetsteorin hos Kant genom att också vara en studie av hur Kants uppfattning om friheten växer fram, en ”utvecklingsanalys”. Hur kom Kant fram till den märkliga filosofi som hävdar både determinismen och människans fria vilja – och samtidigt deras oförenlighet? Denna centrala fråga ger sig Allison på att besvara, och han tillgriper för den skull distinktionen mellan kompatibilism och inkompatibilism.

Hans Vaihinger delade en gång in Kants utveckling i sex perioder. Allison stannar vad jag kan förstå utifrån perspektivet av frihetsuppfattningen vid fyra faser: Kant är till en början anhängare av (1) den leibnizianska skolans (kompatibilistiska) syn på frihet. Men den uppfattningen blir (2) problematisk eftersom den inte kan inrymmas inom det newtonianska naturalistiska ramverket, som Kant ansluter sig till på 1750-talet, vilket för till (3) en (inkompatibilistisk) lösning genom separationen mellan *noumena* och *phaenomena* och idén om en transcendental frihet. I en sista vändning tillfogas (4) begreppet om en självbestämning utifrån det praktiska förnuftet, vars högsta princip, sedelagen, utgör ett bevis för att den transcendentala friheten (friheten som autonomi) är verklig. Därmed är utvecklingen avslutad, de senare skrifterna från 1790-talet innebär dels en terminologisk precisering (av skillnaden mellan *Wille* och *Willkür*) föranledd av kritiken att om den

fria viljan är identisk med det praktiska förnuftet så kan individen inte fritt välja att gå emot sedelagen, dels tar Kant ställning till hur friheten och förnuftet kan samspela med en fallenhet för det onda hos mänskligheten.

Jämförelsevis är den ”kritiska analysen” mera givande än undersökningen av den väg som leder dit. I det sammanhanget kan nämnas att Allison anser sig kunna visa att den så kallade inkorporationstesens – att en böjelse kan bestämma viljan endast om den upptas i en maxim – som han har gjort känd, föreligger redan i några ”reflexioner” från den senare delen av 1770-talet. Argumentationen på denna punkt är emellertid svagt genomförd och särskilt mycket i form av text tycks det inte finnas att gå på.

Svåriligen låter sig myriaden diskussioner längs vägen motiveras utifrån studiens syfte, men naturligtvis kan en författare med så formidabla kunskaper om Kant redovisa tankeväckande observationer om varjehanda, så varför klaga. Allison är genomgående sympatiskt inställd till Kants mogna filosofi, kritiken mot dess kvardröjande metafysiska inslag tillbakavisas genom den tolkningsgrundande två-aspekts-teorin, enligt vilken det transcendentala objektet och den transcendentala orsaken till fria handlingar skall förstås som begrepp, inte metafysiska ting. I många fall försöker författaren visa att motsägelser och cirklar i Kants resonemang bara är skenbara sådana.

Trots en imponerande omfattning och grundlighet förmedlar boken inte någon nytolkning av den fria viljans betydelse inom Kants filosofi. Varför inte? Skälet tror jag ligger i arbetssättet, att studien varken tar ett systematiskt grepp om de olika åsikterna om viljans frihet i Kants texter eller gör en ordentlig analys av temats förekomst och utveckling i ett definierat historiskt sammanhang. Den dubbla genetiska-kritiska analysens förtjänst är också dess problem, nämligen att den huvudsakligen uttöms i diskussioner om den rätta uttolkningen av enskilda textställen och deras plats i Kants filosofiska utveckling, medan helheten tappas ur sikte. Att boken saknar ett avslutande och uppsummerande kapitel är därför logiskt.

Jonas Hansson

Lunds universitet

AI, robotar och föreställningar om morgondagens arbetsliv

Daniel Bodén & Michael Godhe (red.): *AI, robotar och föreställningar om morgondagens arbetsliv*. Lund: Nordic Academic Press, 2020. 287 s. ISBN 9789188909527, inb.

Kommer AI, robotisering och automation att leda till arbetslöshet, till mänsklighetens förslavande, eller kommer den att frigöra oss från arbetets ok? Hur

har arbetsköpare och arbetarrörelse förhållit sig till eller påverkat den tekniska omvandlingen? Vilket värde har människan när den inte längre behöver, eller kan, arbeta? Genom en bred samling discipliner bemöter denna antologi dessa och fler frågor som är av politisk, historisk och existentiell betydelse för Sverige och vår omvärld.

Konstvetaren Anna Dahlgren och ekonomhistorikern Maths Isacson bidrar båda med historiska studier som begripliggör mekanisering respektive automatisering i Sverige. Genom pressmaterial visar Dahlgren hur konstströmningar speglade mekaniseringen i sina verk – taylorismen standardiserade arbetsmoment och dadaismens montage satte samman delar till en helhet. Metoderna inom kultur och industri delade samma bärande idéer om moderniteten. Kritik av denna estetik speglade även en etisk skepsis inom 1920- och 1930-talets arbetarrörelse och bland nationalkonservativa som såg mekaniseringen som ett främmande inslag i Sverige.

Isacsons kapitel beskriver hur konflikter mellan fackföreningsrörelsen och näringslivet under 1930-talet skiftade till korporativt samarbete. Samförstånd kring automatiseringen blev avgörande för hur socialdemokratin förenade teknisk utveckling med idéer om rättvis fördelning av ett växande välstånd. Arbetande människor antogs kunna, och vilja, anpassa sig till nya villkor om de erbjöds bättre lön och utbildning. 1970-talet utgjorde ett viktigt undantag, då frågor om arbetets innehåll och arbetarnas medbestämmande över produktionen prioriterades.

Etnologerna Daniel Bodén och Mats Lindqvist jämte konstnären och data- och systemvetaren Karin Hansson utforskar i var sitt kapitel hur *mänsklighet* definieras och värderas i relation till arbete. Utifrån en fältstudie av Coops lagerterminal i Upplands-Bro visar Bodén hur automatisering – exempelvis ett system för självkörande truckar som sedan avvecklades – inte primärt ökat effektiviteten i plockandet av varor, utan snarare skiftat kunskap om lagret från arbetarna till själva lagersystemet och i sin tur till ledningsgruppen. Lagersystemet är i kontakt med varje plockare och instruerar genom röstkommandon vilka varor som ska hämtas. Arbetarna atomiseras i takt med att arbetet automatiseras. De särskiljs från kollegor, från kunskap om platsen de arbetar på, samt från möjligheten till säkra anställningar. Bodéns slutsats är att arbetsledningens automatiseringsåtgärder begränsar arbetarnas funktioner – maskinerna blir intelligenta och människorna mer robotlika.

Lindqvist visar i en analys av artiklar om ”AI” och ”robotisering” i *Dagens Nyheter* mellan 2017 och 2019 ett utbrett antagande av vad Joseph Schumpeter kallat ”kreativ förstörelse”. Schumpeter teoretiserade att kapitalismen drivs av en process som skapar nya strukturer, exempelvis genom introduktionen av nya varor, marknader, råvarukällor eller teknik, och som samtidigt förstör de gamla. Lindqvist visar hur nyhetsbevakare utgår ifrån

detta begreppspar om skapelse och förstörelse för att beskriva automatiseringen som en naturlig process.

Hanssons studie ger exempel på hur vi kan och bör delta i den skapande process som AI utgör. Endast genom att människor beter sig som människor kan AI lära sig, vilket skapar arbetstillfällen. Hansson studerar de metoder som används för att extrahera ”mänsklighet” online, exempelvis när människor tolkar bilder som datorer har svårt att läsa, och hur AI sedan lär sig av människans erfarenheter. Allt eftersom data om dessa erfarenheter samlas in blir de vägledande för samhällsprocesser och arbetsliv, exempelvis vid rekrytering av personal. De erfarenheter som inte matats in i systemet finns heller inte. Hanssons reflektion är att framtidens samhällen därför behöver mer, inte mindre, data och att prioriteringar bör göras för att uppnå representativitet, komplexitet och mångfald – först då kan mönster i mänskliga fördomar och ojämlikheter synliggöras som kan bli föremål för politiska åtgärder.

Idéhistorikern Michael Godhe, medie- och kommunikationsforskaren Luke Goode, litteraturvetaren Jerry Määttä, och etnologen Johan Hallqvist studerar alla hur media, litteratur och fiktion speglar men även bidragit till utveckling inom AI, robotisering och automatisering. Genom att studera svensk massmedia visar Godhe hur AI genomgått en normaliseringsprocess där tekniken först mystifieras för att sedan bli banal och en del av vardagen. Goode bedriver en liknande studie utifrån diskurser om science fiction-representationer, internationella mediehändelser och futurologins diskussioner om singularitet. Goode ser diskurserna som inkörsportar för en bredare allmänhet att förstå och forma den framtida teknikutvecklingen. I en intervju med Bodén och Godhe beskriver Määttä hur science fiction bidragit till att skildra framtidens arbetsmarknad. Återigen lyfts den demokratiska potentialen fram i att allmänheten diskuterar dessa frågor och inser att ”allt kunde ha varit helt annorlunda”. Hallqvist dyker djupare i dessa ”what if?”-frågor genom en studie av SVT-serien *Äkta människor*, om en alternativ samtid där robotar ersatt mänsklig arbetskraft.

Antologin uppnår mer än väl målet med att beskriva det osäkra och frambrutande fenomen som AI, robotisering och automation utgör för morgondagens arbetsliv. Den förtjänar att läsas och debatteras av många. Bland de kritiska punkterna kan nämnas att flertalet kapitel utgår från att diskurser formar och möjliggör den framtid som beskrivs, vilket inte beläggs. Boken hade även tjänat på att ge fler exempel på vilka diskurser som är önskvärda, eftersom redaktörerna fastslår att framtidens teknikutveckling är en fråga om vad vi vill att den ska bli. Samtidigt lyfter antologin flera nya frågor som väl knyter an till pågående internationell forskning inom flera områden, exempelvis Shoshana Zuboff om övervakningskapitalism, Benjamin Bratton om betydelsen av aggregerade data för hur världen omskapas fysiskt, Steve

Fuller om hur teknik omdefinierar människan och det mänskliga samt Yiannis Gabriel om vilka myter vi bör förlita oss på för att bygga framtidens samhällen.

Johan Gärdebo

Linköping universitet

Resa runt jorden

Louis-Antoine de Bougainville: *Resa runt jorden med kungens fregatt La Boudeuse och förrådsfartyget L'Étoile åren 1766, 1767, 1768 och 1769*, övers. Erik Carlquist. Möklinta: Gidlunds, 2020. 409 s. ISBN 9789178444175, hft.

Bougainvilles reseskildring från den första franska världsomseglingen, originalet utgivet 1771, finns nu på svenska i översättning av Erik Carlquist. Denna märkliga resa kan ses mot bakgrund av sjuårskriget och Frankrikes strävan efter kolonial expansion. Expeditionen skulle kartlägga och utforska, utföra longitudmätningar och insamla växter, men också i hemlighet uppsöka nya territorier för koloniala anspråk. De två fartygen och deras besättningar färdades över haven, siktade okända öar, steg i land, mötte människor, antecknade och seglade vidare. De reser i nationens och nyttans tjänst, som översättaren uttrycker det i ett efterord, ”men öppnar också nya horisonter för fantasin.” (409)

Bougainville, som tjänstgjorde i den franska flottan, hade en bakgrund som matematiker, hade försvarat en avhandling i matematik under d’Alembert och invalts i Royal Society. Med sin reseskildring eftersträvade han att ge en realistisk och konkret beskrivning, praktiskt användbar för havets folk, inte endast att roa och förströ hemmasittande, bekväma läsare. Det är i Encyclopedins anda, att genom konkreta studier av den materiella verkligheten utforska den omgivande världen med dess skiftande ting. Geografen, skriver Bougainville, är en vetenskap om fakta och inget man kan teoretisera kring hemma i sin studerkammare utan att det kan leda till ödesdiga misstag på sjöfararnas bekostnad. Man måste resa i verkligheten. Med på resan var förutom botanikern och läkaren Philibert Commerson även astronomen Pierre-Antoine Véron. Bougainvilles resa är en fantastisk skildring av européernas möte med för dem okända världar och folkslag, mötet mellan kulturer och de missförstånd och förefattade meningar som ligger till grund för resenärens tolkningar av det främmande. Särskilt expeditionens möte med det exotiska Söderhavet och dess invånare har gått till historien, och format västerlandets syn på tahitierna som ädla vildar med fri sexualitet levandes ett behagligt liv under grönskande palmer. Bougainvilles skildring av den polynesiska övärlden inspirerade Denis Diderot till att i *Supplément au voyage*

de Bougainville (1796) kontrastera den polynesiska uppfattningen om kärleks- och familjelivet med den västerländska.

Själva skildringen föregås av en historisk inledning där Bougainville kort redogör för tidigare jordenruntresor, av Ferdinand Magellan, Francis Drake och Samuel Wallis (som var den förste europé som besökte Tahiti). Dittills hade tretton resor runt jorden genomförts, men ingen av en fransman. Så Frankrikes heder och ära stod onekligen på spel. Färden gick ner mot Syd-atlanten, fartygen ankrade i Montevideo vid Río de la Plata. Ett uppdrag var att överlämna Malvinerna (Falklandsöarna) till den spanska kronan. Malvinernas säregna natur skildras: ”det fanns inga skogar som erbjöd trygghet åt dem som avsåg att bli de första bebyggarna; en väldig tystnad, då och då avbruten av vrål från havsvidunder: och överallt en dyster monotoni” (77). I Rio de Janeiro förenas de två skeppen i juni 1767, för vidare seglats söderut. Här gjorde Commerson botaniska insamlingar. Brasilien, sade han, var det rikaste av länder på växter som han någonsin besökt och försåg honom med värdefulla skatter för botaniken.

Ett av de intressantaste avsnitten är skildringen av passagen genom Magellans sund och mötet med selk’nam i Tierra del Fuego, Eldslandet. Bougainville beskriver dem som högresta med breda skuldror, vålnärda, klädda i hudar, nakna från bältet och uppåt trots klimatets stränghet. Vanan, tycktes det honom, hade gjort dem okänsliga för köld. Mötet beskrivs som tillitsfullt: ”När de kommit fram till oss, sträckte de ut sina händer mot oss och lade dem på våra. De omfamnade oss sedan, och ropade hela tiden ’shawa, shawa’, vilket vi upprepade med samma uttal. Dessa goda människor tycktes glädjas mycket vid vår ankomst.” (146) Commerson samlade växter och flera patagonier började strax också leta och bidrog på så sätt med nya arter till den botaniska vetenskapen. De använde sig av läkeörter, noterade Bougainville, och hade därmed också en viss kännedom om växterna. Magellans sund berikade således Commersons botaniska samlingar med ett antal tidigare okända växter.

Ett annat kulturmöte som är ett ypperligt exempel på den västerländska tolkningen av det främmande format av föreställningar och förväntningar är mötet med folken i den polynesiska övärlden. De kom till grönskande atoller i Tuamotuarkipelagen, med kokospalmer, blommor, tusentals fåglar och fiskrika vatten – ”man längtade efter att få gå i land.” (197) Tahiti liknade en amfiteater med trädbeklädda berg som steg upp över havet, ett tilltalande skådespel, där vattenfall ”störtade sig ner från bergstopparna och utgjöt sitt skummande vatten i havet.” (205) Här uppstår den västerländska myten om det paradisiska Söderhavet. ”Jag trodde att jag hade förts till Edens lustgård”, skriver Bougainville, ”överallt fann vi gästfrihet, välbefinnande, oskyldig glädje och varje tecken på lycka bland dem.” (215) Tahiti framstod som ett nytt Cythère, Kythera, kärleksgudinnan Afrodites ö.

En tahitier, Autourou, följde med dem på den vidare färden. Han kom senare att besöka Paris och göra succé i salongerna. De två skeppen gjorde uppehåll i Batavia, dagens Jakarta, känd för sin osunda luft. På Mauritius lämnade Commerson, liksom även astronomen Véron, expeditionen. Den senare skulle förbereda observationer av den stundande Venuspassagen. Bougainville med besättning rundade Kap, där de vid en expedition in i landet observerade en sjutton fot hög fyrfoting – en giraff. En teckning av den sände Bougainville till Buffon, från Afrika, ”fabeldjurens moder”. Sammantaget ger Carlquists lättillgängliga översättning av Bougainvilles världsomsegling en inblick i västerlandets koloniala historia, om kulturmöten och synen på den andre, om svårigheten att förstå det främmande, men också hur resan kom att förändra föreställningarna om världen och dess levande varelser. Den öppnar nya horisonter för tanken.

David Dunér

Lunds universitet

Mannen som ordnade naturen

Gunnar Broberg: *Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné*. Stockholm: Natur & Kultur, 2019. 516 s. ISBN 9789127153882, inb.

”Jag vill fånga honom i steget, jag vill höra hur han talade, jag vill hälsa på hemma hos honom.” Så skriver Gunnar Broberg i inledningen till den innehållsrika biografi över Carl von Linné som publicerades 2019. Författaren har ägnat en stor del av sitt forskarliv åt att göra just detta; fånga och förstå Linné. Även om boken betecknas biografi är det på många sätt inte en traditionell sådan. Dispositionen är visserligen kronologisk och det finns gott om klassiska biografiska uppgifter, samtidigt finns analyser och utvecklingar av olika slag och inte minst gott om citat från Linnés texter. Genomgående relaterar Broberg till delvis klassiska vetenskapshistoriska frågeställningar, men lika genomgående finns analyser av specifika delar av Linnés arbete och personligt hållna reflektioner. Allt detta är i linje med ansatsen som beskrivs i förordet.

Linnébiografier är närmast en genre i sig och många olika biografier har utkommit. Det finns också en genomgång av några av dessa i slutet av den föreliggande. I den biografi som räknas som den första, Dietrich H. Stoevers, anges till exempel 34 skrifter om Linné, enligt Broberg. Efter Stoever följer författare som Thore M. Fries, Oskar Levertin, Elis Malmeström, Knut Hagberg och Sten Lindroth. En på många sätt imponerande linje som börjar kort efter Carl von Linnés död och dit Gunnar Broberg nu lagt sitt bidrag. Det är naturligt att varje biografi är präglad av sin tid, och av författarens

intressen. Så är förstås fallet även denna gång. Brobergs stil är mycket personlig och för den som möjligen hört honom föreläsa är det mycket lätt att känna igen hans röst. Det finns gott om stilfulla och innehållsrika formuleringar; ofta underfundiga och roliga, lärda och tankeväckande. Det som till synes är en elegant formulerad mening, som verkar lättläst, kan i själva verket rymma många bottenar och aspekter. Det kan krävas både omläsning och eftertanke för att fånga innebörden. Broberg väjer heller inte för de svåra och komplexa frågorna. Några sådana är till exempel frågan om naturens ordning, om gränser mellan arter och ordningar, frågan om huruvida Linné är naturfilosof eller vetenskapsman eller om hans förhållande till religion. Ibland krävs det en hel del av läsaren. Frågorna och analyserna är många och ibland kan ett långt citat ur en originaltext vara sista steget i ett resonemang. Det krävs några gånger en viss inblick i såväl sjuttonhundratals-svenskan som i Linnés tankevärld för att fånga poängen. Ofta känns texten befriande öppen. Visst finns här många svar och förklaringar, men det finns också nya frågor och resonemang som komplicerar snarare än förenklar. Till de delar som i mitt tycke är de intressantaste hör Brobergs analys av de tidiga resorna till Lappland och Dalarna, och inte minst hela den komplexa frågan om hur Linné ordnar naturen. Broberg diskuterar initierat hur Linné ständigt får nya problem kring vad arter är, var gränserna går och hur naturen ska ordnas. Det är på många sätt kärnan i Linnés vetenskapliga tänkande, och även något som Broberg återkommit till i många sammanhang.

Texten växlar mellan detaljer och kontexter och läsaren får god inblick i Linnés 1700-tal, samtidigt som hans tänkande relateras till bredare sammanhang och utvecklingslinjer. Biografin har också en vetenskaplig notapparat, även om denna ibland inte är helt lätt att följa. Den som vill hitta vidare läsning med utgångspunkt i den omfattande käll- och litteraturlistan har däremot inga problem att göra det. Ett problem med varje Linnéstudie är att källmaterialet är så stort att det är svårt att avgränsa och det finns alltid en risk att något inte kommer med. Här är Brobergs långa erfarenhet en nyckel, det är svårt att tänka sig någon som är mer förtrogen med materialet i fråga. Möjligen saknar jag miljöer och bilder något. Visserligen finns rikligt med illustrationer och många välkända bilder av Linné finns med. Det finns dock ganska lite diskussion kring dem. I det sammanhanget ska dock sägas att det är en mycket vacker bok. Typsnitt och grafisk formgivning har en doft av 1700-tal, men bara så mycket att det fortfarande känns som en samtida publikation.

Jag ska inte göra någon hemlighet av att Gunnar Broberg var en av mina första lärare i idé- och lärdoms historia och att han också varit en inspirationskälla när det gäller min egen Linnéforskning. Därmed inte sagt att jag håller med om allt han skriver om Linné. Det finns områden där vi gör olika tolkningar och några sådana finns med i biografin. Det gäller till exempel Linnés

förhållande till mode- och överflödsdebatten, som väl mest skymtar fram på några ställen i Brobergs text. Men att det finns olika tolkningar i Linnéforskningen är knappast ett problem, snarare är det ett sundhetstecken och något som förhoppningsvis för forskningen framåt.

Broberg har med denna biografi fogat en viktig länk till kedjan av Linné-biografier. Hans insiktsfulla resonemang och analyser omväxlande fångar Linné i steget och ger distans och perspektiv. Kanske är en bidragande faktor att läsaren också fångar Gunnar Broberg i steget. Han delar frikostigt med sig av ett helt livs Linnéstudier och gör det på ett intressant, fint och rikt sätt. Ovanligt nog fokuserar han också på den gamle Linné och beskriver hur Linnés sätt att tänka, eller för den delen ordna naturen, förändras. Såväl kontinuitet och sammanhang som förändring och motsägelser fångas in av Broberg. Boken lämnar mig med djupare insikter, nya frågor och en vilja att studera Linné än mer, och det gäller inte minst övriga medlemmar i familjen. Brobergs epilog fokuserar till exempel på intressanta aspekter av Linné den yngres verksamhet och vad som utspelar sig efter Linné den äldres död. Broberg har lyssnat när Linné talat och hans bidrag till kunskapen om Linné är enormt stort. Detta i kombination med en infallsrik och innehållsrik stil har skapat vår tids Linnébiografi. Den tål att läsas många gånger. Jag har avverkat några och ser fram emot många till.

Annika Windahl Pontén

Uppsala universitet

In the ruins of neoliberalism

Wendy Brown: *In the ruins of neoliberalism. The rise of antidemocratic politics in the West*. New York: Columbia University Press, 2019. 248 s. ISBN 9780231193856, hft.

”Att bevisa Francis Fukuyamas felaktighet”, skrev jag i min c-uppsats om *The end of history and the last man*, ”överlåter jag åt historien själv”. Det var ett pompöst påstående, men korrekt. Det krävdes ingen 23-årig kandidatstudent i idéhistoria för att vederlägga teorin om att Berlinmurens fall innebar startpunkten för den nyliberala demokratins tusenårsrike. Elfte september, kriget mot terrorismen, finanskrisen och den arabiska våren/hösten/vintern gjorde jobbet. För att inte tala om högerpopulismen som växte fram genom att angripa exakt den liberalism som enligt Fukuyama skulle härska i evighet. I USA, det land som förkroppsligade ”den posthistoriska världen”, efterföljdes historiens slut av ett katastrofalt Irakkrig och den största ekonomiska kraschen på 80 år. Fram ur dammet trädde Donald Trump.

Hur blev det så här? Hur kunde 1990-talets politiska konsensus, som fick samhällsvetare att förutspå uppkomsten av en ”dialogisk demokrati”, slå över i dagens våldsamma konflikter? Hur kunde förhoppningarna om en globaliserad marknad av fredliga nationer bana väg för de reaktionära, och ibland öppet antidemokratiska, rörelser som i dag går som spöken runt världen?

Inom vänstern har man utvecklat ett historiskt narrativ för att besvara dessa frågor. Den nyliberala politik som rullades ut på 1980-talet resulterade i drakoniska åtstramningsprogram, ökande arbetslöshet och skenande ojämlikhet. Samtidigt som enorma summor koncentrerades i den globala elitens händer fick vanligt folk det sämre. I takt med att klyftan vidgades mellan den liberala, mångkulturalistiska och urbana eliten och människorna i de rostande industriebältena urholkades inte bara förtroendet för de etablerade partierna, utan för demokratin i sig. Ilskan utnyttjades skickligt av auktoritära män som genom att skuldbelägga minoriteter och attackera demokratins korrupta institutioner kunde utmåla sig själva som räddarna i nöden.

Problemet med detta narrativ, skriver statsvetaren Wendy Brown i sin nya bok *In the ruins of neoliberalism. The rise of antidemocratic politics in the West*, är att det framställer nyliberalismen och högerpopulismen som väsensskilda fenomen. Enligt Brown är dessa ideologier i själva verket sammanlänkade. Till skillnad från idén om att nyliberalismen bara går ut på att utvidga marknaden menar hon att den syftar till mer fundamentala omvandlingar av människan. Genom närläsningar av Friedrich Hayek, Milton Friedman och tyska ordoliberaler som Wilhelm Röpke och Franz Böhm visar hon hur det nyliberala tänkandet traderar konservativa, antidemokratiska och ibland rent fascistoida teman. Att blottlägga dessa beröringspunkter, vilket torde vara *In the ruins* främsta bidrag till den växande forskningen om nyliberalismen, är nog avgörande för att förstå figurer som Trump, Bolsonaro eller, för den delen, Jimmie Åkesson.

Först och främst, skriver Brown, går nyliberalismen ut på att underminera idén om det sociala. Enligt Hayek bottnar själva begreppet ”samhälle” i en felaktig abstraktion där en organiskt framvuxen ordning av individer framställs som en autonom enhet med en inneboende subjektivitet. För Hayek (och hans lärjunge Thatcher) finns bara en samling individer och deras familjer. Att betrakta detta som ett ”samhälle” leder inte enbart till illusionen att man kan förbättra saker genom förnuftsstyrd politik – en villfarelse som enligt Hayek legitimerar statligt tvång och repression – utan även till idén om ”social rättvisa”. Från nyliberalismens perspektiv är begreppet social rättvisa inte bara absurt, utan även en farlig förevändning för alltmer omfattande statliga ingrepp.

För att förhindra denna ”väg till trälldom” vill de nyliberala tänkarna kringskära politikens utrymme. Där Friedman och Hayek betraktar allt

politiskt handlande – inklusive demokratiskt beslutsfattande – som inskränkning av individens frihet, förespråkar ordoliberalerna en stark stat styrd av nationalekonomiskt drillade teknokrater. Trots skillnaderna förenas de nyliberala tänkarna enligt Brown ”i ett motstånd mot en robust demokrati – sociala rörelser, politiskt deltagande eller demokratiska krav på statsapparaten – vilket förknippas med totalitarism, fascism och pöbelvälde.” Det var detta som fick dem att varna för ”demokratiskt överflöd” och öppet samarbete med militärjuntor i Latinamerika och Asien.

I det vakuum som uppstår när politiken försvinner vill nyliberalerna skjuta in den traditionella moralen. För Hayek, noterar Brown, finns tydliga likheter mellan marknader och moraliska system: båda är organiskt framvuxna traditioner som skapar ordning och utveckling utan att styras av politiker. Att utvidga ”den personliga, skyddade sfären” handlar inte bara om att garantera individers frihet och egendom, utan om att stärka de traditionella värderingar som håller samman dessa individer. Brown visar att Hayek, snarare att vara libertarian, förespråkar den ”frivilliga konformitet” som enligt honom skapas genom religion, heterosexualitet och släktskapsband.

När attacken på social rättvisa och demokrati kombineras med appeller för individuell frihet och traditionell moral försvinner enligt Brown inte bara idén om det gemensamma, utan själva förmågan att bry sig om andra. 40 år av nyliberalt styre har resulterat i en radikal nihilism i vilken den främsta drivkraften tycks vara att få ”revansch” mot alla som anses ha berövat (det vita och manliga) subjektet dess privilegier. Dagens högerpopulister surfar tacksamt på dessa svallvågor av ressentiment. ”Det spelar ingen roll vilken politik han bedriver, bara han gör motstånd mot dem som de håller ansvariga för deras lidande”, skriver Brown om det folkliga stödet för dessa politiker. ”Faktum är att hans maktmissbruk [...] är helt i linje med detta begär. Han har makten som de saknar och är ingenting förutom viljan till makt.”

Citatet handlar om Donald Trump, men det hade lika gärna kunnat vara Åkesson, Orbán eller Bolsonaro. Snarare än att garantera varje individ ett erkännande, som Fukuyama trodde, har det nyliberala styret gett upphov till en utbredd hopplöshet, bitterhet och aggressivitet. Den herre/slav-dialektik som skulle upphävas i och med historiens slut är i dag betydligt mer påtaglig, och våldsam, än 1989. Att få stopp på den höger som piskar på dessa motsättningar och samtidigt attackerar demokratins grundvalar är en av vår tids allra viktigaste uppgifter. Ett pompöst påstående kanske, men korrekt.

Daniel Strand

Uppsala universitet

Det lyckliga femtiotalet

Anders Burman & Bosse Holmqvist (red.): *Det lyckliga femtiotalet. Sexualitet, politik och motstånd. Till Lena Lennerhed*. Stockholm: Östlings bokförlag Symposion, 2019. 302 s. ISBN 9789187483400, hft.

1950-talet har ur ett svenskt perspektiv ofta beskrivits som ett ganska harmoniskt och okomplicerat decennium. Landet hade med tur och skicklighet undvikit att dras med i världskriget under det föregående decenniet, vilket medfört att den nationella industrin förblev intakt och kunde skjuta ny produktionsfart efter 1945. Mycket få svenska människoliv hade spillts under krigsåren, ett nationellt krigstrauma förelåg med andra ord inte i Sverige till skillnad från de flesta andra europeiska länder vid denna tidpunkt. Krigsåren, eller kanske snarare beredskapsåren, har ju också skildrats med en stor portion nostalgi, såväl i samtiden som under efterkrigsåren, särskilt på film och i TV-serier. Sverige som en skyddad sörgårdsidyll under krigsåren är en sliten kliché som senare, särskilt inom forskningen, har utmanats och problematiserats, men bilden lever kvar än i dag. Det nästföljande decenniet, 1950-talet, framstår därför som en logisk konsekvens av den lyckliga stjärna som tycks ha lyst över den svenska nationen under krigsåren. Det nya decenniet kom därför att bestå av en rekordartad produktion och konsumtion, den materiella levnadsstandarden ökade för folkflertalet och olika sociala reformer infördes med ATP som juvelen i kronan 1958. 1950- och 1960-talen skulle bli socialdemokratins skördetid och vad som såg ut att bli ett ohotat regeringsinnehav för lång tid framöver. Dock har ju 1950-talet även blivit förknippat med de så kallade rättsrötedebatterna i början av decenniet, den nedskjutna DC3an och den diplomatiska krisen med Sovjetunionen 1952, det konservativa hemmafruidealet och inte minst rädslan för ett kärnvapenkrig. Orosmoment, inbillade och verkliga, saknades inte under denna tid ens ur ett svenskt perspektiv. Men i huvudsak dominerar den positiva bilden av undantagslandet Sverige som med nöd och näppe undkommit det världskrig som plågat kontinenten och de nordiska grannländerna under det föregående decenniet.

1950-talet framstår dock möjligen – ur forskningssynpunkt – som ett litet bortglömt decennium, mellan det krigsdrabbade 1940-talet och det politiskt radikala och frigjorda 1960-talet, vilket också redaktörerna för antologin *Det lyckliga femtiotalet*, Anders Burman och Bosse Holmqvist konstaterar i sin inledning. Antologin är tillägnad Lena Lennerhed, professor i idéhistoria vid Södertörns högskola, som är särskilt känd för sin sexualpolitiska forskning. Vid högskolan har man under en längre tid etablerat ett samtids-historiskt seminarium och bedrivit gedigen forskning kring särskilt efterkrigstidens diversifierade företeelser och fenomen.

Redaktörerna fastställer även att decenniet behöver problematiseras och nyanseras, och det är knappast en tillfällighet att de 18 bidrag som antologin består av i stor utsträckning behandlar företeelser som kanske inte ryms i den traditionella beskrivningen av denna period. Här kan vi exemplifiera med Lotta Löfgren-Mårtensons skildring av sexualitet och erotik såsom de framställs i den legendariska deckarförfattaren Maria Langs pusseldeckare, Cecilia Rosengrens bidrag om korrespondenten Sven Auréns beskrivningar av samtidens Paris, Leif Runefelts bidrag om hur det kvinnliga modet porträtterades i *Svenska Dagbladet* eller Johanna Ringarps bidrag om epileptikernas villkor i samtiden.

Sverige har under denna period ofta skildrats som ett tämligen homogent, för att inte säga konformistiskt samhälle där minoriteter och det avvikande inte fick plats, i varje fall inte i offentligheten. Det mörka, det som skaver och kontrasterar mot den ljusa framtidsoptimismen, ofta på materiell grund, utgör en viktig ingång i flera av bidragen i antologin. Ett belysande exempel utgör Ulf Olssons bidrag, en komparation mellan professor Ingemar Hedenius analytiska rationalism och den religiöst grubblande författaren Birgitta Trotzig, där filosofen står för någon form av pregnant välfärdsrationalism medan diktaren står för tvivlet och det outtalade, vilket behandlas i Hedenius kritiska recension av Trotzigs *Ett landskap* i *Dagens Nyheter* 1959. Som Olsson konstaterar måste Hedenius kritik av författaren förstås som en vitt skild syn mellan de båda på vad kunskap är och hur den kan nås, om det rör sig om vetenskap och "sunt förnuft" eller om man genom religion och konst kan nå den djupare tillvaron. Häri märks kontrasten eller konflikten mellan det "rationella" och det "irrationella", mellan "förnuft" och "känsla" och mellan "vetenskap" och "konst" eller "religion", som 1950-talet i viss utsträckning präglades av. Sverige som en rationell utopi med social och ekonomisk utjämning på programmet där ordning och likformighet råder kunde utmanas av konstnärliga, litterära och religiösa uttryck.

Politiskt eller ideologiskt utmanande åsiktslinjer som sällan hördes i offentligheten finns även exemplifierade i antologin såsom Per Sundgrens bidrag om den kommunistiska författaren och politikern Gunnar Adolfssons verk *Trappan* (1955), ett beställningsverk av förlaget Arbetarkultur. Den kan närmast beskrivas som en "kamproman", vars syfte är att ge en arbetsskildring av ett svenskt storföretag, där arbetsledningen vill införa en ny rationaliseringsmetod efter amerikanskt mönster, vilket väcker arbetarkollektivets vrede. Strejk utbryter och reaktionerna på den fråga såväl arbetarna som företagsledningen utgör romanens centrala motiv. 1950-talet har ofta beskrivits som ett "opolitiskt" decennium, vilket redaktören och författaren Herbert Tingsten blivit en representant för genom sitt uttryck "ideologernas död". Särskilt opolitiskt var dock knappast 1950-talet, då kalla kriget och kampen mot kommunismen var som mest intensiv.

En annan alternativ riktning som bröt av mot det konsensustänkande som skall ha präglat decenniet utgör Världsmedborgarrörelsen med värnpliktsvägran på programmet, vilken Jenny Gustafsson skriver om i sitt bidrag. Rörelsen pläderade för världsmedborgarskap och ville avskaffa nationsgränserna, en ståndpunkt som förvisso var radikal, men då rörelsen var ganska perifer väckte den endast säkerhetspolisens intresse, då representanter genomförde aktioner mot värnpliktskontoren.

Nationalismen och patriotismen frodades under 1950-talet genom olika aktiviteter under "Svenska Flaggans Dag", genom kungakortage, högtidstal och flaggutdelning. Men som vissa kritiker påpekade var detta arrangemang ganska ljummet i förhållande till den nationalism som kom till uttryck i samband med en landskamp i fotboll mot Danmark vid samma tidpunkt, vilket Magnus Rodell skriver om. Det nationella höll sig inom nyktra och demokratiska ramar så att säga, i likhet med många andra företeelser i Sverige under denna period.

Vad utgör då antologins största förtjänster? Jo, att redaktörerna har undvikit att bidragstagarna trampar i invanda hjulspår. Snarare har det som avviker, skaver och kontrasterar fått ta en välförtjänt plats, vilket bidrar till en mer mångfacetterad eller mångbottnad bild av det decennium som vi trodde att vi hade greppat och kanske uppfattat som en mellanperiod mellan världskrigets 1940-tal och det politiskt och socialt progressiva 1960-tal som är desto mer genomforskat och omskrivet. 1950-talet var inte så politiskt konformistiskt eller socialt entydigt som man i förstone kan tyckas tro.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Martha Nussbaum

Anders Burman & Synne Myrebøe (ed.): *Martha Nussbaum. Ancient philosophy, civic education and liberal humanism*. Huddinge: Södertörns högskola, 2019. 154 pp. ISBN 9789188663849, pbk.

The "principal foci" of this anthology comprising seven texts, the editors tell us in their well written, initiated and admirably short foreword, are Martha C. Nussbaum's "treatments of ancient philosophy, civic education and liberal humanism" (9). Far from being a set of loosely held-together texts unified only in their focus on Nussbaum's varied and genre defying output, these texts succeed in fusing its focal points into a coherent outlook. This outlook sheds light on Nussbaum's careerlong attempt to bring the foundation laid by the study of ancient philosophy to bear on issues of today in a way that makes for an enriched public debate relevant and sensitive to

everyday concerns without letting engagement with the particulars blind us from the fact that philosophy ought also be concerned with the whole of an individual's life.

Synne Myrebøe's "Martha Nussbaum and Heraclitus: Early Notions on Interpretation"—which builds upon her dissertation (reviewed by Victoria Fareld in *Lychnos* 2019: 294–300)—traces Nussbaum's concern for how ancient philosophy can be used to enrich current debates to her early, little discussed, work on Aristotle and Heraclitus. These readings, Myrebøe argues, issue in an understanding of the art of interpretation that, in turn, leads to a conceptualisation of cultivation as an individual and political quest. Myrebøe's way of comparing Nussbaum's readings of Heraclitus to those of Hans-Georg Gadamer is both instructive and indicative of a wish to discuss the issues at hand that ignores unhelpful and potentially destructive boundaries between philosophical traditions that mark the collection as a whole.

In "Nussbaum's Platonic Mirror," Mats Persson insightfully examines how Nussbaum's eagerness to utilize Plato in what, despite the scholarly merits of her interpretation, amounts to an emblematic manner in order to address concerns of today, issues in a range of problems. Persson also discusses the role played by perceptual metaphors in Plato but does not connect this to what I take to be Nussbaum's most serious oversight: her failure to properly attend to the mystic elements of Plato's thought.

Charlotta Weigelt's "Nussbaum, Aristotle, and the Problem of Anthropocentrism" compares Nussbaum's reading of Aristotle as purporting a unified epistemology coupled with an adjacent methodological stance capable of transcending the subjectivism-objectivism divide to similar readings by Putnam, Heidegger, McDowell, Arendt, MacIntyre, and Gadamer, and does so to great effect. Weigelt's discussion also points to the fact that her favoured solution—that internalist realism does not break down into straightforward relativism because of the human ability to "reach out" to something that is, paradoxically, already immanent in us" (68)—evades Nussbaum precisely because of her inability to see Plato as a mystic and Aristotle as his pupil.

Anders Burman's "Martha Nussbaum and Liberal Education" and Sharon Rider's "Cosmopolitanism Begins at Home: Or, On Knowing One's Place" both address Nussbaum's philosophy of education and do a good job of situating it in the contemporary debate and emphasizing the role Kant fills in this area of Nussbaum's thought, respectively. Burman furthers the theme of inter-traditional philosophical dialogue that runs through the volume by both pointing to the shallowness of some of Nussbaum's criticism and by comparing her stance to a host of other thinkers. Rider's discussion offers a welcome break with the usual focus on the classical tradition in Nussbaum scholarship and raises the issue of to what extent Nussbaum's own cultural

horizon permeates her proposed program of cultural development to the point that education is reduced to supplanting one's own vantage-point with that of the liberal elite. These two contributions could perhaps have tied together the volume even more by addressing the Stoic influences on Kant, especially since Stoic cosmopolitanism would seem to sidestep Rider's worries. After all, *oikeiôsis* also begins at home.

In "Capabilities and Human Dignity" Jenny Ehnberg convincingly argues that Nussbaum's "capabilities approach" constitutes a form of sufficientarianism that risks legitimizing inequalities and that Nussbaum's proposed justification might ultimately depend on a problematic form of Aristotelian essentialism. While thought-provoking and to the point, Ehnberg's discussion could have been strengthened further by relating to the interpretative issues surrounding Nussbaum's take on human nature actualized in Weigelt's contribution.

I find it hard not to agree wholeheartedly when Nora Hämäläinen, in her "Work, Aging and Justice," argues that Nussbaum's construal of compulsory retirement as discrimination of the elderly obfuscates both structural issues and the urgent need for a conversation about the way worthwhile pursuits and self-realisation are currently construed against the "crass realities of current economic and political thinking" (145).

Modern academic publishing is ruled by a few powerful feuding houses, and publication through smaller university printing houses can therefore stand out as welcome protest, especially, as is the case here, when such publication strategies result in immediate open access publications of excellent quality. However, one is given to wonder whether the contributions that make up this volume could not have reached a wider audience if it had come out under the stewardship of a more renowned publishing house. Be that as it may, the texts that make up this volume are well worth reading and since they are readily available, there is nothing stopping you, dear reader, from doing so.

Frits Gåvertsson

Lund University

Reversing the colonial gaze

Hamid Dabashi: *Reversing the colonial gaze. Persian travelers abroad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 408 s. ISBN 9781108488129, inb.

Studiet av reseskildringar kan ge en god inblick i de idéströmningar som har dominerat olika historiska epoker. De subjektiva skildringarna vittnar inte bara om författarnas egna upplevelser och intryck, de är också i många av-

seenden bärare av rådande idétraditioner. En majoritet av de europeiska resenärer som skildrade förhållandena i det konglomerat av länder, folk och religiösa traditioner som gick under beteckningen Orienten under modern tid var präglade av kolonialismens världsbilder. De byggde på ett skillnadstänkande som framställde Europa och Orienten som varandras motsatser, där Europa var idealet och Orienten utgjorde motsatsen. Det var ett perspektiv som karaktäriseras bäst genom sitt objektifierande av Orientens människor och framställningen av dem som exotiska, besynnerliga, främmande och annorlunda. Ett annat inslag i detta perspektiv är dess normativa och manikeiska narrativ vars främsta kännetecken är den oförsonliga fientligheten mellan islam och väst.

Europeiska resenärers skildringar har varit föremål för många studier. Det är också inom ramen för dessa studier som Edward Said skrev om det orientalistiska perspektivet. Ett perspektiv som har både hyllats och kritiserats. Studiet av reseskildringar skrivna av resenärer från "Orienten" når inte samma omfattning, men de finns. Ett kännetecken för dessa studier är att de har visat att många resenärer från "Orienten" var trolldundna över vad de såg i Europa.

I dessa studier framställs Europa som slutdestinationen för de orientaliska resenärerna, som i likhet med europeiska resenärer såg på Europa som idealet och var starkt kritiska till förhållandena i sina egna hemländer. Hamid Dabashi, professor i iranska studier vid Columbia University, ifrågasätter denna karaktärisering av reseskildringar skrivna av resenärer från "Orienten" i sin bok *Reversing the colonial gaze. Persian travelers abroad*. Han framhåller att Europa inte alltid var slutmålet för dessa resenärer. Många resenärer begav sig till andra regioner än Europa. En av de resenärer som han studerar reste från Persien till Indien och en annan från Ryssland till Persien.

Dabashi vill korrigera den koloniala blicken som, enligt honom, medför epistemiskt våld och snedvrider den verklighet som resenärerna bevittnade, upptäckte och bevarade för eftervärlden. Det är enbart genom denna korrektion som man får en bättre förståelse av världen efter den europeiska koloniala erövringen. En annan drivkraft för Dabashi är att göra ett dussintal reseskildringar, skrivna på persiska under de senaste 300 åren, tillgängliga för kommande generationer. Det gäller framför allt dem som inte kan tillgodogöra sig reseskildringarna på originalspråket.

Dabashi har ett intressant urval av reseskildringar. Här finns persisktalande resenärer från Persien och Indien. Här finns en reseskildring av den persiske kungen Naser al-Din Shah (1831–1896), som företog många resor däribland tre till Europa. Bland de övriga finns en reseskildring av en konstintresserad persisk prins och en persisk översättning av en bok skriven av den brittiske kolonialtjänstemannen James Morier, som var djupt präglad av den koloniala blicken. Moriers bok var inte någon reseskildring utan en

fiktions, men den persiska översättningen av boken fick stor spridning. Översättningen gick helt emot Moriers synsätt och spreds i stor omfattning och användes som en inlaga i kampen mot inhemskt envælde i Persien och mot utländsk inflytande, främlingsvälde.

Genom att ge exempel på vad dessa resenärer bevittnade och upptäckte samt hur de upplevde sin omvärld vill Dabashi visa att många inte tog till sig den koloniala blicken. Dabashi beskriver sitt arbete som ett sätt att befria "orientalerna" från det koloniala perspektivet. Han medger dock att det fanns resenärer som, frivilligt eller ofrivilligt, var bärare av det koloniala synsättet och gjorde sig skyldiga till självförnekelse. Den enda kvinnliga författaren Fatemeh Sayyah (1902–1948) tillhör den senare gruppen. Hon var född och uppvuxen i Ryssland, av iransk pappa, litteraturprofessor i Moskva, och rysk mamma av tyskt börd. Hon utbildade sig i Ryssland och gjorde karriär inom akademien. Hennes reseskildring handlar om hennes resa till Persien och upptäckten av faderns och makens hemland. Hennes reseskildring sticker ut då hon är djupt präglad av det eurocentriska perspektivet.

Hon tycks dock vara ett undantag eftersom Dabashi gång på gång understryker att en majoritet av resenärerna inte lät sig präglas av den koloniala blicken. De var naturligtvis nyfikna på det moderna Europa men det var inte alltid Europa som var deras resmål. Många gånger reste de till närbelägna områden, då de var mer intresserade av kulturerna och folken i dessa regioner. Dabashi avfärdar det dikotomiska perspektiv som vi möter hos orientalisterna och visar med stöd av senare tids forskning att många resenärer under perioden mellan 1400- och 1800-talen var mer intresserade av förhållandena i Central-, Väst- och Sydasien än Europa. Han förnekar inte intresset för moderniteten. Poängen är snarare att den koloniala moderniteten inte alltid stod i blickfånget. Resenärerna skildrade kulturer, sociala traditioner och politiska system i sina resmål oavsett om det gällde förhållandena i Asien, Europa eller USA.

Det här är en mycket intressant bok som bidrar med ny kunskap då Dabashi använder sig av ett originellt källmaterial. Dabashi går dock inte fri från kritik. Det är svårt att blunda för resenärer från Väst- och Sydasien som var starkt präglade av den koloniala blicken och fungerade som en megafon för europeiska koloniserare. Detta var bakgrunden till den debatt som blossade upp i mitten av 1900-talet, där dessa tänkare anklagades för att vara "alienerade", "berusade" eller "förgiftade" av väst. De anklagades för att ha gett en ytterst onyanserad och förljugen bild av Europa, som gynnade kolonialmakternas intressen. De överdrivna positiva bilderna har också beskrivits som ett medel för att locka makthavarna att bejaka politiska, sociala och kulturella reformer vars förlaga hämtades från Europa.

Synen på Europa/väst förändrades dramatiskt under efterkrigstiden. Många iranska tänkare gav uttryck för en mycket negativ bild av Europa/väst. Det

var en bild som skilde sig från den i många stycken nyanserade bilden, som Dabashi lyfter fram i sin bok, samt den onyanserat positiva bilden. Efterkrigstidens bild färgades av postkoloniala, vänsterinriktade och islamistiska idéströmningar. Den präglades också av västlänternas, i synnerhet USA:s, cyniska spel i Iran och deras stöd till den västvänlige despoten, shahen av Iran, då de blundade för hans systematiska brott mot demokratins grundprinciper och mänskliga rättigheter.

Mohammad Fazlhashemi

Uppsala universitet

Medicinska moraler och skandaler

Motzi Eklöf (red.): *Medicinska moraler och skandaler. Vetenskapens (etiska) gränser*. Stockholm: Carlssons, 2019. 256 s. ISBN 9789173319676, hft.

I denna antologi presenteras en serie medicinhistoriska fallstudier, där titelns *moraler och skandaler* utgör det tematiska fokuset. Såväl medicin som moral förstås som delar av större vetenskaps- och kulturhistoriska sammanhang och från denna utgångspunkt undersöks hur medicinens teoretiska, praktiska och etiska gränser sett ut och förändrats vid olika tidpunkter och under olika perioder i den svenska moderna medicinhistorien. Boken täcker i grova drag in de senaste 200 åren, med tonvikten klart placerad i 1900-talet. Den vägledande frågan rör vad som gör att vissa medicinska händelser och företeelser betraktas som kontroversiella eller skandalösa. Boken samlar enligt redaktören Motzi Eklöfs introduktion fall ”som i sin samtid eller efteråt omgärdats av frågetecken, hyllanden eller kritik, eller har passerat relativt okommenterat” (13). Denna mycket breda avgränsning har renderat en brokig samling texter från författare bland vilka en klar majoritet är historiker eller idéhistoriker; i övrigt är den akademiska ämnesshemvisten av olika social- och humanvetenskapliga slag, från konstvetenskap till tekniksociologi och osteologi.

Bokens samlade kapitelbukett lånar sig inte utan vidare till någon meningsfull tematisk indelning, utan spänner i stället över vitt skilda ämnen. Ett kapitel (av Motzi Eklöf, Ann Gustavsson, Dan Jibréus och Olof Ljungström) beskriver och resonerar kring hur de mänskliga kvarlevor som finns i Karolinska institutets anatomiska samlingar hanteras i ljuset av såväl dessas tillkomstshistoria som nutidens urfolksrättighetsdiskurs och de krav på repatriering som rests, ett annat (av Maria Josephson) behandlar det omstridda cancermedlet THX, medan ett tredje (av Isabelle Dussauge) riktar ljuset mot hur svenska aborterade foster använts i efterkrigstidens svenska och internationella poliovaccintillverkning och -forskning. Vidare studeras

äktenskaps- och yrkeshinder för epileptiker under 1900-talet (Lena Lennerhed och Johanna Ringarp), skandalen kring hur blödarsjukepreparatet Preconativ smittade patienter med HIV (Daniel Normark och David Thorsén), samt hur en svensk rasforskare efter att de rasbiologiska idéerna fallit ur modet på hemmaplan fann en ny kontext för sin verksamhet inom en nordamerikansk extremhöger (Maria Björkman).

Teoretiska ingångar och analytiska grepp är likaledes mångfaldiga, i de fall de överhuvudtaget påtalas i texterna. Att Macchiariniskandalen utgjort ett slags impuls för bokens tillkomst är både uttalat och syns tydligt i flera bidrag, noterbart i Olof Ljungströms och Daniel Normarks kapitel om Bjarne Semb, hjärtkirurgen på Karolinska som på 1980-talet blev föremål för en djupgående kontrovers, samt i Eklöfs jämförelse mellan just Macchiariniaffären och en skandalös historia involverandes ett barn dött av stelkrampssmittat difteriserum och en föreståndare för ett statligt laboratorium.

En slående insikt som löper genom flera av bidragen, och som knyter an till den vägledande frågeställningen, rör den inomprofessionella trögrörligheten: det tycks krävas press utifrån – från myndigheter, medier eller patienter – för att få läkemedelstillverkare, läkarsällskap eller andra medicinska aktörer att reagera och skärskåda sin praktik och sina etiska förhållningssätt. Det är en angelägen iakttagelse, som inte blir mindre värdefull av att ha gjorts tidigare. På sina håll tycks den dock ha överskuggat andra möjliga tolkningar. Genom ett fascinerande och välskrivet kapitel av Eklöf om en serie experiment 1933–1934 på Beckomberga sjukhus, där intagna med psykiatriska diagnoser ovetandes smittades med en plågsam venerisk sjukdom kallad *L.i.*, löper ett underförstått normativt argument om att den diskussion om forskningens etik som inte fördes borde ha förts. Den värdering som implicit ryms i den parentesomslutna bokstaven i underrubriken ”Tystnad kring forskningens (o)etik” (129) ter sig förstås fullt rimlig med en nutida betraktarens ögon, men blir problematisk i ett historievetenskapligt verk vars uttalade avsikt är att inte ”applicera och (be)döma utifrån en normativ etik på de beskrivna händelserna och företeelserna ifråga, inte heller att tala om vad som borde ha gjorts i respektive fall” (14).

Här hade en känsligare och mer nyanserad kontextualisering varit på sin plats, möjliggjord av en stringentare forskningsanknytning för antologin som helhet, samt en tydligare redogörelse för den ”gängse historieskrivning” antologin söker förståelse för (13). Utrymme finns till exempel för en jämförande diskussion om hur synen på olika grupper – barn respektive psykiskt sjuka i det här fallet – som särskilt skyddsvärda i medicinska forskningssammanhang vuxit fram på olika sätt och i olika takt. Då hade iakttagelsen att ”Studierna av *L.i.* på svenska sjukhuspatienter var inte kontroversiell inom dåtida svensk medicin, utan uppmärksammades istället som framgångsrik vetenskap” (129) kunnat ställas bredvid de i kapitlet redovisade forsknings-

etiska diskussionerna rörande främst vaccinforskning på barnhems- och sjukhusintagna barn som förts under decennierna innan, utan att tvinga fram det underförstådda och förklaringsmässigt trubbiga antagandet att de ansvariga för Beckombergaförsöken uteslutande drivits av karriärlystet egenintresse.

Med detta sagt vill jag betona att föreliggande antologi är både välskriven och välredigerad: den utgör ett intressant urval svensk medicinhistorisk forskning anno 2019, alltsammans författat i föredömligt tillgänglig stil. Som särskilt tankeväckande framstår Eklöfs och Normarks avslutande kapitel, där de diskuterar vad de kallar *den informatiska medicinen*. Författarna argumenterar här för att patienten inom dagens *big data*-drivna medicinska diskurs blir tudelad: hen existerar i vården med en fysisk såväl som en digital identitet, identiteter som omgärdas av olika och ofta motstridiga medicinsk-etiska principer. Här, liksom på flera andra håll, visar sig också den samtidsrelevans som i hög grad motiverat antologins tillkomst, och som gör den särskilt angelägen och läsvärd.

Jonatan Samuelsson
Umeå universitet

Humanimalt

Motzi Eklöf (red.): *Humanimalt. Oss djur emellan i medicin och samhälle förr och nu*. Malmköping: Exempla förlag, 2020. 137 s. ISBN 9789198331943, hft.

Humanimalt är en liten nätt bok vars övergripande tema är desto tyngre och särdeles aktuellt i Coronatider, då förhållandet mellan djur, människor och medicin aktualiserats. Kort och gott handlar det om sambandet mellan människor och andra djur i sjukdom och hälsa (15). Bokens texter rör bland annat sjukdomar vi delar med andra djur, så kallade zoonoser, men även hur djur använts inom medicinsk forskning och som livsmedel. Det är dock inte djuren i sig som står i fokus, utan människans relation till djur huvudsakligen som matproducenter eller i medicinen.

Bokens redaktör Motzi Eklöf menar i inledningen att medicinhistoria i för liten grad har inkluderat djur (agrarihistoria, veterinärmedicinhistoria), trots att djur haft stor betydelse för humanmedicinen. Inspirerad av Johanna Widenberg, som i en artikel i *Historisk tidskrift* (2014) argumenterade för att veterinärmedicinhistoria borde utvecklas till ett brett humanistiskt och samhällsvetenskapligt forskningsfält, vill alltså redaktören slå ett slag för det humanimala. Eklöf föreslår att begreppet veterinärmedicinhistoria ersätts med det bredare djur- eller animalmedicinhistoria. I detta samband nämns också den växande rörelsen *One Health*, som för fram idén om att människors,

tamdjurs och vilda djurs villkor är sammanflätade i komplexa system. Rent praktiskt verkar *One Health* för att myndigheter, forskare och många olika yrkesgrupper måste samverka bättre och i större utsträckning rörande mat, miljö och hälsa. Ökat samarbete mellan läkare, veterinärer och folkhälsoexperter tycks angeläget i tider av epidemier och antibiotikaresistens.

I förordet menar Martin Holmberg och Britta Lundgren att boken är tänkt att ge en ”provkarta på studier”. Det gör den verkligen. Här finns nedslag i medicinsk humaniora, agrarhistoria, veterinärmedicinshistoria, samt även bidrag utan egentligt historiskt perspektiv. Boken vänder sig enligt förordet till en bred läsekrets bland professionella yrkesutövare och en intresserad allmänhet. Eklöf skriver att boken inte enbart riktar sig till akademiker, utan är skriven ”som en buffé för alla som har ett kultur- och medicinhistoriskt intresse.” Att en bok vänder sig till många är sympatiskt. Problemet som kan uppstå är att den tänkta publiken blir så bred att boken till slut inte blir riktigt riktad till någon. Bidragen är oerhört korta och somliga av dem lider av det, då ämnena bara hinner snuddas vid och texter avslutas litet abrupt. Kanske i ett försök att göra boken mera populärvetenskaplig har den inget notsystem. Särskilt eftersom flera av bidragen är rätt faktatäta blir avsaknaden av notsystem bitvis problematisk. En intresserad läsare letar förgäves efter exakta referenser. Då får den frustrerade påminna sig om (och kanske trösta sig med) att boken är tänkt som en buffé. En buffé frammanar inte bara bilder av trevliga smårätter och oväntade smakmöten, utan kan även ge en känsla av att det blir för mycket av för lite på en gång.

Ändå erbjuder antologin många eggande smakprov på forskning och texterna ger intressanta och tidvis roliga inblickar. Bland bidragen kan särskilt nämnas Elin Björks välskrivna och underhållande text om professorn i kirurgi Jacques Borelius (1850–1921) stackars igelkottar (43–47). Läs värd är även Christer Nordlunds om artöverskridande endokrinologi och aptestikeltransplantationer (95–99), samt den tematiskt näraliggande texten av Maria Josephson om THX-kontroversen (101–107). Lars-Erik Appelgrens artikel om utrotandet av tuberkulos hos kor berör en särdeles viktigt episod i svensk medicin- och agrarhistoria (71–76). David Thorséns text om hur anatomiska djurdissektioner i skolor och kunskap om fortplantning, hygien och kön hängde samman under det tidiga 1900-talet var, åtminstone för den här läsaren, en ögonöppnare (49–55). Att djurdissektioner kunde vara ett moment i sexualundervisningen och först senare genomfördes som en del av grundskolans biologiundervisning var i alla fall nytt för mig.

En av de stora behållningarna med boken är att den innehåller en hel mängd fantastiska bilder och fotografier. Bildmaterialet är mycket fint och hämtat från bland annat Hagströmerbiblioteket och Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Ett av bokens syften är att väcka intresse för det material som finns i olika arkiv, museer och samlingar för humanmedicin och

djurmedicin. På den punkten har man lyckats, genom bildmaterialet inte minst!

Ingrid Dunér

Lunds universitet

Hvad nytt och nyttigt

Hans Ellegren: *Hvad nytt och nyttigt. Tillkomsten av landets första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala*. Uppsala: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala, 2019. 306 s. ISBN 9789151306797, inb.

Egentligen är det intressant att det skrivs så många historiker över olika former av organisationer, som föreningar, företag och sällskap av alla de slag. Inte minst gäller ju detta inom vetenskapshistorien där det finns en mängd redogörelser för olika vetenskapliga akademier och sammanslutningar. Förklaringarna är nog flera. Organisationer erbjuder en enkel och tilltalande avgränsning. Här finns inte sällan engagerade medlemmar och ledamöter som en tilltänkt läsekrets, om de inte rent av bidrar till forskningen själva. Oavsett vilket får man nog anta att här finns en nyfikenhet på vad sammanslutningen har haft för syften och bevekelsegrunder och hur man lyckats med att uppfylla dessa. Till detta kommer en efterfrågan eftersom många sällskap, kanske särskilt vetenskapliga, har publiceringsverksamhet som en central aktivitet. Medlemsavgifter och andra tillgångar kan dessutom hjälpa till med tryck- och utgivningskostnader. Sedan har vi förstås olika former av jubileer och andra mer eller mindre högtidliga tillfällen som gärna får förgyllas med en publikation. I samtliga fall handlar det om historia som resurs, något att engageras av och samlas kring.

När nu en ny historik över Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala föreligger är det inte heller den första. Långt därifrån. Ändå finns en poäng i att återvända till tillkomsten av Sveriges första lärda sällskap, för det är just bara bakgrunden till och de första decennierna av Vetenskaps-Societetens verksamhet som behandlas i boken, fram till och med att sekreteraren Anders Celsius avlider en bit in på 1740-talet. Narrativet vävs visserligen runt en serie av initiativ och namnbyten som känns igen. Från Collegium Curiosorum med Polhem och Benzelius, över Bokwettsgillet eller Societas Literaria, till Kungl. Vetenskaps-Societeten med Anders Celsius i ledningen. Tankar på en Stockholmsavdelning med annan inriktning kan så småningom också sägas ha realiserats genom att Kungl. Vetenskapsakademien grundades. Eller så är den snarare att betrakta som en mer nyttoinriktad motpol. Personerna, organisationerna och verksamheterna – från bygget av ett observatorium i Uppsala till den franska gradmätningsexpeditionen norröver – är också

kända från tidigare framställningar. Detsamma gäller förklaringarna till all denna aktivitet och under vissa perioder passivitet.

Utan begreppslig jargong tydliggörs de personliga släktbandens och nätverkens betydelse för 1700-talets svenska intellektuella liv, i kombination med inspiration från de utlandsresor som intellektuella ynglingar med framåtanda förväntades göra. Framställningen är lättläst och välstrukturerad med en hel del citat ur publicerade och opublicerade källor. Att en redogörelse för Vetenskapssocieteten grundande och första decennier tillsammans med några viktiga sammanhang blir mer tillgängliga är också värdefullt.

Inte heller gör det något att vissa affärer återberättas. Många tål det. Som att grundplåten vid sällskapetets inrättande 1728 kom från försäljningen av de järnrör som från 1650 lett vatten från Fyrisån upp till slottets brunn, förgäves som det verkar då slottet brann 1702 och järnrören torkat ut. Det säger lika mycket om villkoren för vetenskaplig verksamhet som om den knapphet som rådde efter det stora nordiska kriget. Redan då var återbruk en dygd. Och kanske har också Socker-Connys devis om användningen av schyssta järnrör en vetenskapshistorisk bakgrund?

Det är med andra ord positivt att Vetenskapssocieteten i Uppsala fått en historik, dessutom robust inbunden med färgillustrationer på hållbart papper. En undran gäller valet att lägga en akademihistorisk bakgrund som bilaga i stället för som inledning. Det finns säkert goda skäl till det, men valet hade kunnat göras annorlunda. På det hela taget ändå ett kärt återseende av en känd historia i moderniserad form. Min gissning är att både nyfikenhet, efterfrågan och skrivglädje legat bakom denna bok.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

The old, the new and the unknown

Charlotta Forss: *The old, the new and the unknown. The continents and the making of geographical knowledge in seventeenth-century Sweden*. Stockholm: Stockholms universitet, 2018. 304 pp. ISBN 9789526892900, pbk.

The names of continents often act as conceptual scaffolding for other ideas and practices, some of them of great significance for world history. But how do these notional understandings of the parts of the world come into being and change over time? This thesis explores knowledgemaking about the continents by Swedish people in several seventeenth-century contexts. It is informed by conceptual history, notably Reinhart Koselleck's emphasis upon both diachronic and synchronic meaning-making, as well as by Quentin Skinner's refinements upon speech act theory. A central theme of the thesis

is that the meanings of continents are both 'performative', in the sense that their meaning is closely tied to everyday usage and local aims, and 'situational' in the sense that they change in and across different geographical and historical contexts.

The first empirical chapter traces ideas about the continents among seventeenth-century Swedish intellectuals, both well-known (Johannes Rudbeckius for example) and more obscure. The main sources are geographical treatises and student notes from geography lectures at Uppsala University, many of them in Latin. Forss characterizes scholarly geography in this period as 'wedged between the old and the new' (115). On the one hand, seventeenth-century Swedish intellectuals were more respectful than their southern neighbors toward ancient geographers such as Ptolemy. On the other hand, they were also well aware of the implications of the late fifteenth- and sixteenth-century encounters with what Europeans liked to call 'the New World' (today the continents of North and South America), and also curious about two other 'new' but unexplored continents, one around the South Pole (today's Antarctica) and another they imagined to lie in the far north under the Arctic Sea ice. Forss shows that Swedes were willing to canvas unorthodox ways of thinking of continents, to the extent that some scholars argued for merging Europe, Asia and African into one large continent; they were also fully aware that the names of continents were, at least in part, intellectual constructs and highly dependent upon the positioning of the observer.

The second empirical chapter focuses on Swedish travellers to the Eastern Mediterranean, many of them connected in some way to diplomatic circles in the Ottoman Empire. The seventeenth-century Ottomans controlled a vast, continent-straddling empire, with significant territory or vassal states in Europe (including most of the Balkan peninsula and several Mediterranean islands); Asia (Asia Minor, the Levant, and parts of the Arabian Peninsula); and Africa (Egypt and into the Maghreb). All this tended to give continent-naming a quite different and sometimes surprisingly local flavor. Famously, the city of Constantinople (today Istanbul) was—and still is—said to have a 'European' side on the west bank of the Bosphorus, and an 'Asian' side on the east bank. Swedish travellers adopted this and other Ottoman usages, but they also puzzled over how to use the continent names to do more expansive explanatory work. Though Forss does not say so in so many words, it does seem as if, at least for Swedes, 'Europe' became a fairly incoherent term in the Ottoman context, or at least a concept that could not bear much ideological weight. What she does show is that many Swedish travelers to the Eastern Mediterranean opted for the term 'Christendom' in preference to 'Europe', essentially so as to mark that part of Europe that was *not* under Ottoman rule. Over the centuries many Europeans have endeavored to forget the fact that Christianity and 'Europe' do not fully overlap, but in the

Ottoman context, it appears that this inconvenient truth was impossible to ignore. The names of the continents were always intended to ‘make sense of other things’ (175), but for Swedish travellers in the East Mediterranean they apparently ceased to function in some of their traditional ways.

The third empirical section moves to the colony of New Sweden, situated along the Delaware River in territory that is now part of the United States. Here too continental names were malleable; and some of them tended to preserve older layers of meaning. For example, Forss has a valuable and quite revisionist discussion of the survival of the term ‘West India/Indies’ to describe not only the Caribbean island region, but the entire North and South American landmass. In New Sweden, in contrast to the Eastern Mediterranean, the names of continents apparently performed important ideological work. So, for example, continental names proved useful not just for dividing up the globe, but for grouping people. A striking case was the use of ‘Americans’ and ‘American wild people’ to refer to the Lenape and Susquehannock native peoples, which had the effect of linking indigenous people metonymically to the vast, ‘uncivilized’ continent of America. At the same time, a somewhat eccentric Swedish version of the story of the European ‘discovery of the New World’ ended up being marshalled to bolster Sweden’s claims to the Delaware River area at the expense of the Dutch and English.

This is a highly original and content-rich thesis to which one cannot possibly do justice in a short review. Still, a few minor criticisms are in order. Arguably the Eastern Mediterranean case study is not as thoroughly developed as the other two, probably due to a dearth of source materials. It would, for example, have been fascinating to have a discussion of travelers to the ‘Holy Land’, that liminal and ideologically loaded Asian *eyalet* (province) of the Ottoman Empire, not least because of its conflictual and historically layered relationship both to ‘Christendom’ and ‘Europe’. In terms of language, the Latin translations are beautifully executed, but occasionally the translations from seventeenth-century Swedish are syntactically clumsy or overly literal. However, these are minor caveats. This thesis offers a powerful model for how to do high-quality conceptual history in a global context; at the same time it shows us why such an exercise continues to matter.

Margaret R. Hunt

Uppsala University

Histoire des sciences

Yves Gingras: *Histoire des sciences*. Paris: Presse universitaires de France, 2018. 128 s. ISBN 9782130543879, hft.

Är de stora upptäckternas och vetenskapliga revolutionernas tid förbi? Kan-ske, konstaterar den kanadensiske vetenskapshistorikern Yves Gingras mot slutet av sin nya bok *Histoire des sciences*, som behandlar vetenskapens historiska utveckling under de senaste 2 500 åren. Boken är utgiven på Presses universitaires de Frances serie "Que sais-je?", där välinitierade ämnesföreträdare skriver korta introduktioner till olika forskningsfält som kan användas i både allmänbildande och undervisande syften. Vetenskap definieras i bokens inledande avsnitt som de "praktiker som syftar till att beskriva och förklara naturfenomen genom observationer, beräkningar eller mätningar" (3-4). I fokus står naturvetenskaper förknippade med det kosmiska, det materiella och det levande, det vill säga astronomi, fysik, kemi och biologi. Matematik spelar av utrymmeskäl endast en biroll.

Gingras framställer vetenskapens historia med hjälp av tre analytiska verktyg: en genealogisk ansats, en periodindelning i tre större perioder samt ett särskilt fokus på demografiska, geografiska och institutionella förhållanden. Det är i denna genealogiska ansats viktigare att spåra hur astronomer eller biologer har åberopat tidigare generationers bidrag än att visa hur olika samhällen – oberoende av varandra – gjort samma vetenskapliga upptäckter. De tre större perioderna utgörs av: 1) antik och medeltida vetenskap (500 f.Kr.–1600 e.Kr.); 2) vetenskapernas förnyelse (1500–1800); och 3) vetenskapernas mångfaldigande och likriktning (1800–nutid). Under den första perioden utvecklades skrivkonsten och beräkningsmetoder som möjliggjorde att observationer kunde kodifieras och astronomiska fenomen förutsägas. Den andra perioden utmärks av att nya instrument som teleskop och mikroskop öppnade för nya observationer av makro- och mikrokosmos och att nya matematiska metoder som integral- och differentialkalkyl gjorde de dittills flitigt brukade geometriska metoderna allt mer överflödiga. Vetenskaperna tenderade under den tredje perioden att bli allt mer specialiserade, mer systematiskt kvantitativa och fortsätta i riktning mot alltmer avancerad matematik.

De tre perioderna behandlas i var sitt kapitel där de teoretiska och metodologiska landvinningarna genom Gingras medryckande prosa knyts samman med vetenskapernas demografiska, geografiska och institutionella förhållanden. Den demografiska utvecklingen var under lång tid knappt märkbar, och man uppskattar att det fanns 80–100 vetenskapsmän per generation i världen 450 f.Kr.–100 e.Kr. En kraftigare ökning ägde rum så sent som 1500–1800. Under de senaste århundradena fram till våra dagar har antalet veten-

skapsmän fullkomligt exploderat. Dessutom har allt fler artiklar fler än en författare, och den vetenskapliga verksamheten bedrivs i allt större utsträckning kollektivt.

Antikens fåtaliga vetenskapsmän hade i regel sin institutionella hemvist hos de politiska ledarna. Efter att de första universiteten blivit en viktig plats för lärda verksamheter mot slutet av medeltiden avtog deras relevans för vetenskapliga gärningar mot slutet av 1600-talet. Under 1600-talet hade visserligen de främsta vetenskapsmännen en universitetsutbildning i bagaget, men det var framförallt vid de nyinrättade vetenskapliga akademierna som den vetenskapliga verksamheten kunde bedrivas. Universiteten återtog sin relevans för forskningen under 1800-talets andra hälft och har sedan dess innehaft en stark ställning som forskningsinstitution.

I början av 1600-talet var det fortfarande via cirkulering av brev genom nätverk av vetenskapsmän som nyheter om vetenskapliga framsteg spreds. Under 1600-talets andra hälft började dock den vetenskapliga tidskriften ta över en del av denna funktion, som den franska *Journal des sçavans* (första utgåvan i januari 1665) och den engelska *Philosophical Transactions* (mars 1665). Den senare var redan från början klart mer vetenskapligt inriktad och bidragen skulle granskas av en Royal Society-medlem innan tryck. Det skulle dock dröja till början av 1700-talet innan tidskrifter blev om böcker som den huvudsakliga publikationskanalen, och under andra hälften av 1700-talet började specialiserade tidskrifter för vetenskapliga discipliner dyka upp.

I bokens avslutande kapitel diskuterar Gingras kort den under 1990-talet allt vanligare idén att vetenskapen börjar nå sin slutpunkt. Även om denna tanke låter som ett eko från det föregående sekelskiftet – och återigen kan visa sig förhastad – konstaterar Gingras att ”det är anmärkningsvärt att ingen riktig ’vetenskaplig revolution’, jämförbar med 1900-talets första hälft (relativitet, kvantmekanik, kosmologi, genetik), skakat om forskningen som fortfarande vilar på teorier etablerade före 1970-talet” (124).

Det är svårt att kritisera bokens vetenskapshistoriska innehåll annat än med förutsägbara kommentarer om förenklingar, utelämnade förhållanden eller för snäva geografiska perspektiv. Författaren är dessutom klart medveten om att bokens omfång i kombination med det tidsspänn den omfattar ger en missvisande och alltför kontinuerlig framställning av ett långt mer sammansatt och ovisst förlopp. Jag hade emellertid gärna sett en mer konsekvent sammanställning av demografiska, geografiska och institutionella förhållanden i slutet av respektive kapitel i stället för att endast sammanställa dem för de två första periodernas kapitel, vilket nu är fallet.

Vid sidan av den imponerande koncisa framställningen av 2 500 års vetenskapshistoria står bokens inledande vetenskapshistoriografiska kapitel för dess främsta bidrag. Kapitlet visar hur vetenskapens historieskrivning sedan

upplysningstiden tjänat såväl progressiva som nationalistiska och moraliska syften. Ett särskilt intressant avsnitt beskriver hur den inomvetenskapliga diskussionen pendlat mellan interna och externa förklaringar av vetenskapens historiska utveckling alltsedan vetenskapshistoriens institutionalisering som självständig disciplin i början av 1900-talet. Gingras vill av allt att döma göra upp med denna tillgjorda motsättning som fortsätter göra avtryck i såväl det vetenskapshistoriska som det vetenskaps sociologiska fältet, oftast i samband med att ett nytt problemområde ska marknadsföras. I stället förespråkar han att idéernas, metodernas och instrumentens genealogi utforskas parallellt med demografiska, geografiska och institutionella förhållanden. Om denna hållning är rimlig går säkerligen att diskutera, men tydligheten i Gingras ställningstaganden gällande vilken typ av vetenskapshistoria som bör skrivas är föredömlig.

Tobias Dalberg

Stanford University

The moment is now

Anders Hallengren (red.): *The moment is now. Carl Bernhard Wadström's revolutionary voice on human trafficking and the abolition of the African slave trade*. West Chester PA: Swedenborg Foundation, 2019. xvii + 284 s. ISBN 9780877853176, hft.

Under försommaren 2020 kom västerlandets moraliska ansvar i rasismens, kolonialismens och slaveriets historia upp till livlig debatt. Även om debatten främst hade politiska och moraliska medvetandegörande syften, spelade historien och dess tolkning en inte obetydlig roll i argumentationen. Ibland gick dock komplexiteten i det historiska sammanhanget förlorad i debatten. Som historiker finner man sällan en hegemonisk, enkel berättelse, snarare en uppsättning varierade och motsägelsefulla historiska uttryck. 1700-talets syn på den andre och slaveriet är mer komplext än vad vi kanske först antar. En mycket intressant bok som problematiserar slaveridebatten i slutet av 1700-talet, och sätter den i dess idéhistoriska, politiska, ekonomiska och mediala sammanhang är en volym, redigerad av litteraturvetaren Anders Hallengren, som kretsar kring den svenske slaverimotståndaren och swedenborgaren Carl Bernhard Wadström.

I *Observations on the slave trade* (1789) skriver Wadström angående den transatlantiska handeln med slavar: "these detestable markets for human flesh, consitute the last stage of all false principles; the greatest of all abuses; the inversion of all order; and originate solely in that corrupted system of commerce, which pervades every civilized nation at this day". Wadström,

som själv hade sett slaveriet i vitögat under sin resa till Senegal 1787–1788, vittnade om tyranniets och slaveriets hemskheter och säger sig med sin bok försöka väcka dem som fortfarande har en gnista av humanitet i sitt bröst. I uppföljaren, *An essay on colonization* (1794–1795), lade Wadström vidare fram ekonomiska och filantropiska argument mot slaveriet. Wadströms böcker blev mycket betydelsefulla i debatten om slaveriets avskaffande. Han kom att samarbeta med ledande abolitionister som William Wilberforce och Thomas Clarkson, och han kom att vittna inför det brittiska parlamentet om slaveriet. Förhöret finns nedtecknat, varvid man kan följa ord för ord vad Wadström vittnade om.

The moment is now är resultatet av en konferens som hölls i London 2015 om Wadström och avskaffandet av slaveriet. Volymen består av tolv bidrag, varav några kan lyftas fram som särskilt läsvärda. Historikern Fredrik Thomasson skriver om den svenska debatten om slaveri och kolonialism i slutet av 1700-talet. Det hölls ingalunda tyst om slaveriets fasligheter i 1700-talets i Sverige. Thomasson visar att det fanns ett nästan unisont motstånd mot slaveriet, som ansågs moraliskt förkastligt i den svenska debatten. När Wadström och hans reskamrat, Linnélärjungen Anders Sparman, anlände till slavön Île de Gorée 1787, pågick redan en debatt i Sverige om slaveriet. Sverige blev visserligen aldrig någon kolonialmakt av betydelse, men ambitionerna fanns som Thomasson skriver: Nya Sverige, Cabo Corso och Saint-Barthélemy. I och med att den sistnämnda kolonin togs i besittning 1785 blev Sverige en slavnation. Den allmänna opinionen i den svenska tidningsdebatten, visar Thomasson tydligt, uppfattade kolonialism och slaveri som en smutsig och exploaterande handel, där hycklande kristna behandlade slavarna som djur, en verksamhet som varken kunde leda till mer lönsam handel eller befolkningstillväxt. Slaveriet omnämns även i reseskildringar, där kritiska beskrivningar var regel. På svenska teaterscener framfördes skådespel med slaveriet som tema. Didrik Gabriel Björns *Westindiefararen* som hade premiär 1791 blev en stor succé och spelades inte mindre än 170 gånger. Slaveriets och kolonialismens grymhet och ekonomiska betydelse var omvittnat och säkerligen känt för den läsande befolkningen. Den dominerande opinionen i de flesta tidningsartiklar och skrifter var emot slaveriet, även om debatten inte ledde in på den känsliga frågan om det svenska ägandet av en slavkoloni i Västindien, sannolikt beroende på censur och de politiska och ekonomiska intressen som stod i vägen för en öppen debatt.

Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson skriver om Wadströms och alkemisten och swedenborgaren August Nordenskjölds utopiska idéer (som Ambjörnsson tidigare behandlat i denna årsbok, se *Lychnos* 1975–1976). Nordenskjölds *Plan for a free community upon the coast of Africa* (1789) skisserar en afrikansk utopi, ett fritt samhälle av frigivna slavar. Inspirationen kom från den svenske teologen och andeskådaren Emanuel Swedenborgs läror, där politisk

makt baseras på arbete och äktenskap på kärlek. Enligt Swedenborg hade afrikanen högre insikt i det andliga än europén. Det som gör denna och flera av uppsatserna särskilt intressanta är att de inte uppehåller sig endast vid den moraliska diskussionen, utan visar hur slaverimotståndet ingår i ett ekonomiskt och vetenskapshistoriskt sammanhang. Ambjörnsson knyter an till den ekonomiska debatten om arbetets värde. Slaveriet kunde ses som kontraproduktivt för ett lands ekonomiska utveckling.

Ekonomhistorikern Klas Rönnbäck går närmare in på Wadströms och Sparrmans möte med slavhandeln i Senegal 1787–1788 och hur deras vittnesmål kom att påverka det brittiska slaverimotståndet. Rönnbäck visar hur vetenskapsmannens retorik som neutral observatör kompletterade den annars gängse moraliska, sentimentala retoriken. Särskilt i fallet Sparrman, kom den linneanska vetenskapens betoning på exakt iakttagelse, autopsy, eftersträvan efter objektivitet, noggrannhet och saklighet, att användas som grund för slaveriets avskaffande. Genom egenskapen av att vara vetenskapsman sågs Sparrman som ett trovärdigt, sanningsenligt vittne. Rönnbäck lyfter också fram Wadströms ekonomiska argument. Slavhandeln förhindrade helt enkelt en afrikansk ekonomisk utveckling.

Volymen innehåller även andra läsvärda bidrag. Jane Williams-Hogan skriver om Wadströms tankar om fria kolonier och nödvändigheten av att avskaffa slavhandeln och hur detta hade sin grund i Swedenborgs tankar om afrikanen i dennes religiösa skrifter. Robert W. Rix skriver om hur William Blake tog intryck av Swedenborgs tankar om afrikanens andlighet. Inga Sanner finner ett spår som binder samman Swedenborg och moderniteten. James F. Lawrence ger en introduktion till det amerikanska antislaveriets historia.

Till volymen hör också ett appendix med hela Wadströms vittnesmål om slaveriet som hölls i det engelska parlamentet 1790, där man kan följa ord för ord vad som sades. Det ger en hissande inblick och närvaro i tidens diskussion om slaveriet. Wadström vittnar om hur förvärvandet av slavar gick till, hur lokala kungar genomförde räder, och hur slavhandlare behandlade sitt levande gods. Afrikanerna var inte utan skicklighet i hantverk och odling, och hade, menade Wadström, goda förutsättningar att kunna ingå i den globala handeln på samma villkor som européerna, om inte slavhandeln stod i vägen och bröt ner deras ekonomi. Afrikanen, sade han, ”is as capable of being in all respects brought to the highest perfection as those of any white nation.”

David Dunér

Lunds universitet

Tid för enhetlighet

Gustav Holmberg & Johan Kärnfelt: *Tid för enhetlighet. Astronomerna och standardiseringen av tid i Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2019. 123 s. ISBN 9789188909015, hft.

Gustav Holmbergs och Johan Kärnfelts *Tid för enhetlighet. Astronomerna och standardiseringen av tid i Sverige* tar sin utgångspunkt i en fråga som är lika enkel som den är historiskt komplex: ”vad är klockan?”. På knappt hundra sidor kartlägger Holmberg och Kärnfelt sedan framväxten av en standardiserad klocktid i Sverige och de många teknologiska, kunskapspolitiska och infrastrukturella förändringar som följde i dess spår. Under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början kolliderade en accelererande modernitet, och dess krav på synkronicitet och standardisering, med Sveriges många lokala tider. Tiden var inte ett abstrakt, filosofiskt problem, utan något konkret och vardagligt: När går tåget? När anlände telegrammet? Den standardiserade tiden var ett slags metronom för det moderna livet, en grundförutsättning för en större förändring av det svenska samhället. Men, som Kärnfelt och Holmberg påpekar, någon behövde hålla koll på den nya tiden. Den behövde, som de vackert uttrycker det, hämtas ner från himlarna: från solen, stjärnorna och jordens rotation runt sin egen axel, för att kunna mätas, kontrolleras och förmedlas. Hur och vilka som utförde detta arbete utgör kärnan i *Tid för enhetlighet* och de tre kapitel som följer på den korta inledningen.

Det första kapitlet placerar standardiseringen av tid i Sverige i ett större sammanhang och fungerar både som en introduktion till den empiriska studien och till det bredare forskningsfält som studerar standardiseringspraktiker, vetenskap och modernitet. Särskilt fokuserar det första kapitlet på astronomin roll i standardiseringsprocesser i allmänhet och på den svenska tidsstandardiseringen i synnerhet. Kärnfelt och Holmberg, som tidigare studerat just astronomin historia, ger en initierad bild av framväxten av standardiserad kunskap inom astronomin och framväxten av internationella organisationer som etablerade standarder över nationsgränser. Den normala vetenskapliga praktiken för astronomer under decennierna kring sekelskiftet kretsade ofta kring just standardisering och upprättandet av stabila vetenskapliga objekt, såsom avstånd mellan himlakroppar, måttenheter och ramverk för insamlad data. Astronomin kunde ta med sig standardiseringsarbetet in i interaktionen med det omgivande samhället och i standardiseringsprocesser bortom den egna disciplinen. Genomgående i kapitlet används koncept från STS och vetenskapshistoria för att ge teoretisk klarhet i förhållande till historiska förlopp. Särskilt Paul N. Edwards idé om samkonstruktion – hur infrastrukturer formar och formas av moderniteten

– används här för att på ett tydligt sätt belysa hur astronomins tillämpningar varit en integrerad del av ett större modernt projekt.

De två nästföljande kapitlen är mer empiriska och berör både politiska förlopp (kapitel två) och vetenskapliga praktiker, tekniker och materialiteter (kapitel tre). I kapitel två, som till skillnad från kapitel ett och tre har Johan Kärnfelt som huvudförfattare, tecknas en bild av de politiska debatter om tidsstandardisering som pågick i Sverige under slutet av 1800-talet. I takt med att stambanorna färdigställdes blev lokala järnvägstider allt mindre hållbara och ett allt mer akut politiskt problem. En nationell tidszon behövde upprättas, och kapitlet utgör en fallstudie av hur denna process gick till. Synkroniseringsarbetet som följde var en reell och materiell politisk fråga som debatterades bland experter och i Sveriges riksdag. Mötet mellan politikerna och astronomerna, vars expertis plötsligt blivit av största samhällsrelevans, illustrerar tidsfrågans komplexitet och dess många skalor: frågorna rörde sig från järnvägsstationernas tidtabeller till jordens placering i förhållande till solen. Framväxten av en nationell tidszon, visar Holmberg och Kärnfelt, var en dragkamp mellan regionala intressen, politiska ambitioner och vetenskaplig expertis. Dessutom rymmer standardiseringen av svensk tid en transnationell dimension i och med upprättandet av tidzoner på en global nivå.

I det tredje kapitlet vänder sig Holmberg och Kärnfelt mot den mer konkreta tidsproduktionen och den uppsjö av observatorier, instrument och ”kronometriska nätverk” som gjorde standardiseringen möjlig och tiden synlig. Produktionen av standardiserad tid var beroende av arbete: från observatorierna, navigationsskolorna och andra institutioner fördes, med hjälp av en allt mer tilltagande institutionell förankring och teknisk utveckling, ett ständigt pågående arbete att integrera tiden i medborgarnas liv. Klockor som tickade, tidskulor som kunde ses på kilometerlånga avstånd och normaltidur utplacerade i stadskärnor gjorde erfarenheten av tid till en normaliserad del av vardagslivet och den enskildes tillvaro. Här väcks också större frågor relaterade till tid och makt, där upprättandet av kronometriska nätverk också var ett sätt att utöva och manifesteras makt för de inblandade aktörerna.

I det korta efterordet reflekterar författarna över tidsstandardiseringen ur ett samtida perspektiv – den svenska tiden har i dag flyttat ner från himlavalvet och inrättat sig i några atomer i Borås – och förskjutningen av expertis från astronomi till fysik. Här gör sig det korta formatet påmint och jag kan sakna en större diskussion kring bokens teoretiska bidrag: vad innebär det att studera den vetenskapliga produktionen av tid ur ett historiskt perspektiv? Hur förhåller sig Holmberg och Kärnfelt till större historiografiska frågor kring synkronisering och kalibrering av olika tider? Förhoppningsvis är denna korta, men till innehållet rika och associativa studie bara en början

och en öppning för fler framtida arbeten om den vetenskapliga produktionen av tid. *Tid för enhetlighet* visar möjligheterna i att studera tid som ett vetenskapshistoriskt objekt och lyckas även belysa en tidigare förbisedd del av den svenska modernitetens utveckling.

Erik Isberg

Kungliga Tekniska Högskolan

Communicating the history of medicine

Solveig Jülich & Sven Widmalm (red.): *Communicating the history of medicine. Perspectives on audiences and impact*. Manchester: Manchester University Press, 2020. xiv+232 s. ISBN 9781526142467, inb.

Denna antologi gör ett ambitiöst försök att adressera en viktig men potentiellt förödande fråga: Är medicinhistoria relevant, för vem och varför? Vad har medicinhistoria för *påverkan*? Det är inte första gången frågan ställts (och knappast den sista), men angreppssättet i antologin är nydanande. Författarna undviker att gå i fällan att försöka identifiera och mäta vissa luddiga variabler (museibesökare, bloggträffar, citeringsindex med mera) och därmed underkasta sig en samhällssyn där humaniora är ofrånkomligt perifer. Antologin försöker inte heller undvika frågan genom att exempelvis attackera revisorssamhället eller new-public-managements väl och ve. Antologin är inte heller en inlaga till humanioras försvar. Vad som gör antologin annorlunda, dess alexanderhugg, är att författarna stannar kvar på den medicinhistoriska planhalvan samtidigt som de med olika röster svarar på frågan om disciplinens relevans genom att vända sig till sin egna publik och studera denna.

Jülich och Widmalm skriver inledningsvis: "The measurement of impact is rapidly becoming a policy tool, whereas the idea of audiencing is an analytical framework that can be used for understanding processes encouraged by policy." (2) De väljer därmed att nyansera hur vi kan förstå påverkan som någonting annat än ett mätvärde. Genom att vända sig till begreppet "audiencing", som syftar till att analytiskt betrakta innehållet i ett utbyte (upplevelser, underhållning, information, kunskap med mera) som en samproduktion mellan de som uttrycker och de som åhör, kan författarna hitta en analytisk ingång till att förstå och förklara humanioras förändring och nytta. Tillvägagångssättet är både enkelt och genialt.

Med detta grepp flyttar Jülich och Widmalm frågan till humanioras planhalva och etablerar grunden för hur den bör besvaras. Kunskapens påverkan analyseras på detta sätt genom att studera mottagarna. På så sätt kan man nyansera ett svar på vilka som förväntas bli påverkade (därmed en påverkan)

av medicinhistoria men utan att förenkla, mäta eller fördumma svaret. Komplexiteten och *kontexten* bibehålls. Men det är samtidigt ett analytiskt ramverk som tar frågan om påverkan på fullt allvar. Frågan om påverkan är på ett sätt djupt existentiell, vilket lätt döljs bakom grafer och nyttomaximering.

Till sin hjälp använder sig författarna av den omfattande forskningen om publikerna främst inom forskningsfälten mediala och kulturella studier. Begreppet "audience" har använts på många olika sätt och kan hänvisa till olika former av publik – från operabesökare till bokläsare – i sammanhang där kommunikationspraktiker ändras och förändrar åhörarskapet. Det svenska ordet publik och engelskans "the public" (allmänheten) visar också på en spänning som författarna använder sig av för att problematisera åhörarrollen och dess möjliga omfattning och där "audiencing" får en central roll i flera av antologins bidrag. Att ta publiken på allvar är att ta frågan om kunskapens påverkan på allvar.

Bokens olika bidrag formar en bild av fältet medicinhistorias publik. Föga förvånande intar utövare av medicinska kunskaper, i synnerhet läkare, en särställning. Både Huisman (kap. 2) och Söderfeldt & Krischel (kap. 3) belyser utbildning och utbildningssystem där läkarstudenter utgör publiken. Sapphol (kap. 9) erbjuder reflektioner rörande National Library of Medicine's utställningsyta vid National Institute of Health (NIH). NIH är USA:s centrum för biomedicin och på så sätt medicinskt centralt. Publiken består således av både medicinska högdjur, byråkratiska administratörer och nyfikna besökare. Mullally & Marchildon (kap. 6) ger en inblick i hur medicinhistoria användes av läkare för att ta kontroll över historien om Kanadas medicinska välfärdssystem. Publiken var den gången i stor utsträckning andra läkare. På liknande sätt speglar Hoffman (kap. 4) sjukvårdspolitikens publik. Dessa två kapitel visar på heterogeniteten i begreppet publik, då de visar att den politiskt intresserade, organisatören, politikern, eller väljaren kan vara relevanta publikerna till de medicinhistoriska berättelser som framträder. Allmänheten är en annan publik. Denna allmänhet tar Koch (kap. 5) och Björklund (kap. 8) fasta på, på olika sätt. Björklund undersöker den publik som söker sexualundervisning, ett både kittlande och pedagogiskt relevant tema. Koch diskuterar politiserande moralism i anknytning till medicinska teman som eugenik.

Antologibidragen visar på en bredd samtidigt som antologin är mycket sammanhållen. Bidragen kommunicerar väl med och kompletterar varandra. Författarna visar genom sina exempel på vikten av att undersöka, beskriva och förstå kontexten. Det gäller inte bara olika perioders kontexter utan även ämnet medicinhistorias kontext. På så sätt mejslas ett nytt forskningsområde fram, en slags medicinhistorisk reflexivitet, genom att kombinera mediastudier och medicinhistoria. Det är också förmågan att fånga kontexten

för medicin som gör disciplinen medicinhistoria så angelägen, med tanke på medicinska kunskapsformers särställning.

Vilken publik vänder sig då själva boken till? Det är inte en bok i medicinhistoria utan en bok om medicinhistoria. Som sådan är den nyttig för alla utövare av medicinhistoria, oavsett om du forskar i ämnet, arbetar på museum, utvecklar konst, katalogiserar medicinska böcker, administrerar medicinska arkiv eller på andra sätt verkar för en bredare användning av medicinhistorisk kunskap. Jag önskar att den också hamnar i händerna på de som ansvarar för medicinska samlingar och de som finansierar resurserna för medicinens historia. Tyvärr är jag tveksam till huruvida de orkar läsa detta genomarbetade och seriösa verk. Jag hade själv behövt denna bok när jag 2008 började på Karolinska institutet i ett projekt där min uppgift var att övertyga medicinarna om att de måste samla och spara arkiv ifall de över huvud taget ville påskina någon form av medicinhistorisk och vetenskapshistorisk relevans. Ofta (men inte alltid) talade jag för döva öron. Sapphol visar vilken kunskap och rikedom som kan skapas då medicinhistoriker använder sig av museum, arkiv och bibliotek, när dessa finns. För hur ska man värdera nyfikenhet (Sapphol, kap. 9) eller rangordna ödmjukhet (Chaney & Walke, kap. 7) och vilket samhälle skapar vi när dessa kvaliteter inte tillvaratas?

Daniel Normark

Uppsala universitet

Women in their element

Anette Lykknes & Brigitte Van Tiggelen (red.): *Women in their element. Selected women's contributions to the Periodic System*. Singapore: World Scientific, 2019. xxiv + 531 s. ISBN 9789811206283, inb.

Grundämnenas upptäcktshistoria har skrivits i många verk och ur olika aspekter genom åren. Från antiken känner vi guld, silver, kvicksilver, tenn, koppar och bly. Andra delen av 1700-talet blev tiden för upptäckten av många nya grundämnen i takt med att kemin utvecklades till en egen vetenskaplig disciplin. Både de kvalitativa och kvantitativa analysmetoderna förbättrades. De flesta nya grundämnen hittades i mineralriket. Sverige var i detta avseende synnerligen lyckligt lottad med sin rikedom på mineraler och utvecklad bergshantering. I en "Elementär kemistvisa" med text av Sven Westman (1983) nämns en rad svenska manliga upptäckare av grundämnen. I slutstroferna konstateras: "En lysande församling av lätt bisarra män, / men fanns där någon kvinna? Nej knappt en enda en! / Visst hade dom väl hustru som dela deras knog, / men hon höll liv i gubben, och det var jobbigt

nog.” Men var fanns de duktiga kvinnliga kemisterna? Politik, förvaltning, kyrka och utbildning öppnade inga vägar för en kvinna fram till andra halvan av 1800-talet. Initiativkraft och självständighet fanns, men kvinnornas möjlighet att driva sina ambitioner framåt begränsades i hög grad av ett skråtänkande och förbud att utbilda sig på de allmänna utbildningsanstalterna.

United Nation's General Assembly och UNESCO utropade år 2019 till ”the international year of the periodic table” med anledning av att det var 150 år sedan ryssen Dmitrij Mendelejev presenterade en uppställning av de då kända 63 grundämnena. Härefter beslutade den europeiska kemiorganisationen EuChemS genom dess Working Party on the History of Science att stödja en bokutgivning om kvinnornas roll i grundämnens upptäckthistoria. Annette Lykkens och Brigitte Van Tiggelen har som redaktörer och skribenter samlat ett antal forskare, som i 38 kapitel vandrar kronologiskt tillsammans med utvalda kvinnor och deras insatser inom den kemiska vetenskapen. Innehållet är inte begränsat till de rena upptäckterna av nya grundämnen utan ”most of the stories are about women and their research on elements”, vilket är en betydlig breddning av den rena upptäckthistorien. Redaktörerna har trots många författare lyckats få ett enhetligt upplägg. Vi får en bild inte bara av de kvinnliga vetenskapliga gärningarna utan också biografiska data om de många gånger okända kvinnorna. Av de 38 kapitlen handlar endast fyra om tiden före det periodiska systemets konstruktion. Större delen följer efter upptäckten av radioaktiviteten på 1890-talet.

Av de utvalda kvinnorna hade flera tvingats resa utomlands för utbildning och verksamhet, såsom Julia Lermontova (1846/47–1919; till R. Bunsen och A. W. Hofmann i Heidelberg), Marie Curie (1867–1934), Elisabeth Róna (1890–1991), Ellen Gleditsch (1879–1968), Stefanie Horovitz (1887–1942) och Lise Meitner (1878–1968). Här fanns kvinnor som blivit intresserade av kemin på grund av föräldrars verksamhet, som Astrid Cleve (1875–1968), dotter till P. T. Cleve, eller på grund av giftermål, som Jane Marcet (1769–1858), hustru till A. Marcet, eller Marie-Anne Paulze (1758–1836), hustru till A. L. Lavoisier. Boken rättfärdigar kvinnornas roll inom kemin samtidigt som den skildrar människoöden, till exempel Clara Habers (1870–1915) självmord och visar inte minst de svårigheter som de mötte då de i den mansdominerande utbildnings- och forskarvärlden kämpade för att få ett eget erkännande.

Redaktörerna gör i ett inledande kapitel (54 s.) en utmärkt genomgång av kvinnorna och deras arbete i utvecklingen av den kemiska vetenskapen. Före år 1869 finns inga grundämnesupptäckter direkt gjorda av kvinnor, men några få kvinnor av betydelse för kemins utveckling har dock medtagits i särskilda kapitel: Dorothea Juliana Wallich (1657–1725), Emilie Du Châtelet (1706–1749), Marie-Anne Lavoisier och Jane Marcet. Grundämnena som

därefter upptäckts av kvinnor är radium och polonium av Marie Curie, rhenium av Ida Noddack (1896–1978), francium av Marguerite Perey (1909–1975), stabila isotoper av astat av Berta Karlik (1904–1990) och Traude Bernert (1915–1998) och Dawn Shaughnessy har deltagit i upptäckterna av de tunga elementen 114–118. Protaktinium-231 hade upptäckts och namngivits som brevium, men Lise Meitner och Otto Hahn fann den mera stabila isotopen protaktinium-234 och anses som upptäckare av protaktinium (Pa). Begreppet ”isotop” hade föreslagits år 1913 av Margaret Todd (1859–1918) efter arbete av Stefanie Horovitz, men äran har tilldelats Frederick Soddy!

Det periodiska systemet fick stå modell för planering och bekräftelse av nya grundämnen men också ge ledtrådar i tolkningen av experimentella data. Kvinnornas arbeten har i de flesta fall utgjort ett kunskapsuppbyggande, till exempel Julia Lermontovas arbeten att förfina separationsmetoderna av platinametallerna, Irène Joliot-Curies (1897–1956) studier av artificiell radioaktivitet eller Yvette Cauchois (1908–1999) utvecklande av analystekniken (spektrografen). Förslag till nya grundämnen baserade på nya analysmetoder och utvecklad teknologi (där många kvinnor deltagit) har felaktiga tolkningar ständigt framförts, se M. Fontani et al., *The lost elements. The periodic table's shadow side* (2015). Först när tiden är mogen och bakgrundsinformation finns på plats sker en ny upptäckt. Det kan då synas som om slumpen varit avgörande, men ett vaket sinnelag med en bakomvarande kunskap och ett tvärvetenskapligt tänkande är grunden för en ny upptäckt.

Under kemiåret 2011 publicerades *European women in chemistry* av Jan Apotheker och Livia Sarkadi, där 50 kvinnliga kemisters liv och arbeten är beskrivna. Den fokuserar på aktiva kvinnliga kemister under 1900-talets andra hälft. Trots att böckerna har publicerats i skilda sammanhang är budskapet i stort detsamma. Det föreligger stora överlappningar. Trots detta ger skildringen av kvinnornas insatser i *Women in their element* en levande bild av det motstånd de hade i sin utövning, men också med vilket mod, kraft och idoghet de visade i sin vilja att bedriva forskning. De många referenserna samt person- och sakregister höjer användbarheten av boken även om priset kan vara avskräckande för en kemiintresserad person. Som helhet ger boken en trivsamt och lärorik läsning.

Jan Trofast

Lund

Pragmatism och kosmologi

Charles Sanders Peirce: *Pragmatism och kosmologi*, övers. Richard Matz. Göteborg: Daidalos, 2020. 302 s. ISBN 9789171735782, hft.

Få vetenskapliga frågor leder så in på tänkandets gränsland som kosmologin, de filosofiska frågorna om tillvarons existens och ordning, vad vi kan veta och inte veta. Den amerikanske filosofen Charles Sanders Peirce var utbildad kemist, verksam som fysiker och lektor i logik, men har blivit mest känd för sina insatser inom logiken, som grundare av semiotiken och pragmatismen. En samling filosofiska texter av Peirce – *Pragmatism och kosmologi* – har nu återutgivits i svensk översättning av Richard Matz och med inledning av Margareta Bertilsson och Peder Voetmann Christiansen. Utgåvan består av ett antal artiklar som berör framför allt kunskaps- och vetenskapsteoretiska frågor, bland annat de centrala uppsatserna som han publicerade i tidskriften *The Monist* åren 1891–1893, den så kallade *Monist*-serien. Peirces religiösa, pedagogiska, matematiska och semiotiska texter har emellertid utelämnats. Särskilt de semiotiska texterna saknar man i en modern utgåva, med tanke på Peirces centrala betydelse för etablerandet av semiotikens grundbegrepp om de triadiska teckenrelationerna, om tecknet, det betecknade och interpretant, liksom index, ikon och symbol.

Något enskilt filosofiskt verk skrev Peirce aldrig. Den enda av honom publicerade monografin, *Photometric research* från 1878, handlade om tillämpningen av spektroskopiska metoder inom astronomin. I en av essäerna beskriver han sin egen väg till de filosofiska laborationerna, att han ”ända från sex års ålder och långt upp i vuxenåldern själv var så gott som bosatt på ett laboratorium” (138). Han fattade intresse för tänkandets metoder och fann hos filosofer som Kant, Berkeley och Spinoza ”tankegångar som påminde om hur man tänker i laboratoriet” (139). På annat ställe skriver han om det skräckinjagande i att sänka sitt lod allt djupare ner i filosofins avgrund för att försöka famna dess djup (123).

Det är här något av spänningen finns i experimentalisten Peirces filosofiska tänkande. Fysiken, kosmologin, den naturvetenskapliga metoden lodar i det mänskliga tänkandets djup och famlar i gränslandet mellan fysik och metafysik, verklighet och föreställning. Det sena 1800-talets vetenskapliga frågor om energins oförstörbarhet med Clausius och Maxwell, evolutionsläran med Darwin, Lamarck och Spencer, liksom Cantor och Dedekinds matematiska kontinuitetsteori väcker hans kunskapsteoretiska intresse. Han rör sig obehindrat genom filosofins och naturvetenskapens historia, från antikens tänkare, som Aristoteles och Epikuros, över Galileis och Huygens tankar om kraft och naturens lagar, till sin egen tids brännande frågor, energiprincipen och utvecklingsläran, och dess konsekvenser för den mänskliga kunskapen.

Peirce sökte en medelväg mellan den empiristiska och den rationalistiska kunskapstraditionen. Enligt honom var kunskapen inte bara något givet genom sinnena, men inte heller något som enbart uppstod i vårt tänkande. Hans pragmatism och semiotik var delvis svar på detta. Som en handlingsinriktad kunskapsteori sade det pragmatiska imperativet: "Besinna samtliga de verkningar som skulle kunna bli resultatet av dina yttranden, och handla därefter." (20 f.) Semiotikens betraktande av tillvarons teckenrelationer med insikten om interpretanten, forskaren som tolkaren vilken förbinder tecknet med det betecknade, innebär att kunskapen om verkligheten alltid i någon mån är indirekt, eftersom den har sin förutsättning i människans interaktion med verkligheten.

Denna utgivna samling av uppsatser ger en god introduktion till Peirces kunskaps- och vetenskapsteoretiska tänkande, och innehåller därtill tankeväckande idéer som speglar det sena 1800-talet i skärningspunkten mellan filosofi och vetenskap. I uppsatsen "Att fixera tro" framställs den vetenskapliga metoden som ett sätt att stilla sitt tvivel och lära sig av sina misstag, det vill säga det är en självkorrigering verksamhet för att komma fram till en verklighet som man är enig om. Ett logiskt begrepp förknippat med Peirce är abduktionen, som han ser som central i den vetenskapliga processen i skapandet av hypotetiska antaganden. Abduktionen uttalar sig om hur verkligheten rimligen ser ut, och påverkar därmed vårt handlande.

Ett annat exempel är tanken om naturlagarnas uppkomst som han framlägger i "Teoriers arkitektur". Naturlagarna måste betraktas som inte för en gång givna, utan som resultatet av en utveckling, som vanor i den oorganiska naturen. De är inte absoluta, de blir inte heller exakt åttlydda. Han inleder också en uppgörelse med vad han kallar nödvändighetsdoktrinen, tanken om en lagbunden, ofrånkomlig nödvändighet och bryter därmed mot den klassiska fysikens stränga determinism. Han skärskådar tanken om att varje enskilt faktum i universum är exakt förutbestämt av givna lagar. Det vill säga han ifrågasätter möjligheten av att ett tillräckligt kraftfullt intellekt utifrån kunskapen om universums tillstånd i den ursprungliga nebulosan, samt med insikt i mekanikens lagar, skulle kunna räkna ut "den exakta formen av varenda liten släng på varenda bokstav som jag nu skriver." (190)

David Dunér

Lunds universitet

Den magiska spegeln

Leif Runefelt: *Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*. Lund: Nordic Academic Press, 2019. 352 s. ISBN 9789188661890, inb.

I *Den magiska spegeln* av Leif Runefelt, professor i idéhistoria vid Södertörns högskola, pekas reklamen ut som ”en av de mest spridda, flyktiga och ytliga företeelserna i det moderna samhället” (11). Studien bygger på en genomgång av 10 000 annonser i dagspress, veckopress och modetidningar. I boken identifieras 1870-talet som en brytpunkt där kvinnor porträtterades och tilltalades som de främsta konsumenterna av mode. Runefelt poängterar att reklamen inte ska förstås som en spegel av sin samtid utan som en del av den samtida kulturen. I studien ses annonserna därmed som ideologiproducerande i bemärkelsen att de hade förmåga att påverka och utmana rådande samhällsnormer. Stora delar av den svenska modehistorien är fortfarande outforskad, även om ett nytt intresse för den väckts inom forskningen de senaste åren. Därför är *Den magiska spegeln* ett viktigt bidrag inte minst eftersom perioden 1850–1920 tidigare inte lämnats särskilt stort utrymme. Dessutom är modetidningar en genre som förbisetts i svensk forskning och därför bidrar även materialvalet till att vidga förståelsen för svensk modehistoria.

I fem empiriska kapitel undersöks bilder av kvinnor i reklamannonserna och hur kvinnors utrymme som konsumenter formerades genom marknadsförandet av varor. Det som även länkar samman kapitlen är utgångspunkten i hur mode och skönhet reproducerades och formerades i annonserna. I det inledande empiriska kapitlet konstateras att 1870-talets annonser var primitiva eftersom de enbart innehöll texter för att sedan utvecklas till bildsatta annonser med större variation. Kapitlet placerar även in studien i en vidgad kontext kring kvinnors konsumtion, vilket ger en viktig bakgrund till de empiriska studierna. De följande kapitlen är strukturerade tematiskt i vilka bilden av kvinnors arbete, hälsa och skönhetsideal, mode och korsetters betydelse i annonserna undersöks.

I *Den magiska spegeln* finns några begrepp och fenomen som ställs mot varandra och även förutsätter varandra. Ett sådant begreppspar är hemideologi och den kapitalistiska varukulturen. 1800-talets hemideologi var ett starkt samhällsideal som stängde ute kvinnorna från det offentliga och fråntog dem deras autonomi. Runefelt beskriver det som ett tyglande och tämjande av kvinnorna vars handlingar reducerades till att enbart utföras för att tillgodose andras intressen (19). Reklamen, ett uttryck för den kapitalistiska varukulturen, låg steget före samhällsutvecklingen genom drivkraften att nå kvinnor som konsumenter. Kvinnorna tillskrevs därför både rationalitet och ansvar för konsumtionen. I motsats till hemideologin sågs

de som centrala aktörer när de i annonserna porträtterades som yrkeskvinnor innan det var en självklar position för medelklassens kvinnor. I spänningsfältet mellan dessa ideologier befann sig de kvinnliga konsumenterna. Hemideologin krockade med moderniteten medan annonserna var betydande i formerandet av det moderna samhället. Reklamen ska dock inte ses som emancipatorisk utan drevs av ekonomiska intressen där ett vidgande av konsumentgruppen gav möjligheter till ökad försäljning.

Det andra begreppspar utgörs av modets demokratisering och glamorisering. I dessa två begrepp fångas den spänning som omgärdar demokratiseringen av mode, nämligen att den faller på sin egen orimlighet. På samma vis som mode i grunden innebär förändring är det också grundläggande att mode aldrig kan demokratiseras fullt ut eftersom ouppnåelighet är en av modets drivkrafter. Här använder Runefelt glamorisering för att förklara hur modet öppnade upp för att allt fler skulle kunna ta del av en livsstil som tidigare varit utom räckhåll. Detta exemplifieras bland annat med att de mer praktiska dräkterna som lanserades för yrkeskvinnor marknadsfördes tillsammans med överklassens modeattribut i form av stora hattar, parasoll och handväskor. Modets demokratisering, både som process och fenomen, är underteoretiserat i såväl svensk som internationell forskning och Runefelts ansatser tillför därför en viktig dimension i diskussionen. Även om Runefelts begreppspar ger indikationer om hur komplexiteten i konstruerandet av modets värde fungerar är det ändå ingen fullständig förklaring till begränsningarna som trots allt omgärdar demokratiseringen. Här hade modehistorikern och -teoretikern Elizabeth Wilsons begrepp pseudodemokratisering kunnat vara behjälpligt för att tydligare närma sig kärnan i problematiken. Wilson beskriver det i *Adorned in dreams. Fashion and modernity* (2003) som en illusion av demokratisering. Det innebär att masskulturen erbjuder konsumenterna något som i praktiken är omöjligt att uppnå och att samtliga ansatser till demokratisering av mode är en dimridå. Detta begrepp hade bidragit till en grundligare förklaring till hur modet på en gång kan framställas som demokratiserat och ändå fortsätta vara ouppnåeligt.

Sammantaget är *Den magiska spegeln* en gedigen studie som på ett fördelaktigt vis undersöker hur kvinnor inte enbart bör förstås som objekt i den tidiga reklamen utan att bilden av dem är mer komplex än så. Runefelt knyter an till det forskningsfält som utmanar den historiska synen på kvinnor som passiva i relation till konsumtion. I studien beläggs att det inte handlar om ett ensidigt förhållningssätt till den kvinnliga konsumenten utan att hon både kan framställas som traditionellt kvinnlig och som utmanande beroende på vilka varor som såldes. I synnerhet är ansatsen att förklara modets demokratisering i relation till glamorisering givande liksom problematiseringen av hemideologin. I en fotnot anger Runefelt att han arbetar med ett projekt om modetidningar vid sekelskiftet vilket säkerligen, precis

som *Den magiska spegeln*, kommer att vara ett givande bidrag till den svenska modehistoriska forskningen.

Emma Severinsson
Lunds universitet

Världen sedan 1989

Annika Ström Melin: *Världen sedan 1989*. Stockholm: Natur & Kultur, 2019. 231 s. ISBN 9789127163843, hft.

I diskussioner om historisk teori och metod görs det ibland en distinktion mellan det förflutna och det förgångna förflutna. Vad denna uppdelning avser att fånga är hur långt tillbaka i tiden de händelser som behandlas ligger: Finns det fortfarande levande människor som kan vittna eller är alla döda? Poängen är att uppmärksamma att historieskrivning om ett nära förflutet möter särskilda utmaningar. Vilka är dessa utmaningar? För det första att det kan vara svårt att värdera vilka verkningar händelser tillhörande ett nära förflutet har haft och kommer att ha. För det andra att personer som skriver historia om en tid de själva upplevt alternativt en tid det fortfarande finns människor kvar att vittna om kan misstänkas bli mindre objektiv eftersom den antingen färgas av historikerns egna suddiga och subjektiva minnen eller visar särskild hänsyn till fortfarande levande personer.

Det finns också förtjänster med historia som skildrar ett nära förflutet. En historieskrivning som har möjlighet att rådfråga personer som var med eller som har tillgång till material som inte hunnit påverkas av diverse tillrättläggningar kan ge ovärderliga bidrag. Och i den utsträckning historia kräver av historikern att vara bevandrad i den tid som studeras har den som skildrar ett nära förflutet ett försprång. Journalisten Annika Ström Melins *Världen sedan 1989* aktualiserar i högsta grad denna problematik, dels genom att ta avstamp i en händelse många nu levande människor minns och var en del av: Murens fall. Dels genom att följa historien ända fram till de skeenden som utspelar sig samtidigt som författaren sitter och skriver på sin bok.

Som titeln antyder handlar boken om de senaste trettio årens historia. Den är populärhistorisk, vilket innebär att den bygger på författarens egna reflektioner och på sekundärlitteratur. Framställningen uppehåller sig framför allt vid den storpolitiska nivån: de kommunistiska staternas sönderfall, EU:s och Nato:s expansion, USA:s roll i världspolitiken och Kinas växande inflytande. Boken består av tretton kapitel varav tio innehåller en historisk exposé utifrån en given tematik. Typexempel på kapitel är: "Från planekonomins kollaps till global kapitalism", "Från kallt krig till gränslös terror" och "Från EU:s Big Bang till nationalismens återkomst". Utöver detta

storpolitiska fokus finns också kapitel som handlar om jämställdhet, sjukdomsbekämpning, teknikutveckling och klimatförändring. Författaren motiverar valet av teman med sina erfarenheter som utrikeskorrespondent. Hon har en lång karriär som reporter och samtidskommentator i ryggen. Anslaget i bokens inledande och avslutande kapitel är emellertid personligt hållet. Här får läsaren ta del av Ström Melins egna upplevelser från 1989 som utöver omvälvningar i världspolitiken också innehöll upplevelsen av att få sitt första barn.

Det är ingen lätt sak att skriva fram en översiktlig historia över de senaste trettio åren, men på det stora hela rör Ström Melin denna uppgift i land på ett övertygande sätt. Berättargreppet är deskriptivt med få analytiska utvecklingar. Framställningen är genomgående skriven i preteritum även i skildringen av de händelser som i skrivande stund är rykande färska för författaren, som de avslutande turerna kring brexit, terrorattentatet i Christchurch och Donald Trumps förhandlingar med Nordkorea. Anledningen varför resultatet är lyckat är att lejonparten av boken ägnas ämnena som Ström Melin behärskar väl. Det är en rimlig syntes över utvecklingen som hon presenterar. Detta gäller i synnerhet avsnitt som kopplar samman de kommunistiska staternas sönderfall och EU:s och Nato:s expansion med senare års inom-europeiska migration och högerextrema och nationalistiska strömningar.

Den återhållna stilen innebär dock att ämnena som författaren inte behärskar lika väl tenderar att stanna vid en uppräkningslista av olika händelser från de senaste tre decennierna. Kapitlen om jämställdhet, sjukdomsbekämpning, teknikutveckling och klimatförändring åstadkommer inte samma övertygande syntes som övriga kapitel. Här hade det varit önskvärt med mer explicita analytiska perspektiv som tydliggjort vad det är författaren vill ha sagt. Ojämnheten hänger delvis samman med valet av tidsavgränsning. Den fråga som infinner sig under läsningen är: Vad är 1989 en startpunkt för? För Ström Melin förefaller svaret på frågan vara: allt möjligt. Men ett mer korrekt svar är att den utveckling som hänger samman med de kommunistiska styrenas försvinnande och EU:s och Nato:s expansion svarar mot 1989 medan händelser som har föga att göra med detta årtal sticker ut som aparta. Konkreta exempel på det senare är det sätt som Aids-epidemin och klimatfrågans respektive historier tar sin utgångspunkt i 1989 i Ström Melins version.

Världen sedan 1989 utgår huvudsakligen från redan välkända händelser och framträdande aktörer. Kanske hade det varit önskvärt att fokusera mer på det förflutna än – som nu – på ambitionen att dra historien så långt in i nutiden som möjligt. Om boken hade satt stopp tidigare, säg 2001, 2008 eller 2016, är det tänkbart att den undvikit den fallgrop den nu riskerar ramla i, nämligen att den väldigt snabbt kommer att kännas daterad. Redan några månader efter bokens publicering har världen rört sig vidare, USA har

avrättat en högt uppsatt iransk militär, Vladimir Putin har upplöst regeringen och genomdrivit konstitutionella förändringar och Storbritannien har lämnat EU. Och i den nära framtiden väntar det amerikanska valet (som läsaren av den här recensionen vet utgången i). Därtill har coronaviruset under några månader fullständigt vänt uppochner på världen. Just coronaviruset är ett illustrerande exempel på en svaghet med att dra historieskrivningen så långt in i nuet som möjligt. Historieskrivningen riskerar därmed att tappa i förklaringsvärde. I dagsläget kan vi bara spekulera om vilka konsekvenser den partiella och temporära nedstängningen av världen kommer att leda till: vissa menar att allt kommer att återgå till det normala medan andra menar att inget någonsin kommer att bli sig likt igen. Hade Ström Melin satt stopp tidigare hade hon kunnat argumentera för en mer övertygande tidsavgränsning och presentera en mer sammanhållen historieskrivning.

Ström Melin har ansträngt sig för att skriva en rimlig historia utan några häftiga utspel. Stilen upplevs som en implicit gardering vis-à-vis de utmaningar som skrivandet av samtidshistoria ställs inför. De mest läsvärda avsnitten är de där författaren är väl bevandrad och åstadkommer en trovärdig syntes trots den återhållsamma stilen. För att lyckas med ett liknande djup i behandlingen av övriga ämnen – som jämställdhet, sjukdomsbekämpning, teknikutveckling och klimatförändring – hade hon behövt anlägga tydligare analytiska perspektiv.

Daniel Nyström

Umeå universitet

Till bildningens försvar

Sverker Sörlin: *Till bildningens försvar. Den svåra konsten att veta tillsammans.* Stockholm: Natur & Kultur, 2019. 253 s. ISBN 9789127823129, inb.

Sverker Sörlin har skrivit en personlig och levande bok om den svåra konsten att veta tillsammans. Det är en hybrid: passionerad pamflett, självbiografisk ögonblicksskildring, utkast till samtidsdiagnos, betraktelse över svensk folkbildningstradition. Sörlin, en av våra mest publika idéhistoriker och samtidigt en internationell miljöhistorisk auktoritet, kan som få andra svenska akademiker förmedla kunskapsglädje. Genom åren har han gjort det i otaliga böcker, tidningsessäer, föreläsningar och radioframträdanden – nyfiket, inspirerande, ofta med en känsla för rörelser i tiden. Längre har han också ägnat sig åt universitetets och studieförbundens villkor, för närvarande som ordförande i Folkuniversitetets förbundsstyrelse. Den bok som han nu har skrivit formar sig till en reflexion över bildningens betydelse i historien och en plädering för bildningens betydelse i dag.

Utgångspunkten är att bildning har varit en avgörande utvecklingsfaktor sedan upplysningen. Med dess hjälp har den moderna människan kunnat frigöra sig från nationens, könets, religionens och klassens bojor och sökt sin egen väg framåt. I dag, när skuggorna hopar sig i klimatkrisens och högnationalismens tidevarv, fordras det en bildningens renässans, men också en omformulering av själva innebörden. Detta är Sörlins grundbudskap och han för härvidlag fram tre sammankopplade argument.

För det första argumenterar han för att bildningens kunskapsinnehåll inte är statiskt. Den som håller fast vid ett oföränderligt pensum riskerar att cementera en hierarkisk eurocentrisk kunskapssyn och favorisera ytliga konversationsfärdigheter. Det är på sätt och vis en helt rimlig hållning, men här öppnar sig de stora diskussioner om kulturrelativism och kanonformering som har förts de senaste decennierna. Det hade varit intressant om Sörlin hade varit lite djärvare på denna punkt och gett sitt bud på om det existerar ett slags bildningens kunskapsmässiga miniminivå. Och hur ser denna i sådana fall ut i vår tid?

Samtidigt – och det är Sörlins andra argument – är bildning inte samma sak som kunskap. Visserligen går det inte att tänka sig bildning utan kunskap, men däremot det omvända. För Sörlin hänger bildning intimt samman med vissa värderingar och innebär att den som besitter bildning också tar ansvar för – med ett begrepp från den brittiske filosofen Simon Blackburn – ”den etiska miljön”. Det räcker inte med fakta eller evidens; bildning förutsätter moral, förnuft och omdöme. Det är ett tankeväckande och lockande påstående som har sina föregångare i bildningens äldre idéhistoria, men som också inbjuder till genmälen. Går det verkligen att tydligt definiera vilka värderingar som krävs för bildning? Är inte risken stor att vi då hemfaller åt en universalism som i själva verket är en förtäckt social, geografisk, politisk och kronologisk provinsialism? Måste inte bildningens normativa grunder kunna skilja sig åt mellan kulturer, generationer och epoker?

Hans tredje argument är att bildning bör ses som gemensam och inte endast personlig. I stället för, som har varit vanligt i andra sammanhang, betona individens bildningsprocess betraktar Sörlin bildning som ett kollektivt kunskapsprojekt. Det är en samfällid nyttighet, på en gång en väsentlig resurs och ett eftersträvansvärt mål för det goda samhället. För att slå vakt om och utveckla bildningen som en gemensam storhet krävs det kunskapsuppehållande institutioner, resonerar Sörlin övertygande. Följaktligen skriver han lidelsefullt om folkrörelsernas, skolans och universitetets bildningsuppdrag.

Till bildningens försvar är ett försök till politisk intervention i en för upplysningsmänniskan dystertid. Bildning kan, enligt Sörlin, bli ett gemensamt försvar mot det postfaktiska tillståndets alla hemsökelse. Utan att vara naiv menar han att en ny bildningspolitik är avgörande för att få bukt med höger-

populism, invandrarfientlighet och klimatkrisförnekelse. Den politiska rundmålningen är välgrundad men utgör bokens minst originella del; den som följt debatten de senaste åren känner väl igen sig. Det ligger också i sakens natur att denna typ av samtidskommentar riskerar att åldras väldigt hastigt. Det blir särskilt tydligt i ljuset av coronapandemin. *Till bildningens försvar* utkom ett drygt halvår innan virussjukdomen drabbade vår del av världen och relateras uteslutande till de problem som så starkt dominerade under det sena 2010-talet. Det är likväl intressant att fundera över hur bokens teser förhåller sig till de nya frågor om kunskapens ställning i samhället som aktualiserades under 2020, exempelvis om experternas återinträde på den offentliga arenan och relationen mellan politik och vetenskap. Sörlin vore dock inte Sörlin om han inte under senkvåren 2020 skrev ett par större kultursidesessäer i just dessa ämnen och gav ut en ny bok som delvis behandlar coronapandemin: *Kris! Från Estonia till Corona*.

Till bildningens försvar rymmer även insprängda självbiografiska partier, främst återblickar på egna möten med svensk folkbildningstradition. Det är fina avsnitt där stilisten Sörlin kommer till sin fulla rätt. Jag hade emellertid önskat att författaren borrhade djupare i sin egen skiftande förståelse av bildningsbegreppet. I den viktiga bok om humaniora som han 2012 utgav tillsammans med Anders Ekström, *Alltings mått*, presenterades ett antal argument för betydelsen av humanistisk kunskap – men utan att bildningsbegreppet på något sätt spelade en central roll. Det leder mig till att fråga om vilken ställning som bildningstanken har haft bland de svenska akademiker som har präglat svensk humaniora i allmänhet och ämnet idéhistoria i synnerhet under de senaste decennierna. I Thomas Karlsohns mycket läsvärda intervju med Karin Johannisson (*Arche*, 2015) resonerar de båda om bildning. Hon erkänner frankt att hon ogillar begreppet och menar att det släpar på ”en gammaldags association”. Däremot hyser hon varma känslor för folkbildning. En yngre generation av idéhistoriker – Karlsohn själv, Anders Burman, Victoria Fareld, Martin Wiklund och ytterligare andra – tycks som kontrast inte stå lika främmande inför bildningsbegreppet. Hur kommer sig det? Vad säger det om ämnets tradition och immanenta normer? Frågorna vore värd en egen mäsas.

Johan Östling

Lunds universitet

Hvad er idéhistorie?

Mikkel Thorup: *Hvad er idéhistorie?* Århus: Slagmark, 2019. 141 s. ISBN 9788791041150, hft.

Vad är egentligen idéhistoria? Det är väl något de flesta som tillhör skrået frågar sig då och då. Även professor Mikkel Thorup har ställt sig det spörsmålet, om än på danska. *Hvad er idéhistorie?* är en nått liten bok utgiven på Århus-idéhistorikernas eget Slagmark-förlag. Boken är enligt omslaget till för alla som har idéhistoriskt intresse och för alla som någon gång spekulerat om vad idéhistoria är. Samtidigt är det nog så att boken, med sitt introducerande anslag, inte minst är tänkt att komma till användning för studenter.

Boken ställer förstås inte bara en fråga om vad idéhistoria är, utan ger också ett svar, eller egentligen kanske flera. Thorup säger sig ha haft för avsikt att vara bred och inkluderande, men utan att falla i någon *anything goes*-fälla. Två saker säger han sig vara strängt emot, och han kallar dessa – mycket Skinnerskt – för två mytologier. För det första är han kritisk till myten om obegränsning (*ubegrænsethed*), det vill säga att idéhistoria kan vara vad som helst och att en idéhistoriker kan göra precis vad hen vill, analytiskt sett. För det andra är Thorup emot myten om begränsning (*begrænsning*), vilket rör en föreställning om att noggrann metodik skulle hämma teoretiserande analys och kreativitet. Dessa ställningstaganden kan man ana görs utifrån en specifik erfarenhet som dansk idéhistoriker av hans generation. Dock är det förstås rimliga påståenden även för svenska idéhistoriker att hörsamma. Även om alla inte kan vara överens om vad idéhistoria är, och det är givande med en åsiktspluralism i frågan, så är det inte en särskilt konstruktiv position att mena att idéhistoria kan vara ”vad som helst” och göras hur som helst.

Den specifika erfarenheten tycks ha legat i Thorups egen bildningsgång. Han säger att hans förståelse för vad han själv höll på med som doktorand öppnades upp när han kom i kontakt med det internationella idéhistoriska forskningsfältet, och det är utifrån detta han sedan skriver fram vad idéhistoria är. Eller, allra först skriver han den snävare, danska historien, om än relativt komprimerat. Det är möjligen av mindre intresse här, men kan sammanfattas kort: teologen Johannes Sløk fick en professur i Århus 1967, det då uppkomna institutet för idéhistoria kom under 1970-talet att bli marxistiskt dominerat, med Hans-Jørgen Schanz som en huvudfigur. Efter några magra år på 1980-talet fick ett bredare kritiskt idéhistoriskt ämne ett uppsving från 1990-talet och har sedan varit livaktigt.

Den specifika danska historien är här inte det viktigaste. I stället handlar det som sagt om en sorts framskrivning av ett internationellt idéhistoriskt

fält, som vi väl kan benämna *intellectual history*. Thorup konstruerar sin egen historik över detta fält i fem steg: 1) några grundläggarnamn: Lovejoy, Cassirer, Arendt, Strauss och Gadamer; 2) feministisk, samt social- och kulturhistorisk kritik, med ett ökat historiserande (här färre ”stora” namn, men Darnton nämns); 3) inflytelserika perspektiv kopplade till den språkliga vändningen: Skinner, Koselleck och Foucault; 4) en postmodernt och konstruktivistiskt inspirerad period med personer som LaCapra, White och Ankersmit; 5) en pluralistisk tid under 2000-talet.

Det är i den pluralistiska perioden Thorup och vi själva befinner oss och det är den som Thorup försöker greppa. Det gör han dels genom att föra allmänna resonemang om idéer, historia och idéhistoria. I korta kapitel diskuterar han vad en idé är, vem som har idéer och vilken betydelse idéer har. Men han tar också upp tid och historicitet, samt relationen mellan filosofi och historia inom idéhistoria. Generellt kan man säga att författaren uppfattar idéhistoria som studiet av hur människor sätter ord på och ger mening till sina liv och till världen, och att det idéhistoriska angreppssättet hjälper oss att avtäckta den mänskliga existensens historicitet och historiska kontingens. Historiciteten är viktig, men Thorup menar också att idéhistoria inte så att säga enbart är ett historiskt ämne: det befinner sig ”mellan” det historiska och det filosofiska.

De avslutande kapitlen är mer intressanta om man vill förstå hur Thorup skriver fram det idéhistoriska forskningsfältet och den komplexa idéhistoriska traditionen (eller traditionerna). Här tar han först upp sju metodologiska ingångar. Det liknar visserligen den ovan nämnda historiken, men görs mer systematiskt och med fokus på tillvägagångssätt snarare än som ett historiskt narrativ. Cambridge-skolans kontextualism, diskursanalys och begreppshistoria nämner han som tre centrala arbetssätt framväxta inom traditionen, och sedan kompletterar han med fyra tillvägagångssätt som han menar mer kommer utifrån: kontextualistisk vetenskapshistoria, dekonstruktivism/litteraturteori, kulturhistorisk idéhistoria och mentalitetshistoria.

Slutligen ger han några exempel på relativt nya verk som täcker in olika riktningar och angreppssätt inom det internationella fältet: Jan-Werner Müllers *Contesting democracy* (2011), Jonathan Israels trebandsverk om upplysningen (2002, 2006, 2011), David Armitages bok om inbördeskrigets långa idéhistoria (2017), Ange-Marie Hancocks *Intersectionality. An intellectual history* (2016), samt antologin *Doing conceptual history in Africa* (2016), redigerad av Alex Fleisch och Rhiannon Stephens. Det här urvalet kan möjligen tyckas något godtyckligt, men nog har Thorup rätt i att det är relevanta verk som på sätt och vis hör till samma fält, samtidigt som de illustrerar detta fälts pluralitet. På samma sätt ligger det till med andra delar av boken: ibland tycks hans grupperingar och definitioner lite yxiga eller hafsigt påkomna. I alla fall kan man i många fall kritisera dem, om man vill

vara petig. Men jag tycker nog att formatet ursäktar: det är en ganska kort bok, som vill ha sagt mycket, och det kan jag tänka mig att främst ge författaren ros för.

En sak som jag uppskattar är att Thorup på ett mycket handgripligt sätt försöker visa upp det idéhistoriska fältet genom att bifoga en utförlig lista över arenor där idéhistoria i dag äger rum. Det är dels det man kan vänta sig: bokserier, tidskrifter, organisationer och institutioner, dels dock även podcasts och webbplatser – allt försett med länkadresser. Det finns ju stora risker med detta – vem vet hur länge de här specifika länkarna är aktiva? – men, det ger också en påtaglighet och en tydlighet, och en mängd vägar för studenter, men kanske också för oss forskare och lärare, att gå vidare på.

Thorups bok är givande läsning, även om den som sagt väl snarast riktar sig till studenter. Som sådan tror jag den fungerar. Jag hade i alla fall gärna satt den i händerna på en student. Den försöker kommunicera ett fält och en tradition, men visa upp mångfalden i det, och torde vara givande läsning för en ung skandinavisk idéhistoriker som vill upptäcka den större världen. Själv sympatiserar jag med ansatsen, och tror att de svenska idéhistoriker som inte befinner sig tydligt i, säg, vetenskaps- eller medicinhistoriska forskningssammanhang, mår bra av att upprätthålla en levande relation till det internationellt livskraftiga *intellectual history*-fältet, och varför inte också mer till Århusianerna?

Anton Jansson

Lunds universitet

The invention of sustainability

Paul Warde: *The invention of sustainability. Nature and destiny, c. 1500–1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 407 s. ISBN 9781107151147, inb.

Av Högskolelagens § 5 framgår att högskolorna i sin verksamhet ska främja en hållbar utveckling. Detta är också något som Universitetskanslersämbetet har fokuserat på under senare år och där tre fjärdedelar av de svenska lärosätena bedöms ha behov av förbättringar. Från ett humanistiskt perspektiv framstår ofta kraven på att integrera hållbarhet i undervisning och forskning som påtryckta utifrån och som liggande långt ifrån det traditionella fokuset på människor och kultur. Men är verkligen hållbarhetsfrågor främmande för humanioras intressen för att förstå, historisera, kontextualisera och kritiskt granska mänskliga verksamheter och tankesätt? Människor, samhällen och kulturer har i alla tider varit tvungna att hantera hållbarhet för sitt uppehälle. Frågor om hållbarhet är således grundläggande mänsk-

liga och de speglar olika förutsättningar och kulturella förståelseramar vid skilda tider och platser.

Hur den europeiska idén om hållbarhet ”uppfanns” under den tidigmoderna eran undersöks på ett utmärkt sätt av Cambridgehistoriken Paul Warde i boken *The invention of sustainability*. Poängen med ”uppfanns” är att hållbarhet inte var en färdig idé utan en föreställning som utvecklades i ett växelspel mellan olika tankesätt och i ett visst sammanhang. Det var i en kontext där det etablerades nya förhoppningar på utveckling av vetenskaplig kunskap, innovationer och samhällsförändring. Ett återkommande ord var ”förbättring” av naturen och samhället, där såväl det enskilda livet som företagsamhet och samhället fick former av ett pågående projekt som gick att styra och utveckla. Samtidigt som idéer om mänsklig expansion växte sig starkare, väcktes föreställningen att dessa framsteg på sikt kunde underminera sin egen naturgivna grund. För att lokalisera, övervaka och motverka dessa underliggande risker började tanken om hållbarhet som en utvecklingsväg att formuleras.

Inledningsvis utgick dessa tankar från jordnära frågor kopplade till lantbruk, skog och naturresurser. Att jorden har sina begränsningar var långt ifrån en ny tanke men med ökande handel av råvaror, urbanisering och begynnande industrialisering uppstod ett behov av kontroll. Warde lyfter särskilt fram att hållbarhetstanken var nära sammankopplad med formeringen av de moderna nationalstaterna – främst tyska riket, Storbritannien och Frankrike men med utblickar mot andra europeiska länder och det nyetablerade USA – och deras förmåga att kartlägga resurserna i sina landområden och att upprätta generationsöverskridande planering. Det var inom en nationell elit av vetenskapsmän, byråkrater och näringsivrare som idén om hållbar användning av naturresurser utvecklades. Den teoretiska ramen utgick mer från ekonomisk kameralvetenskap än naturvetenskap, med fokus på begränsade råvaror, befolkningsutveckling, skilda klimatförutsättningar, välfärd, militär beredskap och kolonial expansion.

I den framväxande hållbarhetsidén fanns en viss temporal förståelse – hur dåtid, nutid och framtid hänger ihop samt vilken hastighet och riktning utvecklingen har. Blicken var riktad mot framtida hot och möjligheter, där förbättringar måste åstadkommas ”för framtida generationers” skull. Till exempel svenska Kungliga Vetenskapsakademiens logga, ”Gubben som gräver”, betonade betydelsen av målmedvetet utvecklingsarbete och experimenterande för att skapa en ljusare framtid. Härmed blev hållbarhet något som gick att undersöka, utveckla metoder för och kanske lösa. Samtidigt skapades en viss förståelse av historien, dels där nedärvd lokal kunskap om hållbar livsföring förkastades som obsolet, dels där historiska varnande exempel visade vad som hände när kunskap om hållbarhet saknades. Kollaps av tidigare civilisationer, inte minst Romarrikets undergång, visade att förmågan att hantera hållbarhet var en ”ödesfråga” för enskilda nationer

och hela den europeiska kultursfären. Här fanns en tydlig maktaspekt, där den temporala inramningen berättigade åtgärder i nuet för att förbättra mindre utvecklade praktiker, regioner och folk. Hållbarhet har följaktligen en tydlig politisk dimension med vinnare och förlorare, där krav på omställning skapade (precis som i dag) konflikter och motstånd.

I den moderna hållbarhetstanken fanns från början en inbyggd dubbelhet – å ena sidan en betoning på begränsade resurser, cirkulära förlopp och hotande undergång, å andra sidan en betoning på utveckling, linjärt tänkande och vägar mot en skapad framtid. Genom att förstå begränsningarna, lokalisera hoten, effektivisera processer och länka ihop och snabba på olika cirkulära och linjära förlopp (naturgivna, råvaruutvinning, industriproduktion, energi och kapital) kunde många problem som uppstod i övergången till det moderna samhället hanteras och ibland överkommas (dock sällan utan många omvägar och mänskligt lidande). Men samtidigt fungerade denna moderna form av hållbarhetstänkande som en motor för fortsatt europeisk och industriell expansion.

Wardes bok slutar vid mitten av 1800-talet, det vill säga långt innan ”hållbar utveckling” etablerades som en global agenda av Brundtlandskommisionens FN-rapport *Vår gemensamma framtid* 1987. Den dubbelhet som framkommer i det tidiga moderna hållbarhetstänkandet är dock lika framträdande i dag. Under de dryga tre årtionden som hållbar utveckling varit en dominerande diskurs, nu senast genom Agenda 2030 och de 17 globala hållbarhetsmålen, har ”den stora accelerationen” accelererat som aldrig förr. En rad kritiska processer bedöms nu ha passerat vad som anses vara hållbart inom ”planetens gränser”. Med andra ord är det kanske inte humanioras roll att bara okritiskt ”implementera” hållbar utveckling i sin verksamhet utan också bidra till att i grunden tänka om vad hållbarhet kan innebära. En förutsättning för att kunna tänka nytt och konstruktivt är att man har god kännedom om historien, och då är *The Invention of Sustainability* mycket bra att utgå från.

Erland Mårald

Umeå universitet

The environment

Paul Warde, Libby Robin & Sverker Sörlin: *The environment. A history of the idea*. Baltimore MA: Johns Hopkins University Press, 2018. 244 s. ISBN 9781421426792, inb.

Miljö är onekligen ett centralt begrepp i dagens debatt. Det samlar myndigheter, departement och internationella överenskommelser världen över och

åberopas av såväl forskare som statsministrar, presidenter och globala politiska rörelser. I en nyutkommen bok, *The environment. A history of the idea*, kastar Paul Warde, Libby Robin och Sverker Sörlin historiskt ljus över den idé som ligger bakom miljöbegreppet. Författarna är etablerade inom det miljöhistoriska fältet och har tidigare undersökt bland annat polaris, hållbarhet, antropocen, framtidsexpertis, relationen mellan natur och nationalism samt just miljö historiskt. De har därtill redigerat en kommenterad volym miljöhistoriska källtexter – *The future of nature* (2013).

The environment inleds vid andra världskrigets slut. Under 1940-talet etablerades, enligt Warde, Robin och Sörlin, ett nytt ”narrativ” om att jorden som helhet är sjuk. Tidigare motsvarande narrativ hade handlat om tillståndet i en specifik nation eller liknande. Därtill sammanföll, menar författarna, fyra samhälleliga ”dimensioner”: ett framtidsorienterat intellektuellt klimat, en etablerad expertiskår, en hög tilltro till siffror, tabeller och andra kvantitativa uttryck samt föresatsen att skala upp lokala observationer till globala problem. Allt detta utgjorde grogrund för den idé boken följer: ”a way of imagining the web of interconnection and consequence of which the natural world is made” och ”to describe the scale and scope of human impact upon the world” som ”made the planet visible in a wholly new way” (1).

Därefter skildrar *The environment* ett historiskt förlopp med betoning på kända personer, händelser och institutioner – främst kopplade till vetenskaplig expertis – från efterkrigsdebattörer som ekologen William Vogt till samtida motsvarigheter som miljövetaren Johan Rockström. Utifrån den historiska utvecklingen visar Warde, Robin och Sörlin hur idén om miljön formades av ett etappvist framväxande ”planetärt medvetande” (*planetary consciousness*): på 1940-talet sågs land, hav, flora och fauna som en fond för människans handlingar; under senare decennier har själva jordklotet alltmer betraktats som historisk aktör.

Utöver en kort prolog med analytiska utgångspunkter består *The environment* av sju tematiska kapitel. Kapitel ett behandlar diskussioner om människans överlevnad och miljöns sammankoppling med globala kriser. Nästa kapitel fokuserar på vetenskapliga framtidsvisioner mot bakgrund av kalla kriget. Här görs också en historisk exkurs som följer själva ordet miljö från och med 1800-talstänkare som Thomas Carlyle och Herbert Spencer. Det tredje kapitlet avhandlar malthusianska problemställningar, publik expertis samt kvantitativa modeller och prognoser. Kapitel fyra tar upp disciplinen ekologi och dess tillämpningar inom allt från jordbruk till naturvård. Nästa kapitel utforskar förhållandet mellan miljö och globalt klimat utifrån klimatvetenskapens utveckling och historiska idéer om klimatet. Kapitel sex behandlar framväxten av transnationell, internationell och global miljöpolitik. Kapitel sju, slutligen, utvärderar den historiska utvecklingen med utgångspunkt i ett antal samtida diskussioner, bland annat om begreppet *earth system*,

jordklotets skötsel och antropocen – ”människans tidsålder”, ett föreslaget namn på den geologiska epok som inträder efter holocen. Den historiska utvecklingen av idén om miljön sammanfattas som tre ”åldrar”: en ”begreppsbyggande fas” från 1940-talets slut till 1970-talets början där naturvetenskaplig expertis inrättades som miljöns uttolkare; en ”institutionaliseringssfas” från runt 1970 till 1990 där ett publikt miljömedvetande och en miljöpolitisk styrning tog form; samt en ”pluraliseringsfas” från cirka 1990 fram till i dag där rättvisefrågor etablerades i miljödiskussionen och gruppen med möjlighet att adressera miljöfrågor breddades.

The environment är tveklöst en angelägen bok. Genom att historisera en förhållandevis obeforskad men politiskt avgörande idé lämnar den ett viktigt kunskapsbidrag till forskningen om 1900- och 2000-talets politiska historia i allmänhet och om decenniernas miljödiskussioner och miljöomvandlingar i synnerhet – ett fält som sträcker sig från åtminstone Donald Worsters klassiska *Nature's economy* (1977) till exempelvis John McNeills och Peter Engelkes *The great acceleration* (2016). Till bokens förtjänster hör att Warde, Robin och Sörlin säkert balanserar mellan empirisk uppslagsrikedom och framåtpåkande iakttagelser om de vidare historiska processerna. Boken är därtill skriven på ett lättillgängligt språk, vilket öppnar den för en läsekrets även utanför den fackhistoriska.

Jag kan emellertid sakna en inledande diskussion om förhållandet mellan miljö som ord, idé och begrepp och ytterst om vilka krav som har ställts på de källor som åberopas. Ibland uppstår det nämligen en osäkerhet kring studieobjektets gränser och därmed materialurvalet. Författarna tar upp delar av problematiken (exempelvis 20 f., 170 f.), men inte särdeles ingående. Terminologin hade nog kunna preciseras mer även utan att den lättillgängliga tonen får stryka på foten. Mitt övergripande intryck av *The Environment* är dock mycket gott. Det är en välskriven och intresseväckande studie om en historievetenskapligt föga uppmärksammas idé som fördjupar och problematiserar både ett dynamiskt historiskt skede och en dagsaktuell kris.

Jimmy Jönsson

Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia 2020

John Björkman: *”Må de herrskande klasserna darra”*. *Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851*. 376 s. Stockholm 17/4 2020. Handledare: prof. Inga Sanner & prof. emer. Bosse Holmqvist. Fakultetsopponent: prof. Anders Burman, Södertörn.

Annika Windahl Pontén: *Kiär hustru, vackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*. 254 s. Uppsala 15/5 2020. Handledare: doc. Hjalmar Fors & doc. Hanna Hodacs. Fakultetsopponent: FD Kristiina Savin, Lund.

Peter Bennesved: *Sheltered society. Civilian air raid shelters in Sweden — from idea to materiality, 1918–1940 and beyond*. 439 s. Umeå 6/11 2020. Handledare: prof. Finn Arne Jørgensen & prof. Christer Nordlund. Fakultetsopponent: prof. Thomas Kaiserfeld, Lund.

Nätverket för politisk idéhistoria

Under konferensen ”Idéhistoria på gång” i Göteborg i november 2017 diskuterades behovet av och förutsättningarna för ett svenskt nätverk för politisk idéhistoria. I oktober 2018 gick så en inbjudan ut till ett första konstituerande möte i Göteborg. Mötet, som också var en workshop med titeln ”Perspektiv på politisk idéhistoria”, ägde rum i Göteborg den 7–8 februari 2019 och arrangerades av Hjalmar Falk, med assistans av Maria Johansen och Anton Jansson. Det uttryckta syftet med sammankomsten var tudelat. För det första syftade den till en inventering av svensk forskning inom fältet politisk idéhistoria, redan utförd såväl som planerad. För det andra var tanken att föra samman forskare med ett intresse för politisk idéhistoria med målet att diskutera möjligheterna för framtida insatser inom forskning, men också inom undervisning och tredje uppgiften.

Föredragshållare vid workshopen var (i bokstavsordning): Mats André, Hjalmar Falk, Jenny Gustafsson, Bruno Hamnell, Josefin Hägglund,

Anton Jansson, Maria Johansen, Shamal Kaveh, Karolina Enquist Källgren, Rebecka Lettevall, Edda Manga, Synne Myrebøe, Jens Norrby, Cecilia Rosengren, Carl-Filip Smedberg, Petter Tistedt och Tomas Wedin. Föredragen rörde såväl specifika empiriska fall som bredare frågeställningar kring vad politisk idéhistoria är och bör vara. Ytterligare ett möte hölls på Södertörns högskola den 18–19 oktober 2019, arrangerat av My Klockar Linder, Synne Myrebøe och Anders Burman. Föredragshållare vid denna workshop var förutom de dubblerande Hamnell, Jansson, Myrebøe och Tistedt även Annika Berg, My Klockar Linder, Benjamin Martin, Julia Nordblad, Magnus Rodell, Per Rolandsson och Martin Wiklund.

Vid det första mötet i Göteborg beslutades att bilda Nätverket för politisk idéhistoria. En styrgrupp tillsattes. Den bestod då av Hjalmar Falk (Göteborg), Josefin Häggglund (Södertörn/Lund), Anton Jansson (Lund/Göteborg), My Klockar Linder (Södertörn), Petter Tistedt (Uppsala), Anders Burman (Södertörn), samt Victoria Fareld (Stockholm). I dagsläget (2020) har Fareld lämnat styrgruppen, men Synne Myrebøe (Södertörn) har tillkommit. Nätverkets syfte är att tillhandahålla en ram för samarbeten inom såväl forskning, undervisning som tredje uppgiften. En forskningsantologi med den preliminära titeln *Perspektiv på politisk idéhistoria* är under arbete. Denna ska innehålla ett urval bidrag från träffarna som hittills hållits, samt ytterligare några texter. Nätverket skulle ha arrangerat en strimma med sessioner vid den på grund av covid-19 framskjutna ”Idéhistoria på gång” i Lund i november 2020. Förutom workshops, paneler och publikationer har även kurser på avancerad och forskarutbildningsnivå diskuterats som möjlig aktivitet. Nätverket har inget regelrätt medlemskap, men en maillista som omfattar cirka 50 forskare och lärare. Den som vill bli uppsatt på maillistan kan kontakta någon i styrgruppen.

Styrgruppen för Nätverket för politisk idéhistoria,
genom Anton Jansson och Hjalmar Falk

Tidigare redaktörer

Johan Nordström 1936–1949
Sten Lindroth 1950–1980
Gunnar Eriksson 1980–1990
Karin Johannisson 1990–2000
Sven Widmalm 2000–2006
Bosse Holmqvist 2006–2015
Katarina Leppänen 2016–2018

**MEDLEMSKAP & PRENUMERATION
MEMBERSHIP & SUBSCRIPTION**

Medlem i Lärdomshistoriska Samfundet erhåller årsboken
Lychnos mot medlemsavgiften. Anmälan om medlemskap
kan göras via hemsidan www.tidskriftenlychnos.se.

© 2020 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna
ISBN 978-91-85286-70-6
ISSN 0076-1648

**FORMGIVARE & BILDREDAKTÖR
DESIGNER & IMAGE EDITOR**

Johan Laserna

TRYCK/PRINT

Bulls Graphics, Halmstad 2020